Sven–Eric Liedman

سڤێن- ئێرک لیدمان

ڕێگوزەری بیری سیاسی

ناوی ئەم کتێبە بە زمانی سوێدی

Från Platon till kommunismens fall
De politiska idéernas historia

«لە ئەفلاتۆنەوە هەتا ڕمانی کۆمیونیزم - مێژووی بیری سیاسی»
نووسینی سڤێن — ئێرک لیدمان Sven- Eric Liedman

چاپی یەکەم ساڵی 1972، پەخشخانەی: Bokförlaget Bonnier Alba AB
ئەم کتێبە هەتا ساڵی 1995، یازدە جار چاپ کراوەتەوە.

چاپی یازدەیەم، ساڵی 1995 لە لایەن پەخشخانەی ManPocket ـە وە بڵاو کراوەتەوە و ئەو چاپەشە لەم بەرگەدا کراوەتە کوردی و ناونراوە «ڕێگوزەری بیری سیاسی».

ڕێگوزەری بیری سیاسی
نووسینی: سڤێن ئێرک لیدمان
تەرجەمەی لە سوێدییەوە: ئاسۆس شەفیق
© وەشانێن ئاپێک - سوێد، ستۆکهۆڵم - 1997

چاپی یەکەم: وەشانێن ئاپێک APEC، ستۆکهۆڵم، سوێد 1997
چاپی دووەم: سەردەم، سولەیمانی، کوردستان 2004
چاپی سێیەم: بە ڕەزامەندیی وەشانی ئاپێک، سولەیمانی، کوردستان 2009

لەم چاپی سێیەمەدا سەرلەبەری کتێبەکە بەسەر کراوەتەوە، بەشێک لە زاراوەکان دەستکاری کراون.

© Wesanen Apec
Wesan no 98
Rêguzerî bîrî sîyasî
Sven-Eric Liedman

ISBN: 91-87730-98-7

ناوەڕۆک

ئەم تەرجەمەیە 5

دیباچە........ 6

یۆنان: ئەفلاتۆن و ئەریستۆ........ 11

شارەدەوڵەتی یۆنانی 12
ئەفلاتۆن........ 15
ئەریستۆ........ 17
چینەکانی جڤاک 19
پەیوەندی ئابووری 21
ئازادیی تاک 22
ئامانجی دەوڵەت........ 25
شێوەی بەڵگەکاری لای ئەفلاتۆن و ئەریستۆ 27

ئایدیۆلۆژیی مەزنەدەوڵەت........ 29

لە ئەسکەندەر ALEXANDER ەوە هەتا دەوڵەتی ڕۆمانی 30
ستۆیسیزم........ 32
سیسێرۆ........ 33
فەلسەفە و سیاسەت 35
چاکترین دەوڵەت 36

شاری خودا و شاری دونیاکرد 41

داهێزان و کەوتنی ڕۆما 42
مەسیحایەتی و قەیسەر 43
ئوگوستینوس و کەوتنی ڕۆما........ 45

لە دایکبوونەوەی سیاسەت 50

پێشەکی........ 51
تۆماس ئەکویناس و دەوڵەتی سروشتکرد 54
دەستووری خوداکرد و مرۆڤکرد و سروشتکرد 59

دەسەڵاتی میراتی و ملکەچی 64

جڤاکێکی نوێ، دەوڵەتێکی نوێ 65
مەکیاڤێللی و جووتئاکارەکی........ 66
ڕیفۆرمکاران........ 69

بیری ڕاپەڕینی گەلێر: مونتزەر 73

پێشەکی........ 74
پاشخانی مەسیحایەتیی مونتزەر........ 76
پەیامی سیاسی........ 77
ئێسکاتۆلۆژی (بنەتاناسی) ESCHATOLOGY 80

دەوڵەت، تاکەکەس و مافی سروشتکرد 81

ناکۆکییەکانی سەدەی هەڤدەیەم........ 82
ئینگلاند: هۆبز و لۆک 85
تاگەرایی سیاسی........ 88
موڵکایەتی 90
دەوڵەت و ئازادی........ 92

ڕۆشنگەری و ڕوسو........ 96

پاشخان 97

مۆنتێسکیۆ 99
ڕۆشنگەری و ڕوسو..104

کۆنەوارەتی: هێگل.. 112

ئایدیۆلۆژییەکانی سەدەی نۆزدەیەم..113
هێگل و کۆنەوارەتی..115
دەوڵەت و مێژوو 117
دەوڵەت و جڤاکی بۆرژوا 120
ئازادی و یەکسانی 122
هێگل و ئایەندە 125

لیبەرالیزم: میلل و سپێنسەر.. 126

ئایدیۆلۆژیی لیبەرالیزم..127
جۆن ستیوارت میلل و هەربەرت سپێنسەر 128
فراژووتنی مێژووکرد 130
ئازادی و شێوازەکانی حوکومڕانی 135

سۆسیالیزم: مارکس و ئەنگیلز.. 140

سۆسیالیزمی سەدەی نۆزدەیەم..141
سێ سەرچاوەکەی مارکسیزم 143
مێژوونۆڕیی مەتێریالیستانە..146
بیردۆزەی بەها 149
سیستەم و بیروڕای سیاسی 153
گرفتی نێو مارکسیزم..159

فاشیزم و نازیزم: هێتلەر.. 162

فاشیزم و نازیزم وەک ئایدیۆلۆژی 163
گەل و دەوڵەت..165
دەوڵەت و چینەکانی جڤاک 168
ئەفسانە..171

سۆسیالیزم: بێرنشتاین، لێنین و ماو 173

سۆسیالیزمی سەدەی بیستەم..174
بێرنشتاین و لێنین..175
ماو زیدۆنگ 184

ڕێبازی لیبەرال و کۆنەواری هاوچەرخ 193

پێشەکی..194
لیبەرالیزمی جڤاکی و کۆنەوارەتیی جڤاکی 195
ئایە ڕاستە ئایدیۆلۆژی خەریکە لە نێو دەچێت؟..202
نوێلیبەرالیزم و نوێکۆنەوارەتی..205

گۆرباچۆڤ، ڕمانی کۆمیونیزم و ڕۆژگاری پاش ئەو ڕمانە 208

سۆسیالیزمی هەشتاکان 209
گۆرباچۆڤ 212
پاش ڕمانی یەکیەتیی سۆڤیەت 217

پێرستی ناو.. 228

لیستی زاراوە کوردییەکان 230

ئەم تەرجەمەیە

زاراوە و ڕستەسازیی زمانی خزمەتکراو تەگەرەن و دێنە ڕێی تەرجەمەکردنی بەرهەمی لەم بابەتە. ڕەواندنەوەی ئەم کۆسپانەش مەگەر بە هەوڵدانێکی چوستی تەرجەمەکردنی شابەرهەمی زمانە لە پێشەکان بێت، دەنا سەختە.

لە وەرگێڕانی ئەم کتێبەدا سوودم لە دوو بەرهەمی کوردی وەرگرتووە و دەبێت ناویان بهێنم، یەکەم: لیستی زاراوە زانستییەکان، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی چوارەم، (بەغدا 1976). دووەم: زاراوەسازی پێوانە - ی مامۆستا مەسعوود محەمەد (بەغدا 1988). ئەوەندەم زاراوە و دەربڕینی تازە لەو دوو بەرهەمە - بەتایبەتی لە دووەمیان - خواستووە نەدەکرا یەک بە یەک ئاماژەیان پێ بکرێت، بەبێ ئەو دوو بەرهەمە سەنگینە پێم وا نییە ئەم کارە بەم شێوەیە بە من ئەنجام بدرایە.

لەم کتێبەدا وشە هەن، دەکرا بە جۆرێکی دیکە بکرێنە کوردی، هەم ساکار و هەم ڕەوانتر دەبوون. بەڵام من پتر پەرۆشی نەبوونی وشەکە و دەستەخوشکەکانی وشەکە بووم و هەوڵم داوە، هێندەی لە دەستم هاتبێت لەو دوو بەرهەمەی سەرەوەدا بۆ چارەیەک بگەڕێم گرفترەوێن بێت. بۆ نموونە بڕوانە وشەی Central کە دەکرێت، وەک باوە، بە مەرکەزی لەکۆڵ بکرێتەوە، بەڵام ئەوسا چی لە Centralist، Centralism، Decentralism، Centralization و Decentralization و... بکەین. نموونەی وەها هەم زۆرن و هەم فرەجۆرن.

ئەگەر لە جێیەکدا تێبینییەکم هەبووبێت ئەوا خراونەتە نێو دوو کەوانەی لەم جۆرە[...]، دەنا هەر هەمووی نووسینی مامۆستا لیدمانە.

لێرەدا دەبێت سوپاسێکی گەرمی برای هێژا کاک ئەمجەد شاکەلی بکەم کە دڵسۆزانە سەرلەبەری دەستنووسی ئەم کتێبەی خوێندەوە و دڵسۆزانە تێبینی و سەرنجی خۆی بۆ نووسیم، ماڵی ئاوابێت.

ئاسۆس شەفیق
1996-3-1 ستۆکهۆلم / سوێد

دیباچە

بیری سیاسی چییە؟

وەرامی ئەم پرسیارە فرەن و زۆربەشیان لێڵن، یەکلاکەرەوە نین. هەر لەبەر ئەوەشە مێژووی بیری سیاسی بوارێکی سنوور تەماوییە. باس لە مێژووی بیری سیاسی هەورازێکە سەخت و دژوارە بۆ هەر کەسێک بیگرێتە بەر. لەگەڵ ئەوەشدا، نووسەرێک گەر وێڵ بێت دەتوانێت ڕێچکەی یەکێک لە نەریتە دامەزراوەکان هەڵبژێرێت چونکە هەتا ئەمڕۆ دەستەکتێبێکی بێهەژمار دەربارەی گەشەی بیری سیاسی نووسراون. دەی بابزانین ئەو ڕێبازانە کامەن کە نووسەرانی مێژووی بیری سیاسی کردوویانەتە ڕاستەڕێت.

ڕێبازی هەرە گەورە و سەنگین بە ئاسانی جودا دەکرێتەوە. بەپێی ئەم نەریتە ئەرکی یەکەمی مێژووی بیری سیاسی ئەوەیە شەجەرەی بیری سیاسیی هاوچەرخ ڕوون بکاتەوە. کامەیە ڕەگ و ڕیشەی بیری دیمۆکراتیی ئەم سەردەمە؟ گەر جێپێی بیری یەکسانی هەڵبگرینەوە سەربە کوێوە دەنێین؟ ئایە هێگل پیری هێتلەر و فاشیستەکان بوو؟ ئایە مەکیاڤێللی و هۆبز پێشبینیی دەوڵەتی تۆتالیتاری ئەم سەردەمەیان دەکرد؟

بەدبەختیی ئەم نەریتە لەوەدایە وەڵامی پرسیارەکان لە نوێنەرێکەوە بۆ یەکێکی دیکە دەگۆڕێن و بەڵگەی ئەم یان ئەو وەڵام تەماوی و بزۆزن. یەکێکیان دەڵێ: لە ئەتێن - یۆنان، لە سالانی سێسەد و چوارسەدی پێش زایین، ئەم دونیای بیرە هاتە دامەزراندن و لەو دەمەوە هەتا ئێستا گۆڕانکاریی بەسەردا هاتووە. ئەوەی دیکە دەڵێت: بنەمای تێڕوانینی سیاسیی هاوچەرخ دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ناڤین، کاتێک زانایان لەسەر پرسی سەرچاوەی دەسەڵات کەوتنە ململانێ: سەرچاوەی دەسەڵات لە ژوورە یان لە ژێرە، خودایە یان میللەتە. سێیەم دەچێتەوە بۆ لۆک Locke و سەردەمی ڕۆشنگەری Enlightenment، چوارەم بۆ ئایدیۆلۆژیستەکانی سەدەی نۆزدەیەم، پێنجەم دەڵێت سیاسەتی سەردەم «ئایدیۆلۆژی - بەدەر» ە و سەدەی بیستەم بە سەدەیەکی ئازاد و سەربەخۆ دادەنێت.

من نامەوێت بڵێم شەجەرەی بیری سیاسی ناگرینگە، بەڵام دەڵێم چەوت دانراوە یان هەر نەبێت خراپ مامەڵەی لەگەڵ کراوە دەنا چۆن ئەم هەموو وەڵامە یەکنەگرە، دروستیی نادیارە، دەدات بە دەستەوە.

ڕێبازێکی دیکەش هەیە بە تایبەتی لە وەڵاتانی ئەنگلۆسەکسۆنی، پێی دەگوترێت مارکسیزم.

مەبەستی ئەم ڕێبازە ئەوەیە ڕەگوڕیشەی بیری سیاسی بباتەوە سەر پەیوەندیی جڤاکی و ئابووری واتە دەیەوێت بنجوبناوانی بیری سیاسی ڕوون بکاتەوە. بەم ڕێبازە بێت ئەوا هەموو مێژووی بیری سیاسی بریتییە لە ڕەنگدانەوەی فراژووتنی جڤاکی و ئابووری.

ناکرێت بە شرۆڤەیەکی مادديی وەها ساکاری مێژوو بگوترێت شرۆڤەی مارکسیستانە. دۆزی بنەمای بیری سیاسی مەودایەکی یەکجار بەرتەسکی هەیە چونکە مێژووی بیری سیاسی مێژوویەک نییە نوێکاری تێدا بێت. ئەگەر مرۆڤ بیەوێت بە جیددی دۆزی پەیوەندیی نێوان بیر و باری ماددی باس بکات ئەوا هەر لە یەکەم هەنگاودا بەرەنگاری جیرِی و خاویی مێژووی بیری سیاسی دەبێتەوە. مێژووی بیری سیاسی گەر بە مێژووی جڤاکی یان مێژووی ئابووری بەراورد بکرێت ئەوا زۆر لەوان کەمتر ئاڵوگۆڕی تێدایە. ئەو شێوە حوکومڕانییە لە

سەرەتادا لە یۆنانی دێریندا هاتە کایەوە و لە شارەدەوڵەت Polis – ـە بچووکەکانی یۆنان بە کردەوە دامەزرا، پاشان بووە ڕێتمای بیریارانی وەهایش کە لە ژینگەی سیاسی و جڤاکی تەواو جودا لەوەی یۆنان دەژیان. ڕاوێژەکانی ئەریستۆ دەربارەی کۆیلەتی پاش چەندین سەدەش هەر دەنگی دەدایەوە، ئەگەرچی یەک کۆیلەی زیندوو نەمابوو، دونیا پڕ بوو لە ڕەشەجووتیار [جووتیاری نیمچە ئازاد] و پرۆلیتاری کرێگرتە. بیروڕای ئازادیی موڵکایەتی کە لە ئینگلاندی سەدەی هەڤدەم و فرانسەی سەدەی هەژدەیەمدا بە ڕاشکاوی پێڕەوی دەکرا، سەدەی نۆزدەیەمیشی بێکۆسپ بردە سەر. ئەمڕۆش کە باس لە ئازادیی دەربڕین دەکرێت هەر ئەو زاراوانە بەکار دێت کە لە سەردەمی ڕۆشنگەری و لیبەرالیزم Liberalism ی زوودا بەکار دەهات، ئەگەرچی واتای ئەو زاراوانە لەم سەردەمە هاوچەرخەدا – کە سەرگەرمی سازکردنی بیروڕا و دەنگوباسە و ئەو کارەش سەرمایەخواز و تیژڕەو و چوست و بێبەزەییە – تەواو گۆڕاون.

لەبەر ئەوە کێشەی پەیوەندیی نێوان بیری سیاسی لە لایەک و فراژووتنی جڤاکی و ئابووری لە لایەکی دیکە زۆر گەورەتر و ئاڵۆزترە لەوەی تەنیا بە کێشەی بنجوبناوانی بیر دابنرێت. کێشەکە بەر لە هەر شتێک کێشەی ئەرکی ئەو بیرانەیە، کێشەی چۆنیەتی پیادەکردنیانە، کێشەی چۆنیەتی کارکردنیانە لە بارودۆخی جیاوازدا. دەبینیت یەک بیر لە بواری جیاوازدا خزمەتی بەرژەوەندی جیاواز دەکات، بۆ بەرگری لە چینی جیاواز بەکار دەهێنرێت و دەبێتە هاندەری گەشەکردنی هێڵی جودا. ئەوەی دەبێت ڕوون و شی بکرێتەوە، ئەم بوارە فرەوانە زیندووە فرەناکۆکەیە.

هەڵبەتە بەشێکی بەرتەسکی ئەم بوارە بریتییە لە مێژووی پەیوەندیی سیاسی، پەیوەندیی نێوان دەوڵەت و حکوومەتی جیاواز. ئاشکرایە کە مەودای نێوان دەوڵەت و شێوازی حوکومڕانی لە لایەک و بیری سیاسی لە لایەکی دیکە کورتترە لە مەودای نێوان باری ماددی و بیر. زۆر جار، مێژووی بیری سیاسی وەک پاشکۆیەکی مێژووی سیاسی تەماشا کراوە و دەکرێت، بەدیی ئەم کارەش لەوەدایە دۆزی سەرەکی – ئەرکی بیر – تەواو بزر دەکات.

دەشێت مێژووی بیری سیاسی وەک مێژووی بیر سەیر بکرێت بەڵام لە چێوەیەکی تایبەتدا. بیروڕا دەربارەی دەوڵەت و تاکەکەس، ڕەوا و دەستوور، ئازادی و یەکسانی، پەیوەندییەکی پتەویان بە بیروڕای گشتی و بۆچوونی دینی و گەشەکردنی بیردۆزە فەلسەفی و زانستییەکانەوە هەیە. هەر بۆ نموونە سەرنجێکی چەمکی «سروشت» بدە، بیروڕا دەربارەی سروشتی مرۆڤ و سروشتی دەوڵەت، نۆرە role یەکی نێوەند و گرینگیان لە مێژووی بیری سیاسیدا هەیە. ئەم بیروڕایانە پەیوەستی جیهانبینیی گشتی و بیردۆزەی زانستی و دەروونناسین. شۆڕشی زانستی، کە لە سەدەی هەڤدەیەمدا گەیشتە لووتکە، دەستێکی شۆڕشگێڕانەی هەبوو لە بواری بیروڕای سەربە سروشتی مرۆڤ و جڤاک (کۆمەڵگەدا) دا. بەر لەو کاتە ئەم بیرانە لەگەڵ جیهانبینیی دینەکیی گشتیدا گوجێنرابوون، بەپێی ئەم بۆچوونەش هەموو دیاردەیەک و هەموو خولێک دەبێت بە ڕەچاوگرتنی ئامانجی ئەو دیاردە و خولانە ڕاڤە بدرێن. «سروشتی مرۆڤ» لەگەڵ «مرۆڤ دەبی وەها بێ» و «خودا مرۆڤی وەها دروست کردووە» بوون بە یەک. کە نۆڕینی میکانیکی جێی خۆی لە بواری زانستیدا کردەوە فەلسەفەی سیاسیش کاری لێ کرا. بیروڕا دەربارەی سروشتی مرۆڤ، مافی سروشتکردی مرۆڤ و دەستوورە سروشتکردەکانی گرێدراوی مرۆڤ لە بۆچوونی زانستی دابڕا و توانی ناوەرۆکی پێوەرەکی Normative ی خۆی بپارێزی. بەڵام لای کەسانێکی وەک تۆماس هۆبز Thomas Hobbes ئەو بیروڕایانە لەگەڵ بۆچوونی میکانیزم Mechanism گونجێندران. «سروشتی مرۆڤ» بە «تایبەتمەندییە ڕاستییەکانی بایۆلۆژی و سایکۆلۆژی» لێک دەدرایەوە.

نموونەی وەها زۆرن. بەگشتی ناتوانین لە بیرێکی سیاسی سفت و سۆڵ و باش توێژراو تێبگەین ئەگەر پەیوەندیی نێوان ئەو بیرە و سەرجەمی ڕەوتی بیرکاری (فکری – بیرکردنەوەی) ی شارەزا نەبین. دەشێت وەها بێتە بەر چاو کە مێژووی بیری سیاسی دەبێت باوەش بۆ مێژووی جڤاکی و ئابووری و سیاسی و لە تەک ئەواندا مێژووی گشتیی بیروڕا و مێژووی زانستیش بکاتەوە، بەڵام کێ پارووی وا گەورەی بۆ ئاودیو دەکرێت.

باسێکی سەرانسەری ڕەوتی مێژووی بیری سیاسی کە زانیارێکی سەرەتایی و تا ڕادەیەک سەنگین بدات بەدەستەوە دەبێت سەرنج لە چەند بوارێکی دیاریکراودا کۆ بکاتەوە. دەبێت بۆچوونێکی تا ڕادەیەک ئاشکرای دەربارەی نێوەندی باسەکە یان هەر نەبێت دەراو (سەرشار، مونتەڵەق) ی سروشتکردی باسەکە، هەبێت.

من گومانم لەوە نییە کە نێوەندی مێژووی بیری سیاسی بریتییە لە چەند تێکستێکی کەم. هەڵبەتە دەستنیشانکردنی ئەو تێکستانە ئاسانترە لەوەی بە چەند وشەیەک باس لە تایبەتمەندییەکانی ئەو تێکستانە بکەین: «کۆمار» ی ئەفلاتۆن Platon و «سیاسەت» -ی ئەریستۆ Aristoteles و «شاری خودا» ی ئوگوستینوس Augustinus... و هەتا دەگەینە «پێرێسترۆیکا» ی گۆرباچۆڤ Gorbachev، هەر هەموویان کاریگەریی مەزنیان هەبووە بەڵام ئەم گوتەیە تێر ناکات چونکە ڕاستە کاریگەر بوون وەلێ هەر یەکە بە شێوەیەک. بەشێکیان بۆ ئەوە بەکار هێنراون ڕەوایەتی دۆخێکی سیاسیی دامەزراو بسەلمێنن یان لێی بدوێن. بەشێکی دیکەیان باس لە خەتوخاڵی ڕێکخستنێکی تەواو نوێی گوزەرانی سیاسی دەکەن. ڕاستە هیچ دەوڵەتێک لەسەر بنەمایەکی وەها دانەمەزراوە بشێت بیبەینەوە سەر بنەماکانی شاری خودای ئوگوستینوس بەڵام ململانێی نێوان فەرمانڕەوایی دونیایی، بە سەدان ساڵ، لەژێر تیشکی نۆڕینی «شاری خودا» و «شاری شەیتان» دا سەیر دەکرا. «گیانی دەستووران» ی مۆنتێسکیۆ Montesquieu و لەویش ئاشکراتر «دەوڵەت و شۆڕش» ی لێنین ڕێگەیان بۆ تەیارکردن (ڕێکخستن و ئامادەکردن) ی سیستەمێکی سیاسی نوێ خۆش کرد.

تایبەتمەندیی ئەو شابەرهەم (تێکستە سەنترال) ـانەی مێژووی بیر دەبێت لە دۆزی کاریگەریی زیاتر بێت. ئەو تێکستانە دەبێت خاوەن ڕەوایەتییەکی گشتی و تا ڕادەیەکیش لە ڕووی بیروڕاوە ئاڵۆز بن. مەبەست ئەوە نییە ناخێکی فەلسەفیی مەزنیان هەبێت، ڕوون و یەکڕۆ بن. تەنانەت باسێکی سەرلەبەریش ناتوانێت خۆی لە بەرهەمێکی وەک «خەباتی من» *Mein Kampf*– ی هێتلەر لادات. ئەوەی «خەباتی من» لەگەڵ «سیاسەت» ی ئەریستۆدا کۆ دەکاتەوە ئەوەیە ئاڵۆزییەکی فیکری تێدا بەدی دەکرێت. دەتوانی بڵێیت ساختارێکی فیکری یان سیستەمێکی فیکری تێدایە پێوەی خەریک بیت. کەواتە هەر کاریگەریی نییە بڕیاردەر بێت لەوەی کام بەرهەم لە مێژووی بیری سیاسیدا بە شابەرهەم (تێکستێکی سەنترال) بژمێردرێت.

گوتەی پڕ لە حیکمەتی کارمەندانی دەوڵەت، ڕەوانبێژیی سەرتیپانی مەیدان، گوتاری کاتی هەڵبژاردن، گوتاری نێو پەرلەمان و زۆرێکی دیکەی لەم بابەتە کە دەشێت کاریگەرییەکی یەکسەر و ئاشکرایان هەبووبێت، ئەگەر ناوەڕۆکێکی فیکری دیاریکراو و هەمەلایەنیان نەبێت ناچنە خانەی بنەمای باسی مێژووکردەوە.

لەم باسە سەرلەبەرەدا هەوڵم داوە لەم خاڵەدا یەکڕەو بم. کۆنەوارەتی *Conservatism* ی سەدەی نۆزدەیەم، پاشا و میری بەدەسەڵاتی زۆر بوون بەڵام من گوتاری ئەوانم نەکردووەتە دەراو بەڵکوو نووسراوەکانی فەیلەسووفی سەختنووس: هێگل - م بەکارهێناوە.

هۆکاریشی ئەوە نییە پێم وەها بێت هێگل لە شاھ و میران کاریگەرتر بووبێت بەڵکوو لەبەر ئەوەیە بیروڕاکانی کۆنەوارەتی، لای هێگل نەک لای ئەوان، بەشێوەیەکی هەمەلایەن پوختە و گەشاوەیە.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم ڕێبازە ئەنجامی وەهای لێ دەبێتەوە جێی بێنەوبەرە بێت. ڕیالیزمێکی خۆشباوەڕانە هەیە لە باسکردنی مێژوودا دەڵێت دیاردەی مەزنی وەک کۆنەوارەتی و لیبەرالیزم لە دەورانی مێژوودا دروست و ئامەدەن و تەنیا چاوەڕێی مێژووناسێکن بیاندۆزێتەوە و باسیان بکات. کەواتە کۆنەوارەتی و لیبەرالیزم دۆزێک نین مێژووناس بیانهۆنێتەوە یان بڕیاریان لەسەر بدات. بەڵکوو دەبێت هێندە فرەوان و کراوە باسیان لێ بکات باوەش بۆ سرکی و بزۆزیی پیادەکردنی ئەو بیرانە بکاتەوە.

بەڵام بەوەش چەمکەکان بە ناچاری کاڵ دەبنەوە. نموونەی وەها لە کۆنەوارەتی و لە لیبەرالیزمدا هەن بەم جۆر نا ئەو جۆر لە سنووری واتای دیاریکراوی خودی ئەو چەمکانە لا دەدەن، ئەوجا ئەگەر بە مەبەستی دەرنەچوون لەو سنوورە ساکارە دیاریکراوانە، کەمێک سنووری واتای چەمکەکان بەرفرەوانتر و ئاواڵەتر بکەیت ئەوا دیسان بەرەنگاری نموونەی وەها دەبی خۆیان لە سنووری نوێ دەدەن، دیسان بۆ ئەوەی لە ڕێچکەی پێشوو لانەدەی ناچاری فرەواندن دەبیتەوە و هەتا دەگەیتە ئامانج چ جیاوازییەک لە نێوان کۆنەوارەتی و لیبەڕالیزمدا نامێنێت. بەو جۆرە دەگەڕێیتەوە بۆ ئەو فرەدیوە نارێک و دەرک نەکراوەی سەرەتا دەتویست زانیارێکی دەبارەوە هەڵچنیت، بەڵام بێسوود.

من پێم وایە چەمکی وەها دەبێت بە وردی دیاری بکرێن، ئەوە تاکە ڕێگەیە بۆ تێگەیشتنی ئەرک و سوودی بیری سیاسی و پەیوەندییان لەگەڵ دۆخی جڤاکی، ئابووری و سیاسیدا. دیاریکردنەکەش هۆنینەوەیەکی ئازادانە نییە پێت وەها بێت ئەم بڕیارەیان لەوەی دیکە باشتر بێت.

کاتێک دەستم بەم کارە کرد، پێم وابوو باشترین ئاشکرایی و ڕێکوپێکی بەوە وەدەست دێت چەند پرسیارێکی نەگۆڕ و دیاریکراو ئاڕاستەی هەر هەموو ئەو بەرهەمانە بکەم کە کاریان لەسەر دەکەم، هەر لە ئەفلاتۆنەوە هەتا لێنین. بۆ نموونە ئەم یان ئەو نووسەرە چ نرخێکی داوە بە دۆزە چینایەتی و ئابوورییەکان، دەوڵەت بەلای ئەوەوە چ ئەرکێکی هەیە، چ جۆرە حوکومڕانییەکی پێ باشە، چ جۆرە ئازادییەکی پێ ڕەوایە بۆ وەڵاتی و ڕەشەخەڵک... هتد. بەڵام هەر زوو بۆم دەرکەوت لیستی پرسیاری وەها وێنەیەکی تەواو داکەوتنەناس [ناواقیعی] دەربارەی ناوەڕۆکی بیروڕاکە دەدات. هەر بۆ نموونە ژمارەیەکی زۆر لە شابەرهەمەکان یان هەر هیچیان دەربارەی دۆزی چینایەتی نەنووسیوە یان شتێکی زۆر کەم. دۆزی گرینگ ئەم بێدەنگی یان کەمنووسینەیە، چونکە ڕوونی دەکاتەوە کە پەیوەندی چینایەتی ئەودەمە، لەو دۆکیومێنتە مێژوودارەدا، وەک گیروگرفتێک سەیر نەکراوە. بیردۆزەی سیاسی یان ئایدیۆلۆژی هێندەی بەو باسانەی لێیان دەدوێ هێندەش بەوانەی لێیان بێدەنگە، دەناسرێت.

دیباچەی چاپی یازدەیەم

وا یەکیەتیی سۆڤیەت ڕووخا و بەوەش چیرۆکی گۆرباچۆڤیش کۆتا بوو، لە دوابەشی ئەم بەرگەدا هەوڵ دەدەم ئەو شانۆ، نیمچە شەپڕێوەی تەوژمی بیری سیاسیی ساڵانی نەوەدەکانی ئەم سەدەیە پێشان بدەم. جگە لەوەش چاوێکم بە هەموو کتێبەکەدا خشاندەوە و کۆمەڵێک وردە گۆڕانکاریم تێدا کردووە.

یۆنان: ئەفلاتۆن و ئەریستۆ

شارەدەوڵەتی یۆنانی

بەشێکی زۆری ئەو دۆزە ئایدیۆلۆژیانەی بیریارانی سیاسەت لە یۆنانی دێریندا سەرگەرمی بوون، هەتا ئەمڕۆش بابەتی گفتوگۆن. سێ سەدە پێش زایین ناکۆکی چینایەتی و ڕەوایەتیی مولّکایەتیی تاک بابەتی گوتوبێژی گەرم بوون. ئەفلاتۆن و ئەریستۆ لە ئاست پەیوەندیی نێوان ئازادیی تاک و بەرژەوەندی کۆمەڵگە، ڕای جودایان هەبووە. کۆمەڵێک ئایدیۆلۆژیست ڕای خۆیان دەربڕیوە، دەربارەی ئەوەی نۆرەی شارەزایان لە دونیای سیاسەتدا دەبێت چی بێت.

هەر لەبەر ئەوەشە ئەوەی ئەمڕۆ کتێبی «کۆمار» ی ئەفلاتۆن و «سیاسەت» ی ئەریستۆ بخوێنێتەوە، بابەتەکان دەناسێتەوە و بزەی دێت. بەڵام ئەم ناسینەوەیە بێگرفت نییە. مرۆڤ دەبێت شتێک دەربارەی ئەو ژینگەیە بزانێت کە فەیلەسووفانی یۆنان کار و ژیانیان تێدا بردۆتە سەر، دەنا ناتوانین سەر لە تەواوی واتای ئەو پرسیار و پێشنیازانەی ئەوان لێی دەدوێن دەربکەین.

پێشەکی دەبێت بزانین کە دەراوی یەکێکی وەک ئەفلاتۆن و ئەریستۆ ئەو ژیانە سیاسی و جڤاکی و ئابوورییەی شارەدەوڵەتەکانی یۆنان بووە. لە دەرەوەی یۆنان، بەربەرستان بووە (وشەی بەربەر لە سەرەتاوە وەک دەنگێکی لاساییکردنەوەی ئەو کەسانە بەکارهاتووە کە بە زمانێک دواون یۆنانی لێیان تێنەگەیشتبێت، بەلای یۆنانییەوە وەک ئەوە بووە بڵێی بەر بەر بەر).

یۆنانیگەل لە دونیای دەوروبەری خۆیان بێخەبەر نەبوون. جوگرافیاناس و مێژووناسانیان زانیاریکی فرەیان دەربارەی دونیای نایۆنانی کۆکردبۆوە. بەڵام دەوڵەتە هەمەجۆرەکانی بەربەرییەکان نەبووە بەدیلێک لە بواری بیری سیاسیی یۆناندا. بیری سیاسی هەر لەو چێوە بەرینەدا مایەوە کە شارەدەوڵەتەکانی یۆنان دەیبەخشی.

کەواتە پێشەکی دەبێت شتێک دەربارەی شارەدەوڵەت بزانین. شارەدەوڵەت ڕووبەرێکی تەسکی هەبوو، بریتی بوو لە تەنیا یەک شار و کێڵگە خۆراکبەخشەکانی دەوروبەری شارەکە. ژمارەی دانیشتوان لە شارەدەوڵەتێکەوە بۆ یەکێکی دیکە جودا بوو، ئەتێنی بەناوبانگترین شارەدەوڵەت، لە سەدەی پێنجەمینی پێش زاییندا، کە لە لووتکەی گەشەکردندا بوو، ژمارەی دانیشتوانی لە نێوان 215 هەزار و 300 هەزار کەسدا بوو. لە زەمانی ئەفلاتۆن و ئەریستۆدا، لە ناوەڕاستی سەدەی چوارەمینی پێش زایین، ژمارەی دانیشتوانی ئەتێن داکشا بۆ نێوان 170 هەزار و 225 هەزار کەس. هەڵبەت ئەم ژمارانە، وەک دەبینن، زۆر بە نێزیکەیی وەرگیراون. ڕووبەری ئەتێن لەچاو ئەوانەی دیکەدا تا ڕادەیەک فرەوان بوو.

سەرەتای دروستبوونی شارەدەوڵەت بە یەکگرتنی خێڵی جیاواز پێک هات. ئەم بنەمایەش هەتا ماوەیەکی دوور ڕەنگی دەدایەوە. بۆ نموونە، ئەتێن بەسەر دێمدا دابەش کرابوو، جیاوازی ئەو دێمانە لەگەڵ ئاوایی و ناوچەی ئەم سەردەمەدا ئەوە بوو کە مرۆڤ ئەگەر جێگۆڕکێشی بکردایە هەر سەربە ناوچەکەی خۆی دەبوو، ناوچەگەری بە میرات بۆ مرۆڤ دەمایەوە، بە گواستنەوە نە دەگۆڕا.

وەڵاتیەتیی شارەدەوڵەت هەر بە هەمان شێوە زگماک بوو، خەڵکی بە نیشتەجێ نەدبوونە وەڵاتی. هەستی هاوکۆی بایۆلۆژیی پاک بۆ یەکگرتنی وەڵاتیانی شارەدەوڵەت دۆزێکی گرینگ بوو. دۆزی وەڵاتیەتیی کەسێک لە دەوڵەتێکی هاوچەرخدا بابەتێکە دەزگەی فەرمی لێی دەکۆڵێتەوە و بڕیاری لەسەر دەدات، لەوێ وەها نەبوو.

ئەم خەسڵەتانە وەهای کرد شارەدەوڵەت، لە دیدەنی ئێمەوە، مۆرکێکی خێزانەکی لێ بدرێت. دۆخی دەسەڵات و دەزگەی سیاسی لە دەمێکەوە بۆ دەمێکی دیکە و دەوڵەتێکی دیکە دەگۆڕدرا. ناکۆکیی ئایدیۆلۆژی بەهێز هەبوو، بیروڕای سیاسی تەواو دژ بەیەک هەبوون. بەڵام زۆر دۆزی وەها کە پاشان نۆرەیەکی یەکلاکەرەوەیان لە مێژووی بیری سیاسیدا پەیدا کرد، وەک مافی وەڵاتی و بەتایبەتی مافی مرۆڤایەتی، بە هیچ جۆرێک لە یۆناندا سەری هەڵنەدا. نەریتی باڵادەست پێشدەستی دەکرد و وەڵامی ئەو پرسیارانەی دەداوە.

ئەمەی باسمان کرد پێشانی دەدا کە هەر هەموو دانیشتوانی شارەدەوڵەت بە وەڵاتیی ئازاد دانەدەنران. لە شارێکی وەک ئەتێندا، کە ناوەندێکی بازرگانیی چالاک بوو و خەڵکێکی زۆر پەنایان بۆ دەبرد، تەنیا سی تا چل هەزار پیاو بۆیان هەبوو بەشداری دونیای سیاسەت بن، ژن هەر بۆیان نەبوو. ئەوانەی خەڵکی جێیەکی دیکەن و لە ئەتێن نیشتەجێ بوون پێیان دەگوترا مێتۆییک Metoik و ئەگەرچی پیاوی ئازاد بوون و بە ژمارەش هێندەی وەڵاتیان دەبوون بەڵام ئەوانیش لە دونیای سیاسەت کرابوونە دەرێت. جیاوازیی نێوان میتۆییک و وەڵاتیان، جیاوازییەکی سیاسی و قانوونی بوو پتر لەوەی جڤاکی بێت. بەشی هەرە زۆری میتۆییک بازرگانی و پیشەزان (سەنعەتکار) بوون. یەک لەو دوو سنوورە جڤاکییە گەورانەی ئەتێن و زۆربەی شارەدەوڵەتی دیکە گروپی وەڵاتیانی دەکرد بە دوو کەرتەوە: ئەریستۆکرات و بازرگان. دەسەڵاتی ئەریستۆکرات لەوەدا بوو زەویدار بوون. لەو دەوڵەتانەی کشتوکاڵ سەرچاوەی بەشی هەرەزۆری داهات بوو، ئەریستۆکرات دەسەڵاتیان جێگیر بوو، بەڵام لە وەڵاتێکدا کە بازاڕ تێدا سەرچاوەی داهات بوو ئەریستۆکرات دەسەڵاتیان لەدەست دەدا. سپارتا نموونەیەکی کلاسیکی دەوڵەتی ئەریستۆکرات بوو، ئەتێنی ڕوو لە دەرەوە و بازرگانی تەواو پێچەوانەی سپارتا بوو. بەڵام لە سیاسەتی ئەتێنیشدا ناکۆکیی بەژەوەندی نێوان زەویدار و بازرگان، نێوان زەوی و ئاو (بازرگانیی زەریا گەورەترین بازرگانی بوو) ئاشکرا بوو هەر ئەوەش بوو بووە دەراوی ئایدیۆلۆژیی ئەفلاتونی ئەریستۆکرات.

سنوورە چینایەتییە گەورەکەی دیکە ئەوە بوو کۆیلەی لە خەڵکی دیکە جودا دەکردەوە. کۆیلە هەر ئەوە نەبوو ئازاد نەبێت بەڵکوو لە ڕوانگەی بیری سیاسیی یۆنانییەوە بە بوونەوەرێکی دیکە دادەنرا، نەک مرۆڤێکی تەواو. هی وا هەبوو کۆیلەی دەخستە ڕیزی ژنانەوە و هی واش هەبوو بە بەربەرێکی ناژیری دەزانین.

جاروبار وەها باس لە جڤاکی یۆنانی کۆن دەکرێت کە گۆیا هەرچی کاری دەستی هەبوو بە کۆیلەکان کراوە و وەڵاتیان هیچ کاریان نەکردووە بەڵکوو هەمیشە یان خەریکی گفتوگۆی بێسەروبەری سیاسیەت بوون یان خەریکی هونەر و فەلسەفە بوون. ئەم وێنەیە ڕاست نییە. هەڵبەتە ئەو فەرهەنگە یۆنانییە دروست نەدەبوو ئەگەر هەموو یۆنانییەک خەریکی کاری دەستی بایە بەڵام زۆرینەی وەڵاتیانی ئازاد سەرگەرمی کشتوکاڵ و کاسبی و بازرگانی بوون. فەرهەنگداران بریتی بوون لە کەسانێکی بێکاری باڵاچین.

کۆیلەتی یەکێک بوو لەو مەرجانەی بناخەی فەرهەنگی یۆنانی و ژیانی سیاسیی نێو شارەدەوڵەتانی یۆنانی پێک دەهێنا. دەستاوێژی بەرهەمهێنان هێندە دواکەوتوو بوو - و هەر وەهاش مایەوە - کە بە ناچاری چینێکی بەرچاوی خەڵک تەنیا خەریکی کار دەست بوو بۆ ئەوەی دەرفەت بۆ چینێکی دیکە بڕەخسێت سەرگەرمی فەرهەنگ بێت. کۆیلەتی لە یۆنان - وەک لە هەموو جڤاکێکی دێرینی دیکەدا - یەکێک بوو لە بەردەبناخەی سیستەمی ئابووری. هەر ئەوەش بوو وەهای کرد جۆری بەرهەمهێنان، کە لەسەر بنەمای هێزی بازوو بوو، بپارێزرێت، ئەمەش ڕێگەی لەوە گرت پێشکەوتنە زانستی و تەکنیکییە بەرزەکانی یۆنان، لە بەرهەمهێنانی ماددیدا، بە شێوەیەکی ئەوتۆ بخرێتە کایەوە.

کۆیلەکان تەواو لە دەرەوەی دونیای سیاسەت بوون. سیاسەت تەنیا کاری وەڵاتیی ئازاد بوو، دیمۆکراتیش دەوڵەتێک بوو زۆرینەی ئەو وەڵاتییە ئازادانە تێیدا دەسترۆ بوون.

کەواتە ئەو دیمۆکراتییە یۆنانییە ناوداره تەنێ بۆ پێنجیەکی یان شەشیەکی دانیشتوانی ڕسکاو بوو. بەڵام بۆ ئەم گرووپە چەند ڕێگەیەکی کاریگەریی ئاواڵە بوو. بنەمای ئەم دیمۆکراتییە بریتی بوو لەوەی هەموو وەڵاتییەکی ئازاد، هەر لەبەر ئەوەی وەڵاتیی ئازادە، شیاوی ئەوەیە لە بەڕێوەبەرایەتیی دەوڵەتدا بەشدار بێت و هەر هەمووشیان دەبێت، گەر بۆ ماوەیەکیش بێت، کارمەندیەتیی فەرمی ببینن.

دەزگە سیاسییەکانی ئەتێن هەمەجۆر بوون. سێ دانەیان ئەمانە بوون: ئەنجومەنی گەل، ئەنجومەنی کارمەندان و دادگە. لەوانەیە وەها بێتە بەر چاو کە ئەم سێ دەزگەیە هەر ئەوانەبن لە ئایدیۆلۆژیی سیاسی سەدەکانی ئەم دواییەدا بە دەزگەی دەستووردانەر، بەجێهێنەر و دادپرسان ناویان دەرچووە، بەڵام وەها نییە. لە ئەتێن دەسەڵات وەها ئاشکرا جیانەکرابۆوە.

لەگەڵ ئەوەشدا گومان لەوەدا نییە کە ئەنجومەنی گەل دەسەڵاتی هەرە بەرزی دەستووردانەر بوو. هەر وەڵاتییەکیش تەمەنی لە هەژدە ساڵ تێپەڕ بایە مافی هەبوو بچێتە ئەنجومەنی گەلەوە. زۆریی ژمارەی ئەندامانی ئەنجومەنی گەل وەهای دەکرد ناچار بێت بڕیار تەنیا لەسەر ئەو مەسەلانە بدات کە پێشەکی ئامادە و ساز کرابوون. ئەرکێکی دیکەی ئەنجومەنی گەل ئەوە بوو چاودێری کارمەندان بکات لەوەی سنووری دەسەڵاتی خۆیان نەبەزێنن. گەر ئەنجومەنی گەل بیزانیبا کەمتەرخەمی و ناپەسەندی لە کاراندا هەیە، لە ڕێگەی دەنگ دانەوە، یەک کەسیان بە تاوانبار دەستنیشان دەکرد و بۆ ماوەی دە ساڵ لە وەڵات دووریان دەخستەوە.

ئەنجومەنی کارمەندان، یان ئەنجومەنی پێنجسەد کەسان، دەسەڵاتی گەورەتر و کاریگەرتری هەبوو. هەڵبژاردنی ئەندامەکانی بەم جۆرە بوو: دێمەکان کەسی خۆیان ناوزەد دەکرد و لەوانیش ئەو پێنجسەد کەسە بە ناوڕاکێشان دەردەچوون. ئەم پرۆسەیە هەر ساڵێک دووبارە دەبۆوە. تەمەنی کەسی ناوزدەکراو دەبا سی ساڵ و بەرەژوورتر بێت و کەسیش بۆی نەبوو لە دوو ساڵ پتر ئەندامەتی کردبایە.

ئەنجومەن لەبەر زۆریی ژمارەی ئەندامەکانی دەکرا بە دە بەشەوە، هەر بەشەی دەیەکی ساڵەکە کاری دەکرد. ئەنجومەن هەر ڕۆژ کۆدەبۆوە و هەر ڕۆژیش دەمڕاستێکی نوێی بە ناوڕاکێشان دیاری دەکرا.

دێمەکان ئەندامیان بۆ دادگەکانیش ناوزەد دەکرد. لە نێو پاڵاوتەکاندا، بە ناوڕاکێشان، دەستەیەکی، زۆربەی جار، 501 کەسی دەستنیشان دەکران. دادگەی گەل دەسەڵاتێکی زۆریان هەبوو، لایەکی زۆری ئەو ڕاوێژانەی لەسەر خاڵی تاریک و ڕوونی دیموکراتیی ئەتێن هاتنە کایەوە، دەربارەی دەسەڵاتی بەرزی ئەم دادگەیانە بوون کە بەلای ڕەخنەگرانەوە دەرگەی بۆ ئارەزۆ و نەزانی ئاواڵە کرد.

خەسڵەتێکی بەرچاوی ئەنجومەنی کارمەندان و دادگەکانیش، وەک باسکرا، ئەوەیە ئەندامانیان زووزوو دەگۆڕان. لەوانەیە پێت سەیر بێت شارەدەوڵەتی ئەتێن چۆن سیاسەتێکی بەردەوام و پتەوی بەو ڕەوتە خێرایەی جێگۆڕکێ بۆ دەبرا بەڕێوە.

هونەرەکە لەوەدایە کە دەستەیەک کارمەند هەبوون بۆیان هەبوو ساڵ دوای ساڵ لە جێگەی خۆیاندا بمێننەوە. ئەم کارمەندانە لە سیاسەتی ئەتێندا دەستێکی باڵایان هەبووە و پێیان دەگوترا ستراتێژ Strateg. ئەم ستراتێژانە دەکەسی فەرماندەی ئەرتەشی بوون (دەشێت ناویان بنێین جەنەراڵ)، بەڵام دەسەڵاتیان بەسەر ژیانی مەدەنیشدا هەبوو. پەریکلەس Perikles ناودارترین دەوڵەتکاری ئەتێن و ستراتێژ بوو، لە نێو ئەنجومەنی گەل و کارمەنداندا دەسترۆ بوو.

حکوومەتی ئەتێن ماوەیەک بەر لە ساڵی پێنج سەدی پێش زایین، فۆرمی خۆی گرت. لەگەڵ ئەوەشدا لە تاوی دەرەکی بەدوور نەبوو. سەختانگ [قەیران، ئەزمە] ی هەرە گەورەی ئەتێن لە ماوەی شەڕی پەلەپۆنسدا بوو کە بەر لە ساڵی چوارسەدی پێش زایین هەڵگیرسا. ئەو شەڕە بەر لە هەر شتێک زۆرانبازیی هێز بوو لە نێوان ئەتێن و سپارتای ئەریستۆکرات. ئەنجامی شەڕەکە بە شکانی ئەتێن کۆتا هات و ئەنجامەکەشی خرایە ئەستۆی شێوەی حوکومڕانیی ئەتێن. دەزگە سیاسییەکان، بۆ ماوەی چەندین ساڵ، لە کار خران و پاشانیش کە دامەزرانەوە نەیانتوانی جێگەی دیاری خۆیان بگرن.

وەک چۆن لە هەموو سەردەمێکی دیکەشدا سەختانگ دەوری لە مێژووی بیری سیاسیدا هەبووە، ئەم سەختانگ و گومڕایی و جیاوازیی بیروڕایە بوونە چلچرایەک بۆ گفتوگۆیەکی ئایدیۆلۆژیی گشتگیرانە. هەر لەبەر ئەوەشە لە سەدەی پڕ لە ناکۆکیی چوارەمی پێش زاییندا، یۆنانییەکان توانییان گرینگترین بەرهەمیان پێشکەش بە گفتوگۆی بیری سیاسی بکەن. لە سەدەی چوارەمی پێش زاییندا بوو ئەفلاتۆن و ئەریستۆ بیروڕای سیاسی و ئوتوپیاکانی خۆیان بەرهەم هێنا.

ئەفلاتۆن

ئەفلاتۆن و ئەریستۆ کاریان لە ڕەوتی بیری ئەورووپی کرد، بەڵام نە کاریگەریی ئەوان تەنیا لە بواری بیری سیاسیدا بوو نە بیری سیاسیش یەکەم بواری کاریگەریی ئەوان بوو. بیروڕایان، کە تا ڕادەیەک زۆر لەیەک جودا بوو، دەربارەی سروشتی زانیار، زانست، ئاکار، جوانی و زۆر بواری دیکە ماوەیەکی دوورودرێژ نموونە و ئیدیالی زانایانی ئەورووپا بوون. بیری ئەفلاتۆن ئیلهامبەخشێکی پتەوی زۆر لە بیریاران بوو. ئەریستۆ لە سەردەمی ناڤیندا تەنانەت هەتا سەدەی هەڤدەیەم و هەژدەیەمیش، لە بواری زانست و سروشتناسیدا مامۆستای بێمانەند بوو.

بەڵام ئێمە لێرەدا تەنیا باس لە ئەفلاتۆن و ئەریستۆی بیریاری سیاسی دەکەین. بێگومان نەدەشیا بیری ئەوان لەم بوارەدا، کە تەواو پەیوەستی شارەدەوڵەتی یۆنانی بوو، وەک نموونە لە ئەورووپای فیودالدا بخرێتە گەڕ. لەگەڵ ئەوەشدا ڕێگە لەوە نەگیرا بەشێکی زۆری بیری ئەوان، لە دۆخی سیاسی و جڤاکیی یەکجار جیاوازیشدا ببێتە سەرچاوەی ئیلهام و بەڵگە.

ئەفلاتۆن و ئەریستۆ، هەردووکیان، زیاتر لە ئەتێن کارا بوون، بەڵام وەک کەس پەیوەندییان بە شارەدەوڵەتی ئەتێنەوە تەواو جودا بوو.

ئەفلاتۆن ئەتێنزادە و بە بنەماڵەش ئەریستۆکرات بوو. هەر وەک خۆی دەڵێت ئامانجی ئەوە بوو خۆی بۆ سیاسەت تەرخان بکات، بەڵام بڕوای بە دیمۆکراتی شکەستی هێنا. خۆی وەهای پێشان دەدات کە هۆی بڕوا نەمانی ئەوە بوو کە لە ساڵە شوومەکەی 399 ی پێش زاییندا، دادگەیەکی هەڵبژێردراوی دیمۆکرات، سۆکرات Sokrates ی مامۆستا خۆشەویستەکەی ئەمی، بە تاوانی بڵاوکردنەوەی زرەباوەڕی خودانەناسانە لە نێو لاواندا، بە سزای مەرگ حوکوم دا. ئەم حوکمەی بەسەر سۆکراتدا درا دۆزێک بوو ئەفلاتۆن زووزوو دەیهێنایەوە پێش و هیچ گومان لەوەدا نییە کە کارێکی توندی لە بیروڕای سیاسیی ئەفلاتۆن کرد. بەڵام دەبێت ئەوەش ڕوون بکرێتەوە کە ئەفلاتۆن لەبەر ئەوەی نەوەی ئەریستۆکرات بوو، هەڵوێستێکی هەستیارانەی بەرانبەر شێوەی دیمۆکراتیی ئەتێن هەبووە. ئەفلاتۆن بە چاوێکی سووک دەیڕوانییە پیشەزان و بازرگان و هەر کەسێک هەوڵی سوودی ئابووری بدایە. ئەم دزاندنەش هێند قووڵ و بەرفرەوان بوو کە ناشێت سەرچاوەی لە یەک ڕووداوەوە گرتبێت، با مەزنیش بێت.

بەهەر حاڵ ئەفلاتۆن پشتی کردە سیاسەتی ئەتێن و دەستی دایە پەروەردەکردنی دەستەیەکی هەڵبژاردەی سیاسەتمەدار و زانستکاری ئایەندە. فێرگەیەکی دامەزراند ناوی لێ نرا ئەکادێمی، بە ناوی ئەو گەڕەکەی لێی بوو. لەو فێرگەیەدا لاوانی زیرەک بە دەرسدانێکی سەخت ئەوەیان فێر دەکرا کە بەلای ئەفلاتۆنەوە زانستێکی ڕاست بوو. جگە لەوەش دیالۆگە درێژەکەشی بۆ جەماوەری دیکە دانا. لە زۆربەی ئەو دیالۆگانەدا، نۆرەی سەرەکی دراوە بە سۆکرات، دیالۆگەکان بریتین لە ڕاوێژی دوور و درێژی پێچەڵپێچ و زۆر جار توندوتیژ کە تێیاندا سۆکرات بەڵگەی نەسەلمێن دژ بە بەرپەرچدانەوەکانی خۆی دەهێنێتەوە و کارێکی وەها دەکات هاوڕاوێژانی بۆ خۆیان ڕاستی بدۆزنەوە.

تۆژینەوە هەرە فرەوانەکان دەربارەی ئەفلاتۆن بیروڕای تەواو جیاواز پێشان دەدەن دەربارەی ئایە ئەفلاتۆن باوەڕەکانی سۆکرات پێشان دەداتەوە یان مامۆستا مردووەکەی تەنیا وەک ئاخێوەرێک بەکار دەهێنێت. لێرەدا پێویست ناکات ئێمە هەڵوێست لەو دۆزە وەربگرین، چاکترە لە بیروڕاکانی ئەفلاتۆن بدوێین ئەگەرچی بەشێکی زۆری پسپۆران بەشێکی ئەو ڕایانە بە بەرهەمی ئەفلاتۆن و سۆکرات دەزانن.

دۆزی سیاسی لە بەشێکی زۆری ئەو دیالۆگانە نۆرەیەکی سەرەکی دەبینن. بەڵام ئەفلاتۆن نۆڕینی سیاسیی خۆی لە «کۆمار» دا ڕوون دەکاتەوە، «کۆمار» بەرهەمێکی مەزنی پتر لە چوارسەد لاپەڕەی ئاسایی چاپە. لەوێدا نیگاری نموونەدەوڵەتی خۆی دەکێشێت و هاوکات دیمۆکراتیی ئەتێن و شێوازەکانی دیکەی حوکومڕانی، کە بەلای ئەوەوە کەمبایەخترن، دەداتە بەر ڕەخنەی کوشندە. ئەفلاتۆن لە دەمەو بنەتای تەمەنی هەشتا ساڵەیدا خەریکی نووسینەوەی بەرهەمێکی دیکە بوو، دەربارەی جڤاک، بە ناوی قانوون لەوێدا مەرجەکانی حوکومڕانیی چاک لەم دونیا خۆگۆڕ و ناتەواوەدا، ئاسانتر کردۆتەوە. وا پێدەچی دووەم هەرەسی سیاسیی ژیانی لە وێژینگ (وەهم) ـەی دەرهێنابێت. هەرەسەکەش ئەوە بوو کە لە دوو ماوەی جیاوازدا هەوڵی دا ڕەوتی سیاسی لە شارەدەوڵەتی یونانی Syrakusa لە سیسیلیا بگۆڕێت، بەڵام سەر نەکەوت. هێندەی نەمابوو ئەم سەرکێشییەی خراپ بە سەری خۆیدا بشکێتەوە، بە زۆر توانی بگەڕێتەوە ئەتێن، کۆسپی بێهەژمار هاتنە ڕێی پێک هێنانی ئەو نموونەدەوڵەتەی مەبەستی بوو.

بەردی بناخەی دەوڵەتەکەی ئەفلاتۆن دەڵێت مرۆڤ لە ڕێگەی فەلسەفەوە دەتوانێت بە ماکی پاکژیی (فضیلە) و ڕەوایەتی بگات. چۆن دەکرێت بەڵگەی سەلمێنراو بۆ هاوکێشەی ماتماتیک دابنرێت هەروەهاش دەکرێت بە

دڵنیاییەوە بڕیاری ئەوە بدرێت کە مرۆڤ دەبێت چۆن بێت، پەیوەندیی نێوان ئادەمیزاد دەبێت چۆن بێت و هەر لەو ڕێگەیەشەوە دەوڵەت دەبێت چۆن بنیات نرابێت بۆ ئەوەی بە باشترین شێوەی مومکین بگەڕێت.

ڕاستە ئەفلاتۆن بڕوای بەوە نەبوو لەم دونیایەدا شتێکی بێگەرد دروست بکرێت، ئەو دەیگوت دونیا بیری پاک وا لە ئاسمانە و ئەوەی لەسەر زەوی هەبێت، کەموزۆر، زایەڵەیەکی ناتەواوە، بەڵام ئەگەر بزانین وێنەی جڤاکی نموونەیی چۆنە و ڕووەو ئەو مەبەستە ڕێ بکەین ئەوا زۆر چاک ئیمکان هەیە جڤاکێکی زۆر باشتر لەمەی ئێستە هەیە، دابمەزرێنین. زانستی ئەم بیر و ئیدیالە سەخت و گرانە، هەموو کەس نایگاتێت. گۆڕین و بەڕێوەبردنی دەوڵەت، بەلای ئەفلاتۆنەوە، تەنیا بەو کەسانە دەکرێت خاوەنی بەهرەیەکی خۆڕسکی گەورەن و خوێندنێکی یەکجار گشتگیرانەیان هەیە. ئەفلاتۆن بەمانە دەڵێت فەیلەسووف، واتە ئەوانەی خاوەن توانستێکی بیرکارانە و خوێندنێکی بەرزن.

ئەمەش بوو ئەفلاتۆنی گەیاندە ئەو ناکۆکییە ئاڵۆزە لەگەڵ مەرجەکانی دیمۆکراتیی ئەتێن. بەلای ئەوەوە حوکومڕانی کاری کارامەیە یان باشترە بڵێم کارێکی یەکجار ناواز و بەرزە. ئەمە کارێک نییە بدرێتە دەست زۆرینەی وەڵاتیان. دیمۆکراتیی ئەتێن تەنیا مەرجی ئەوە بوو مرۆڤ وەڵاتییەکی زگماک بێت، نە داوای بەهرەی دەکرد نە زانست، بەلای ئەفلاتۆنەوە حوکومڕانییەکی سووک و دزێو بوو.

ئەریستۆ

بەگشتی، هەم لای ئەفلاتۆن و هەم لای ئەریستۆ، دۆزە ئایدیۆلۆژییە بنەڕەتییەکان هەر یەک بوون. ئەمەش ڕێکەوت نییە، ئەریستۆ شاگردی ئەفلاتۆن بوو، کاتێکیش بووە خاوەن فەلسەفەیەکی سەربەخۆ، بەلایەوە گرینگ بوو بەرپەرچی بەشێکی زۆری بۆچوونەکانی ئەفلاتۆن بداتەوە. لەبەر ئەوە، لە «سیاسەت» ی خۆیدا تا ڕادەیەک بە وردی بە «کۆمار» و «قانوون» ی ئەفلاتۆندا دەچێتەوە.

هەڵبەتە ئەفلاتۆن و ئەریستۆش لە هەمان سەرچاوەی شارەدەوڵەتی ئەتێنەوە شارەزاییان پەیدا کردووە و هەمان مۆرکی ژینگەی یۆنانیان پێوە بووە. لەبەر ئەوە پێویستە خاڵ بە خاڵ بۆچوونەکانیان بەراورد بکرێن.

ئەریستۆ لە شارۆچکەی ستاگەیرا Stageira ی ماکادۆنیا Makedonia لە دایک بووە. بە لاوی هاتە ئەتێن و بوو بە شاگردی ئەکادیمی. هەڵبەتە نەدەکرا ببێتە وەڵاتیی ئەتێن و بە مێتۆییکMetoik مایەوە. گەر ئەفلاتۆن بە باوەڕ خۆی لە ژیانی سیاسی دوورخستەوە ئەوا ئەریستۆ ناچار بوو دوورەپەرێز بێت. لەگەڵ ئەوەشدا، لەم بوارە و لە هەر بوارێکی دیکەش بێت، سەرنجدەرێکی چوست بووە، بە وردی باسی لە تایبەتمەندییەکانی سیاسەتی ئەتێن کردووە و بە گشتیش هەڵوێستی ئەو زۆر لەوەی ئەفلاتۆن گەشبینانەتر بووە.

پاش مەرگی ئەفلاتۆن، ئەریستۆ ئەتێن بە جێ دەهێڵێت و دەبێتە مامۆستای ئەسکەندەر. ئەسکەندەر ئەو دەمە لاو بوو پاشان بە ئەسکەندەری مەزن Alexander the Great ناسرا. لەوێ زۆر لە نێزیکەوە، سەرنج لە گەشەی مەزنەدەوڵەتێک دەگرێت کە هەم بە ناوەڕۆک و هەم بە فرەوانی بەرانبەر شارەدەوڵەتی نەرێتکارانەی یۆنانی دژ دەوەستا. سەیر لەوەدایە ئەریستۆ لە بەرهەمە سیاسییەکانیدا باس لەم ئەزموونانە ناکات مەگەر بە تێبینییەک کە دەڵێت دەوڵەت دەبێت بە ڕووبەر بچووک و بە ژمارەی دانیشتوان گونجاو بێت.

کاتێک ئەریستۆ گەڕایەوە ئەتێن ڕووی نەکردەوە ئەکادێمی چونکە پاش مردنی ئەفلاتۆن ئەکادێمیش ڕێگەیەکی گرتبووە بەر لای ئەم ناپەسەند بوو. لەبەر ئەوە فێرگەیەکی نوێی دامەزراند و ناوی نا لیکیەن (بە لاتینی Lyceun) و لەوێدا زانستی ئەزموونگەرانە Empirical نۆرەیەکی مەزنتری هەبوو لەوەی لە ئەکادێمیدا هەیبوو.

زۆربەی نووسراوە پارێزراوەکانی ئەریستۆ بە پلەی یەکەم بۆ وانەگوتنەوەی خۆی بووە نەک - وەک دیالۆگەکانی ئەفلاتۆن - بۆ جەماوەری بەرینتر بێت. لەبەر ئەوەشە ئەو هونەرکارییە ئەدەبییەی لە بەرهەمەکانی ئەفلاتۆندا هەیە لە نووسینەکانی ئەمدا نییە.

«سیاسەت» وەک «کۆمار» کتێبێکی مەزنە، بەڵام وەک «کۆمار» یەکپارچە و سەرلەبەر نییە. بەشێک لە تۆژەران پێیان وایە «سیاسەت» هەر هەمووی بەرهەمی ئەریستۆ نییە، هۆی ئەم بۆچوونەش ئەوەیە کە «سیاسەت» وەک هەموو بەرهەمەکانی دیکەی ئەریستۆ، چەند سەدەیەک پاش مردنی خۆی کۆکراونەتەوە. ئەمڕۆ وا پێدەچێت وەها باو بێت کە ئەوەی ئێمە پێی دەڵێن «سیاسەت» بریتییە لە دوو بەرهەمی ئەریستۆ، یەکێکیان پتر ئەبستراکتە و ئەوەی دیکەیان پتر کۆنکرێت.

چەند جیاوازییەکی گرینگی نێوان ئایدیۆلۆژیی ئەفلاتۆن و ئەریستۆ، بەگشتی، پەیوەندە بە جیاوازیی فەلسەفەی هەردووکیان. ئەفلاتۆن پێی وابوو بیر و فۆرم لە دونیای ئەودیودا هەیە، ئەریستۆ پێی وابوو لەم دونیایەدان کە ئێمە هەستی پێ دەکەین نەک دوور لەم دونیایە. هەموو جۆرە شتێک، سروشتێک یان ماکێکی هەیە: بەرد وەهایە، ئادەمیزاد وەهایە، ڕوەک و دەوڵەتیش هەر وەهان. ئێمە دەتوانین لە ڕێی سەرنجدانەوە نەک - وەک ئەفلاتۆن دەڵێت - لە ڕێی ڕامانی ئەبستراکت (مەجازی) ـەوە لە ماکی جیاواز بگەین.

لەبەر ئەوەیە هەڵوێستی ئەفلاتۆن لە ئاست پەیدۆزیی چۆنیەتی نموونەدەوڵەت - واتە چاکترین دەوڵەتی شیاو - جودایە. بەلای ئەفلاتۆنەوە ڕێگەی گەیشتن بە ناسینی دەوڵەتی باش ئەوە نییە لەو جۆرە دەوڵەتانە ورد بینەوە کە لە ئارادا هەن بەڵکوو تەنیا بە ناسینی دونیای بیرە، لەو دونیایەدا بیری چاکە لە هەموان بەرزترە و وەک «ڕۆژە لە بیرستاندا». بەڵام ئەریستۆ پێی وایە بۆ ئەوەی لە ئەرک و مەبەستی دەوڵەت بگەین دەبێت لە پێشدا ورد بینەوە لەوەی دەوڵەت لە ڕاستیدا چۆن دەگەڕێت. بێگومان ئەمەش بووەتە هۆکارێکی ئەوەی جیاوازیی نێوان نموونەدەوڵەتی ئەفلاتۆن و شارەدەوڵەتە دامەزراوەکانی یۆنان فرەوانتر بێت لە جیاوازی نێوان نموونەدەوڵەتی ئەریستۆ و ئەو شارەدەوڵەتانە. هەڵبەتە ئەم جاوازییانە هۆکاری دیکەشیان هەیە. وا لێرەدا خاڵ بە خاڵ، هەڵوێستی هەردووکیان بەرانبەر دۆزگەلی چینەکانی جڤاک، پەیوەستی ئابووری (موڵکایەتیی تاک)، ئازادیی تاک و ئامانجی دەوڵەت بەراورد دەکەین.

چینەکانی جڤاک

لەمەوبەر باسمان لە سێ چینی جڤاکی شارەدەوڵەتی یۆنانی کرد: زەویداری ئەریستۆکرات، کاسبکاران (جۆتیاری زەویدار، بازرگان و کرێکاران) و کۆیلەکان. ئەم دابەشکردنە لەگەڵ دابەش بوونی سیاسی بەسەر وەڵاتی و ناوەڵاتیدا دەبێت باش لەیەک جودا بکرێنەوە.

وا پێدەچی بوونی کۆیلە لای ئەفلاتۆن و ئەریستۆ دۆزێکی ئاسایی بێت، ئەفلاتۆن تەنیا بە سەرپێیی باس لە دیاردەی کۆیلەتی دەکات. کاتێک دێتە سەر باسی ساختاری چینایەتی نێو نموونەدەوڵەتەکەی خۆی ناوی کۆیلە هەر نابات، لەوە دەچێت بوونیان، بەلایەوە، پێویست بە لێدوان نەکات.

بەڵام ئەریستۆ بە وردی باس لە سروشتی کۆیلە و ئەرکی کۆیلەتی لە جڤاکدا، دەکات. ئەو بە ئەرکی خۆی دەزانێت بیسەلمێنێت کە ئەو نەریتە ژیرانەیە و دەوڵەتی باش هەر دەبێت کۆیلەتی تێدا هەبێت.

ئەریستۆیش وەک زۆربەی یۆنانیی دێرین بڕوای بەوە هەیە جیاوازییەکی گرنک لە نێوان یۆنانی و بەربەردا هەیە، یۆنانی هۆشلەبەرە، بەربەر بێهۆشە. ئەریستۆ دەڵێت لە لایەن سروشتەوە دوو جۆر مرۆڤ هەن، ئەوەی بە زیرەکی خۆی تێدەگات چ کارێک پێویستە بکرێت و ئەوەی بە هێزی لەشی کارەکە جێبەجێ دەکات، ئەوانەی یەکەم بە شێوەیەکی سروشتکرد مرۆڤی ئازادن و ئەوانەی دیکەش کۆیلەن. بەربەر هەردەم کۆیلەن و دەوڵەتەکانیشیان هەر دەبێت کۆیلەستان بێت. تەنیا سەرۆکە هەرە گەورەکانیان زیرەک و پێشبینن و لە ئەنجامیشدا هەموو بڕیارێک دەگرنە دەست و دەبنە تاکفەرمان و گەورەی هەموان.

هەرچی یۆنانییە ئەوا خۆیان سەروەرن، کۆیلەکانیشیان لە وەڵاتی بەربەرەکانەوە هێنراون. کاری کۆیلە ئەوەیە ببێتە ئامراز و دەستاوێژی خاوەنەکەی. جیاوازیی ئەو لەگەڵ ئامرازەکانی دیکەدا ئەوەیە ئەمیان گیاندارە. خاڵی گرینگی هاوبەشیشیان جێبەجێکردنی فەرمان و پلانی خاوەنەکەیەتی.

ئەریستۆ بەرپەرچی ئەو باوەڕە دەداتەوە کە دەڵێت ژن و کۆیلە هاوسروشتن. ژن – یان وردتر بڵێین ژنی پیاوی ئازاد، ژنی یۆنانی – وەک کۆیلە ئامرازێکی پاسیڤ [سارد – سست] نییە. ژن و کۆیلە بەشێکن لە خێزان، بەڵام جێگەیان لە خێزاندا تەواو جودایە. بە کورتی، پەیوەندیی نێوان ژن و مێرد بۆ زاوزێیە و پەیوەندیی سەروەر و کۆیلە بۆ بەرهەمهێنانی ماددییە. بەڵام ژن نۆرەیەکی هەبێت لە دونیا دەرەوەی خێزاندا، وەک بواری سیاسەت، بیرێک نەبوو بە خەیاڵی ئەریستۆدا بێت.

گەورەترین جیاوازیی چینایەتی بەلای ئەریستۆوە جیاوازیی پیاوی ئازاد و نائازادە، پیاوی سەروەر و کۆیلەیە. دەتوانین بڵێین لەم دۆزەدا بە گیانی دیمۆکراتیانەی ئەتێنی دەئاخفێت. سیاسەت کاری هەموو پیاوێکی ئازادە. بەڵام ئەفلاتۆن هەر بەحاڵ بە پێویستی دەزانێت باس لە دۆخی کۆیلەتی بکات. ئەو سنوورەی ئەو دەیەوێت ڕایبکێشێت و لە نموونەدەوڵەتدا بیکاتە سنوورێکی لە بڕین نەهاتوو، سنووری نێوان ئەریستۆکراتی هەڵبژاردە و گەلە. ئەوجا ئەفلاتۆن مەبەستی لە ئەریستۆکراتی زگماک و ئەریستۆکراتی خزمایەتی نییە، بەرزیی بۆ ئەو کەسانەیە بە بەهرە و زانین بەرزن و جگە لەوانیش ئەوانەی ئازا و دلێرن. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەفلاتۆن – بە بڕوایەکی ئەریستۆکراتانەوە – دەڵێت خەسڵەتی بەرز زگماکە. کەواتە سروشت ڕێگە لەوە دەگرێت چینگۆڕکێ لە نموونەدەوڵەتەکەی ئەودا زیاد لە پێویست بەهێز بێت.

لەبەر ئەوە جڤاکی باش، لای ئەفلاتۆن، دەبێت بە دوو بەشەوە، پاسەوانان و کاسبکاران. ئەرکی کاسبکاران ئەوەیە هەوڵ بدەن بۆ وەدەست هێنانی ئەو خێرەی پێویستە بۆ گوزەرانێکی ڕێکوپێکی خەڵک. لەبەر ئەوەشە بێبەزەییانە هەوڵی سوودی ماددی و ئابووری دەدەن. ئەگەر ڕێگەی ئەم ئارەزووەیان بۆ خۆشیی دونیاکرد بێسنوور بەرفرەوان بکرێت ئەوا ئەنجامی ترسناکی بۆ سەر هەموو جڤاک دەبێت.

پاسەوانان دوو بەشن، ئازاکان ئەوانەن دەوڵەتەکە دەپارێزن و هەرە ژیرەکانیش ڕێبەری ڕاستین. جەنگاوەر و ئاسایشپارێزان دەوریان لە دەرەوە و ناوەوەی دەوڵەتەکە هەیە. ئەرکی ئەوان هەر ئەوە نییە بەرەنگاری دوژمنی بیانی بوەستن بەڵکوو دەبێت هێمنی و ئاسوودەیی ناو وەڵاتەکەش بپارێزن. لەبەر ئەوە یەکجار گرینگە ئەم بەشە بە دیسپلین و یەکگرتوو بن. گەورە و بچووکی لە نێوانیاندا توندوتۆڵە، گەورەکان بۆیان هەیە بچووکەکان سزا بدەن و هەموو فەرمانێک لە ڕێبەرانی ڕاستی دەوڵەتەوە قانوونە. ئەفلاتۆن دەڵێت بە یەکگرتنێکی وەها مەترسیی دووبەرەکی و ئاژاوە «لە بەشەکەی دیکەی جڤاک» واتە کاسبکاراندا، زۆر کەم دەبێتەوە.

ئەوەی بەڕاستی بەلای ئەفلاتۆنەوە مەبەست بێت ڕێبەرەکانن. بەو بێت دەبێت دەوڵەت لە لایەن دەستەیەکی هەڵبژاردەی بیرکارەوە ببرێت بەڕێوە. کەواتە دەبێت ئەو کەسانە هەڵبژێردرێن و پەروەردە بکرێن، بەڵێ، تەنانەت لە ڕووی بایۆلۆژیشەوە دەبێت کاری بۆ بکرێت. ئەفلاتۆن ئەو دەمە باسی لەوە کردووە کە ئێمە ئەمڕۆ پێی دەڵێین یوجینیک Eugenic (زانستی چاککردنی ڕەگەز). منداڵبوون لە دەوڵەتی باشدا دۆزێک نییە بە ئارەزووی تاکەکەس یان بە ڕێکەوتەوە گرێدرابێت، ڕێبەرانی چاک لە ژن و پیاوی هەرە بەهرەمەند دروست دەبن و دەبێت ڕێگەیان بۆ خۆش بکرێت یەکتر بدۆزنەوە و منداڵ بخەنەوە. ئەفلاتۆن پێی وانییە ئەم کارە ئۆتۆماتیکی دەبێتە هۆی هاتنە بەرهەمی نەوەی نموونەیی، دەبێت دەرفەتی بەرهەمهێنانی زیرەکیی دەگمەن کاری بۆ بکرێت.

لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت دەرفەتی پێشبڕکێ بۆ منداڵی هەموو پیاوێکی ئازاد ئاواڵە بێت بۆ خوێندنی هەرە باش و پاشانیش بۆ بەرزترین پێگەی کارمەندی. پاش بژارکردن تەنیا هەرە کارامەکان دەمێننەوە. بەلای ئەفلاتۆنەوە خوێندن ئەرکێکی دەوڵەتییە نەک بەرژەوەندێکی تاکەکەسان. لەم بوارەشدا کاتێک ئاوڕ لە مەرجەکانی ناو ئەتێن دەداتەوە دەبینێت - وەک لە زۆربەی خاڵە گرینگەکانی دیکەدا - مەرجەکانی سپارتا پێشکەوتووترە.

لە نموونەدەوڵەتی ئەفلاتۆندا ماوەی خوێندنی حوکومڕانان لە هەموو جۆرە خوێندنێکی لە دونیادا هەبووە و پاشانیش داهات، درێژخایەنترە. شاگردان هەتا هەژدەساڵی خوێندنی ئاسایی یۆنانی دەخوێنن کە بریتییە لە خوێندنەوە و نووسین، وەرزش و پاشان تۆژینەوەی بەرهەمی شاعیران (ئەفلاتۆن پێی وابوو دەبێت ئەم بوارە ئەدەبییە لە هەڵە و پەڵەی زیانبەخش پاک بکرێتەوە). پاشان چەند ساڵێک بە ڕاهێنانی ئەرتەشی دەبەنە سەر. ئەوانەی هەتا ئەو دەمە دەیسەلمێنن زۆرترین بابەت فێردەبن، دە دانە ساڵی دیکە سەرگەرمی ماتماتیک دەبن. کاتێک دەگەنە تەمەنی سی ساڵی، ئەو دەستەیەی دەمێنێتەوە ئامادەیە بۆ ئەوەی فێری دیالەکتیک بکرێت، دیالەکتیک بەلای ئەفلاتۆنەوە ڕێگەی دروستە بۆ ناسینی دونیای بیر. کاتێک شاگردان لە خوێندنی دیالەکتیک تەواو دەبن، وەک کارمەندێکی بچووک، هەتا تەمەنی پەنجا ساڵان خزمەت دەکەن، ئەوجا ئەو مرۆڤانە دەبنە فەیلەسووفی تەواو کارامە و خوێندوو، ئیدی بۆیان هەیە ئەرکی حوکومڕانی بگرنە ئەستۆ. مرۆڤی وەها، ئەو دەمە، دەتوانێت کاتی خۆی لە نێوان بیرکردنەوە و سیاسەتدا، دابەش بکات. ئەگەرچی بۆخۆی تێفکرینی لا خۆشترە بەڵام بەشێکی کاتی بەنرخی خۆی پێشکەش بە بەرژەوەندی دەوڵەت دەکات. خەڵکی دیکەی ناو دەوڵەتەکە دەبێت تەواو ملکەچی فەرمانەکانی ئەم بن.

پەیوەندی ئابووری

نە ئەفلاتۆن نە ئەریستۆ نەیان دەویست بە شێوەیەکی بنەڕەتی ساختاری چینایەتیی شارەدەوڵەتی یۆنانی بگۆڕن. بەڵام بیروڕایان دەربارەی ئەوەی کێ حوکومڕانی بکات تەواو دژ بەیەکە. لەلای ئەریستۆ حوکومڕانی بەرپرسایەتی گشت وەڵاتیانی ئازادە، ئەفلاتۆنیش پێی وایە تەنیا بۆ هەڵبژاردەیەکە خاوەن گیانێکی هەرەبەرز.

خاڵێکی دیکە هەیە لەوانەیە ببێتە جیاوازییەکی بنەڕەتیتر لە نێوان ئایدیۆلۆژیی سیاسیی هەردوو لایەندا، ئەویش دۆزێکە لە ئەتێن زووزوو دەهاتە پێشەوە و پاشانیش دەمدەم زیندوو دەبۆوە. کێشەکەش دەڵێت ئەگەر مەرجە جڤاکی و ئابووری و سیاسییەکان هاتنە گۆڕان، ئایە مرۆڤ تا چ ڕادەیەک دەگۆڕدرێت. ئایە ڕاستە سروشتی مرۆڤ، بەگشتی، بەرانبەر ئاڵوگۆڕی دەرەکی نەگۆڕە (ئەوە نییە مرۆڤ هەردەم وەک خۆیەتی)؟ یان کردەوەی مرۆڤ و بۆچوونەکانی، ئاوات و پێویستییەکانی بەر لە هەر شتێک بەرهەمی ژینگەن.

وەرامی ئەم پرسیارە کار دەکاتە سەر بۆچوونی مرۆڤ دەربارەی ئاڵوگۆڕی جڤاکی و سیاسی. ئەوەی پێی وا بێ مرۆڤ تەواو ئامادەی گۆڕانە، بەگشتی، زیاتر بڕوای بە ڕیفۆرم و گۆڕانکاریی شۆڕشگێڕانەیە.

ئەفلاتۆن وەک باسمان کرد، ڕادیکالانەتر لە ئەریستۆ، دەیویست جڤاکی دامەزراوی ئەتێن گۆڕانکاری بە سەردا بێت. بڕواشی زیاتر هەبوو بە کاریگەریی دەست تێوەردانی سیاسی لە ژیان و گوزەرانی مرۆڤدا. ئەم دۆزەش تەواو ئاشکرا دەبێت گەر هەڵوێستی هەردوو فەیلەسووفەکە لە ئاست گۆڕانکاریی ئابووریدا، بەراورد بکەین.

لای ئەفلاتۆن دەوڵەمەندی و هەژاری بە توندی کار لە مرۆڤ دەکەن. ڕاستە مرۆڤی ژیر و مرۆڤی ئازا و دلێر خۆ بەسەر مەترسییەکانی ئارەزووی قانزاجدا زاڵ دەکەن بەڵام کاسبکاران هەموو ئامانجێکیان ئەوەیە خۆشی ئەم دونیایە بەبەرهەم بێنن و ئەگەر نەخرێنە ناو هەرەمێکی جڤاکیی توندەوە، ئەوا هەوڵدانیان بۆ دەوڵەمەندی باڵ بەسەر هەموو جڤاکدا دەکێشێت و دەبێتە هۆی ناکۆکیی جیددی.

دیمۆکراتی بەلای ئەفلاتۆنەوە حوکومڕانییەکە خەباتی ئابووری تێیدا لە سنوور دەرچووە و یەکیەتیی دەوڵەت کەوتۆتە بەر هەڕەشەی ناکۆکیی نێوان زەنگین هەژارەوە. ئەفلاتۆن پێی وایە، ئەگەر جیاوازیی گەورە لە نێوان باری ئابووریی خەڵکدا هەبێت، دەوڵەت بە هیچ جۆرێک ناتوانێت کاروباری خۆی بە جۆرێکی لەبار بخاتە کار. دەوڵەت هەر دەبێت لە لایەن کەسانێکەوە ببرێت بەڕێوە کە تەواو لە خەمی سوودی ئابووری بەدوور بن.

لەبەر ئەوە لە «کۆمار» دا، داوا دەکات پاسەوانان تەواو بێ موڵکایەتی خۆیی بن و بە هیچ جۆرێک نابێت خاوەنی بەرژەوەندیی تایبەت بە خۆیان بن. تەنانەت نابێت لەگەڵ ژن و منداڵیان ژیانێکی خێزاناسا بەرنە سەر.

کاسب و جۆتیار و بازرگان مافی موڵکایەتییان هەیە، بەڵام پاسەوانان دەبێت کارێک بکەن کە جیاوازیی ئابووری لە نێو ئەو گروپانەشدا، هەتا دەکرێت، کەم بێت. لە «قانوون» دا، کە ئەفلاتۆن تێیدا ئاستی داواکانی لە جڤاکی نموونویی دابەزاندووە، دەڵێت زەنگینترین وەڵاتی هەرگیز نابێت پتر لە پێنج ئەوندەی هەژارترین کەسی هەبێت.

ئەفلاتۆن پێی وایە یەکێک لە مەرجەکانی یەکگرتنی جڤاک ئەوەیە بەشێکی زۆری سامان هاوبەش بێ (ئەمەیە ناوەڕۆکی ئەوەی کە زۆر جار و لەسەر بنەمایەکی لاواز پێی دەگوترێت «کۆمیونیزم» - ی ئەفلاتۆن) و تا ڕادەیەکیش دابەشکردنی سامان توند بێ تەنانەت لە نێو ئەوانەشدا کە بۆیان هەیە بۆ سوودی خۆیان کار بکەن.

ئەفلاتۆن لە نێو کەسانی هاوزەمانی خۆیدا، لەم بۆچوونانەدا، تەنیا نەبوو. تەنانەت هی وایان تێدا بوو دەیگوت ئەگەر هەر هەموو خاوەنی یەک ستاندەری ئابووری بن ئەوا، لە نێو جڤاکدا، لە قانوون دەرچوون نامێنێت. تاوانکاری گرێدراوی جیاوازیی ئابوورییە.

ئەریستۆ لە «سیاسەت» دا یەخەگیری ئەم بۆچوونانە دەبێت و بەڵگەکانیشی هەمەجۆرن. ئەو پێی وایە هەوڵدان بۆ موڵکایەتی یەکێکە لە هێزە هەرە گرینگەکانی دنەدەری مرۆڤ بێ ئەوەی جۆری حوکومڕانی دەخلێکی لەم دۆزەدا هەبێت، ناکرێت موڵکایەتیی تاک و جیاوازیی دەوڵەمەندی لابدرێت چونکە ئەو هێزە گۆج دەبێت.

ئەریستۆ دەڵێت مرۆڤێک ڕێبەری یەکێکی دیکە بێت و لەبەر ئەوەش لە ئاستیدا دەسترۆ بێت دەبێت لە باری ئابووریشەوە لەو بەرزتر بێت. دەشڵێت پاسەوانانی کۆمار چۆن لە جۆتکاران جودا دەکرێنەوە و چۆنیش لە ئاستیاندا سەردەست دەبن.

ئەریستۆ پێی وانییە یەکسانیی دارایی دەبێتە هۆی سەپاندنی دەستوور و ئاسایش. مرۆڤ هەیە خۆڕسک تاوانکارە. ئەوانەی پتر ژیرن و بەرپرسی گەورەن ئەگەر هیچ سوودی ماددییان پێ نەبەخشرێت ئەوا ئەوان، نەک چینە نزمترەکانی جڤاک، دەبنە مرۆڤی نەسەلمێن و هەڕەشە لە هێمنی دەکەن. بەلای ئەریستۆوە، هاوسەنگکردنی ئابووریی خەڵک دەبێتە هۆی ئەوەی خەسڵەتە گرینگەکانی ئاکار هەرگیز نەکەونە بەر ئەزموون و بەرەبەرە دەپووکێنەوە. ئەگەر ڕێگەی ژیانی دەڵەمەندانە لە مرۆڤ بگیرێت ئەوا ئەویش ناتوانێت بیسەلمێنێت کە یەکەمە. بەختەوەران، لە نێوان خێری ماددی و دونیای بەرزی گیانەکیدا، ڕێگەی هەڵبژاردنی ئازادیان نامێنی. لەبەر ئەم هۆیانە، بە بۆچوونی ئەریستۆ، کەمکردنەوەی جیاوازیی ئابووری لە جڤاکدا، کارێکی نارێکە. چارەی چاوچنۆکی و سامانپەرستی، بەلای ئەوەوە، بەگۆڕینی پەیوەندیی ئابووری نابێت بەڵکوو بە پەروەدەکردنی دەبێت. بە پەروەردەکردن کار لە سامان ناکرێت بەڵام زۆر چاک کار لە ئارەزووی سامان دەکرێت.

ئازادیی تاک

لە بیروڕای سیاسیی یۆناندا، دۆزی ئازادیی تاک لە جڤاکدا، بەو شێوەیە باسی لێ ناکرێت کە ئایدیۆلۆژییە هاوچەرخەکان دەیکەن. لە شارەدەوڵەتی یۆنانیدا وەلاتیەتی دۆزێکی دەستووری نەبوو و یۆنانییەکان گفتوگۆیان لەسەر ماف و ئەرکی وەلاتی نەکردووە. ئەفلاتۆن و ئەریستۆ پێیان وایە دەوڵەت دەبێت کارێک بکا پەیوەندیی خزمایەتی لە نێو دانیشتواندا ڕاهێزرێت. ئەفلاتۆن دەڵێت، پاسەوان لە نموونەدەوڵەتدا تووشی هەر کەسێک هات دەبێت ئەو کەسە بە خزمی خۆی بزانێت، دەبێت بە چاوی «برا یان خوشک، باوک یان دایک، کوڕی خۆ یان کچی خۆ، باپیر یان نەوە» سەیری ئەو خەڵکە بکات.

ئەریستۆ لە چاو ئەفلاتۆندا بە پارێزەرێکی دیمۆکراتیی ئەتێن دادەنرێت. بەڵام بە نۆڕینی ئەریستۆ، سیستەمی دیمۆکراتی سیستەمی هەرە باشی بەبیردا هاتوو نییە، پاشایەتی هەوە، چونکە پاشا وەک باوکە بۆ ئەوانەی پلەیان لەو نزمترە. بەڵام پاشایەتی بەرەو تاکفەرمانی پەرە دەستێنێت و تاکفەرمانیش لە خەمی بەرژەوەندی گەلدا نییە – وا پێدەچێت مەبەستی ئەریستۆ ئەوە بێت کە پاشایەتی دروست لە زەمانی ئەودا نەمابێت. ئەریستۆ دیمۆکراتی پێ باشترە لە تاکفەرمانی چونکە لادانی دیمۆکراتی لە نموونەدەوڵەت کەمترە لە لادانی تاکفەرمانی. پەیوەندیی

نێوان دانیشتوان لە دیمۆکراتیدا وەک پەیوەندی باوک و کوڕ نییە بەڵکو وەک برا و برایە. دۆسایەتی نێوان دەستەبرا دەگەشێتەوە «چونکە مرۆڤی هاوشانی یەکتر کاری هاوکۆیان زۆرە».

لەم بۆچوونانەوە دەردەکەوێت کە دۆزی ئازادیی تاک، لە شارەدەوڵەتی یۆنانیدا، بەوە جۆرە نەبووە کە لە گفتوگۆی سیاسیی ئەم سەردەمەدا باسی لێوە دەکرێت. پەیوەندیی نێوان وەڵاتیان وەک پەیوەندیی نێوان ئەندامانی خێزانێکی باوکفەرمانی توند و یەکگرتوو سەیر دەکرا، ژن ملکەچی فەرمانی مێردە، منداڵان ملکەچی فەرمانی براگەورەن و باوک بەرپرسی هەموو خێزانەکەیە، براگەورە بەرپرسی بچووکانە. لە دەوڵەتێکی دیمۆکراتدا، بە بۆچوونی ئەریستۆ پەیوەندیی باوک و منداڵ لە ژیانی سیاسیدا بزر بووە و پەیوەندیی نێوان وەڵاتیان، پەیوەندیی نێوان برایانمان دێنێتەوە بیر.

دۆزی گرینگ ئەوەیە هەر پیاوێکی ئازاد، وەک ئەندامێک بەشێک بێت لە شارەدەوڵەت (پۆلیس Polis). ئەریستۆ مرۆڤ بە Zoon Politikon دادەنێت، هەر لە دەمی کۆندا کە شارەدەوڵەتەکان سەنگیان نەما ئەم گوتەیە بەوە لێکدرایەوە کە گۆیا مرۆڤ «گیانەوەرێکی سیاسییە» بەڵام لە ڕاستیدا ئەریستۆ مەبەستی ئەوە بوو ماکی مرۆڤ سەربە Polis (شارەدەوڵەت) – ەو لەبەر ئەوە تەنیا ئەگەر وەک پەیوەندی نێوان «مرۆڤێکی ئازاد» کاری لە شارەدەوڵەتدا کرد دەبێتە مرۆڤێکی دروست. وشەی Idiot واتە تەنیا، وەک ناتۆرەیەکی کوژەر، لەو کەسانە دەنرا کە لە کاروباری شارەدەوڵەت خۆیان دەدزییەوە و لەو ڕێیەوە پەیوەندیی کوڕئاسا و برائاسایان لەگەڵ وەڵاتیان دەپچڕاند. مەبەستیش ئەوە نییە ئەفلاتۆن و ئەریستۆ لە دۆزی ئازادی نەدواون. بەڵام خوێنەری ئەم دواکاتە دەبێت لەوە بگات کە پاشخانی باسەکە جودایە.

ئەفلاتۆن باسی ئازادی لە دەوڵەتی دیمۆکراتدا بە وردی دەکات و دەڵێت دیمۆکراتی لەوەوە پەیدا دەبێت کە مرۆڤ لە ئازادی دەگەڕێت، ئازادییش بەزیادەوە وەدەست دەهێنێت: ئازادیی دەربڕینی بیروڕا و ئازادیی «بەدڵی خۆکردن». لەبەر ئەوەشە دیمۆکراتی ئەو شێوە حوکومڕانییەیە کە یەکسەر خۆی وەک سەرنجڕاکێشترین شێوە دەهێنێتە پێش. جڤاکێکی هەمەڕەنگ و فرەجۆر دەبەخشێت، نە کەس بەرپرسە و نە کەس ئەرکی لەسەر شانە. ئەفلاتۆن ئەم ئەنجامانەی لێ ڕوون دەکاتەوە: لە جڤاکێکی دیمۆکراتدا کەسێک خۆی نەیەوێت بە زۆر ڕەوانەی شەڕ ناکرێت با دەوڵەتەکە لە شەڕیشدا بێت، پێچەوانەشی ڕاستە، هەر کەسێک بیەوێت، لەدەمی ئاشتیدا، بۆی هەیە شەڕێکی سەربەخۆ هەڵگیرسێنێت.

بەڵێ، ئەفلاتۆن پێی وایە دیمۆکراتی ڕێ نادات پەیوەندیی خێزانەکیی نەریتی لە نێوان خەڵکدا بە شێوەی خۆیان بمێننەوە. لە دیمۆکراتیدا شاگرد لە مامۆستاکەی و بچووک لە گەورە هەڵدەگەڕێنەوە. کاتێکیش بە کۆتا دەگات کە کۆیلە و سەروەرەکەی وەک یەک ئازاد بن و ژن و پیاویش ببنە هاوشانی یەک. ئەمە بەلای ئەفلاتۆنەوە ئەنجامە هەرە دوورەکانی دیمۆکراتییە نەک ڕاستیی ئەو پەیوەندییانەی هەبووە لەو حوکومڕانییەی ئەو دەیناسی. ئەفلاتۆن بەو وشانە دەیەوێت پێشانی بدات کە نرخاندنە سەرەکییەکانی دیمۆکراتی چەند نزم و پووچن. ئەو وای دادەنێت خوێنەر، بەوەی ژن و کۆیلە دەبنە هاوشانی وەڵاتیان، سەرسام دەبێت.

ڕادەی گاڵتە پێ هاتنی ئەفلاتۆن لەوەدا دەردەکەوێت کە باس لە پێگەی ئاژەڵ دەکات لە دیمۆکراتیدا. دەڵێت ئاژەڵیش لە دیمۆکراتیدا ئازادن، «پیاو دەڵێت (ئەم سەروەرە، ئەم سەگە) هەروەهاش بۆ ئەسپ و کەر. بە ئازادییەکی شکۆدارەوە بە جادەکاندا دەڕۆن و پاڵ بەو کەسانەوە دەنێن لەسەر ڕێیانن و هەست بەوە ناکەن دەبێت خۆیان لابدەن. هەموو کەسێک و هەموو شتێک بەگیانی ئازادیی تێرە».

ئەفلاتۆن بەم وێنە گاڵتەجاڕییە دەیەوێت پیشانی بدات چەند ئەستەمە دیمۆکراتی خۆی ڕابگرێت، هەرچی نەریت و دەستوور ڕێسا هەیە هەڵدەوەشێتەوە. کاتێک بێسەروبەریی ناو کۆمەڵ بە کۆتا گەیشت ئەوجا ڕێگە بۆ تاکفەرمانیی ستەمکار خۆش دەبێت. کاتێک دەستووری چۆنیەتی بەڕێوەبردنی دەوڵەت هەڵوەشایەوە دەبێت تاکفەرمان خێرابەخێرا دەربکەوێت و جڵەوی قانوون بگرێتە دەست. ئازادیی سەرلەبەر بە نائازادیی سەرلەبەر دەشکێتەوە.

هەڵەی بنەڕەتی دیمۆکراتی، بەلای ئەفلاتۆنەوە، ئەوەیە چاو لە جیاوازیی نێوان خەڵکی دەپۆشێت. هیچ مەرجێک دانانێت. چاو لە پێویستیی پەروەدەکردن دەپۆشێت. کەچی ئەو کەسەی خاوەن بەهرەی هەرە بەرزە، بێ ئەوەی لە منداڵییەوە ڕابهێنرێت و بێ ئەوەی لە ژینگەیەکی باشدا پەروەردە بکرێت، دەشێت ببێتە میرخاس. دیمۆکراتی مرۆڤی چەوت بە بەرهەم دێنێت.

ئەو مرۆڤە چەوتەی دیمۆکراتی تەنیا بیر لەو چرکەیە دەکاتەوە کە تێیدا دەژی. ئازادی لە دیمۆکراتیدا دەکاتەوە ئازادیی ئەوەی بە دڵی خۆت بکەیت. خەڵکی هەوڵ دەدەن چێژ لەو دەمە ببینن کە تێیدان. ڕۆژێک سەرگەرمی مەشقن و ڕۆژێکی دیکە بێکارن. ماوەیەک دەرسی فەلسەفە دەخوێنن پاشان دەست دەدەنە سیاسەت. مرۆڤی سیستەمی دیمۆکراتی خۆڕاگر نییە، چی بە دڵ بوو ئەوە دەکات و ئەوە دەڵێت.

دیارە ئەفلاتۆن بۆ وەسفی ئەو جڤاکەی وەڵاتیان تێیدا ئازادییەکی مەزن نۆش دەکەن، پەکی لەسەر وشە ناکەوێت. بەو پاشخانە فەلسەفییەی هەیەتی دزاندنەکەی تەواو ڕەنگ دەداتەوە و پێی وایە پێوەری کردەوەی خەڵک و فەرمانڕەوایان دۆزێکە زانین بڕیاری لەسەر دەدات، ڕاستە یان چەوتە. ئەگەر خەڵکی بە دڵی خۆیان بکەن و بێ ئەوەی بزانن چی باشە و چی چەوتە دەستیان لە بەڕێوەبردنی دەوڵەتدا هەبێت، ئەوا ڕێگە دەدرێن و تەنانەت دنەش دەدرێن هەڵە بکەن. لە هەموو دۆخێکدا تەنیا یەک ڕێگە هەیە ڕاست بێت و تەنیا ئەوەی پاش خوێندنێکی زێدە بەرفرەوان بە ناسینی دونیای بیر گەیشتووە، دەزانێت ڕێگەی ڕاست چییە. دەی سا جێی خۆی نییە کاری دەوڵەتی بدرێتە دەست مرۆڤی وەها؟

بێگومان دوور نییە ئەم دزاندنەی ئەفلاتۆن لە ئاست ئازادیی هەڵبژاردندا، جگە لە دۆزی زانین، هۆی دیکەشی هەبێت. ئەفلاتۆن لە دیدەنی بیرکارانەی ئەریستۆکراتانەی خۆیەوە، بە چاوێکی سووک لە گەلی نەزان دەڕوانێت و ڕکی لەو کەسانە دەبێتەوە کە سەرگەرمی پەیداکردنی پێداویستییەکانی ژیانن. ئەمەش لە بیروڕاکانیدا شاراوە نین.

نموونەدەوڵەتی ئەفلاتۆن جڤاکێکە بە ئاشکرا توێژدارە. ئازادیی توێژی هەرە باڵای فەرمانڕەوا زیاتر نییە لە ئازادیی توێژەکانی ژێرتر. هەر هەموو بە توندی گرێدراوی ئەرکەکانی خۆیانن. هەر یەکەو، بەپێی بەهرەداری خۆی، جێی ئاشکرای خۆی لە هەرەمەکەدا دەگرێت. ئەوەی پلەی نزمە لەسەریەتی بێ ئەملا و ئەولا فەرمانی کەسانی بەرزتر جێبەجێ بکات و ئەوەی پلەی هەورازترە بەرپرسە لە دروستیی فەرمانەکانی خۆی.

بۆ ئەوەی کەس دوای بۆچوون و نەریتی چەوت نەکەوێت دەبێت ڕێبەران، بە وردی ئاگاداری ئەو بەرهەمانە بن کە دەگاتە خەڵک، چ منداڵ چ گەورە. نە منداڵ نە مەزن نابێت هەموو بابەتێک بخوێننەوە. بەرهەمی ئەدەبیی وەها کە بۆچوونی چەوتی تێدابێت، دەربارەی سروشتی خواوەند یان چی چاکە و چی ڕەوایە، نابێت لە مەکتەبدا بەکار بهێنرێت.

ئەفلاتۆن بە چاوێکی نزم لە خێروبێری ئازادیی هەڵبژاردن دەڕوانێت. لەم سەدە درەنگانەدا چەمکێکی دیکەی ئازادی، چالاکانە هاتە کایەوە و دەڵێت: ئەو کەسە ئازادە کە دەتوانێت بەهرەکانی خۆی پێش بخات و لە کاروباریدا بتوانێت هیواکانی خۆی جێبەجێ بکات. لەوانەیە چەمکێکی وەها بەلای ئەفلاتۆنەوە ئاسانتر پەسەند کرابا. ئەم گوتەیەش لە سنووری (لەوانەیە) دەرناچێت.

ئەریستۆ نرخێکی زیاتر دەدا بەو بوارە سنووردراوەی هەڵبژاردن کە لە شارەدەوڵەتی دیمۆکراتیی یۆناندا بۆ وەڵاتیی ئازاد ئاوالە بوو. ئەو ناچێ وەک ئەفلاتۆن ئەنجامی دوورەدەست لە بیری دیمۆکراتی هەڵێنجێنێت: لە دیمۆکراتیدا کۆیلە هەر بە کۆیلەتی دەمێنێتەوە و ژنیش هەر بە نارسکاو دادەنرێت. کۆیلە کە «ئامرازێکی زیندوو» بێ دیارە هیچ دەرفەتێکی نابێت خۆی بڕیاری کاری خۆی بدات. ژنیش هیچ کاریگەرییەکی ئەوتۆی لە چارەنووسی خۆیدا نییە. تەنیا ئەو کەسەی دەتوانێت حیسابی کردەوەکانی خۆی بکات و ئەنجامەکانیان لێک بداتەوە بە ئازاد دەناسرێت.

بەڵام ئەم ئازادییە تەنیا بە چەند مافێکی سیاسی دابین ناکرێت. وەک باسمان کرد، ئەریستۆ پێی وایە موڵکایەتیی تاک دەبێت بپارێزرێت، بەڵام نابێت سامان بە یەکسانی بەسەر هەموو پیاوێکی ئازاددا دابەش بکرێت، هەموو وەک یەک نرخدار نین، پاداشتی ئابووری دەبێت بە پێی کارامەیی بێت.

موڵکایەتیی تاک، بەلای ئەریستۆوە نۆرەیەکی گرینگ لە دۆزی ئازادیی هەڵبژاردندا دەبینێت. ئەوەی خاوەن سامان نەبێت ناتوانێت ئاکاری بەخشەندەیی هەبێت، تەنانەت ناتوانێت ژیانێکی مامناوەند بەرانبەر ژیانی بێناوەڕۆک و بەرەڵا و بەرزەفڕ هەڵبژێرێت. بێگومان هەتا سامان پتر بێت ئەم ئازادییەش مەزنتر دەبێت. تەنانەت لە جڤاکێکی دیمۆکراتیشدا ئازادی پلەدارە.

ئامانجی دەوڵەت

جیاوازیی ئایدیۆلۆژیی نێوان ئەفلاتۆن و ئەریستۆ هەر ئەوە نییە نۆڕینی جودایان لە ئاست دەزگە سیاسییەکانی وەک: ئەنجومەنی گەل و کارمەندییەیتی بەرز و... هتد هەیە، بەڵکوو مەرجەکانی موڵکایەتی و پەیوەندیی نێوان چینەکانی جڤاکیش دەگەرێتەوە.

بەڵام بۆچوونیان دەربارەی سروشت و ئەرکی دەوڵەت وێکچووە. بەشێوەیەکی خۆڕسک لە یەکگرتنێکی سنووردار و ساکاری خێڵ و خێزان هاتە کایەوە. دەوڵەت بەلای ئەفلاتۆنەوە، دیاردەیەکی پێویستە لەبەر ئەوەی، یەکەم: مرۆڤ پێویستی بە یارمەتی یەکترە، دووەم: مرۆڤ خاوەن خەسڵەت و توانستی جودایە. لە دەوڵەتدا کار دابەش دەکرێت و خەڵکی شارەزایی لە جۆرە کارێکدا پەیدا دەکەن، هەیە سەرگەرمی کشتوکاڵە، هەیە دەبێتە پیشەزان و بەشێکیش ڕوو دەکەنە بازرگانی. بڕوای هەرە بەر چاوی ئەفلاتۆن ئەوەیە سیاسەت و دەوڵەتڕانی کاری مرۆڤی پسپۆڕ، یان وردتر بڵێم کاری مرۆڤی ژیر و فەیلەسووفە.

ئەریستۆش پێی وایە کار دابەشین و جیاوازیی نێو خەڵک، کە بە نۆڕینی خۆی مەرجێکی خۆڕسکی کار دابەشینە، مەرجی بنەڕەتین بۆ دامەزراندنی دەوڵەت. نیشانەی دەوڵەتی باش ئەوەیە لەسەر پێی خۆی ڕاوەستێت و

پەیوەندی دەوڵەتی دیکە نەبێت. دەرفەتی ئاکاربەرزی بۆ دانیشتوانی خۆی برەخسێنێت. بەڵام بۆچوونی ئەو دەربارەی سیاسەت لە بۆچوونی ئەفلاتۆن جودایە: سیاسەت ئەرکی پسپۆڕان نییە بەڵکوو ئەرکی هەموو وەڵاتییەکی ئازادە، کە لەبەر لەیەک نەچوون و جیاوازیی ویست و پیشەیان، بەیەکەوە شارەزاییەکی فرەلایەنی پێک دێنن.

دابینکردنی ڕادەیەکی بەرزی گوزەران و زیادکردنی سامانی ماددی، نە لای ئەفلاتۆن و نە لای ئەریستۆ بە ئامانجێکی سەرەکی دەوڵەت دانەنراون. بەر لە هەر شتێک ئامرازێکە بۆ چاک و پتەوکردنی ئاکاری خەڵک.

بەلای ئەفلاتۆنەوە، نیشانەی ئەم جۆرە حوکومڕانییە دامەزراوانە، کە خەوشدار و ناتەواون، ئەوەیە مرۆڤی نێو ئەو دەوڵەتانە سەرگەرمی لایەنی دونیاکردن، مرۆڤ لە خۆشیی کاتەکی و جوانی و زەنگینیی گومڕا دەگەڕێت. لە نموونەدەوڵەتدا مرۆڤ هەوڵی دونیای بیر، دونیای ئەودیوی مەرگ دەدات.

لەوانەیە وەها ڕانوێنێت کە ئەفلاتۆن، بە نموونەدەوڵەتەکی خۆی بیەوێت ماشێنێکی خۆشینەویست دروست بکات تێیدا هەر کەس ڕووی لە ئەرکی تایبەتی خۆی بێت. نەخێر، مەبەستی ئەفلاتۆن ئەوە نییە. بەپێچەوانە، ئەو پێی وایە مرۆڤ لەو دەوڵەتەدا شادتر دەبێت. لەو دەوڵەتەدا دادپەروەری جێگیرە: دادپەروەریش لە ڕاستیدا هەر بە واتای پەیوەندیی دروستی نێوان بەش و چینە جیاوازەکانی دەوڵەت دێت. بەرەڵلایی و ئاکاری نابەجێ وەلاوە نراون. هەر کەس جێ و دەرفەتی خۆی دەزانێت.

بەڵام شادمانیی دروست تەنیا بۆ فەیلەسووفانە کە حوکومڕانی نموونەدەوڵەتن. فەیلەسووف بێخەبەر نییە لە خۆشیی پێشکەوتن و شکۆمەندی بەڵام ئەو لەبەر ئەوەی ژیرە زاڵە بەسەر خواستەکانیدا. فەیلەسووف خاوەنی زانیاری ڕاستینەیە و شارەزای دونیای بیرە. ئەفلاتۆن پێی وایە شادمانیی دروست ئەوەیە دەستت بە هەرە بەرزدا بگات نەک بە خۆشی و ئارەزووی گومڕای نزم.

شادمانی، لای ئەفلاتۆن ئەو هەستە دەمودەستە نییە کە لە خۆشی و ئارەزووەوە پەیدا دەبێت. لەمەشدا ئەریستۆ ڕاست و ڕەوان لێی دەسەلمێنێت. ئەریستۆ دەڵێت شادمانی Eudaimoni'a ژیانێکی چالاکی پاکژییە. ئەو کەسە شادمانە هەوڵ بو مەبەستێکی بەرز دەدات. ڕابواردنی نایەتی کەمخایەنە و گەر زیادەڕۆییشی تێدا بکەیت دەبێتە هۆی پەستی. شادمانیی هەمیشەکی تەنیا بۆ ئەو کەسەیە ئەرکی خۆی بەجێ دێنێت: بازرگانی دادپەروەر، جەنگاوەری دلێر، سیاسەتمەداری کردە و ژیر. هەتا ئامانجیش بەرزتر بێت شادمانییش بڵندتر دەبێت. ئەریستۆ وەک ئەفلاتۆن پێی وایە زانیاری پاک بەرزترین شادمانی دەبەخشێت. بەڵام ژیری ئەم وەک فەیلەسووفەکەی نموونەدەوڵەتی ئەفلاتۆن ژیانێکی زاهیدانە ناژی، ئەمیان بە خۆشیی دونیاکرد دەوری دراوە بەڵام سەنگین و شەرافەتمەند ژیریی خۆی دەنوێنێت.

نە ئەفلاتۆن نە ئەریستۆ بێپەروا نەبوون بەرانبەر چوستیی ئابووریی دەوڵەت و توانستی دەوڵەت لە ڕەخساندنی گوزەرانێکی لەبار بۆ دانیشتوانی دەوڵەتەکە. بەڵام ئەم خاڵە، وەک باسمان کرد، نابێتە ئامانجی سەرەکی دەوڵەت. دەوڵەتی هەرە باش ئەوەیە لە جیاوازیی ماکی مرۆڤ، جیاوازیی سروشتیان، شارەزایە و ڕێگە بۆ هاوکاریی نێوانیان خۆش دەکات بۆ ئەوەی هەر کەسە ئەو ئەرکە بگرێتە ئەستۆ کە بۆی دەشێت. بەو جۆرە خەڵکی، بە پێی توانست و بەهرەی جودا، بەو ئاستە ئاکار و شادمانییە دەگەن کە بۆیان دەلوێت.

شێوەی بەڵگەکاری لای ئەفلاتۆن و ئەریستۆ

وەک بەرهەمی گشت بیریارانی سیاسیی دیکە، پەیامگەلی ئەفلاتۆن و ئەریستۆیش دەربارەی دەوڵەت، برتییە لە خاڵی بیردۆزەکی Theoretic و پێوەرەکی Normative. وا ئێمە لێرەدا، یەکجار بە کورتی، باس لە شێوەی بەڵگەکارییان دەکەین.

شارەدەوڵەتی یۆنانی دەراوی ئاسایی هەردوو لایە، بەڵام هەردوو لا بەیەک شێوە مامەڵەت لەگەڵ شارەدەوڵەتی دامەزراودا ناکەن. ئەریستۆی پەیڕەوی ئەزموونگەری Empiricism چەندین ڕاستی دەربارەی نەک تەنیا ئەتێن بەڵکوو سپارتا و کریتاش ڕوون دەکاتەوە. باس لە چۆنیەتی بڕیارگرتن و سامان دابەشکردنی، پەیوەندیی نێوان چینەکانی کۆمەڵ دەکات. لە «کۆمار» ی ئەفلاتۆندا بە دەگمەن نەبێت باسی لەم بابەتە نابینیت. کاتێک ئەفلاتۆن لە حوکومڕانیی دیمۆکراتی دەدوێت ناچێت وێنەی شارەدەوڵەتی ئەو دەمەی ئەتێنمان بۆ ڕوون بکاتەوە بەڵکوو هەوڵ دەدات لە ئەنجامە هەرە دوورەکانی بیر و ماکی دیمۆکراتی بدوێت.

هەم ئەفلاتۆن و هەم ئەریستۆ، چەندین گریمانە دەربارەی مرۆڤ و پەیوەندیی مرۆڤ بە گشتەوە... هتد دادەنێن. بە جووتە پێیان وایە مرۆڤ، چ لە لایەن گیان و چ لە لایەن لەشەوە، یەکجار لە یەک جیاوازن. هەروەها دەڵێن پەروەردە و خوێندنی پتەو مەرجێکی پێوستە بۆ ئەوەی بەهرەی جیاجیا بگەشێتەوە. ئەفلاتۆن لە ئەریستۆ زیاتر بڕوای بەوە هەیە کە گۆڕانکاریی ئابووری و جڤاکی کار لە تاکەکەس دەکەن: ئەگەر موڵکایەتیی تاک سنووردار بکرێت ئەوا تەمای سوود لای تاکەکەس بەرتەنگ دەبێت.

ئەمانە گریمانەی بیردۆزەکیی گشتین. بەڵام ئەفلاتۆن و ئەریستۆ نرخاندنی تایبەت بە خۆیشیان هەیە. ئەفلاتۆن بەوەوە ناوەستێتەوە کە دەڵێت ئەگەر بیری یەکسانی و ئازادیی دیمۆکراتی هەتا سەر پێڕەوی بکرێت ئەوا جیاوازیی نێوان سەروەر و کۆیلە، پیاو و ژن لە نێو دەچێت، بەڵکوو ئەوەشی دەخاتە سەر کە دۆخی وەها خراپە و دەبێت بە هەموو شێوەیەک خۆی لێ لابدەین. ئەفلاتۆن گوتەیەک ئاڕاستەی خوێنەرانی خۆی دەکات و دەڵێت خۆتان لە دیمۆکراتی لادەن!.

ئەریستۆ باس لە حوکومڕانیی ئەتێن دەکات و بیروڕای گشتگیرانەش دەربارەی پەیوەندیی نێوان سروشتی مرۆڤ و ئەرک و پایەی جڤاکییان دەردەبڕێت. باس لە کۆیلەتی دەکات و دەڵێت کۆیلە پتر لەشە نەک گیان، پیاوی ئازادییش پتر گیانە نەک لەش. ئەریستۆ ئەم بۆچوونە گشتییانە بەراورد دەکات بە جێوڕێی کۆیلە و پیاوی ئازادی ناو ئەتێن. بەڵام ئەریستۆ بەمانەوە ناوەستێتەوە بەڵکوو دەشڵی ئەوە کارێکی باشە کە کۆیلە هەر کۆیلە بێت و پیاوی ئازادییش لە سیاسەتدا دەسترۆ بێت.

جوداکردنەوەی خاڵە لەیەک نەچووەکانی ئایدیۆلۆژیی سیاسیی ئەفلاتۆن و ئەریستۆ کارێکی گرینگە. دەکرێت ئەو وەسفەی دەزگەکانی ئەتێن کە ئەریستۆ دەیکات لەگەڵ ئەو زانیارەی مێژوو بۆی بەجێ هێشتووین دەربارەی ئەو دۆزە بەراورد بکەین. دەکرێت لە ڕوانگەی هەمەجۆرەوە، هەڵوێست بگرین لە بیردۆزەیەکانی ئەفلاتۆن و ئەریستۆ دەربارەی جیاوازیی نێوان مرۆڤ و مرۆڤ، کار تێکردنی جۆرە جوداکانی جڤاک لە ژیان و شێوەی بیرکردنەوە. بەڵێ دەکرێت ئەو بەراوردانە بکەین بەڵام ئەوە دۆزێکە و بڕیار دان لەسەر نرخاندنەکانی ئەو

دووانە لە بابەتی وەک چالاکی و پەیوەندییەکانی جیاوازی مرۆڤ یان بیرورا کەموزۆر ئوتوپیاکانیان دەربارەی دەوڵەت، باسێکی دیکەیە.

ئایدیۆلۆژیی مەزنەدەوڵەت

لە ئەسکەندەر Alexander ەوە هەتا دەوڵەتی ڕۆمانی

ئەفلاتۆن و ئەریستۆ سەرگەرمی ئایدیۆلۆژیی دەوڵەتی بچووک، شارەدەوڵەت، بوون. بیروڕای ئەوان لە هەموو ماوەی دێریندا، بە شێوەیەکی بەرفرەوان کاریگەر بوو. بەڵام داکەوتی سیاسی، ئابووری و جڤاکی کە بناخەی بیرکردنەوەی سەربە سیاسەتن، تەواو گۆڕان و لە جێی ئەوان مەزنەدەوڵەت ساز کرا و بووە دەراوی ئایدیۆلۆژی و سیاسەت. لە سەرەتادا ئەسکەندەری مەزن و جێگرەکانی و پاشان بۆ ماوەی پێنج سەدە ئیمپراتۆریی ڕۆمانی هاتە کایەوە.

شارەدەوڵەتی یۆنانی وەک ئەتێن بە چەندین گۆڕانکاریی سەختدا تێپەڕی و پەیوەندییەکی چالاکی بە دەوروبەری خۆیەوە هەبوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، هەم بەرەو دەرەوە و هەم بەرەو ناوەوە، یەکەیەکی داخراو بوو. گرووپی وەڵاتیی ئازاد، وێڕای ناکۆکی چینایەتی، هەستیان بە پەیوەستێکی بەڵگەنەویست دەکرد. سنووری نێوان خۆیان لە لایەک و کۆیلەکان لە لایەکی دیکە هەر وەک سنووریان بەرانبەر گەل و فەرهەنگی دیکە سنوورێکی دیار و بەڵگەنەویستی هەبوو.

بۆ یۆنانییەک کارێکی خۆڕسکانەتر بوو باس لە یۆنانی و نایۆنانی بکات وەک لەوەی باس لە ئادەمیزاد بکات. یۆنانی پتر خۆی بە ئەندامی کۆمەڵێک وەڵاتیی خێزاناسا دەزانی وەک لەوەی خۆی بە تاکەکەس بزانێت.

کاروانی داگیرکردنەکانی ئەسکەندەر بوونە دەروازەی ئەو دەمەی پێی دەگوترێت هێلینی Hellenic. یەکە داخراوەکەی جاران گۆڕا بە ئاواڵە بوونێکی شێواو. فەرهەنگی جودا بەیەک دەگەیشتن و لە یەکتردا ڕەنگیان دەدایەوە. خەڵکی بە زمان و فەرهەنگی جوداوە لە شارە کۆزمۆپۆلیتە گەورەکانی زەریای ناویندا، کە لە ناویاندا ئەسکەندەرییە لە هەموان بەرچاوتر بوو، بەیەک دەگەیشتن. فەلسەفە و زانستی یۆنانی لە نێو گەلانی دیکەدا بڵاو بۆوە. هاوکات چەند دینێکی ڕۆژهەڵاتیش سەرکەوتووانە خۆیان ترنجاندە پێشەوە. ململانێی نێوان بیروڕای جیاواز و حیکمەتی جیاوازدا سەخت بوو. ڕاڕای فیکری و هەوڵدانی گەیشتن بە گەشکەی تەواوی زانین، گەورە بوو.

لەو ژینگەیەدا ئایدیۆلۆژیی سیاسیی نوێ شین بوو، ئایدیۆلۆژی ئەو ئەرک و پایەیەی نەما کە لە ئەتێنی سەدەکانی چوارەم و پێنجەمی زاییندا هەیبوو. بەرهەمەکانی ئەفلاتۆن و ئەریستۆ چارەی سیاسەتمەندانەیان بۆ دۆزەکانی ئەو دەمە دەدۆزییەوە. ئەو بەرهەمانە پێشانیان دەدا چۆن گیروگرفتی ئەو دەمە لە ڕێی سیاسەتەوە، چارە دەکرێت. هەڵبەتە ئەو بۆچوونانە تا ڕادەیەک گەشبینانە بوون، بەڵام لەو شارەدەوڵەتە بچووکانەدا کە وا باو بوو ژمارەیەکی سنووردراوی وەڵاتیان بە تەنیا دەسەڵاتێکی پتەویان هەبێت، ئەو ڕایانە سەیر نەبوون. لە وەڵاتێکی گەورە و بەرفرەواندا، بە نەرێت و بیروڕای دژوەستاو، ڕێنموونی باشترین حوکومڕانی هێندە باوی نەما و هێندەش گەشبینانە نەبوو. ئەفلاتۆن، لە «کۆمار» دا، پروپاگەندەی بۆ گۆڕانکارییەکی وەها دەکرد کە دەشێت پێی بگوترێت شۆڕشگێڕانە. کاری لەو بابەتە، لە زەمانی هێلێنیدا لە دەگمەن دەگمەنتر بوو. کاری ئایدیۆلۆژی زیاتر بوو بەوەی ڕەوایەتی بە حوکومڕانییەکی دامەزراو ببەخشێت. سیاسی بوو بە ڕێچکەیەکی لەبیرکراو.

بۆ ئەوەی لە بیریارەکانی ئەو دەمە بگەین دەبێت شارەزای ئەو پاشخانە بین کە بریتی بوو لە چەندین ڕێچکەی دژەسیاسەت. بەلای ئەفلاتۆن و ئەریستۆوە، دۆزێکی بەڵگەنەویست بوو کە سیاسەت ئەگەر ناوەندی سەرنجی

مرۆڤی ژیر نەگریت ئەوا جێگەیەکی نێزیک ناوەند دەگرێت. بەڵام لەم بارە تازەیەدا، وەها باو بوو سیاسەت بەگشتی بە کارێکی بێنرخ و گەمژەکارانە دابنرێت، تەنانەت هی وا هەبوو بە گوناهکاری دادەنا.

ئەم بیری دژەسیاسەتە بە چەندین شێوە خۆی نواند. بەشێکیان دەیگوت هێمنی و بڵندیی تاکەکەس ئەوپەڕی چاکەیە و هەموو جۆرە خۆتێوەگلاندنێکی مرۆڤ لە کێشەی دونیایی، بێگەردیی بیر دەشێوێنێت. بەڵام دروستاندنی ئایینی باوتر بوو: هەموو ژیانێکی ئەم سەرزەوییە تاوانباری و خراپەکارییەکی بێچارەیە، مرۆڤ دەبێت بە هەموو هێزی خۆی هەوڵ بدات، بە هیوای ژیانێکی باشتری دونیای ئەودیو، لەم بارە ڕزگاری بێت.

ئەنجامێکی خۆڕسکی ئەم بۆچوونانە ئەوەیە ژیانی جڤاکی و ئابووری و سیاسیی مرۆڤ دەبێتە دۆزێکی بێنرخ. هەوڵ دان بۆ دۆزێکی ڕووکەش گێلێتییە! لە دونیای ئەودیودا، دونیای دروست، پەیوەندییەکانی ئەم سەرزەوینە بێنرخن. لەبەر ئەوە نابێت مرۆڤ خۆی پێیانەوە هەڵواسێت و ناشبێت دژیان بوەستێت. لە کۆڕی دروستی ئیماندارندا، کاروباری دونیایی و دەسەڵات پیشتگوێ دەخرێت. بیروڕای وەها لە کڵێسەی مەسیحایەتی هەرە زووشدا هەبوو، پاولوس Paulus ی موژدەگار دەڵێت: «لێرەدا نە جوو نە یۆنانی، نە کۆیلە نە ئازاد، نە پیاو نە ژن...» جیاوازی نێوان جوو و یۆنانی و زیادتریش لە نێوان کۆیلە و ئازاد، ژن و پیاو لە هەموو بوارێکی سیاسی، جڤاکی و ئابووریدا تەواو بڕیاردەر بووە. بەڵام لە بواری بەرزتردا ئەم جیاوازییانە بێنرخ دەمان.

ئەم چەمکە دەکاتەوە ئەوەی خەڵکی یەک سروشت و یەک ماک- ن، واتە لە ڕووی ماکەوە وەک یەکن. ئەم دەربڕینە تەنانەت لە بۆچوونی سیاسی وەهاشدا کە سیاسەتی بەرز دەنرخاند، جێگەی بەرچاوی هەبوو. هەتا ماوەیەکی دووریش، لە ژینگەی سیاسی و جڤاکیی جیاوازدا، خۆی ڕاگرت. لەبەر ئەوە دەبێت سەرنجێکی لێ ڕاگرین.

ئەم بۆچوونەی سەربە دونیای دوورەدەست کە باس لە وەکیەکیی سروشتکردی مرۆڤ دەکات دوو لای هەیە: لە لایەک خەسڵەتێکی تاکەکەسی هەیە و لایەکی دیکە ئیدیالێکی جیهانگیرانە دەنوێنێت. لە هەردوو ڕووەوە لە گوتە سیاسییەکانی ئەفلاتۆن و ئەریستۆوە جودان. بەڵێ بە نۆڕینی چەندین پسپۆری مێژووی بیری سیاسی، ئەم دۆزە بە گرینگترین گۆڕانکاریی ئەو بوارە دادەنرێن.

بەڕاستیش لە زۆر ڕووەوە ئەم خاڵە دۆخگۆڕکێ Metamorphose یەکی تەواو گرینگە، بەتایبەت ئەگەر بیر لەوە بکەینەوە مەزنایەتیی سیاسی لە چێوە سنووردارەکەی شارەدەوڵەتەوە بەرەو وەڵاتێکی بەرفرەوانی یەکجار مەزن ملی نا. ئەو هەستە خۆڕسکییە نێزیک بە خزمایەتییە هاوکۆیەی نێوان وەڵاتیانی ئازادی شارەدەوڵەت، کە تا ڕادەیەکی بەرز، لە بیری سیاسیی ئەفلاتۆن و ئەریستۆدا ڕەنگی دەدایەوە، وێڵ بوو. لەم بارە تازەیەدا، سەختتر بوو بۆ تاکەکەسێک بتوانێت خۆی لە گرووپێکی جڤاکیدا بدۆزێتەوە. جیاوازییە گەورەکانی نێوان خەڵک، دەستە و چین و گەلان، بە جیاوازییەکی کاتەکی نەک گرینگ دەهاتنە پێش چاو. ئەوەی گرینگ و هاوبەش بوو مرۆڤی تاکەکەس خۆی بوو. لەبەر ئەوەیە مرۆڤ وەک تاکەکەس بووە جێی سەرنج - بەڵام نەک مرۆڤی کۆنکرێت (بەرهەست) بە پلە جڤاکی و ئابوورییەکانییەوە بەڵکوو مرۆڤایەتی ئەبستراکت (مەجاز) کە لە نێو هەموو خەڵکدا هاوبەشە. ئەگەر ئەمە ناو بنێین تاکگەرایی Individualism ئەوا زۆر گرینگە لەو تاکگەراییەی جودا بکرێتەوە کە لە سەدەی هەڤدەیەم و بەملاوە نۆرەیەکی یەکجار دیاری دیوە. ئەم تاکگەراییە ڕووەو نایەتی و نەکردایەتییە، تاکگەرایی سەدەی هەڤدەیەم و بەتایبەتی هەژدەیەم داوای چارەی توند و زۆر جاریش شۆڕشگێڕانە دەکات. هەمان تێبینیش دەربارەی جیهانگەرایەتی Cosmopolitanism ی سەردەمی هێلێنی و ڕۆمانی بە ڕاست دەگەڕێت.

کاتێک دەگوترا خەڵکی هەموو وەڵاتان وەک یەکن، مەبەست ئەوە نەبوو هەموو بەشەکانی دونیا خاوەن یەک پێگەن، مەبەست ئەوە نەبوو نابێت گەلێک بەسەر گەلێکی دیکەدا زاڵ بێت. ئەو تەرزە چەمکانەی سەربە وێکچوونی مرۆڤ، پێش هەموو شتێک پارێزەرانە بوون، یارمەتی پتەوکردنی سیستەمی دامەزراویان دەدا.

مەزنەدەوڵەت، لە بواری دیکەشدا توانی بیرکردنەوەی سیاسی بگۆڕێت. پەیوەندییە جڤاکی و ئابوورییەکان تەواو لەوە گەورەتر بوون کە لە شارەدەوڵەتانی یۆناندا هەبوون. لە بیرکردنەوەی سیاسیدا، زۆر جار وەها بووە زۆر و کەم ئەو باسانە پشتگوێ خراون، دەتگوت هیچ نرخێکیان نییە.

جگە لەوە ڕووبەری سیاسەتیش گۆڕا. وەڵاتیەتی لە شارەدەوڵەتێکی یۆنانیدا شتێک بوو، لە ئیمپراتۆریی ڕۆمانیدا شتێکی دیکە بوو. باسەکە هەر ئەوە نەبوو مەرجی بایۆلۆژی خاو بۆوە: مرۆڤ لە ڕۆمادا، بۆ ئەوەی ببێتە وەڵاتیی ڕۆمانی، پێویستی بەوە نەبوو لە دایک و باوکێکی ئازاد بێت. ڕووبەری سیاسەت لە ژیانی وەڵاتیاندا تەسک بۆوە. پلەی کەسەکی و ئاکاری کەسەکی پێک هات و سیاسەت و دەزگە سیاسییەکان دەستیان پێ ڕانەدەگەیشت. بۆچوونی وەها کە دەڵێت، دەشێت مرۆڤ بەبێ ئەوەی نێزیکی سیاسەت بکەوێت ژیانێکی ژیرانە بەرێتە سەر، بوو بە دۆزێکی خۆڕسک.

ستۆیسیزم

ستۆیسیزم Stoicism ئەو ئایدیۆلۆژییەیە کە بووە باشترین نیشانەی سەردەمی ڕۆمانییەکان. زۆربەی ئەو لایەنانەی بووبوونە نیشانەی بیروبۆچوونی دژەسیاسەت، بەر لە هەمووشیان ئەو بیرەی دەڵێت مرۆڤگەل سروشتیان هاوبەشە، لە ستۆیسیزمدا بەدەر دەکەوێت. یەکێک لە هێڵە هەرە بەرچاوەکانی ئەم بۆچوونە ئەوەیە دەڵێت کەس خۆڕسک کۆیلە نییە، بەڵکوو هەر کۆیلەیەک دەبێت وەک کرێکارێکی هەمیشە کرێگرتە سەیر بکرێت.

بەڵام ستۆیسیزم چالاکیی سەربە سیاسەت بەرز دەنرخێنێت. پیاوی ژیر خەریکی سیاسەت دەبێت. فەلسەفەی ستۆیسیزم یەکەم جار لە ئەتێن، دەوروبەری ساڵی سێسەدی پێش زایین، بنیات نرا. لە سەرەتاوە فیکرێکی تایبەت بوو، ڕووی لە زانا و پیاوچاکی هەرە بەرز بوو. کەسێکی خۆی بە ستۆیکی ڕاست دانابایە نەدەبوو خۆشی و ناخۆشی ژیان کاری تێ کردبایە. دەبا بە هێمنی بەرگەی چاکە و خراپەی گرتبایە. بەڵام نەدەبا لە ئەرکی دونیاکرد دوورەپەرێز با بەڵکوو دەبا ئەو ئەرکەی پێی سپێردراوە بە دەستپاکی جێبەجێ بکات.

بیروڕای سەربە گوزەران، لە ستۆیسیزمدا، بە دوا کاتەوە فرەوانتر بوو. ئەو زوهدە توندە لە بەردەم باوەڕی پتر دونیاکرددا چۆکی دا. ئەم شێوازە گەلێرە بووە هۆی ئەوەی، لە ڕۆما، خەڵک لەم ڕێبازە کۆببنەوە. ئەم بیرە بوو بە ڕێنامەی پاکژی و لە لایەن کارمەندانی دەوڵەت و دەزگەکانەوە پێڕەوی دەکرا و شێوازێکی پاراستنی ئەو پەیوەندییە دامەزراوانەی گرتە خۆ.

لەوانەیە بشێت پانایتیۆس Panaitios ی فەیلەسووفی یۆنانی (دەوروبەری سەدەی دووەمی پێش زایین) بە گرینگترین نوێنەری ئەم جۆرە ستۆیسیزمە دابنێن. پانایتیۆس سەروکارێکی لەگەڵ گەورەپیاوانی ڕۆمای سەردەمی

خۆی هەبوو. لای پانایتیۆس، بیری ویکچوونی خۆرسکی مرۆڤ، تەواو ڕەنگین بوو بەڵام ئەویش، وەک ستۆیکیستی دیکە، لابردنی ئەو جیاوازییە جڤاکییانەی هەبوون بە گرینگ نەدەزانی. ئەوەی هاوبەش بوو لە نێوان مرۆڤدا دەروونە، جیاوازیی کۆنکرێت دەشێت و دەبێت مەزن بێت.

بۆ ئەوەی لەم بیرە تێبگەین دەبێت شتێک دەربارەی سروشت، لە بیری ستۆیسیزمدا، بزانین. مرۆڤ و جڤاکی مرۆڤ بەشێکن لە بوارێکی یەکگرتووی مەزنی سروشت و وەک تەنەئاسمانەکی، گیانەوەر و ڕوەک ملکەچی هەمان دەستووری پێویستن. جیاوازیی نێوان قانوونەکانی هەڵسوکەوتی تەن و قانوونەکانی جڤاک، جیاوازی پلەیە نەک جۆر. چۆن دەستوور بۆ هەموو جۆرە بابەتێک هەیە هەروەهاش دەستوور بۆ ئەو بابەتە سروشتکردە هەیە کە پێی دەگوترێت مرۆڤ.

ستۆیکیستەکان باسیان لە دەستووری سروشتکرد دەکرد کە بۆ هەموو سروشت، بە مرۆڤیشەوە، دەست دەدات. ئەوان پێیان وایە هەموو مرۆڤێک لە ناخی دەروونیدا دەزانێت چاکە و خراپە چییە.

ڕاستە، دەشێت ئەم زانیارە، لە ڕێی نەزانینی تاکەکەسەوە یان خراپەکارییەوە یان تێکچوونی کۆمەڵەوە، بشێوێنرێت و وەلا بنرێت، بەڵام بە خامۆشیش بێت هەر هەیە و دەکرێت لە دۆخی سازگاردا زیندوو بکرێتەوە.

دەبوو دەستووری سروشتکرد باس لە چۆنیەتی حوکومڕانی دروستیش بکات. چەندین ستۆیکیست لایەنی بیری دەزگەی تێکەڵاو یان گرت و هەڵبەتە دەشیان گوت ئەم بۆچوونە پێڕەوی دەستووری سروشتکرد دەکات. ئەفلاتۆن و ئەریستۆ باسیان لە سێ جۆر حوکومڕانی دەکرد: پاشایەتی، ئەریستۆکرات و دیمۆکراتی. هەر زووش دەرکەوت کە باشترین شێوە تێکەڵاوێکی هەرسێکیانە. یەکێک لەوانەی لە هەموان پتر دەمگەرمی ئەم بۆچوونە بوو پۆلیبیۆس Polybios ی مێژووناسی هاوکاتی پانیتیۆس بوو. ئەو پێی وابوو ڕۆما حوکومڕانییەتی لەو بابەتەی هەیە بۆیە دەستکەوتی سیاسیی وەها مەزنی وەدەست هێناوە. هەڵبەتە ئەم جۆرە دەربڕینە تەواو بە دڵی ڕۆمانییەکان بوو.

سیسێرۆ Cicero لە هەموان پتر باوەشی بۆ ئەم فەلسەفەیە گرتەوە. لای سیسێرۆ ئەم فەلسەفەیە و بەتایبەتی فەلسەفەی دەوڵەت لای پەیڕەوانی ستۆیسیزم شێوازی خۆی گرت. سیسێرۆ وەک بیریارێکی سیاسی بۆ دونیای پاش خۆی بووە باشترین نموونەی نوێنەرەکیی ئایدیۆلۆژیی مەزنەدەوڵەت. لەبەر ئەوە و تەنانەت لەبەر ئەو دەسەڵاتە مەزنەی سسێرۆ هەیبوو پێویست دەکات بایەخ بە شرۆڤەیەکی نووسراوە سیاسییە سەرەکییەکانی ئەو بیریارە بدەین.

سیسێرۆ

Marcus Tullius Cicero (106 – 43 ی پێش زایین)، سیاسەتمەدارێکی مەزنی ئەو دواسەردەمە ئاژاوڵەی کۆماری ڕۆمانی بوو. سیسێرۆ زیاتر وەک سیاسەتمەدارێکی بوێژ نەک کردە، ناوی دەرکرد. ئەگەرچی کردارەکانی بە کاری ڕاڕا دادەنرێن بەڵام یەکڕەوییان تێدا بەدی دەکرێت. سەرسەختانە لەسەر حوکومڕانیی کۆنی دەکردەوە. لەبەر ئەوە دەشێت، لە سیاسەتی ڕۆمانی ئەو دەمەدا، بە کۆنەوار Conservative دابنرێت.

سیسێرۆ نە توانی ئەو کۆمارە ڕزگار بکات نە بۆشی کرا ئەو گیان و نەریتە زیندوو بکاتەوە کە لە ڕۆما، سەد ساڵ بەر لە سەردەمی خۆی، باو بووە و خۆیشی لە نووسینەکانیدا بە نموونەی دانابوون. بەڵام گفتوگۆ، گوتار و نامەکانی نۆرەیەکی گرینگیان لە چەندین بواردا بینی و هەتا سەردەمی هاوچەرخیش هەر کاریگەر بوون. زۆر جار دەگوترێت سیسێرۆ وەک نووسەر و بیریارێک بەرهەمی ڕەسەنی خۆی نەبووە. ئەم گوتەیە تا ڕادەیەک ڕاستە. یەکێک لەو خزمەتانەی سیسێرۆ ئەوەیە فەلسەفەی یۆنانی گواستەوە ڕۆما، ئاگادارانە هەوڵی دا لاسایی نووسەرە یۆنانییەکان بکاتەوە بەڵام بێ ئەوەی خۆی بەم یان بەو ڕێبازە فەلسەفیەوە ببەستێتەوە.

بیروڕای سیاسییانەی سیسێرۆ لە ستۆیسیزمەوە نێزیکە بەڵام لەو بوارەشدا ستۆیکیستەکان تاکە نموونە نەبوون بۆ ئەم. لە لایەن شێوازەوە هەوڵی دا لاسایی ئەفلاتۆن بکاتەوە و دیالۆگی بەکارهێنا.

ناوی بەرهەمە فەلسەفی - سیاسییە هەرە گرینگەکانیشی لە ناوی بەرهەمەکانی ئەفلاتۆن دەچێت: «کۆمار» *De re publica*، «قانوونەکان» *De Legibus*، ئەم بەرهەمانە چەندین ئاماژەیان تێدایە بۆ ئەفلاتۆن. ئاشکرایە کە سیسێرۆ دەیویست هاوشانێکی لاتینی بۆ دیالۆگە ئەفلاتۆنیەکان دروست بکات.

بەڵام ئاخێوەرەکانی «کۆمار» و «قانوونەکان» ڕۆمانین و لە سەدەی دووەمی پێش زاییندا گوزەران دەکەن. کاتۆ Cato (پیرەکەیان)، ئەوە بوو کە ئارەزووی تێکدانی Karthago ی دەکرد و تەواو دڵگەرمی پاراستنی نەریت بوو. سکیپیۆ Scipio (لاوەکەیان) و لێلیوس Laelius برادەری پۆلیبیۆسی مێژووناس بوون, هەڵسوکەوتی سیاسییان ڕێک لەگەڵ دیدی سیسێرۆ دەگونجان. ئەوان پشتگیری زەویداری ئەریستۆکرات بوون و بەوەش دەبوونە لایەنگری سێنات Senate و یەکەم بەرهەڵستی ڕیفۆرمی زەوی بوون، کە لە ساڵانی 130 ی پێش زاییندا لە لایەن Tiberius Gracchus ەوە دانرا.

Tiberius Gracchus و پاش ئەویش Gajus برای، دژی چڕبوونەوەی زەویداری - زەوی فرەوان لە چەند دەستێکی کەمدا - بوون و هەوڵیان دا زەوییەکی بەرفرەوانی دەوڵەت بەسەر جووتیاری ئازاددا دابەش بکەن، ئەو زەوییانە تا ئەو کاتە دەکرانە خەڵاتی فەرماندە سەرکەوتووەکانی جەنگ. هۆی ئەم ڕیفۆرمەش، بە لای ئەو دوو برایەوە، دوولا بوو، لە لایەک زەویداریی مەزن کاریگەر نییە و لە لایەکی دیکەش ئەگەر ئەو زەوییە تەنیاماڵی گەورەپیاوان بێت و کۆیلە کاری تێدا بکات ئەوا بۆرەپیاوی ڕۆمانی هەستی بەرانبەر زەوی و نیشتیمان نەدەما. ئەم بارەش ئەنجامەکەی هەر کاول بوونە. بەڵام سکیپیۆی لاو و لێلیوس و خەڵکی دیکەش بەگەرمی لەسەر مافە ئەریستۆکراتییەکانیان دەکردەوە و سەریش کەوتن.

بەڵام بیروڕاکانی برایانی Gracchus هەر زیندوو بوون و هەتا زەمانی سیسێرۆش پەرەسێن بوون. سیسێرۆ دژیان دەوەستا و مەترسیی ئەو ڕەوتەی وەها دەهاتە بەر چاو: ڕۆما بۆ پەیداکردنی خۆراک زیاتر و زیاتر ناچاری کۆڵۆنییەکانی خۆی دەبوو و دێهاتی ئیتالیا دادەدۆشران. نەداران لە ڕۆمادا کۆدەبوونەوە و دەبوونە مەترسی لەسەر ئەو سیستەمەی سیسێرۆ دەیویست بیپارێزێت. لەگەڵ ئەوەشدا سیسێرۆ دڵنیابوو لەوەی ئەگەر ئەو گیانە سیاسییە کۆنە زیندوو بکرێتەوە ئەوا هەموو کێشەیەکی جڤاکی چارەسەر دەکرا.

سیسێرۆ لە شادۆزە سیاسییەکاندا، کە جێی ناکۆکی بوون، خۆی بە میراتگری ئەو کەسانە دەزانی کە لە دیالۆگەکانی خۆیدا کردبوونی بە ئاخێوەر، ناحەقیشی نەبوو. ناوەڕۆکی فەلسەفەی دیالۆگەکان بەرهەمی سیسێرۆ

خۆی بوون. زۆربەی ئەوەی کرابووە گوتەی سکیپیۆ و لێلیوس و کاتۆ لە خۆیان نامۆ و نەناسراو بووە. سیسێرۆش لەم خاڵە ئاگادار بووە. کێشەی وەک ئەوەی لە نێوان ئەفلاتۆن و سۆکراتدا هەبووە، لێرەدا بەرچاو ناکەوێت.

فەلسەفە و سیاسەت

سیسێرۆ زۆر بە نەرمی هەوڵ دەدات پێشانی بدات کە مرۆڤی ژیر - واتە فەیلەسووف - دەبێت خۆی بە سیاسەتەوە خەریک بکات. لەبەر ئەوە دژی ئەو بۆچوونانە دەوەستا کە سیاسەتیان بە کارێکی بێنرخ دەزانی. ڕاستە ئەوەی خۆی بە کاروباری دەوڵەتەوە خەریک بکات تووشی مەترسیی گەورە دەبێت و زۆر جاریش بە چاکە بۆی ناژمێردرێت، بەڵام هێشتا لایەنە باشەکانی پترە. بەر لە هەر شتێک، کارکردن لە سیاسەتدا ئەرکی سەر شانی مرۆڤی ژیرە. لێلیوس لە «کۆمار» دا دەڵێت ئەو زانیارەی لە خزمەتی دەوڵەتدا بەکارە، یەکەم کاری ژیرییە. بەڵام ئەو زانیارە نابێت هەر مات بێت، دەبێت لە چالاکی سیاسیدا خۆی بنوێنێت.

سیسێرۆ ئەم دۆزە وەها ڕوون دەکاتەوە: مرۆڤ ناشێت تەنیا پاکژ بێت دەبێت پاکژیش بخاتە کار. بۆ ئەوەی لە دەربڕینەکەی سیسێرۆ بەهەڵەدا نەچین دەبێت بزانین کە «پاکژی» لێرەدا ئەو واتا ساکارەی نییە کە ئەمڕۆ باوە، پاکژی لەوێدا ئەوەیە لە زانستی مەزن، سروشتناسی بگەیت - کە مرۆڤیش بەشێکە لەو سروشتە - لەو ڕێیەشەوە زانستی دەستووری هەڵسوکەوتی مرۆڤ، چاکە و خراپە، وەدەست دێنیت. لە ستۆیسیزمدا هەڵسوکەوت نەدەبووە نیشانەی پاکژی، دەشێت کەسێک، بێ ئەوەی پاکژ بێت بەرهەمی باش و بەسوودی هەبێت. بەڵام ئەوەی پاکژ بێت - واتە ژیر بێت - شەپرێوانە کار ناکات و لەبەر ئەوەش مرۆڤی ژیر، لە سیاسەتدا، لە نرخاندن نایەت.

جگە لەوە سیسێرۆ پێی وایە بنەما فەلسەفییەکانی چاکە و خراپە لە لایەن ئەو کەسانەوە دۆزراونەتەوە کە دەستوور بۆ دەوڵەتان دادەنێن. کەواتە لە ڕێوڕەسمی سیاسی و قانووونیدا، دەروازەی ژیری ئاشکرا و ئاواڵەیە. دەنا ڕاستیناسین لە کوێوە دێ؟ بەڵام مرۆڤ تەنیا بەوەی پێڕەوی قانوون بکات، نابێتە مرۆڤێکی ژیر، نموونەش لە شاگردێکی ئەفلاتۆنەوە دێنێتەوە کە دەڵێت ئەوە ئەرکی فەیلەسووفانە وەها لە خەڵک بکەن بە ڕەزامەندیی خۆیان ملکەچی قانوون بن، واتە خەڵک تێبگەیەنن ئەوەی قانوون دەیڵێت کارێکی ژیرانەیە.

ئەمەش دۆزێکی ڕێژەکی نییە، مەبەستیش لێرەدا ئەوە نییە هەموو دەستوورێکی هەموو دەوڵەتێک هەمیشە دروستن، نەخێر سیسێرۆ وەها ناڵێت. دەستوورەکان نابێت دژی سروشت بن.

کە وەهاش بوو لە گوتەی بێسەروبەر نێزیک دەبینەوە: خەڵک دەبێت فێری ئەوە بن قانوون بەرهەمگەلێکی ژیرانەن (واتە دەستوورگەلێکن لەگەڵ سروشتدا دەگونجێن). بۆ ئەوەی لەم بێسەروبەرییە ڕزگار بین دەبێت ڕوونی بکەینەوە کە کاری ژیرانە چییە یان بابڵێین فەرمانی سروشت چییە.

لێرەدا نابێت چاوەڕێی وەڵامێک بین لە چەشنی پەیمانی مافی مرۆڤ کە لەم زەمانەدا باسی لێ دەکرێت، ئەگەرچی ئەو پەیمانە پەیوەندییەکی فیکریی دوورەدەستی هەیە لەگەڵ ئەوەی لە ڕامانی دێریندا پێی دەگوترا دەستووری سروشتکرد. ناکرێت دەستووری سروشتکرد لە شێوەی تێکستی قانوونیی ئەم سەردەمەدا داڕێژرێت.

لەگەڵ ئەوەشدا، لە ڕۆما چەمکی «دەستووری سروشتکرد» ناوەڕۆکێکی کۆنکریتی وەرگرت و مایەوە بۆ سیسێرۆ و بۆ پاش نەمانی خۆی و وردوخاش بوونی ئەو سیستەمەی خەباتی بۆ کرد. بۆ ئەو دەستوورناسانە مایەوە کە چەندین سەدەی پاش سیسێرۆ، لە زەمانی قەیسەرەکاندا کاریان دەکرد.

لە سەرەتادا ڕۆما شارەدەوڵەتێک بوو دەشیا بەراورد بکرێت بە شارەدەوڵەتەکانی یۆنان. دەستووری تایبەتی خۆی هەبوو، دەستوورێکی وەها کە بۆ نارۆمانی دەست نەدات و لە دەستووری دەوڵەتی دیکە نەدەچوو. بەڵام بە فرەوان بوونی دەوڵەتی ڕۆما خەڵکێکی نارۆمانی زۆر کەوتنە ژێر فەرمانی دەسەڵاتداریتی ڕۆمانییەوە. مافە ڕۆمانییەکان ئەمانی نەگرتەوە. جۆرە مافێکی دیکە بۆ گەلانی دیکە هاتە کایەوە و پێی دەگوترا: مافی گەلان Jus gentium. ئەو مافی گەلانە، لە ئاستێکی ئەبستراکتدا، بوو بەوەی کە مافی گەل و دەوڵەتی هەمەجۆر کۆ دەکاتەوە. واتە مافی گەلان بوو بە دەربڕینێک لە هەستکردن بە ماف یان مافهۆشیاریی هاوبەشی هەموو گەلان.

لەبەر ئەوە کارێکی سەیر نەبوو مافی سروشتکرد بە مافی گەلان بێتە ناسین. بەڵام ئەم پێناسینە کارێکی بێگرێت نەبوو، چونکە بیری مافی سروشتکرد پەیوەند بوو بە چەند بنەمایەکی فەلسەفی سەربە مرۆڤەوە. لەسەردەمی قەیسەریدا، قانووناسی وەها هەبوون ئەم دوو لایەنەیان تەواو لە یەک جودا دەکردەوە و پێیان وابوو مافی سروشتکرد و مافی گەلان لە چەند بوارێکدا دژ بە یەکن. بە پێی مافی سروشتکرد هەموو خەڵک وەک یەک بوون. کەواتە کەس بە کۆیلەتی نازێت بەڵام بەپێی مافی گەلان دەشیا مرۆڤ بە کۆیلەتی بزێت.

بەلای سیسێرۆوە مافی گەلان بەڵگەیەکی توندە بۆ ئەو بیرەی دەڵێت هەموو کەسێک وەک یەک هەست بە ماف دەکەن. سیسێرۆ دەڵێت سروشت وەهای دروست کردووین. لەگەڵ ئەوەشدا دەڵێت زۆر جار ئەم هۆشیارییە دەشێوێنرێت و تێک دەدرێت. تەنیا هەرە ژیرەکانن بە تەواوی دەزانن ماف چییە. ماف بەرهەمی نەرێت نییە بەڵکوو ڕەسەن و هەمیشەکییە.

چاکترین دەوڵەت

دەبێت بزانین سیسێرۆ چۆن ئەو بیرە گشتییەی خۆی دەربارەی ماف دەکاتە بیرێکی سیاسیی کۆنکرێت. نموونەدەوڵەتی سیسێرۆ وەک ئەوەی ئەفلاتۆن ئوتوپیانە نەبوو بەڵکوو بە ماتی لە حوکومڕانیی ڕۆمانیدا هەبووە، چاکترە بڵێین هەر ئەو حوکومڕانییە ڕۆمانییە بووە کە هێشتا نە تێکدرابوو و نە شێوێندرابوو.

لە «کۆمار» دا سیسێرۆ باس لە چاکە و خراپەی حوکومڕانیی جیاواز دەکات. هەر هەموویان دیوی دزێویان هەیە: لە پاشایەتیدا دەسەڵاتی بۆرەپیاوان یەکجار کەمە، لە ئەریستۆکراتیدا خەڵک ئازادی نییە، لە دیمۆکراتیدا جیاوازییەکی گونجاو لە نێوان بەرز و نزمدا نییە. هەر هەمووشیان لایەنی باشیان هەیە: پاشایەتی، لە نێو خەڵکدا هەستی هاوکۆیی پتەو دەکات، پاشا بۆ گەل لە جێی باوکە. لە ئەریستۆکراتیدا هەرە باش و هەرە ژیر بەسەر ئەوانەی کەمتر باشن و کەمتر ژیرن حوکومڕانی دەکەن. دیمۆکراتی خەڵک ئازاد دەکات چونکە ئەگەر هەموو ئازاد نەبن ئازادی بوونی نابێت.

لەوانەیە وەها ڕانوێنێت کە سیسێرۆ لەم باسەیدا لەگەڵ بیروڕای خۆیدا ڕاستگۆ نەبێت. سیسێرۆ بەر لە هەر شتێک بڕوای بە ئەریستۆکراتی هەیە. ڕاستە خۆی ئەریستۆکراتێکی ڕەسەن یان بەگزادە نەبوو، بەگزادان ئەوانە بوون کە خزمێکی سەرداریان هەبوو. ئەم لەبەر ئەوەی لە توێژی سواران بوو - کە زۆربەیان مرۆڤی زەنگین بوون بەڵام لە باوانێکی پلە بەرز نەبوون- لە سیاسەتدا نوێ پیاو Novus homo بوو. جگە لەوەش سیسێرۆ لە ئاست ئەو مەیلی ڕمانەی لە نێو ئەریستۆکراتدا هەبوو، چاوکراوە بوو. لە لایەکەوە پێی وابوو دۆزێکی بەڵگەنەویستە کە دامەزراندن و ڕمانی حوکومڕانی بەدەستەیەک لە «هەرەباشەکان» واتە ئەریستۆکراتەکان دەکرێت. لە لایەکی دیکەشەوە، لە «کۆمار» دا نایشارێتەوە چەند حوکومڕانیی گەلی لەلا دزێو بوو. بۆ ئەوەش سوود لە «کۆمار» ی ئەفلاتۆن وەردەگرێت، لەوێدا هاتووە: لە دیمۆکراتیی تەواودا تەنانەت گیانەوەر و کۆیلەش ئازادن. سیسێرۆ لە جێگەی دیکەدا هەڵوێستی خۆی بە وشەی خۆی دەردەبڕێت: لە ڕۆمادا هەردەم دوو لایەنی دژ بەیەک هەبووە، دیمۆکرات و ئەریستۆکرات. دیمۆکرات ئەوانە بوون بە گوتار و ڕەفتار هەوڵی چاکەی کۆیان دەدا، ئەریستۆکرات هەڵوێستیان وا بوو دڵی هەموو پیاوێکی ڕێزدار ڕابکێشن.

وردبوونەوەی سیسێرۆ لە لایەنی چاکە و خراپەی ئەو سێ حوکومڕانییە بۆ ئەوە بووە کە، لەسەر ڕێبازی پۆلیبیۆس، بیسەلمێنێت کە حوکومڕانی تێکەڵاو باشترین شێوەیە و حوکومڕانی ڕۆما وەهایە - یان سیسێرۆ گوتەنی وەها بووە و دەشکرێت دیسان ئەو جۆرە حوکومڕانییەی تێدا زیندوو بکرێتەوە. کەواتە دەشێت ڕۆما پاشایەتی، ئەریستۆکراتی و دیمۆکراتی بکات بە یەک. ئەمەش نیمچە ڕاستە. پاشایەتی لەمێژ بوو نەمابوو، پۆلیبیۆس و سیسێرۆ دەڵێن گۆیا ئەو دوو سەردارە - کە بەرزترین کارمەندی دەوڵەت بوون - جێگەی پاشا دەگرنەوە. بەڵام سەردارەکان - کە بۆ ماوەی ساڵێک هەڵدەبژێردران - بۆ گەل لە جێی باوک نەبوون، خەسڵەتێکی پاشایەتی ئەوە بوو جێی باوک بگرێتەوە. سێنات Senate ئەنجومەنی ئەریستۆکرات بوو، تەنیا جێگەی پیاوی خانەدان و ساماندار تێدا دەبووە. کاری ئەم ئەنجومەنە لە سەرەتادا تەنێ ئامۆژگارانە بوو بەڵام بە کردەوە تەواو کاری لە، بۆ نموونە، سیاسەتی ئابووری و دەرەوە دەکرد. ڕاستە ئەنجومەنی گەل زیاتر بیروڕای گەلی دەردەبڕی بەڵام ڕێبەرە هەرە بەرچاوەکانی ئەو ئەنجومەنە گەلێک جار کەسانی مەزنزادە بوون لە نموونەی برایانی Gracchus.

بیری حوکومڕانیی تێکەڵاو دەبێت لە پاشخانی ئەو دۆخەوە سەیر بکرێت کە ڕۆما خاوەن شێوازێکی قاڵبگرتووی توندی وەها نەبوو کە لەم سەردەمانەدا باوە. ڕۆما بەرهەمی نەریت بوو، نەریتەکەش یەکڕەنگ و بێ ناکۆکی نەبوو. چۆنیەتیی کاری ئەم حوکومڕانییە تەواو ڕوون نییە، تەنانەت لە زەمانی سیسێرۆشدا جیاکردنەوەی بواری ئەنجومەنی گەل لە بواری سێنات دژوار بوو. دەکرا بە هاوئاهەنگی هاوکاری یەکتر بکەن، سیسێرۆ پێی وابوو کە، پێش ئەوەی ئەنجومەنی گەل تەمای دەسەڵاتی گەورە بێت و دووبەرەکی پەرە بستێنێت، ئەو هاوکارییە هەبوو. بەڵام سیسێرۆش وەک کەسانی دیکەی هاوزەمانی خۆی بە پێویستی نەدەزانی بە ڕوونی باس لە چۆنیەتیی کارکردنی حوکومڕانیی تێکەڵاو بکات.

هەیە گوتوویەتی حوکومڕانیی کۆمارەکی تەنیا بۆ شارەدەوڵەتی ڕۆما دەستی دەدا بەڵام ناچار بوو بچێتە ژێر باری گرانی ئیمپراتۆریەوە. هەرچۆنێک بێت ئاشکرا ئەوەیە کۆمارەکە ناچار بوو ململانێ لەگەڵ کێشەی مەزن و لەوزەبەدەر بکات. بۆ ئەوەی سێنات بتوانێت نۆرەی سەرەکیی خۆی بپارێزێ دەبا سیاسەتمەداری ئەریستۆکرات کاری بەهێز و یەکگرتوویان بکردایە. مەرجێکی دیکەش ئەوەبوو دەبا ئەم دەستەیە، تا ڕادەیەک بچووکە، بەسەر کاری یەکجار جیاوازدا زاڵ بن و هەر یەکێک لەوان بتوانێت کارمەندییەتی بەرزی هەمەجۆر بگرێتە دەست.

سیاسەت کارێک نەبوو، وەک ئەفلاتۆن بۆی چووبوو، تەنیا بۆ شارەزایان بێت. سیسێرۆ - لە ڕوانگەیەکی ئاشکرا بەڵام نەسەلمێنراوەوە - دەیگوت ئەریستۆکرات لە هەموان ژیرتر و زاناتر و لێهاتووترن.

سیسێرۆ باری سیاسیی ڕاستەوخۆ بە گۆڕانکاریی جڤاکییەوە نەبەستەوە. بە مەبەستی ڕوونکردنەوەی شاخاڵی حوکومڕانیی ڕۆمانی، مێژوونامەیەکی درێژ بە Scipio دەگێڕێتەوە بۆ ئەوەی بیسەلمێنێت کە ڕۆما لە «ڕێگەی سروشت» ـەوە بەو بەرزییە گەیشتووە. لەو باسەدا دەڵێت یەکێک لە پاشا ئەفسانەکردە یەکەمەکان ڕێبازی دەسەڵاتی گەلی بۆ هەتاهەتایە نەخشاندووە و پێشانی داوە کە دەسەڵاتی هەرە مەزن نادرێتە دەست ئاپۆرەی خەڵک. بەگشتیش سیسێرۆ بەردەوام باس لە هەمان یەکە، هەمان میللەت دەکات - بێ گوێدان بەوەی چۆن ئەم یەکەیە گۆڕانی بەسەردا دێت و فرەوان دەبێت. ڕامانی ستۆیسیزمانەی سیسێرۆ دەربارەی وێکچوونی هەموو خەڵک ئەو هەستە بەهێزەی بۆ سەنگی گەل و میللەت خامۆش نەدەکرد. گەل خڕبوونەوەیەکی هەرەمەکیی خەڵک نییە بەڵکوو ئەنجامی ڕێککەوتنە لەسەر ماکی چاکە و ماکی بەرژەوەندی گشتی. یەکەم هۆی یەکگرتنیان لاوازیی تاکەکەس نییە بگرە گیانێکی جڤاکییە سروشت لە مرۆڤدا چاندوویەتی.

گەلی ڕۆمانی، لای سیسێرۆ، دەبێت بە دوو بەشەوە: ئەریستۆکرات و ئاپۆرەی خەڵک (سەردارەکان کە گۆیا دەسەڵاتی پاشایەتییان هەیە پاش تەواوبوونی ماوەی سەردارەتییان لە سێناتی ئەریستۆکراتدا دەتوێنەوە). ئەم دوو بەشەش لای سیسێرۆ تا ڕادەیەک نەگۆڕن. سیستەمی سیاسی دەبێت پەیوەندیی ئەریستۆکرات و ئاپۆرەی خەڵک لەگەڵ دەسەڵاتی سیاسیدا ڕوون بکاتەوە. بەڵام لە مێژووی ڕۆمادا، هەم ئەریستۆکرات و هەم گەل دوو زاراوە بوون واتایان دەمدەم دەهاتە گۆڕین.

ئەو ئەریستۆکراتانەی، لە دەمی سیسێرۆدا، ئەندامی سێنات بوون، بەشێکی کەمیان لەو بەگزادە ڕۆمانیانە Patrician بوون کە هەر لە سەرەتاوە توێژی ئەریستۆکراتیان پێک دەهێنا. گۆڕانی پێکهاتەی گەلی نائەریستۆکراتیش لە گۆڕانی ناو ئەریستۆکراتان زیاتر بوو. لە ڕۆمای کۆندا بەشی هەرە زۆریان جۆتیار بوون، بەڵام زۆربەی جۆتیاران، وەک باسمان کرد، دەرفەتی مانەوەیان نەما. سیسێرۆ لە هەڵوێستی سیاسیدا پشتگیری ئەم ڕەوتەی دەکرد بەوەی دژی ڕیفۆرمی زەوی بوو. لەگەڵ ئەوەشدا بەرگری لەوە دەکرد کە جۆتکاران ناوەڕۆکی پاکی گەلن. لە گوتەیەکی ناوداردا دەڵێت جگە لە ئەریستۆکراتی دروست تەنیا جۆتکارانن، ئەوان شەرافەتمەند و بەڕێزن. ماسیفرۆش، ئاشپەز (چێشتلێنەر)، باجگر - وردەکاسب بە گشتی - بە فرتوفێڵ دەژین. تەنانەت بازرگانی گەورەش تەواو ڕێزدار نین.

لەبەر ئەوە سەیر نییە ڕامانی سیسێرۆ لە ئاست گەل و کاریگەریی گونجاوی گەل لە سیاسەتدا باش ناگونجێت لەگەڵ بارودۆخی جڤاکی و سیاسیی ڕاستینەی ئەو دەمەی ڕۆمادا. لە ڕۆما گەل تەواو هەمەجۆر بوو، هەبوو فرە دەوڵەمەند، ڕاستە تاو (کاریگەری) ی سیاسیی ڕاستەوخۆی ئەو دەوڵەمەندانە کەم بوو بەڵام لە ڕێی هێزی ئابوورییانەوە دەیانتوانی ناڕاستەوخۆ، وەک قەرزبەخش و مەسرەفکێش کاریگەر بن. لە نێو گەلدا هەژاری گەورەشاریش زۆر بوون، ئەوانە ڕایەکی گشتیی وەهایان پێک دەهێنا بێسەنگ نەبوو بەڵام یەکجار خۆشجڵەو و ڕووگۆڕ بوو.

لە گەمەی سیاسیدا، لە زەمانی سیسێرۆدا، «ڕاکێشانی دڵی گەل» دژی سێنات و ئەریستۆکرات بووە ئامانجی چەندین دەسەڵاتخواز. مەبەستی سەرەکیی ئەم دەسەڵاتخوازانەش ئەوە نەبوو بەرژەوەندی خەڵکی هەژار بپارێزن بەڵکوو خەڵەتاندنی ئەو خەڵکە بوو بە ئاهەنگی چەور، شانۆبازی و زمانلووسی. لە هەمووشیان سەرکەوتوتر، لەم

بوارەدا، Caesar بوو کە بەرهەڵستێکی سیاسیی فرەتوانی سیسێرۆ بوو. Caesar ی ئەریستۆکرات ئەو ڕێزە بەرزەی لە دامودەزگەی سیاسی نەریتەکی نەدەگرت کە سیسێرۆی کەمتر ئەریستۆکرات دەیگرت و تا ڕادەیەک خۆی، بەرانبەر سێنات، بە ڕۆڵەی گەل دادەنا. لە زمانی ئەودا بناخەی پتەوی ئەو پەیوەندییانە دارێژران کە پاشان لە سەردەمی قەیسەریدا جێگیر بوون: دیکتاتۆرێکی تاکفەرمان لوتکەی دەسەڵات دەگرێت و لە ژێر ئەویشدا دەستەی سنگدەرپەڕیووی بێدەسەڵاتی ئەریستۆکرات دادەنیشێت و لە بنەوەش ئاپۆرەی خەڵک کە بە «نان و شانۆبازی» کپ دەبن.

سیسێرۆ خەباتێکی ناکامی دژ بەم ڕەوتە کرد. سەیر نییە سیسێرۆ ڕک و ترسی لەو گەلە هەبێت کە بەڕاستی هەبوون و چووبوونە ژێر فەرمانی بەرهەڵستانی سێناتەوە. ئەو گەلەی سیسێرۆ لە بەرهەمە ئایدیۆلۆژی و فەلسەفییەکانیدا باسیان لێ دەکات ئەوپەڕی بوونیان لە ڕۆمای دێرزەماندا بووە. باس لە گەلی پایتەختی ئەو زلهێزە پەرەسەندووە نییە.

لەوانەیە وەها ڕانوێنێت کە سەرجەم بەرهەمی سیسێرۆی بیریاری سیاسی هەوڵێکی کەمبایەخ بن بۆ زیندووکردنەوەی دامودەزگە و ئیدیالی سیاسیی کزی ڕۆما لە ئیمپراتۆرییەکی بەردەوام پەرەسەندوودا — ئەویش لەسەر بنەمای چەمکی فەلسەفیی وەها کە زادەی ژینگەی نامۆی یۆنانن.

لە مێژووی بیری سیاسیدا، لاسەنگیی نێوان بیرۆکە و داکەوتی سیاسیدا پەیوەندییەکی دەگمەن نییە. مرۆڤ نابێت چاوەڕێی ئەوە بێت ئایدیۆلۆژییەکی سیاسیی پەرەسەندوو لەگەڵ بارودۆخی سیاسی و جڤاکیی ناو خەڵک کۆک و هاوئاهەنگ بێت. پێویست ناکات ئایدیۆلۆژی ببێتە ئاوێنەیەکی ئەو دونیایەی تێیدا هەڵکەوتووە، وەهاش نەبووە مەگەر دەگمەن. بەڵام بیرۆکە بۆ ئەوەی شیاوی نازناوی ئایدیۆلۆژیی سیاسی بێت، دەبێت ببێتە هۆکارێکی وەها حیسابی بۆ بکرێت، ببێتە هێزێک ڕێگە بۆ گۆڕان یان پاراستنی ئەو ژینگە سیاسییەی خۆش بکات کە تێیدا، کەم یان زۆر، پەرەی سەندووە.

گەر لە دیدەنێکی تەسکەوە بڕوانیتە بەرهەمە سیاسییەکانی سیسێرۆ، وەها دێنە بەرچاو خوازنامەیەک بن لە چێوەی ناکۆکیی نێوان سێناتی کۆنەوار و دەسەڵاتدارە تازەکانی وەک Caesar ی ئەو زەمانەی خۆی. گەر وەها با ئەو بەرهەمانە لەگەڵ ڕمانی کۆماری ڕۆمادا هەموو تاوێکی سیاسیی ڕاستەوخۆیان دەدۆڕاند. بەڵام لە ڕوانگەیەکی دیکەی بەرینترەوە لێیان بنۆڕی ئەوا ئەم بەرهەمانە هەتا ماوەیەکی درێژخایەن نرخی خۆیان پاراست.

ڕاستە بەرنامەی سیاسیی کۆنکرێتی سێسێرۆ بریتی بوو لە زیندووکردنەوەی بارودۆخی کۆنە شارەدەوڵەتی ڕۆما، بەڵام لە هەمان کاتیشدا سیسێرۆ پارێزەرێکی دڵگەرمی بیری مەزنەدەوڵەت بوو. دەتوانین بڵێین سیسێرۆ پێی وابووە دەوڵەتی گەورە و ئاڵۆز دەشێت بە مێتۆدی شارەدەوڵەتی نموونەی خۆی، حوکومڕانی بکرێت.
مەزنەدەوڵەتی ڕۆما هەر ما، دەزگە سیاسییەکانی شارەدەوڵەت وەک بەرگی بێگیان مانەوە. سیسێرۆ لە لایەک باشی بۆ چووبوو لە لایەک چەوت.

وەک ئایدیۆلۆژیستێکی مەزنەدەوڵەت، سیسێرۆ پێی وا بوو گەلی وەها هەیە، بۆ حوکومڕانی و فەرمانڕەوایی، باشتر دەست دەدەن وەک لە گەلی دیکە. پەیوەندیی نێوان میللەتی بەهێز و لاواز وەک پەیوەندیی نێوان ئەریستۆکراتی ژیر و ئاپۆرەی کەمتر ژیر وایە. دەستووری سروشت باڵی بەسەر گەلانیشدا کێشاوە: «لە خۆشبەختیی لاوازان،

سروشت سەروەریی داوە بە هەموو بابەتێکی هەرەباش» کەواتە سروشتە ڕۆمای کردۆتە سەروەری گەلانی دیکە. سیسێرۆ ئەم بارەی پێ باشە و بە ستەمکاری نازانێت. کارێکی باش نییە ئەگەر گەلێک لە ترسان مل بۆ سەروەریی ڕۆما کەچ بکات، دەبێت لە بری ترس تێبگەن ئەو ملکەچییە لە بەرژەوەندی خۆیانە - ڕۆمانییەکان بێ دوودڵی باشترن و ژیرترن و دەزانن بەرژەوەندی گەلانی دیکە چییە. هۆی ئەمەش لە نەریتی حوکومڕانیی ڕۆمادایە.

ئەم بۆچوونانەی سیسێرۆ ڕەسەن نین چونکە پێش هەموان لە لایەن پۆلیبیۆس - ـەوە بنیات نراون. بەڵام داڕشتنەکانی سیسێرۆ بۆ دونیای پاش خۆی بوونە بەرهەمێکی پایەدار. لە خۆڕا نییە پاش نێزیکەی پێنج سەد ساڵ، ئۆگوستینوسی گەورە پیاوی کڵێسە، بۆ دروستاندنی ڕەوایەتی ئیمپراتۆریی ڕۆمانی گوتەکانی سیسێرۆ بەکار دێنێت و تەنانەت بە مەبەستی سەلماندنی ئەوەی سیستەمی کۆیلەتی ڕەزامەندیی خودای لەسەرە، نموونە تەنیا لە گوتەکانی سیسێرۆ دەهێنێتەوە. بەلای سیسێرۆوە کۆیلەتی، لە ڕووی سیاسی و دادپرسییەوە هیچ خەوشدار نەبوو، بنجی دروستاندنی ئەم سیستەمەش لەوەوە دەهات کە ئادەمیزادی وەها تەنیا لە ڕێگەی ملکەچبوون بۆ ویستی خەڵکی دیکە دەتوانن نۆرەیەکی گونجاوی جڤاکی ببینن.

گوتەکانی سیسێرۆ دەربارەی بەرزیی حوکومڕانیی تێکەڵ و وێکچوونی ناوەکیی ئادەمیزادان و مافهۆشیاریی هاوکۆ، تینی پێوەرسەپێنی خۆیان پاراست. ئاسان نییە ئایدیۆلۆژیستێکی سیاسی دیکە بدۆزیتەوە توانیبێتی لە سیسێرۆ باشتر نوێنەرایەتی دوو دیاردەی باوی مێژووی بیری سیاسی کردبێت: یەکەم ئەوەیە ئایدیۆلۆژی بۆ ئەوەی کاریگەر بێت، مەرج نییە بیروڕای ڕەسەن و نوێی تێدابێت. دیاردەی دووەمیش ئەوەیە ئایدیۆلۆژی، تا ماوەیەکی درێژخایەنیش پاش نەمانی دەرفەتی خستنەکاری ئەو بیروڕایە، تاوی خۆی هەر بپارێزێت.

بیروڕای سیاسی جیرپییەکی تێدایە دەبێتە هۆی ئەوەی بتوانێت لە ژینگەی جیاوازی جڤاکی و سیاسیدا درێژە بە ژیانی خۆی بدات. دەتوانین بڵێین بەشێکی زۆری بیروڕای سیاسیی گرینگ هێندە گشتگیرانەن دەتوانن خۆ لەگەڵ حوکومڕانیی تەواو جیاوازدا بگونجێنن. گریمانەی وەک ئەوەی دەڵێت خەڵک لە ڕووی سروشتەوە وێکچوون، دەکرێت نێزیکەی دوو هەزار ساڵ پاش سیسێرۆ لە خەباتی دژ بە بەردەوامبوونی جڤاکی سەرمافدار (ئیمتیازدار) بەکار بهێنرێت. بەڵام بەلای سیسێرۆوە، ئەم بیرە تەنیا لەگەڵ حوکومڕانییەکی نەریتپارێزی ڕۆمانیدا دەگونجێت، لە دەمی حوکومڕانی قەیسەریدا، بیری وێکچوونی ناوەکیی مرۆڤ وەهای کرد بە ناچاری گوتەی قەیسەر ببێتە قانوون. خودی بیری وێکچوونی مرۆڤ نەگۆڕ بوو. بەڵام دەکرا ئەم بیرە وەها داڕێژرێت شیرازەی دەسەڵاتی هەمەجۆر بپارێزێت. کەواتە ناوەڕۆکی ئەم بیرە تەنیا ئەو کاتە دەهاتە گۆڕان کە دەخرایە خزمەتی دەسەڵاتی جیاوازەوە، لەگەڵ ئەوەشدا وا چاکە هێزی دنەدەری ئەم بیرە بە کەم دانەنرێت.

شاری خودا و شاری دونیاکرد

داهێزان و کەوتنی ڕۆما

لە سەردەمی قەیسەریتی ڕۆمانیدا، بۆ پتەوکردنی هەستی یەکیەتی لەو ئیمپراتۆریيە هەمەڕەگ و پڕ لە ناکۆکییەدا، دوو بۆچوون سەپێندران: قەیسەر خواوەندە و دەبێت بپەرسترێت. ڕۆما سەرامەدە - هەتاهەتایە نامرێت.

نەخێر ڕۆما هەمیشەکی نەبوو، بەڵام بە درێژایی سەدان ساڵی دەسەڵات وەهای دەنواند. وێڕای هەرا و ناکۆکیی ناوەکی و بەزمی بێبڕانەوەی سەر سنووران بەرانبەر دوژمنی دەرەکی، ئیمپراتۆرییەکە هەر ما. قەیسەر و فەرمانڕەوایی قەیسەران جێگۆرکێیان دەکرد، لەگەڵ ئەوەشدا حوکومڕانی قەیسەری هەر ما. دەسەڵاتی ڕاستینەی ئەم یان ئەو قەیسەر بەرز و نزم دەبۆوە بەڵام بە بیردۆزە و لە بۆچوونی گشتیدا قەیسەر هەر تاکە فەرمانڕەوا بوو. ئۆلپیانوس Ulpianus (سەدەی سێیەم)، ناودارترین دەستوورناسی ڕۆمانی بوو، خۆشخۆش گوتەکانی دەکرانە ڕاگواستە. ئۆلپیانوس دەیگوت ویستی قەیسەر دەستوورە.

لەو زەمانەدا، بیردۆزەی سیاسیی چالاک دەرفەتێکی یەکجار بەرتەسکی هەبووە. مەودای نێوان بۆچوون دەربارەی سروشتی ئادەمیزاد و داکەوتی سیاسی ئەوەندەی دیکە بەرفرەوانتر بوو. تەنانەت سیسێرۆ دەیگوت دەوڵەتی ڕۆما بەو جۆرەی دەبێت هەڵسووڕێت هاوسەنگی جڤاکی دروست و سروشتکردە.

سێنەکا Seneca ی سیاسەتمەدار و نووسەری سەدەی پاش سیسێرۆ، دیتنی بەرانبەر دەوڵەت جیاواز بوو. ئەو پێی وا نەبوو دەوڵەت ئامرازێکە بۆ بەرزبوونەوەی مرۆڤ بەڵکوو ئامرازێکی زۆرسەپێنی پێویستە بۆ دابینکردنی، هەر نەبێت، نزمترین ئاستی گوزەرانی لەبار. لە دەوڵەتێکی وەهادا چالاکیی سیاسی نەدەبووە کارێکی بەرز و سەرنجڕاکێش. سێنەکا خەونی بە ژیانێکی ڕابوردووی سەرەتاییەوە دەبینی مرۆڤ تێیدا ئاشتەوا و یەکگرتوو بوون، بە پێچەوانەی ئەم ژیانە نوێیە دارزاوەی دەوڵەتدا کە هیچ ڕێگەیەکی تێدا نییە بە هاوئاهەنگی بگەیت.

ڕاستە سێنەکا وەک ستۆیکیستێکی دروست پێی وابوو خۆتەرخانکردن بۆ کاری گشتی ئەرکی مرۆڤی ژیرە بەڵام ئەو چالاکییەی ئەو مەبەستێتی بواری کارمەندی و سیاسەت نییە. مرۆڤی ژیر دەبێت خەریکی ئەو پەیوەندییانەی نێوان ئادەمیزاد بێت کە پتر سروشتێکی دینەکی و ئاکارەکییان هەیە نەک سیاسی.

سێنەکا یەکێک بوو لەو بیریارە یەکەم و هەرە کۆنەوارانەی لە سیاسەتدا نوێنەرایتی دیدێکی ڕەشبینانەیان دەکرد. ئەو دیتنە لە سەدەکانی پاش ئەو دەمەدا برەوی پەیدا کرد.

لە سەدەکانی چوارەم و پێنجەمدا ئیمپراتۆریی ڕۆمانی ڕما. هۆکاری دەرەکی و ناوەکی دەستیان لەم ڕمانەدا هەبوو. دەوڵەتی ڕۆمانیی کۆن شتێکی وەهای لێ نەمایەوە: قەیسەرەکان بۆ سەپاندنی هێزی خۆیان جاشیان بەکرێ دەگرت، سەرلەبەری ئابووری دەوڵەت پەیوەندی بەرماوەی ئەو بەرهەمە بوو کە لە هەرێمەکان زیاد دەبوو. گەلانی نەیار ورووژمیان دەهێنایە ئەمدیو سنووران و خێڵە سەرکوتکراوەکان ڕاپەڕین.

لە سەدەی چوارەمدا ڕۆمانستان کرا بە دوو پارچەوە: ڕۆمانی ڕۆژهەڵات و ڕۆمانی ڕۆژاوا. سەد ساڵی نەبرد، ڕۆمانی ڕۆژاوا، ڕووخا و بەر لەوەش ڕۆمای پایتەختی ئەو بەشە، ساڵی 410، لە لایەن Alarik ی شای گۆتی ڕۆژاواوە داگیر کرا. ئەم ڕووداوە، هەم لە مێژووی گشتیدا و هەم لە مێژووی بیری سیاسیشدا، ئەنجامی یەکلاکەرەوەی هەبوو.

مەسیحایەتی و قەیسەر

مەسیحایەتی کاتێک هاتە ئیمپراتۆریی ڕۆمانییەوە یەکێک بوو لە چەند دینێک. پەیامگەلی سەربە ژیری و ڕزگاریی ئادەمیزاد هەوڵی ڕاکێشانی لایەنگرانیان دەدا. مەسیحایەتی وردەوردە توانی پاشەکشە بەوانەی دیکە بکات. هۆیەکی ئەم سەرکەوتنەیشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سازمانە دەرەکییە نایابەی هەیبوو.

تێڕوانینی مەسیحایەتی لە مێژوو، بە شێوەیەکی بنەڕەتی لەو تێڕوانینە باوانەی لە نێو نەریتی یۆنانی و ڕۆمانیدا هەبوون، جودا بوو. لە نێو یۆنانی و ڕۆمانیدا دیتنێکی تا ڕادەیەک ستاتیکی هەبوو دەربارەی مێژوو. وەک باسمان کرد هەم ئەفلاتۆن و ئەریستۆ و هەم سیسێرۆس پێیان وابوو لە هەر دەمێکدا بێت دەوڵەتی نموونەیی دەشێت بێتە کایەوە.

مەسیحایەتی سەرچاوەی لە جوولەکایەتییەوە هەڵگرتووە. بە دیتنی جوولەکایەتی، مێژوو بەر لە هەر شتێک بریتییە لەو قۆناخە جیاوازانەی پەیوەندیی نێوان خودا Jahve و گەلی هەڵبژاردەی خودا کە گەلی ئیسرائیلن. دەورانی مێژووکرد، شەڕ و ئاشتی، بەدبەختی و خۆشبەختی بەو پەیوەندییە شی دەکرێنەوە. بەختی گەلی ئیسرائیل سوار بێت ئەوا لە ئاست خودادا سەلار بوون دەنا لاسار بوون. ڕووداوی هەرەمەزن - لە پێش هەمووشیانەوە پەیمانی نێوان خودا و گەلەکەی خۆی - یەکبارن، واتە بەندن بە دەمێکی تایبەتەوە و دووبارە نابنەوە.

لە نەریتی جوولەکایەتیدا بۆچوونێک دەربارەی مەسیح هەیە دەڵێت مەسیح ئیسرائیلیی دینگار (ئیماندار) ەکان ڕزگار دەکات و دەوڵەتێکیان بۆ دادەمەزرێنێ ئاسوودە و ئاشتەوا تێیدا بژین. عیسا خۆی بە مەسیح دادەنی. مەسیحییەکان دەڵێن عیسا، مەسیح و فریادڕەسە، نە تەنێ بۆ گەلی ئیسرائیل بەڵکوو بۆ هەموو دونیا.

لە دیتنی جوولەکایەتی و لە ڕێی ئەویشەوە هی مەسیحایەتیش، مێژوو دەبێتە فراژووتنی یەکڕەوت و یەکڕوو. پاش ئافراندن (دروستکردنی دونیا)، گوناهکاریی مرۆڤ دێت، واتە گوناهەی مرۆڤ بە شکاندنی ئەو پەیمانانەی دابووی بە خودا. بەم گوناهکارییە مرۆڤ مافی مانەوی لە بە هەشتدا لە دەست دا، کار و ڕەنج لە چارەی نووسرا. بەڵام خودا پەیمان لەگەڵ گەلی خۆی دەبەستێت و لەبەر ئەوەش مێژوویان - چ بۆ جوو بێت و چ بۆ مەسیحییان - هەموو مێژوویەکی دیکە دەخاتە ژێر سێبەری خۆیەوە و ئافراندنی تێدا ئاشکرا دەبێت. گوناهکاریی بەردەوامی گەلی ئیسرائیل بەرانبەر ئەو سۆزانەی داویانە بە خودا دەبێتە هۆی ئەوەی لە کۆتادا خودا لێیان پڕ دەبێت و ئەوان و هەر هەموو مرۆڤایەتیش لەگەڵ ئەواندا لە نێو دەبات - تەنیا ئیمانداران ڕزگاریان دەبێت. کەواتە مێژوو، بە ناچاری لە ئافراندنەوە بەرەو نەمان دەچێت و پاشان ئافراندنێکی نوێ، بە هەشتێکی نوێ بۆ دینگاران هەڵدێت.

مەسیح لە دەمە هەرە درەنگەکاندا، کاتێک خودا بەرهەمی خۆی لە نێو دەبات، خویا دەبێت (دەر دەکەوێت). لەبەر ئەوەش مەسیحییە بەراییەکان پێیان وابوو لەو دەمە هەرە دەرنگانەدا دەژین. وا مەسیح هات و دونیای کۆن هەلاهەلا بوو. هەڵبەتە دیدی وەها خەریکی ئایەندە نابن - ئەویش ئەگەر هەبێت.

مەسیحایەتی نەیتوانی جوولەکایەتی بسڕێتەوە بەڵام لە نێو گەلانی دیکەی ئیمپراتۆریی ڕۆمانیدا برەوی پتر بوو. مەسیحایەتی، لە دەمی بڵاوبوونەوەیدا خۆی دەگونجاند لەگەڵ بارودۆخی بەشە هەمەجۆرەکانی ئیمپراتۆرییەکەدا، خەسڵەتی جوولەکایەتییەکەی تێکەڵ بە خەسڵەتی دیکە دەکرا.

بەڵام نە مەسیحی و نە جوو ئەوەیان نەسەلماند قەیسەر وەک خوداوەندێک بپەرستن. بە دەیان ساڵ هەردوو لا دووچاری ڕاونانی دژوار بوون. بۆچوونی باوی مەسیحییان ئەوە بوو قەیسەر و دەوڵەتی ڕۆمانی نوێنەری شەیتانن لەسەر زەوی و بە هەموو هێزیان دژایەتی پەیڕەوانی خودا دەکەن.

لەگەڵ ئەوەشدا مەسیحییەکان هیچ خواستێکی وەهایان نەبوو ڕێرەوێکی سیاسیی شۆڕشگێڕانە لە ئیمپراتۆرییەکەدا بنیات بنێن، بە پێچەوانە، ئەوان پێیان وابوو ئەم دەسەڵاتەش هەر بەرهەمی خودای هەرەمەزنە. یەکێک لە دەقە کۆن و هەرە بەتینەکانی هەموو تەمەنی مەسیحایەتی ناوی «ڕۆماننامە» یە، لەوێدا پاولوسی موژدەگار Apostle دەڵێت: «هیچ دەسەڵاتێک نییە لە خوداوە نەبێت». کەواتە ئەو کەسەی لە فەرمانڕەوایەک هەڵگەڕێتەوە، لە خودا هەڵدەگەڕێتەوە. فەرمانڕەوایی بۆ ئەوەیە سزای ئەو کەسانە بدات لە قانوون دەردەچن. ئەوەی خراپەکاری بکات سزای ڕەوای خۆی وەردەگرێت، «چونکە بێ مەبەست نییە دەسەڵات شمشێری گرتۆتە دەست، بەڵکوو خزمەتکاری خودایە، تۆڵەستێنە». مرۆڤ دەبێت لە ئاست دەسەڵاتدارییەتی دونیاکرددا پاک بێت نەک تەنیا بۆ ئەوەی خۆی لە سزا لا بدات بەڵکوو بۆ ئاسوودەیی ویژدانی خۆیشی.

لەبەر ئەوەشە هەر لە سەرەتای مەسیحایەتییەوە جێپێی دوو هەڵوێستی جیاواز لە ئاست دەسەڵاتی دونیاکرد و سیاسیدا دەبینرێت. لە لایەک دەسەڵات لە لایەن خوداوە هەڵنراوە و لەبەر ئەوە دەبێت لە هەموو سەروکارێکی دونیاکرددا خەڵک گوێڕایەڵی بن. (ئەگەر بە ئاشکراش خراپەکار بوو، ئەوا یان سزایە یان تاقیکردنەوەی مەسیحیانە). لە لایەکی دیکەشەوە دەسەڵات ئامرازێکی شەیتانە لە ململانێی دژ بە خودادا بەکاری دەهێنێت. لە «خویابوون Revelation» ـدا کە بەشێکی هەرە بەرچاوی ئینجیل (پەیمانی نوێ New Testament) ـە، هاتووە کە شاری بابل زلجندەیە [جندە: ژنی سێکسفرۆش]. لەو دەمەدا ئەستەم نەبوو ڕۆما بە بابل دابنرێت، ئەو زلجندەیە «بە خوێنی پیرۆزمەندان و خوێنی پەیڕەوانی یەسوع، مەستە» - ئەم وەسفەش لەگەڵ ڕەوتی ڕاونانی مەسیحییەکان لەلایەن ئیمپراتۆریی ڕۆمانییەوە تەواو دەگونجا.

ئەم جووت هەڵوێستە لە ئاست دەسەڵاتی دونیاکرددا، سەدە و سەدە بە کۆڵ مەسیحایەتییەوە بوو. بەڵام لە سەدەی چوارەمدا گۆڕانێکی گرینگ ڕووی دا، مەسیحایەتی کرا بە دینی فەرمی دەوڵەتی ڕۆمانی. ڕۆما نەک هەر ڕێگەی دەدا بە برەوی مەسیحایەتی بەڵکوو پشتگریشی دەکرد. دەشێت بڵێین مەسیحایەتیی خاوەن سازمان - ئەگەرچی دەسەڵاتێکی دەرەکی نەبوو - هێزێکی جێگیرتر بوو لە ئیمپراتۆرییە نارێکخراوەکەدا. هەڵبەتە هەڵوێستی مەسیحییانیش لە ئاست دەوڵەتی ڕۆمانیدا دەبوو تەواو بگۆڕدرێت. ئێستا قەیسەر تەنیا نوێنەری ئەو دەسەڵاتە نییە کە ڕەزامەندی خودای لەسەرە، بەڵکوو هاوسەنگەرێکی خەباتی کڵێسەشە. ئەو بۆچوونەی دەڵێت ڕۆما سەرامەدە لە نێو زۆرێکی مەسیحییاندا پەسەند کرا. ڕۆمانستان جێگەیەکی گرینگی لە بواری ئافراندنی خودادا گرت. لەبەر ئەوەیە مەسیحییەکان گرتنی ڕۆما لەلایەن پاشا Alarik ـە وە بە هەژەند دابنێن. یەکێک لە خوداناسە لە پێشەکان دەیگوت: «چ ڕزگاربوونێک دەمێنێت گەر ڕۆما بگیرێت» وەهای لێ هات دەتگوت چارەنووسی مەسیحایەتی لەو دەمەدا تێکبەستەی چارەنووسی ڕۆمانستانە و هەر یەکەیان ئەوەی دیکە بەرەو لەناوچوون کێش دەکات.

لەو بارەدا بوو یەکێک لە هەرە مەزنەکانی پیری کڵێسە، ئوگوستینوس Augustinus، شاکارێکی نووسی دەربارەی شاری خودا و شاری دونیاکرد

ئوگوستینوس و کەوتنی ڕۆما

Aurelius Augustinus (345-430) خەڵکی باکووری ئەفریقا و دایکی مەسیحی بوو، بەڵام خۆی هەتا لە تەمەنی 30 ساڵی تێپەری نەکرد بڕوای بە مەسیحایەتی نەهێنا. ئوگوستینوس هەموو مەرجەکانی خوێندنی دەرنگەدێرینی پڕ کردووە و لە تەمەنێکی زوودا بوو بە مامۆستایەکی سەرکەوتووی ڕەوانبێژی Rhetoric. بە مەبەستی دۆزینەوەی ڕاستیی ڕەها، بە چوستی لە ڕێرەوەکانی فەلسەفە و دینی هاودەمی خۆی وردبۆوە. لە کتێبی «بڕواهێنان» *Confessions* دا باس لە گەشەی خۆی دەکات هەتا ئەو دەمەی بوو بە مەسیحی، لە ڕوانگەی هاوچەرخەوە ئەو کتێبە یەکەم کتێبە لە بواری بیرەوەریدا.

لەسەردەمی دێرینی درەنگدا سنوورێکی ئاشکرا لە نێوان فەلسەفە و دیندا نەبوو. فەلسەفە و دین دەبوایە مرۆڤ ئاگادار بکەن لەو چاکە هەرە بەرزەی دەبا هەوڵی بۆ بدات. دەبا فەلسەفە و دین ڕێگەی شادمانی و ئاسودەگی گیان ڕوون بکەنەوە. بۆ نموونە ئوگوستینوس، کاتێک بوو بە مەسیحی بە دیتنی خۆی دەگوت «فەلسەفەی من».

فەلسەفەی مەسیحایەتیی ئۆگوستینوس ڕیشەی نەک تەنیا لە نەریتی جوولەکایەتی و مەسیحایەتی کۆندا هەیە بەڵکوو لایەنی گرینگیشی لە فەلسەفەی دێرینەوە وەرگرتووە، لە پێش هەموانیش لەو ڕێبازەی پێی دەگوترا ئەفلاتۆنیزمی نوێ *Neoplatonism* کە - لایەکی بیرەکانی سەرچاوە لە ئەفلاتۆنەوە دەگرن - بنەماکانی دەڵێن باشترین و شادمانترین شێوەی ژیان لە جیهانبینییەکدایە بەرزیی خوداوەند لە سەرووی ئەم دونیا بەرچاوە دابنێت. ئۆگۆستینوس تێکەڵێکی بەهێزی لە جوولەکایەتی - مەسیحایەتی و دیتنی دێرین - یۆنانی - پێکهێنا. پاشان ئەم تێکەڵە بە شێوەیەکی بەرفرەوان باڵی بەسەر ئەو بەشەی مەسیحایەتیدا کێشا، کە لە دواییدا ڕۆما بووە پێتەختی.

بەم جۆرە ئۆگۆستینوس نە تەنیا سەرگەرمی ئەو دۆزانە بوو کە ئێمە ئەمرۆ بە خوداناسی Theology ی دادەنێین و نە تەنیا تێبینییەکی یەکجار بەرفرەوانی دەربارەی Psalter (سفر المزامیر) ی تەورات نووسیوە، بەڵکوو خاوەنی بیردۆزەیەکی سەربەخۆیە دەربارەی زانیار. ئوگوستینوس بەوەوە ناوەستێتەوە کە بنەماکانی مەسیحایەتی شرۆڤە بکات بەڵکوو دژنامەیەکیش دەنووسێت بەرانبەر فەلسەفەی گومانەتی *Scepticism* کە یەکێکە لە بەرهەمە هەرە بەتینەکانی بیردۆزەی سیاسیی ئوگوستینوس. باش بێت یان نەباش، دیتنی ئوگوستینوس دەربارەی پەیوەندیی نێوان کلێسە و دەوڵەت، نێوان دینەکی و دونیاکرد، بە درێژایی هەموو سەردەمی ناڤین و دواتریش، دەبێتە سەرچاوەیەکی ئەو بوارە.

دۆزی پەیوەندیی نێوان دەسەڵاتی دەوڵەت و کلێسە دژوار و ناکۆک بوو، کاتێک مەسیحایەتی کرا بە دینی دەوڵەت، دژوارتییش بوو. سنووری نێوان دەسەڵاتی دەوڵەت و دەسەڵاتی کلێسە دۆزێک بوو تەواو ناڕوون. ئایە دەکرێت قەیسەر ببێتە جۆرە فەرماندەیەکی کەشیشان؟ قەیسەر لە دینی پێشووی دەوڵەتدا وەها بوو، بەڵام ئەو

دینە پێش هەموو شتێک پەرستن و پیرۆزییەک بوو بۆ خودی قەیسەر. قەیسەر هەر لە دەستپێکی قەیسەرایەتییەوە وەک مەزنایەتییەکی نەک هەر دونیاکرد بەڵکوو دینەکی و خوداوەندی هێنرایە پێش. هەڵبەتە ئەم دیتنەی خوداوەندبوونی قەیسەر لەگەڵ مەسیحایەتیدا نەدەگونجا.

کەسێکی لە هەموان توندتر پشتگیری لە جوداکردنەوەی دەسەڵاتی قەیسەر و ڕێبەرانی کڵێسە دەکرد، Ambrosius ی مەترانی میلانۆ بوو. Ambrosius دەستی هەبوو لەوەی ئوگۆستینوس بڕوا بە مەسیحایەتی بێنێت. بە دیتنی Ambrosius، کڵێسە - یان ڕێبەرانی کڵێسە و مەترانەکان - دەبێت دەسەڵاتێکی ڕەهایان بەسەر هەموو بوارێکی گیانەکیدا هەبێت. ئەم دەسەڵاتە بەسەر قەیسەریشدا دەکشێت، چونکە سەربە کڵێسەیە و «لە کڵێسەدایە نەک بەسەر کڵێسەوە». لەبەر ئەوە لە دۆزی سەربە باوەڕ «مەترانەکان بڕیار بەسەر قەیسەری مەسیحیدا دەدەن نەک قەیسەر بەسەر مەترانەکاندا». ڕاستە مەتران و هەموو مەسیحییەک دەبێت گوێڕایەڵی دەستووری دونیاکرد بن، بەڵام کڵێسەش دەبێت مافی ئەوەی هەبێت ڕەخنە لە کردەوەی نامەسیحایەتییانە و ئاکاری ناجۆری دامودەزگەی دونیاکرد بگرێت. قەیسەر دەسەڵاتی بەسەر سامانی دونیاکرددا هەیە، تەنانەت بڕیار بەسەر سامانی کڵێسەشدا دەدات. بەڵام خودی بینای کڵێسەکان کە تەنیا لە خزمەتی باوەڕ دان، تەنیا لە ژێر فەرمانی کلێسەدا دەمێننەوە.

تەنانەت ئەم دابەشینی دەسەڵاتەش خاڵی ناکۆکی تێدا بوو. هەرگیز ناکرێت مەزنایەتیی دەوڵەت تاکە لایەنی ماددی بگرێتەوە، هەموو دەستوورێکی دونیاکرد لایەنی ئاکارەکی هەیە، واتە ئەنجامی گیانەکی لێ دەبێتەوە. هەر بەو پێیەش ناکرێت کڵێسە دەسەڵاتێکی تەنیا گیانەکی هەبێت. کلێسەش سامانی ماددی خۆی هەیە.

ئوگوستینوس ڕێبازی دەسەڵات دابەشینی Ambrosius دەکاتە دەراو بەڵام ئەو بۆچوونانە دەخاتە کایەیەکی سروشتبەدەر Metaphysical ی فرەوانترەوە. لە هەمووشی گرینگتر ئەوەیە کە ئەنجامی ڕووداوە مەزنەکان ڕەچاو دەگرێت، وەک کەوتنی ڕۆما یان وردتر بڵێین لاوازیی ئاشکرای ڕۆما. لای Ambrosius سەرچاوەی مەزنایەتیی دونیاکرد هەردەم یەکە و ناگۆڕدرێت، ئەویش قەیسەری ڕۆمایە، پەیوەندیی نێوان کڵێسە و دەوڵەت پەیوەندییەکە لە نیوان کڵێسە و ئەو دەوڵەتە داسەپێنەی ڕۆمادا. بەڵام ئوگوستینوس دەبێت حیسابی ڕۆژێکی وەهاش بکات کە قەیسەری ڕۆمانی نا، یەکێکی دیکە فەرمانڕەوایی دەکات. خاڵێکی گرینگی فەلسەفەی سیاسیی ئوگوستینوس ئەمە بوو: دەسەڵاتی دونیاکرد دێت و دەڕوات بەڵام کڵێسە هەتاهەتایە هەر دەمێنێت.

«شاری خودا» *De civitate Dei* لە ژێر تاوی یەکەوڕاستی کەوتنی ڕۆمادا (ساڵی 410) نووسراوە. ئوگوستینوس سێزدە - چواردە ساڵ خەریکی ئەو بەرهەمە بوو، ساڵی 426 لە نووسینەوەی بیست و شەش کتێبەکە بۆوە کە سەرلەبەریان لە هەزار لاپەڕە زیاترن (لە چاپی ئەم سەردەمەدا بە بیست و شەش بەشی گەورەی یەک کتێب دادەنرێن).

«شاری خودا» لە بیردۆزەی سیاسیدا، ڕانواندنێکی شیرازەدار نییە بەڵکوو لە یەکەم خوێندنەوەدا وەک زنجیرەیەک دێتە پێش چاو لە تێبینیی پەرتوبڵاوی سەربە مێژوو، ڕاڤەکردنی «تەوجیل» [تەورات و ئینجیل: Bible] و ڕاگواستەی گوتەی زانایان. کاتێک زیاتر لێی ورد دەبیتەوە شاڕێیەکی لێ ئاشکرا دەبێت. لە یەکەم دەکتێبدا، ئوگوستینوس لەوە دەکۆڵێتەوە ئایە هیچ پەیوەندییەک لە نێوان کەوتنی ڕۆما و مەسیحایەتیی دەوڵەتدا هەیە. لەوانەی دیکەدا بیروڕای خۆی دەردەبڕێت بەرانبەر پەیوەندیی نێوان مەزنایەتیی دونیاکرد وگیانەکی - بنەما فکرییەکەش پتر لەم بەشەدایە. ئوگوستینوس، لەم بەشەدا، چەمکی «شاری دونیاکرد» و «شاری خودا»،

که دەربڕینێکە دەورانێکی نوێی داهێنا، پتر ڕوون دەکاتەوە. دیتنی ئەو دەربارەی چۆنیەتی گوزەرانی سیاسی تەواو ئاشکرا نییە، بەڵام جیهانبینیی دراماتیکی جوولەکایەتی - مەسیحایەتی بە شێوەیەکی زیندوو ڕادەنوێنێت. بێهۆ نییە گوتراوە «شاری خودا» پتر سەربە فەلسەفەی مێژووە وەک لە فەلسەفەی سیاسی. بەڵام ئەم بەرهەمە تینی لە فەلسەفەی سیاسیی پاش خۆی یەکجار بەهێزترە.

ئەوەی ئوگوستینوس لە یەکەم دە کتێبدا دەیڵێت، لەم بوارەدا، کەمتر سەرنجڕاکێشە. لەوێدا بەرپەرچی ئەو بۆچوونە دەداتەوە کە دەڵێت هۆی کەوتنی ڕۆما ئەوەیە شارەکە خوداوەندە کۆنەکانی خۆی وێڵ کرد.
ئوگوستینوس پێشانی دەدات کە ڕۆما لە دەمی پەرستنی ئەو خوداوەندانەشدا دووچاری بەزین و پەژارەیەکی سەخت دەبوو. هۆی ئەم ئاستەنگە تازانە مەسیحایەتی نییە، لەخۆباییبوونە - ئەو پشت بەستنەیە بە تاکە ڕێی هێز و شکۆمەندیی ئەم دونیایە.

نەک تەنیا ئەو بەشانە بەڵکوو سەرجەمی «شاری خودا» وا ڕادەنوێنێت کە جووت هەڵوێستیی لە ئاست ئیمپراتۆریی ڕۆمانیدا هەبێت. ئەم جووت هەڵوێستییە بۆتە هۆی ئەوەی ڕاوێژێک لە نێوان ڕاڤەکارانی ئەم سەردەمەدا دروست ببێت: ئایە ئوگوستینوس لایەنگریی ڕۆمایە یان دژیەتی؟

لە لایەک ئوگوستینوس ڕەوایەتی دەبەخشێت بە سەروەریی ڕۆمانستان بەسەر گەلانی دیکەدا. ئەو سەروەرییە خەڵاتی خودایە بەرانبەر پاکژیی ڕۆما. ئوگوستینوس دەڵێت خەڵکی ڕۆما «بەرژەوەندی کەسەکییان کردە قوربانی بەرژەوەندی گشتی» و نێزیکەی هەموو گەلان شکۆمەندیی ڕۆمایان سەلماندووە، گەلان هاتوونەتەوە ژێر سەروەری ئەمانەوە. «ئەو گەلانە بۆیان نییە گلەیی لە دادپەروەری هەرە بەرزی خودا بکەن: ئەوان مزەی خۆیان وەرگرتووە».

لە لایەکی دیکەوە، ئوگوستینوس، ڕۆما بە دژوەستاوی ڕەهای کڵێسە و مەسیحایەتی دادەنێت و بیرەوەری ڕۆژگاری ڕاونانی مەسیحایەتی زیندوو دەکاتەوە. ڕۆما وەک دوژمنی هەرە گەورە و ئامرازی شەیتان پیشان دەدات.

گەر بێتو کەسێک شرۆڤەیەکی سایکۆلۆژیانەی ئەم جووت هەڵوێستییە بکات و بڵێت ئوگوستینوس لە سەرێکەوە وەڵاتییەکی باشی ڕۆمانی بوو و لە سەرێکیشەوە کڵێسەپەروەرێکی، لەو دەمەدا، ڕاونراو بوو، ئەوا شرۆڤەیەکی وەهای نەکردووە لێرەدا سەرنجڕاکێش بێت و ڕێگەش لەوە دەگرێت شارەزای دیتنی تازە و ڕەسەنی ئوگوستینوس بین دەربارەی مەزنایەتیی دونیاکرد. ڕۆما لەو زەمانەدا بەلای مەسیحییەکانەوە نموونەی هەم ئەو سەروەرییە بوو کە خەڵاتی خودایە و هەم ئامرازی شەیتان بوو. بەلای ئوگوستینوس ئەم ناکۆکییە بێچارە نییە. بەڵام بەرپەرچی ئەو بۆچوونەش دەداتەوە کە گۆیا ڕۆما ئامرازێکی خودایە بۆ ڕزگارکردنی ئادەمیزاد، چونکە ئەم بۆچوونەش لەو دەمەوەی مەسیحایەتی سەردەست بوو باوی سەندبوو. ئوگوستینوس پێی وایە ڕۆماش - وەک هەر شارێکی دیکەی سەرزەوی - دەشێت چاک بێت یان خراپ، ئامرازی خودا بێت یان شەیتان، هەمووی پەیوەندە بەوەی چۆن حوکومڕانی دەکرێت. ڕۆما هیچ ناواز نییە، مەسیحایەتی بە کەوتنی ڕۆما ناکەوێت. خودی ڕۆما و هەموو دەوڵەتانی دیکەش لە بواری ئافراندندا، بێلایەنن.

دەیسا چۆن بڕیار لەسەر چاکە و خراپەی دەوڵەت دەدرێ؟

لای ئوگوستینوس، وەڵام دانەوەی ئەم پرسیارە تەنیا لەو بارانەدا دەکرێت ئەو دەوڵەت و سیستەمە سیاسییانە لە تەوجیلدا باس کرابن. تەوجیل سروش (وەحی) ی خودایە، لەوێدا خودا خۆی بۆ خەڵک دەئاخفێت. وێڕای ئەوەش تەوجیل بۆمان باس دەکات چۆن خودا دەست دەخاتە مێژووەوە. کەواتە تەوجیل لە دوو سەرەوە سەرچاوەیە.

بەڵام ئێمەی مرۆڤ بۆ ئەو مێژووەی دەرەوەی تەوجیل هیچ ڕێنوێنێکی وەهامان نییە لێی دڵنیابین. ئوگوستینوس - بە پێچەوانەی زۆربەی خوداناسانی مەسیحیی پێش خۆی - پێی وایە مرۆڤ ناتوانێت بۆچوونی دڵنیای هەبێت دەربارەی پیرۆزی و ناپیرۆزی ئەو مێژووە. خودا تەنیا لە تەوجیلدا، یەکسەر بۆ مرۆڤ دەدوێت. لە تەوجیلەوە دەتوانین بەو سەرئەنجامە بگەین کە خودا لە دەسەڵاتی دادپەروەر و حوکومڕانی چاک مەبەستی چییە. دەنا ئێمە ناتوانین بە دڵنیاییەکی ڕەهاوە ئاماژە بۆ ئەم یان ئەو دەوڵەتە بکەین و بڵێین چاکە یان خراپە.

ئەم بۆچوونە پەیوەندە بە بیری چارەنووس (قەزاوقەدەر) *Predestination* ی ئوگوستینوسەوە. بەو ڕێبازە بێت، چارەنووسی هەموو مرۆڤێک هەر لە دەستپێکەوە بڕیاری لێ دراوە، یان بەهەشتی هەمیشەکی یان دۆڕانی هەمیشەکی. ئادەمیزاد هەرگیز نازانێت کێ هەڵبژاردەیە و کێ وێڵ کراوە. کەواتە ئادەمیزاد ناتوانێت بە دڵنیاییەوە بڕیار لەسەر ئەوە بدات چ سیاسەتێک ڕەزامەندیی خودای لەسەرە- مەگەر لە نێو تەوجیلدا گوتەی خودا هەبێت بگەڕێینەوە بۆی.

هەرچۆنێک بێت لە تەوجیلدا چەند شارێیەک هەیە پێشانمان دەدەن دەوڵەتی چاک یان خراپ چۆنە (هەروەها مرۆڤی چاک یان خراپ چۆنە). ئێمە تەنیا لە یەک خاڵ دڵنیاین: دەزانین هەر هەموو مێژوو بریتییە لە ململانێی نێوان شاری خودا و شاری دونیا (یان شەیتان). لە ئەنجامدا شاری خودا بۆ ئەو کەسانە دەمێنێت کە خودا هەڵیبژاردوون بۆ بەهەشت و ژیانی هەمیشەکی، لەولاشەوە شاری دونیا دەبێتە شاری دۆڕاوەکان. شاری خودا ناوێکی دیکەیە بۆ ئۆرشەلیمی ئاسمانەکی. ئوگستینوس ئاماژە بە بڕگەیەکی (سفر المزامير Psalter) دەکات، لەوێدا هاتووە: «شەرافەتمەندیی بەرز باسیان لە تۆ کردووە، ئەی شاری خودا». بەڵام ئەو چەمکە تەنیا لە تەوجیلدا نییە بەڵکوو Marcus Aurelius کە قەیسەر و فەیلەسووفێکی ستۆیکیست و یەکێک بوو لە ڕاونەرانی مەسیحایەتیش، باس لە شاری خودا دەکات، ئەگەرچی بە مەبەستێکی دیکە.

کەواتە نە شاری خودا و نە شاری دونیا شتێک نین لەسەر زەوی ئاماژەیان بۆ بکرێت یان دیاری بکرێن. هەردوو شارەکە بریتین لە مرۆڤگەلێک لە ژیانی سەر زەویدا تێکەڵن. بەم جۆرە، وەک چۆن دەکرێت باس لە تاکگەرایی ستۆیسیزم بکەین دەشکرێت باس لە تاکگەرایی ئوگوستینوس بکەین، ئەوجا لێرەشدا تاکگەراییەکە بێ بانگەوازی چالاکی سیاسی. ئوگوستینوس دەپرسێ «ڕۆما بێ خەڵکی ڕۆما چییە؟» جڤاک بریتییە لە «کۆمەڵێک خەڵکی یەکگرتوو».

کە گوترا هەموو وەڵاتێک، وەڵاتیی شاری خودا و وەڵاتیی شاری زەوی، تێدایە، مەبەست ئەوە نییە هەموو وەڵاتێک وەک یەک چاکن یان وەک یەک خراپن. لە تەوجیلەوە بۆمان دەردەکەوێت ئەو دەوڵەتە - هەروەها ئەو مرۆڤە - لایەنگری خودایە کە شادمانیی هەمیشەکی لە ژوور شادمانیی سەر زەوی و دونیاکرد دادەنێت. هۆی کەوتنە سەر چۆکی وەڵاتانی وەک میسر و بابل ئەوە بوو تەنیا لە خزمەتی دەسەڵات و خۆشگوزەرانیی دونیاکرددا بوون. ئەوەی دەبێتە هۆکاری کەوتن مەرج نییە تاوانکاری بێت، ئەگەر ئەو کردەوانە لە خزمەت ئامانجێکی بەرز و ئاسمانیدا دانرابان ئەوا دەبوونە پاکژی. لەبەر ئەوەش ئوگوستینوس دەڵێت هەوڵدانی ڕۆمان بۆ

چاکەی گشتی، کە ئەمە لە خۆیدا کارێکی نایابە، بێهودە دەمێنێتەوە ئەگەر خۆشگوزەرانی دەوڵەت نەک ڕزگاریی تاکەکەس ببێتە تاکە ئامانج.

نیشانەی شاری خودا ئەوەیە هەوڵی ژیانی هەمیشەکی بدات، شاری دونیاکرد تەنیا بیری بۆ دۆزی سەربە زەوی دەچێت. هەرگیز مەبەستیش لەم گوتەیە خراپی و دزێوی دۆزی دونیاکرد نییە. دەسەڵاتی دونیاکرد بۆ پاراستنی ئاشتی و باوەڕ و سەپاندنی دادپەروەری لە سەروکاری ڕۆژانەدا، هەر دەبێت هەبێت. ئوگوستینوس وێنەی حوکومڕانیی باشمان بۆ دەکێشێت و دەڵێت حوکومڕانییەکە دەزانێت ژیانی سەر زەوی تەنیا سەفەرێکە و لە هەمان کاتیشدا بە هەموو هێزی هەوڵ دەدات ئاسوودەیی ئاپۆرەی خەڵک بپارێزێ و خۆشگوزەرانیان دابین بکات. ئەفلاتۆن و ئەریستۆ و تا ڕادەیەکیش سیسێرۆ بە گەرمی لە شێوەی حوکومڕانیی باش دەدوان و پاشانیش لە سەردەمی ناڤینی بەرزدا ئەم باسە سەری هەڵدایەوە، بەڵام ئوگوستینوس وەها نییە و لەم خاڵەدا تا ڕادەیەک کەمنووسە، شێوەی درەنگی قەیسەرێتی ڕۆمان تاکە حوکومڕانییەکە ئەم کەمێک لێی دەدوێت.

خاڵی ڕەخنەگرانە لە بیرکردنەوەی سیاسیی ئوگوستینوسدا پەیوەندیی نێوان دەسەڵاتی دونیاکرد و کڵێسەیە. کڵێسەی بەرجەستەی سەر زەوی، هەر هێندەی دەوڵەت، دەشێت بە شاری خودا بناسرێت. تەنانەت لە کڵێسەشدا مرۆڤ هەن چارەنووسیان هەر دۆڕانە و مرۆڤ هەن هەڵبژاردەن چارەنووسیان هەر بەهەشتە.

لەگەڵ ئەوەشدا، کڵێسە دەبێت لەو دونیایەدا دەسەڵاتی بێگەردی هەبێت لە بواری سەربە گیاندا. بەڵام لە بواری دۆزی دونیاکرددا دەبێت مل بۆ دەسەڵاتی دونیاکرد کەچ بکات. ڕاستە ناکرێت سنووری نێوانیان تەواو دیاری بکرێت، بەڵام وا پێ دەچێت دوا گوتەی ئوگوستینوس، لەم بوارەدا، ئەوە بێت کە دەڵێت ئەم دوو بنگەیە دەبێت ئەوەندەی دەکرێت سەربەخۆ کار بکەن. فەرمانڕەوای چاک دەبێت فەرمانڕەوایەکی مەسیحی بێت، بەڵام نابێت کڵێسە هیچ جۆرە تاوێکی لەسەر حوکومڕانی ئەو هەبێت. بەرانبەر ئەوەش دەبێت قەیسەر خۆی بە ڕۆڵەی سەلاری کڵێسە بزانێت و قەیسەرایەتی خۆی لە ئاست بەهەشتدا بە نەبوو دابنێت. «خەڵاتی فەرمانڕەوای چاک ژینی هەمیشەکییە و خودا تەنیا بەو کەسانەی دەبەخشێت کە بە ڕاستی لە خودا دەترسێن. هەموو شتێکی دیکە، پلەی بەرز یان ژیانی هەژاری - زەوی، ڕووناکی، هەوا، میوە، گیانی ئادەمیزاد، لەش، هەستەکان، ژیری، ژیان- بۆ پیاوچاک و پیاوخراپ هەر یەکن. قەیسەرنشینیش بەشێکە لەوانە...«.

شاکارەکەی ئوگوستینوس «شاری خودا»، لە هەموو ماوەی سەردەمی ناڤیندا، وەک سەرچاوەیەک بەکار دەهێنرا و بەڵگەی لێ دەهێنرایەوە بۆ ئەم یان ئەو بۆچوونی سیاسی، ئەگەرچی کتێبەکە خۆی پێشنیازی سیاسیی یەکجار گشتی و کەمی تێدایە. تاکە شامەبەستی کتێبەکە ئەمەیە: بابەتی دونیاکرد، ئەگەر نەخرێنە خزمەتی ئامانجێکی بەرزەوە، خراپەن.

لە دایکبوونەوەی سیاسەت

پێشەکی

مەودای نێوان «شاری خودا» ی ئۆگوستینوس و *Summa Theologica* ی تۆماس ئەکویناس Thomas of Aquino فرەوانترە لە ماوەی نێوان تۆماس و ئێمە. سەیریش نییە کە ماوەی بەرفرەوانی نێوان سەدەی پێنجەم و سەدەی سێزدەیەم نەچێتە چێوەی هاوکێشەیەکی ساکارەوە، بەڵام دەکرێت ئەم چەند خاڵە گرینگەی فراژووتنی ئەو دەمە دەستنیشان بکەین:

1) فەرهەنگی دێرین بەگشتی فەرهەنگی شار بووە، بەڵام لەسەردەمی ناڤیندا و هەتا سەدەی دوازدەیەم، فەرهەنگی گوند - کە لە دێر و بەرهەمی زەویدا خەست دەبۆوە - باڵی بەسەر ئەورووپادا کێشا.
2) لە سەردەمی ناڤیندا سیستەمی فیوداڵ گەشە دەکات. شیرازەی ڕاگەیاندن و ڕێگەوبانی فراژووی دەمی ڕۆمانستان هەڵدەوەشێتەوە، ئەو یەکە جڤاکی و سیاسییە کارگێڕە بە ناچاری بەرتەسک دەبێتەوە. ئابووری سەربە سروشت دەبێتە شێوازی باوی ئابووری. ساماندراری نێزیک دەبێتەوە لەوەی تەنیا خۆی لە زەویداریدا بنوێنێت. بە فەرمی پاشا دەبێتە خاوەنی گشت زەوی. بەڵام ئەویش زەوی بەسەر خان و دەرەبەگدا دابەش دەکات بەرانبەر ئەوەش دەبێت ئەوان لەشکر (سوارە) ی بۆ دابین بکەن. هەر بەو شێوەیەش دەرەبەگ زەوی دەبەخشێت بە دەرەبەگی لە ژێرتر. بەو جۆرە سیستەمی فیوداڵەتی شێوازێکی هەرەمیی خۆگری جڤاکی و سیاسی بە خۆیەوە دەگرێت کە تێیدا سەرکردە و ژێرکردە، بەرانبەر یەکدی، ئەرک و فەرمانی دیاریکراویان هەیە. ڕەشەجووتیار دەبنە بنەمای هەرەمەکە. ڕاستە کۆیلایەتی، کە بناخەی ئابووری دێرین بوو، تەواو بنەبڕ نەبووبوو بەڵام وردەوردە دەکەوتە بەر سێبەری ئەم ڕەشەجووتیارییەوە. ڕەشەجووتیار بۆ کڕین و فرۆرشتن نییە، بە درێژایی تەمەنی بەندە بەوەی کار لەو زەویەدا بکات کە تێیدا زاوە. بەرانبەر کارەکەش، نێزیکترین سەرداری گوزەرانێکی یەکجار ساکاری بۆ دابین دەکات.
3) لە ڕوانگەی ئایەندەوە وەها ڕادەنوێنێت کە ناکۆکیی نێوان مەزنایەتیی دونیاکرد و گیانەکی باڵی بەسەر نۆڕینی سیاسیی سەردەمی ناڤیندا کێشابێت. چینچین بوونی جڤاکی تەواو ئاشکرا بووبوو بەڵام سنووری نێوان کڵێسە و حکوومەتی دونیاکرد بەوە ناسرابوو کە نادیارە. سنوورێکی پتەو و ئاشکرا لە نێوان بواری گیانەکی و دونیاکرد، لە نێوان بیر و پەیوەندیی ماددیدا نە هەبووە و نە دەشبوو.

بەڵام ئەو ناکۆکییانە، لە هەموو سەردەمی ناڤیندا، یەک جۆر نەبوون. بەشدارانی ئەم بوارە مەزنە گۆڕانکاریی زۆریان بەسەردا هات. هەر لە سەدەی شەشەمەوە مەترانەکانی ڕۆما داوای مەزنایەتییان دەکرد بەسەر هەموو کڵێسە و هەموو بوارێکی گیانەکی لە مەسیحایەتیدا. Justinianus ی قەیسەری ڕۆمانستانی ڕۆژهەڵات، دیسان لە سەدەی شەشەمدا، داوای مەزنایەتی دەکرد بەسەر کڵێسەدا. بەم جۆرە هەر لە سەرەتاوە ئەم بۆچوونە یەکنەگرانە شێوازی خۆیان گرتبوو، بەڵام بۆ ئەوەی ئەم یان ئەو لایەنەیان بتوانێت ئامانجەکانی خۆی بهێنێتە دی پێویستی بە سازمانێکی فراژوو بوو هەم کڵێسە و هەم فەرمانڕەوایان بۆ ماوەیەکی درێژخایەن لێی بێبەش بوون. ئەو بەشەی مەسیحایەتی کە ڕۆما پێتەختی بوو، لە سەدەی دەیەم و یازدەیەمدا ئەوجا فراژووت و بووە یەکەیەکی چوست و کارا. ڕۆمانستانی ڕۆژهەڵات پاش Justinianus دەسەڵاتی بەسەر ناوچەکانی ڕۆمانی ڕۆژاوادا نەما و دەسەڵاتی ناوچەیی میرنشینەکانیش بەرتەسک بۆوە.

لە زەمانی کارل - ی مەزن Charles the Great دا (دەوروبەری ساڵی800) بۆ یەکەم جار دەوڵەتێکی گەورەی وەها دامەزرێنرا کە بشێت، لە ڕووی ڕێکخستنی ناوەکی و بەرفرەوانیی دەرەکیەوە، بە ئیمپراتۆریی ڕۆمانی بەراورد بکرێت. لە سەدەکانی پاش ئەو دەمە دەوڵەتی پیرۆزی ئەڵمانی- ڕۆمانی گەشەی کرد و بۆ ماوەیەکی درێژخایەن

بووە یەکەم بەرهەڵستی پاپا. قەیسەری ئەڵمانی- ڕۆمانی هەوڵی ئەوەی دا ببێتە گەورەی دونیای مەسیحایەتی و وێڕای ئەوەش مافی دامەزراندنی مەترانەکانیشی گرتە دەست چونکە وا باو بوو مەتران درێژە پێدانی مەزنایەتیی دونیاکردیان بەدەستە. پاپاش ئەو مافەی بۆ خۆی دەویست. شەڕی دامەزراندن ڕیشەی تەنیا لەوەدا نەبوو کڵێسە مەزنایەتی و دەسەڵاتی گیانەکی گرتبووە دەست بەڵکوو لەوەشدا بوو کڵێسە و هەرەمی حوکومڕانی لەیەک جودا نەدەکرانەوە.

ئەم شەڕی دەسەڵاتە لە سەردەمی ناڤینی بەرزدا، خەسڵەتی گۆڕا. لە جێی قەیسەر پاشای دەوڵەتی میللی تازەبابەت بوونە یەکەم بەرهەڵستی پاپا. شەڕی نێوان پاپا Bonifacius VIII و فیلیپ - ی چوارەم - جەوانی Philippe IV, Philippe le Belپاشای فرانسە، لە سەرەتای سەدەی چواردەیەمدا، لەسەر ئەوە بوو پاشا دەیویست باج لە کڵێسە و کۆڕی کەشیشانی فرانسە بستێنێت. پاشا سەرکەوت.

4) ناکۆکیی نێوان پاپا و میر – قەیسەر یان پاشای دونیاکرد- بە هیچ جۆرێت ناچێتە چێوەی ناکۆکیی نێوان بیروڕای مەسیحایەتی و نامەسیحایەتییەوە.

بۆچوونی دینی بە شێوەیەک چووبۆوە کاروباری دونیاکردەوە کە ئەستەمە ئەمڕۆ ئێمە بیهێنینەوە بەرچاوی خۆمان. مەسیحایەتی بووبووە شائایدیۆلۆژی و بووە سەرچاوە بۆ هەموو لایەنێک. ئافراندنێکی مرۆڤکرد نەدەبا تەنیا و نەدەبا بە پلەی یەکەم سوودبەخش بێت بەڵکوو دەبا وەک هێمایەکی سەربە دینیش لەبار بێت. شارەکانی زەمانی کارلی مەزن دەبا هێمایەک بوونایە بۆ ئۆرشەلیمی ئاسمانەکی، واتە ئەو شاری خودایەی ئوگوستینوس باسی لێوە کردووە. لە پلان دانانی شاری سەردەمی ناڤیندا شێوەی خاچ شانۆرەی دەگێڕا. تەنانەت ئەمڕۆش گەر لە لەندەن و کۆبینهاگن ورد بیتەوە دەبینیت جادە سەرەکییە کۆنەکان لە شێوەی خاچ دان.

کەواتە سەروکاری دونیاکرد بووبووە سەروکارێکی دینەکی. پاشا و قەیسەران لافی ئەوەیان لێ دەدا هێندەی پاپا مەسیحی چاکن. لە سەردەمی ناڤینی درەنگدا ئەوجا بیری سیاسی مەیلەو سێکولار سەری هەڵدا. بەڵام تەنانەت ئەو بیرەش بەرانبەر کڵێسە دوژمنکارانە نەبوو - بەڵکوو مەبەستی ئەوە بوو گوزەرانی سیاسی لە بواری دینەکی جودا بکاتەوە.

هەر لە سەرەتاکانی سەدەی ناڤینەوە چەندین پاشا لافی ئەوەیان لێدەدا کە خێری خودان. واتا مافی پاشایەتییان لە خوداوە وەرگرتووە نەک لە خەڵکی ژێر دەستی خۆیان. ئەم بۆچوونانەش تا ڕادەیەک لەگەڵ دیتنی کۆنی جێرمانی کە پێی وابوو گەل (یان وردتر بڵێین گەورەپیاوانی گەل) سەرچاوەی دەسەڵاتی پاشایە، ناکۆک بوون. ئەم ناکۆکییە بە دەگمەن دەهاتە دەربڕین، بەڵام لەو بارانەدا دەکەوتنە بەر چاو کە ڕەوایەتی دەستووران دەکەوتنە بەر پرسیار. ئەگەر دەسەڵاتی پاشا لە خوداوە بێت ئەوا تەنیا لە بەردەم خودادا بەرپرسیارە، هیچ مرۆڤێک بۆی نەبوو لە پاشا بپرسێتەوە. ئەگەر سەرچاوەی دەسەڵاتیشی لە گەلەوە بایە ئەوا دەبا دەستوور بە هاوکاریی گەل دانرابان.

5) ئەو بۆچوونە یەکنەگرانە نەبوونە سەرچاوەیەک بۆ سەرهەڵدانی باوەڕی سیاسیی دژ بە یەک. ئەم خاڵە بەگشتی بووە خەسڵەتێکی ئەو ماوە درێژخایەنەی نێوان سەدەی شەشەم و یازدەیەم، هێندەی ئێمە

ئاگاداربین، هیچ بەرهەمێکی وەهای تێدا دەرنەچوو بۆ بیردۆزەی سیاسی تەرخان کرابێت. ئەوەی بۆ ئێمە مابێتەوە ئەوەیە لە ڕێگەیەکی تیان (ناڕاستەوخۆ) ـەوە ماوەتەوە: ئەویش ئەو دەقە دەستووری و دیکۆمێنتیانەیە کە ماونەتەوە. هەر لەبەر ئەوەشە دەزگەی بیری سیاسی لەو ماوەیەدا لاواز بوو.

گۆڕانێکی بەرچاو لە سەدەی یازدەیەم، دوازدەیەم و بەتایبەتی سێزدەیەمدا ڕووی دا. ئەوەش هاوشان بوو لەگەڵ ئەو گۆڕانکارییە بەرچاوانەی بواری جڤاکی و سیاسی: فراژووتنی فەرهەنگی شارەکی لە باکووری ئیتالیا و پاشان لە نێوەند و ڕۆژئاوای ئەورووپا ڕێی بۆ گەشەی سیستەمی ڕاگەیاندن و لەویشەوە بۆ پتەوبوونی دەوڵەتی میللیی خۆش کرد. بەڵام هەتا ڕادەیەکی بەرزیش پەیوەستی ئەو نوێکارییە بوو کە لە بواری بیرکاری Intellectual دا ڕووی دا. سازبوونی پەیوەندی لەگەڵ هزری سیاسی ئەریستۆدا، بایەخی تایبەتی هەبووە. ئەریستۆ هەتا ئەو دەمە نرخێکی ئەوتۆی لە مەسیحایەتیدا نەبوو، بەڵام لە ڕێی بەرزەفەرهەنگی عارەبییەوە، پەیوەندی بە سەرجەم فەلسەفەی ئەریستۆوە ڕێک خرا.

تۆژینەوەی چوستی نووسینەکانی ئەریستۆ گۆڕانکارییەکی هێنایە کایەوە دەشێت بڵێم هەموو بوارێکی بیرکاری گرتەوە. بواری بیردۆزەی سیاسیشی گرتەوە. بەڵام دەربارەی چۆنیەتیی کاریگەریی «سیاسەت» ی ئەریستۆ لە بیروڕاکانی سەدەی سێزدەیەم، بۆچوونی دژ بەیەک هەیە.

لە لایەکەوە، دەشێت بڵێین چەمکەکانی ئەریستۆ، کە لەگەڵ بارودۆخی شارەدەوڵەتی یۆنانیدا دەگونجان، یەکاویەک گوێزرانەوە بۆ وەسفکردنی ئەورووپای سەردەمی ناڤینی درەنگ. جیاوازیی نێوان حوکومڕانیی پاشایەتی و ئەریستۆکراتی و ستەمفەرمانی، لای ئەریستۆ کە شارەدەوڵەتی مەبەست بوو، ڕوون و ئاشکرا بوون. بەڵام ئەم زاراوانە بە هیچ جۆرێک، لە ئیتالیا و فرانسەی سەدەی سێزدەیەمدا، ئەو واتا ئاشکرایەیان نەبوو. بەم پێیە دەشێت بگوترێت تاوی ئەریستۆ لەو دەمەدا ڕوواڵەتی بووە.

لە لایەکی دیکەوە نموونە هەیە لە زاراوە و بۆچوونی ئەوتۆ کە لە ڕێی ئەریستۆوە ناسران و نۆرەیەکی سازەندەی بەرزیان هەبووە. لەپێش هەمووشیانەوە زاراوەی پۆلیس Polis کە بووە بنەمایەکی گرینگ بۆ زاراوەی هاوچەرخی دەوڵەت. زووتر، لە سەردەمی ناڤیندا، جیاوازی دەخرایە نێوان دەسەڵاتی گیانەکیی و دونیاکردەوە. خاڵی بڕیاردەر لێڵ و لاواز بوون. بیروڕای ئەریستۆ دەربارەی Polis، وەک کەمێکی دیکە باسی لێوە دەکرێت، بووە ئامرازێکی فرەڕەنگ بە دەست بیردۆزانی سیاسەت لە سەردەمی ناڤینی بەرزدا.

جگە لەوەش دەبێت لە بیرمان بێ کە تاوی ئەریستۆ بە زۆر شێوەی فرە جیاواز ڕەنگی دایەوە. تۆماس ئەکویناس کە، لە سەدەی سێزدەیەمدا، گەورەترین پێڕەوی ئەریستۆ بوو، هەوڵی دا فەلسەفەی ئەریستۆ و بڕوای مەسیحایەتی کۆ بکاتەوە. لە بواری سیاسەتدا هەوڵی دا، بە یارمەتی بنەماکانی سیاسەت هاوئاهەنگی لە نێوان خواستی کڵێسە و دەوڵەتدا، ساز بکات.

پێڕەوانی دیکەی ئەریستۆ هەبوون ئەریستۆیان بە پیری ڕێبازێک دادەنا بڕوا و زانین جیا دەکاتەوە لە دۆخی دینەکی و دونیاکرد. لەو بیردۆزە سیاسییەی سەدەی چواردەیەمدا ڕێبازێک فراژووت پێی وابوو سەروکاری سیاسی دەبێت تەواو جودا بکرێتەوە لە کڵێسە و بڕوای سەربە کڵێسە. گرینگترین نوێنەری ئەم ڕێبازە مارسیلیوس Marsilius ی خەڵکی Padua بوو (دەوروبەری 1342 مردووە) و (ساڵی 1324) کتێبی *Defensor Pacis*

دانا، ئەو کتێبە هەوڵدانێکی ئاگادارانەیە بۆ سەپاندنی بۆچوونەکانی نێو «سیاسەت» بەسەر بارودۆخی سەردەمی ناڤیندا.

بیروڕای سەر بەو دوو دونیا جیاوازەی دەوڵەت و کڵێسە، لە بواری دیکەشدا سەری هەڵدا. پیرایەتیی ئەریستۆ دۆزێک نەبوو ناکۆکی لەسەر نەبێت. فەلسەفەی تۆماس ئەکویناس لە لایەن نوێنەرانی ڕێبازی کۆنترەوە دژایەتی دەکرا، ئەمانە سەرچاوەیان لە ئوگوستینۆسەوە هەڵدەگرت. لە سەدەی چواردەیەمدا چەمکی *Via moderna* لە بەرانبەر *Via antiqua* فراژووت («ڕێبازی هاوچەرخ» بەرانبەر «ڕێبازی دێرین» ـە کە ڕێبازی تۆماس بوو). گەورەترین نوێنەری ڕێبازی هاوچەرخ، ڕاهیبی ئینگلیزی فرانسیسکانی William ی Ockham (1300–1365) بوو. ولیەم لە چەندین بواری هەمەجۆردا چالاک بوو، تەنانەت لە بواری بیردۆزەی سیاسیشدا. ئەمیش وەک مارسیلیوس دەیویست دونیای دەوڵەت لە دونیای کڵێسە جودا بکاتەوە. بەڵام ئەم پشتی بە ئەریستۆ نەدەبەست. بەرهەمی تۆماس ئەکویناس لە بیری سیاسیی سەردەمی ناڤیندا نەک هەر لە ڕووی کاتەوە بەڵکوو لە ڕووی ناوەڕۆکیشەوە پلەیەکی تایبەتیان هەبوو. لەبەر ئەوەشە لەسەردەمی ناڤینی بەرز و درەنگدا دەبێتە لەبارترین دەراو بۆ دیدگەی فەلسەفەی سەربە دەوڵەت و جڤاک.

تۆماس ئەکویناس و دەوڵەتی سروشتکرد

تۆماس ئەکویناس (دەوروبەری 1225—1274) Thomas Aquinas ئیتالیایی بوو، هەر بە لاوی چووە ڕیزی شیرازە تازە دامەزراوەکەی ڕاهیبانی دۆمینیکانەوە Dominican order. خوێندنی لە شارەکانی نیپاڵ و کوێلن و پاریس تەواو کرد و بوویش بە یەکێک لە مامۆستا گەورە و زووەکانی زانستگەی پاریس، ماوەیەکی درێژخایەنیش لە وەڵاتی خۆی کاری کرد.

بەرهەمی هەرە گرینگی تۆماس *Summa Theologica* یە (دەشێت بکرێتە «ڕێبەری خوداناسی») لەو کتێبەدا باسیش لە بیروڕای سەرەکی خۆی دەکات. تۆماس بڕوای سیاسیی خۆی لە بەرهەمی دیکەشدا شی دەکاتەوە، بۆ نموونە «حوکومڕانیی میران» *De regimine Principum* و تێبینییەکانی دەربارەی «سیاسەت» ی ئەریستۆ.

تۆماس، لە هەوڵی کۆکردنەوەی مەسیحایەتی و فەلسەفەی ئەریستۆدا گەورەترین ئەنجام و سەرکەوتنی بەدەست هێنا. لە بیروڕای سەردەمی ناڤیندا، کە ڕیشەی لە ئەفلاتۆنیزمی نوێدا هەبوو، زانیاریی بەرهەست و بەگشتی هەموو شتێکی لەشەکی و دونیاکرد زۆر جار بە چاوێکی نزم سەیر دەکرا و تەنانەت بە تاوانیش دادەنرا. بەرانبەر ئەوەش تۆماس و پەیڕەوانی دیکەی ئەریستۆ داکەوتی فیزیکییان بە چاکە دادەنا گەر بخرایەتە خزمەتی ئامانجی بەرز و گیانەکییەوە. بە خراپەشیان دادەنا گەر زاڵ بایە بەسەر لایەنی گیانەکیدا. وەک ئەوەی ئارەزووی لەشەکی و ساخلەمی لە پێش شادمانیی بەهەشتییەوە دابنرێت.

گۆڕانکاریی هەرە مەزن، پەیدابوونی نرخاندنی دژبەیەک نییە، بەڵکوو گۆڕینی سەرلەبەری وێنەی مرۆڤە. بیروڕای پێشووتر دەیگوت گیانە کەسایەتی مرۆڤ دیاری دەکات - واتە جیاوازیی گرینگی نێوان مرۆڤ جیاوازییە لە نێوان گیان و چۆنیەتیی گیانەکی ئەواندا. بەرانبەر ئەوەش تۆماس پێی وابوو مادده - واتە لایەنی لەشەکی - بنەمای ئەوەیە مرۆڤی جیاواز وەک کەسایەتیی جیاواز ڕادەنوێنن.

ئەم باوەڕە بووە هۆی بەرپابوونی ململانێیەکی مەزن دەربارەی گەوهەری مرۆڤ. لە بواری خوداناسیدا، ئەم باوەڕە خۆی دەکردە نموونەی بەرجەستەکردنی باوەڕەی ڕاستبوونەوەی فیزیایی پاش مردنی مرۆڤ: ئەگەر ئادەمیزاد - وەک کەس جارێکی دی پاش مردن ڕاست بێتەوە هەڵبەتە دەبێت بە لەش و گیان ڕاست بێتەوە. بەڵام ئەم باوەڕە مەرجی دەرەکی گشتیتری هەبوو. مەرجی تێڕوانینێکی نوێ و پتر ئایەتی هەبوو بەرانبەر ژیانی مرۆڤ لەسەر زەوی. ژیانی هەمیشەکی، کە پاش ڕاستبوونەوەی مرۆڤ پەیدا دەبێت، هەر لەم ژیانەی ئێستە دەچێت – بەڵام هەڕەشە و تاوانی تێدا نییە.

ئەم هەڵوێستە لە بیروڕای سەربە گوزەرانی سیاسی و جڤاکیدا ڕەنگدانەوەی گرینگی هەبوو. زووتر، دەوڵەت بە ئەنجامێکی پێویست بەڵام ناجۆری گوناهە گەورەکەی مرۆڤ دادەنرا. سروشتی مرۆڤ، واتە لە ناخیدا و لە دۆخێکی خاوێنی بەهەشتیدا - وەک یەک بوون. خەڵک لە دەوڵەتدا تەواو چینچین بوون، هەبوو سەرکردە و هەبوو ژێرکردە. مرۆڤ لە ڕووی سروشتەوە ئازاد بوون بەڵام پاش گوناهەکە، گوناهبارییان هێندە مەزن بوو کە دەبوو دەوڵەت دەسەڵاتی هەبێت بۆ ئەوەی ناچاریان بکات و سزایان بدات. کەواتە دەتوانین بڵێین دەوڵەت بنگەیەکی مرۆڤکردە نەک خۆڕسک، بەڵام پێویستە.

بەرانبەر ئەوە تۆماس، لەسەر ڕێچکەی ئەریستۆ، پێی وایە دەوڵەت بنگەیەکی سروشتکردە.

تۆماس دەڵێت سروشت ژیرییەکە خودا لە گشت بابەتێکدا دایناوە «بۆ ئەوەی بەرەو ئامانجێکی دیاریکراو ببزوێن». کەواتە تۆماسیش سروشت هەر بە واتا خوداناسییەکەی ئەریستۆ بەکار دێنێت. ئەوە سروشتی بەردە وەها دەکات بکەوێتەوە سەر زەوی، چونکە کەرەستەی بەرهەست ئەو ئامانجەی بۆ دیاری کراوە کە هەتا دەکرێت نێزیک ببێتەوە لە ناوەندی زەوی (کە دەکاتەوە ناوەندی گەردوونیش). هەر بەو جۆرەش سروشتی تۆو وەهایە کە بەرەو ڕوەکێکی دیاریکراو گەشە بکات. ئەوە سروشتی مرۆڤە خۆیان لە دەوڵەتدا کۆ بکەنەوە، سروشت بەهیچ جۆرێک ناکۆک نییە لەگەڵ دونیای ئەو دیو دونیای خوداکرد. تۆماس دەڵێت میهرەبانیی خودا سروشت ناسڕێتەوە بەڵکوو دەیگەیەنێتە پلەی بێگەردی. لەبەر ئەوە دەوڵەتی خۆڕسک لەگەڵ ژیانی هەمیشەکیدا دژ نییە بەڵکوو مەرجێکی سروشتکردە بۆی.

بەڵام هەموو جۆرە حوکومڕانییەک خۆڕسک نییە. بەلای تۆماسەوە دەوڵەتی ژیر دەبێت چەند مەرجێکی تێدابێت. بۆچوونەکەی ئوگوستینوس کە دەڵێت ئێمەی مرۆڤ تەنیا ناڕاستەوخۆ و نادڵنیا و بە یارمەتی چیرۆکەکانی نێو تەوجیل دەتوانین بڕیار لەسەر چاکی و خراپیی سازمانێکی سیاسی بدەین - بەلای تۆماسەوە تەواو نامۆیە. ژیری مرۆڤ، بەلای تۆماسەوە، پاش گوناهەکە نەسڕاوەتەوە بەڵام زامدارە.

بیروڕای تۆماس دەربارەی سروشتێتی (یان ژیرێتی) ی دەوڵەت بەندە بە چەمکی «دەستووری سروشتەکی» - یەوە. دەراوی تۆماس بۆچوونیەتی دەربارەی سروشتی مرۆڤ: سروشتی دەوڵەت دەبێت هاوجۆری سروشتی مرۆڤ بێت، چونکە دەوڵەت بریتییە لەیەکگرتنی مرۆڤگەل.

ئەریستۆ گوتبووی مرۆڤ بوونەوەرێکە لە شارەدەوڵەت Polis دا دەژی. پاشان هەر لە سەردەمی دێریندا ئەم گوتەیە بەوە لێکدرایەوە کە «مرۆڤ گیانەوەرێکی سیاسییە». بەڵام تۆماس دەیگوت «مرۆڤ گیانەوەرێکی سیاسی و جڤاکییە». لەوەدەچێت بیەوێت ڕاڤەیەکی پڕاوپڕ و تەواوی مەبەستەکەی ئەریستۆ بدات. (لێرەدا زاراوە دەبێتە کێشە. لەو تەرجەمەیەی «سیاسەت» ی ئەریستۆدا کە تۆماس بەکاری دەهێنێت مرۆڤ Animal Civile

یە بەڵام تۆماس دەڵێت مرۆڤ Animal Politicum et Sociale یە. بۆ ئەوەی بە هەردوو جێناوی Politicum و Sociale وشەی Civile پڕ بکاتەوە). لەگەڵ ئەوەشدا جوداکردنەوەی سروشتی سیاسی و جڤاکی مرۆڤ بێمەبەست نییە. تۆماس ناڵێت لایەنی جڤاکی و سیاسی مرۆڤ دوو خەسڵەتی جیاواز و سەربەخۆن، بەڵام بە کردەوە لایەنی جڤاکی (کە خەڵک بەگشتی بە یەکەوەیە) و سیاسی (کە ژیانی هاوکۆیان بە شێوەیەکی دیاریکراو ڕێک دەخات و دەبات بەڕێوە) جودا دەکاتەوە. بەو جۆرە سروشتی جڤاکی گشتییترە لە سروشتی سیاسی و دەبێتە بنەمایەک بۆ دووەمیان. یەکێک لە ئەرکە هەرە گرینگەکانی سازمانی سیاسی، ئەوەیە پێداویستی جڤاکی مرۆڤ ڕەچاو بکات.

کە ئەریستۆ گوتوویەتی مرۆڤ گیانەوەرێکی سیاسییە مەبەستی ئەوە نەبووە خەڵکی هەموو وەک یەکن یا خاوەنی یەک سروشتن. بە پێچەوانەوە، هەبوونی مرۆڤ وەک گیانەوەرێکی سیاسی پەیوەندە بەوەی مرۆڤ جودان. بەشێکیان ژیرن و وا چاکە ببنە ڕێبەری ئەوانەی دیکە، بەشێکیان بەهێز و ناژیرن لەبەر ئەوە دەبێت ببنە ئامراز بەدەست ژیرانەوە.

بەرانبەر ئەوە، لە نۆڕینی ستۆیسیزمدا، کە لە مەسیحایەتیشدا ڕەواجێکی گەورەی هەبوو، مرۆڤ لە ڕووی سروشتەوە وەک یەکن و ئەو جیاوازییە جڤاکی و سیاسییەی نێوانیان، ئەگەرچی دروست و پێویستە بەڵام هیچ بنەمایەکی لە ماکی مرۆڤدا نییە.

تۆماس لە تینی ئەو بۆچوونانە بە دوور نەبوو کە لە نەریتی مەسیحایەتیدا پەیوەستی چیرۆکی بەهەشت و گوناهی ئادەم و حەوا بوون. بەڵام ئەوەندەش نێزیکی ئەریستۆ بوو کە لایەنی لەیەک نەچوونی ماکی مرۆڤان هەڵداتەوە بەسەر لایەنی وێکچوونی ماکیاندا. چەندین مامۆستای گەورەی کڵێسە - کە ئوگوستینوس یەکێکە لەوان - ڕوونیان کردبۆوە کە خودا مرۆڤی کردۆتە سەروەر بەسەر گیانەوەراندا نەک بەسەر مرۆڤی دیکەدا. کەواتە ژێردەستی - چ خزمەتکاری بێت چ کۆیلەتی - دیاردەیەکی ناسروشتی و دەرئەنجامی تاوانە گەورەکەیە.

تۆماس لەگەڵ ئەوەی تەواو بڕوای بەو بۆچوونە هەیە، دەڵێت کۆیلەتی دۆخێکی سروشتنەکردە، چونکە مرۆڤ - کە وێنەیەکە لە خودا - تەنیا بە هۆی گوناهبارییەوە دەبێتە ئامرازی مرۆڤێکی دیکە. لێرەدا تۆماس بە ڕوونی لە بۆچوونی ئەریستۆ لا دەدات. بەڵام دەبێت ئەوەشمان لە یاد بێ کە کۆیلەتیی تەواو دیاردەیەک بوو لە دونیای بەرچاوی تۆماسدا بوونێکی ئەوتۆی نەمابوو.

بەڵام بە نۆڕینی تۆماس جۆری دیکەی ژێردەستی سروشتکردە. لە هەموو شتێکی دروستکراودا ڕێکخستنێکی سروشتکرد هەیە، هەروەها لە مرۆڤیشدا «مرۆڤی زۆر زیرەک بە شێوەیەکی سروشتانە ڕێبەرایەتی دەگرنە دەست، ئەوانەی دیکەش کە کەمتر بەهرەدارن بەڵام لەشیان بەهێزە، سروشتانە بۆ ئەوە تەرخان کراون بەو شێوەیە خزمەت بکەن کە ئەریستۆ لە «سیاسەت» ـەکەیدا باسی دەکات.

تۆماس دەڵێت پەشۆکان، نائارامی و بێدەستووری لە جڤاکدا لەوەوە پەیدا دەبێت کە کەسانی بەهێز بەڵام لە ڕووی هۆشەوە کەمبەهرە، بە زەبری هێزی لەش یان لە ڕێی هۆکاری سۆزەوە - نەک هۆشەوە - دەسەڵات دەگرنە دەست. جڤاکی وەها سروشتنەکردە با بەشێکیش بێت لە پلانێکی خوداکرد بۆ تاقیکردنەوەی خەڵک.

نۆڕینی تۆماس بەرانبەر دەوڵەت - هەر وەک ئەوەی ئەریستۆ - تا ڕادەیەکی بەرز، زیندەڵ و دژەتاکگەرایی Anti – Individualism یە. لە دەوڵەتی چاکەدا هاوکاریی کۆمەڵانی سەربە پیشەی جیاواز هەتا پلەیەکی بەرز

هاوئاهەنگە. ئەوەش دەرمانە بۆ پێداویستییەکانی ژیان. کاسبکارانی هەمەجۆر، جووتیاران و کەسانی پیشەزان... هتد هەم ئەرکی خۆیان جێبەجێ دەکەن و هەم لە پێگە و کەموکووڕییەکانی خۆشیان ئاگادارن. یەکێک لە ئەرکەکانی سیستەمی سیاسی ئەوەیە پەیوەندییە جڤاکی و ئابوورییەکان بسازێنێت. خۆشگوزەرانیی ماددی، ئەگەرچی لە هەموان گرینگتریش نەبێت، نیشانەیەکە بۆ چاکیی دۆخی سیاسی. تۆماس دەڵێت پاشا و فەرمانڕەوای دادپەروەر بە چاکەی دونیاکرد سوودمەند دەبێت، بەڵام ستەمکار و فەرمانڕەوای دادنەناس، پەیوەندییە ئابوورییەکان تێک دەدات.

بۆ ئەوەی دروست لە بیری خۆشگوزەرانیی ماددی سەردەمی ناقین بگەین دەبێت بزانین کە لە دیدی ئەو زەمانەدا بیری گەشەی ئابووری بوونی نەبووە - بیری وەها زۆر درەنگتر پەیدا بوو. کاتێک تۆماس یان هەر بیریارێکی دیکەی سەردەمی ناقین دەڵێت: بارودۆخی ماددی چاکەیە، مەبەستیان ئەوەیە هەر لایەکی جڤاک، هەر بەشێک، بە پێی باری خۆی بژێوی هەیە. ئەمەش بیرێکە تاو (کاریگەری) ی خوداناسی و فەلسەفەی لەسەرە. شیرازەیەکی سروشتکرد هەیە بەش و پێگەی ڕەوا دەدات بە هەر چینێک. لە پێوەری بەرفرەوانی سروشتدا، مرۆڤ لە نێوان گیانداران و فریشتەدا، جێی گرتووە. بەڵام لە نێو جڤاکی مرۆڤایەتیشدا پلەداری هەیە، پێگە بڕیار دەدات چ سوودێکی ماددی بەر ئەم یان بەر ئەو توێژەی جڤاک بکەوێت. کەواتە سروشت هەر لە سەرەتاوە و یەکجارەکی بڕیاری داوە میرێک، پیرێکی کڵێسە، وەستای پیشەیەک یان ڕەشەجووتیارێک چەندی لە خۆشی ژیان بەردەکەوێت. لە جڤاکێکدا گەر وەستا و جووتیار لە هەمان ئاستدا بن یان وەستایەک هێندەی مەترانێک خۆش بژی ئەوا جڤاکێکی ناژیرە. ئەوە کاری دەوڵەتە خێر بە دروستی دابەش بکات و ڕێگە نەدات، لەو بەشە دروست کێشراو و پێوراوەی خودا بە مرۆڤی داوە، هیچ کەس یەکجار کەمی و هیچ کەس یەکجار زۆری بەر بکەوێت.

هاوئاهەنگیی ئابووریی دیاریکراو نیشانەیە بۆ چاکیی سیستەمێکی سیاسی. جگە لەوە دەوڵەت ئامانجی دیکەی بەرزتریشی هەیە. لە تێبینییەکدا دەربارەی ئەریستۆ، تۆماس دەڵێت ژیانی سروشتکردی مرۆڤ لە جڤاکدا، تەنیا کەرەستە ماددیی پێویست بە مرۆڤ نادات، بەڵکوو «تێری گیانەکی» شی دەداتێ.

لەم بیرەدا تۆماس لەگەڵ یەکێکی وەک «مارسیلیوسی پادوا» دا ناکۆک نییە، دیارە هەردووکیان ڕێچکەی ئەریستۆیان گرتۆتە بەر. بەڵام بۆچوونی تۆماس و مارسیلیوس دەربارەی ئەوەی کامەیە بەرزەئامانجی دەوڵەت، جودایە. بە نۆڕینی تۆماس ئەوەی کاتەکی و دونیازادەیە، دەبێت هەردەم لە ژێر ئەوەوە بێت کە هەمیشەکی و ئاسمانەکییە. دەوڵەت تەنیا بەوە دەبێتە دەوڵەتی چاکە هەموو بنگەکانی زەمینەساز بن بۆ هەوڵی مرۆڤ بەرەو ژیانی هەمیشەکی. بە بۆچوونی مارسیلیوس و بیریارانی دیکەی سەدەی چواردەیەم، دەبێت هەموو سەروکارێکی دونیازادە تەواو سەربەخۆ بن نەک ملکەچی فەرمانی خوداکرد و باوەڕی کڵێسەوە.

جیاوازیی نێوان بۆچوونی تۆماس و مارسیلیوس لە باسی دەستووردا تەواو ئاشکرایە، پاشان دێینە سەر ئەو باسەش.

وێڕای ئەوەش کێشەیەک هەیە، بیردۆزەی سیاسیی تۆماس و مارسیلیوس، کۆ دەکاتەوە. ئەوەش کێشەیەکی نوێ نییە، بەپێچەوانەوە، لە سەرلەبەری مێژووی بیری سیاسیدا بەردەوامە. بەڵام بەتایبەتی لە فەلسەفەی سیاسیی ئەریستۆکراتانەی سەردەمی ناقینی بەرزدا، تەواو دیارە.

فەلسەفەی سیاسیی لافی گشتگیری لێ دەدات و دەڵێت گوتەی من شاڕێیە بەرەو باشترین سیستەمی سیاسیی گشت دونیا. بەڵام تەنیا لە یەک سیستەمی سیاسیی دیاریکراودا کە گرێدراوە بە شیرازەیەکی دیاریکراوی جڤاکی و ئابوورییەوە و بە کەشێکی فیکریی تایبەتەوە، ئەو فەلسەفە سیاسییە دەرفەتێکی ڕاستەوخۆی پیادەی هەیە.

دەتوانین بڵێین شارەدەوڵەتی یۆنانی، بەو شێوەیەی ئەریستۆ لە «سیاسەت» دا نەخشاندویەتی، بۆ بیردۆزەی سیاسیی تۆماس و مارسیلیوس، بووبوو بە نموونەی یەکەم. هەردووکیان لەوە ئاگادارن کە حوکمڕانیی ئەورووپای سەردەمی خۆیان، بە هۆی ئەو هێزەی کڵێسەی مەسیحایەتی پەیدای کرد، دەبێت جیاواز بێت لە دەوڵەتە یۆنانییەکانی سەردەمی دێرین. ناکۆکیی نێوان کڵێسە و دەوڵەت باسێک نەبوو ئەریستۆ بیناسێت. ئەوەی لێ دەرەچێت، بە هەردووکیان، هەوڵیان داوە بیروڕا و چەمک و هەڵاوێردنە سەرەکییەکانی دیکە لە ئەریستۆوە بخوازنەوە.

ئەو حوکمڕانییانەی ئەمان دەیانویست بڕیار لەسەر سروشتیان بدەن، هەمەجۆر بوون. لە ئیتالیای زێدی خۆیان، چەندین دەوڵەت هەڵنران. ئەم دەوڵەتانە لە ڕووی خەسڵەتی گشتی: بەرتەسکیی ڕووبەر و چالاکیی بازرگانییان، دەکرا بە هاوشانێکی هاوچەرخی بەشێک لە شارە- دەوڵەتەکانی یۆنانی دابنرێن. بەتایبەتی تۆماس کە شارەزای دەوڵەتی میللیی فرانسای هەڵکشاو بوو. لە بواریی جیهانبینیی سیاسیدا، کە هەردووکیان تێیدا مامۆستا و چالاک بوون، قەیسەرنشینیی ئەڵمانی- ڕۆمانی هێشتا نۆرەیەکی گرینگی دەبینی- بە خەسڵەتی فیودالانەی وشک و هەر لەو دەمەدا کۆنەباوی، بە ڕووبەری پەرت و ئاسۆبەدەری، بە پەیوەندیی شل و نادیاریکراوی نێوان قەیسەر و هەرێمدارەکان، نێوان سەرکردە و ژێرکردە. لەم حوکمڕانییە جیاوازانەدا دەسەڵاتی سیاسی خەسڵەتی تەواو جیاوازی هەبوو، هەر لە بەڕێوەبەرایەتی مەیلەو ڕاستەوخۆ هەتا شلەپەیوەندیی وەها کە لەسەر بڕوا و پەیمانی شەرەف بنیاتنراو، هەبوون. بەڵام ئەگەر تۆماس یان مارسیلۆس- کە پەیڕەوانی ئەریستۆ بوون- ڕاستەوخۆ بیانگوتایە حوکمڕانیی سنووردراو تاکە نموونەیە بەڕاستی چاک و جێباوەڕ بێت، ئەوا ناڕێک دەبوو چونکە خواستی ئەوان داڕشتنی بیردۆزەیەکی سیاسی بوو بۆ حوکمڕانیی جیاواز دەست بدات، نەک یەک جۆر.

جێی سەرسوڕمانە کە تۆماس باس لە ئیمپراتۆرایەتییەکە- واتە قەیسەرایەتییەکە- ناکات، ئەگەرچی هەموو گوتەیەکی جێگەی خۆی لەو ناکۆکییەدا دەکاتەوە کە لە نێوان دەسەڵاتی قەیسەر و دەسەڵاتی پاپادا هەبووە. دەربڕینەکانی دەربارەی بەرفرەوانی دەوڵەت، تا ڕادەیەک ناڕوونن، باس لە «شار یان هەرێم» دەکات، دەڵێت شار دەبێت هێندە گەورە بێ کە سیستەمی سیاسیی «تێری ژیان» بۆ دانیشتوانی دابین بکات. بەڵام ئاماژە بۆ ئەوەش دەکات کە هەرێمی بەرفرەوان ئاسوودەترە بەرانبەر دوژمنان.

مارسیلیوس درەنگتر دەژی و فریا دەکەوێت فراژووتنی بەردەوامی شارەدەوڵەتەکانی ئیتالیا ببینێت و شارەدەوڵەت دەکاتە دەراوی بیری سیاسیی خۆی. ئەوەی ئەو دەیڵێت دەربارەی خەڵک و دەستوور، تەنیا لەوێدا، ڕاستەخۆ جێی دەبێتەوە. بەڵام ئەو پێی وایە ئەو بنەمایانەی ئەو باسیان لێوە دەکات بۆ هەموو سیستەمێکی سیاسی دەست دەدەن و بەرهەمەکەی *Defensor Pacis* لە ململانێی نێوان قەیسەر و پاپادا بە بەرهەمێکی هێندە گرینگ دانرا کە مارسیلیوس، لە لایەن پاپاوە، نەفرەتی لێ کرا و کۆڕی مەسیحایەتی لێ حەرام کرا و بە کوڕی شەیتان لەقەڵەم درا. بەڵام قەیسەر بەخێری هێنا کە ببێتە دوکتۆری قەیسەر و ژیانێکی خۆش و نایاب بباتە سەر.

دەستووری خوداکرد و مرۆڤکرد و سروشتکرد

چەمکی «دەستوور» لە بیری سیاسیی هەموو سەردەمی ناڤیندا شاپلەی هەیە. لە سەدەی دوازدەیەم و سێزدەیەمدا، سەرلەنوێ تۆژینەوەیەکی چڕی مافی ڕۆمانی و بەتایبەتی بەرهەمی *Corpus Juris Civile* کە لە سەدەی شەشەمدا، قەیسەر Justinianus داینا بوو، سەری هەڵدا و بووە هۆی ئەوەی گفتوگۆ لە ناوەڕۆک و ڕەوایەتیی دەستووران دەوڵەمەندتر بێ و پتر وردەکاری تێدا بکرێت. تەنانەت ئەو نەریتی سەربە ماف و دادپرسییەی بە سەدان ساڵ لە کڵێسەدا گەشەی دەکرد و بە وانە دەگوترایەوە، کۆکرایەوە و لە شێوەی مافی قانوونیدا نووسرایەوە.

لە مافی ڕۆمانیدا، بنگەیەکی دەوڵەمەند و ئامادە لە زاراوە و چەمکی وەها هەبوو بیریارانی سەردەمی ناڤینی بەرز بتوانن سوودی لێ ببینن و گەشەی پێ بدەن. سوود وەرگیرا لەو جیاوازییەی نێوان مافی سروشتکرد Ius Naturale و مافی گەل Ius Gentium و مافی سیڤیل Ius Civile، زاراوەی تازەبابەتی بەسوود پەیدا بوون وەک مافی پۆزەتیڤ Positive Rights و دەستووری پۆزەتیڤ (مافی پۆزەتیڤ باسە لەوە دەکات کە بۆت هەیە، بەرانبەرەکەی ماف و دەستووری نێگەتیڤ Negative Rights ـە کە ڕێ دەگرێت لەوەی لایەنێکی دیکە ئازادیی تۆ پێشێل بکەن). مەبەست لە دەستووری پۆزەتیڤ ئەو بارودۆخەی دادپرسییە کە لە جڤاکدا جێگیرە، لە دەوڵەت و هەموو بنگەیەکی دیکەی دەوڵەتاسادا، دەستووردانەران دەستووری پۆزەتیڤ دادەنێن.

پرسیاری گەورەی سەرەکی، گەر بەم زاراوانە بکرێت دەڵێت: دەستووری پۆزەتیڤ چ پێداویستییەکی هەیە بۆ ئەوەی ڕەوایەتییەکی گشتیی هەبێ؟ یان ئایا دەستووری پۆزەتیڤ تا چ ڕادەیەک فەرمییە؟ ئایە مەرجە دەستووری پۆزەتیڤ لەگەڵ دەستووری سروشتکرددا بگونجێت؟ دەشێت نۆڕینی سەربە دەستوورێکی سروشتەکی، کە گشتگیرانەیە، وەلا بنێن و بڵێن دەستووری پۆزەتیڤی فلانە دەوڵەت، لەبەر ئەوەی گەل بە هەر شێوەیەک بێت لە سەری ڕێککەوتووە، ڕەوایە.

مارسیلیوس، لە سەردەمی ناڤیندا، نوێنەرێکی هەرە بەرچاوی ئەم دوا بۆچوونەیە. تۆماسیش ئەو کەسە بوو بەوپەڕی هێز و ئاشکراییەوە نوێنەرایەتی بۆچوونی پێشووتری دەکرد و دەیگوت مافی پۆزەتیڤ بۆ ئەوەی پێش هەر شتێک ناوی مافی لێ بسلەمێنرێت دەبێت بنجی لە بنەما گشتگیرەکانی سەر بەو مافەدا هەبێت.

تۆماس چوار جۆر دەستوور لەیەک جودا دەکاتەوە (بەو جۆرە مافیش دەگرێتەوە: ماف و دەستوور گرێدراوی یەکن، ماف واتە ئەوەی ڕێگەی پێدراوە، دەستوور واتە ئەوەی کراوە بە فەرمان): دەستووری هەمیشەکی، دەستووری خوداکرد، دەستووری سروشتکرد و دەستووری مرۆڤکرد. دەستووری خوداکرد پلەی تایبەتی خۆی هەیە و ڕێک تەورات و ئینجیل دەگرێتەوە. دەستووری سروشتکرد (یان دەستووری سروشت) سەرچاوەی لە دەستووری هەمیشەکییەوە هەڵگرتووە. دەستووری مرۆڤکردیش، بۆ ئەوەی دەستوورێکی ڕەوا بێت، دەبێت لەگەڵ دەستووری سروشتکرددا بگونجێت.

دەستوور بەلای تۆماسەوە فەرمانی ژیرایەتییە. خودا دونیای بە پلانێکی تایبەتی دروست کردووە، کە گوتیشت فلانە بابەت بەپێی دەستوور دەچێت بەڕێوە، دەکاتەوە ئەوەی لە ئەنجامدا بە شێوەیەک دەبێت لەگەڵ مەبەست و پلانی خودادا ڕێک بکەوێت.

دەستووری هەمیشەکی ڕەنگدانەوەی پلانی ئافراندنی خوداکردە. لەبەر ئەوەش هەموو شتێک دەگرێتەوە، گیاندار و بێگیان، ژیر و ناژیر. بەرد کە بەرەو زەوی بەر دەبێتەوە بەپێی دەستووری هەمیشەکی دەبزوێت، تۆو پیڕەوی دەستووری هەمیشەکی دەکات و بەرەو گوڵکردن هەڵدەکشێت. دەستووری هەمیشەکی، لە شێوەی مەیل یان هێزی هاندەردا، خراوەتە نێو هەموو شتێکەوە. شتی ناژیر- تەنی بێگیان، ڕوەک و گیانەوەر- هیچ دەرفەتێکی سەرپێچییان نییە لەم دەستوورە هەمیشەکییە، بەڵام مرۆڤ، کە خاوەنی ویستی ئازادە، دەتوانێت سەرپێچی بکات. دەستووری هەمیشەکی لە هیچ ڕوویەکەوە لە تێکستی قانوونی ناچێت، ئەویان ڕێبازی مەرجداری دیاریکراوی هەیە. دەستووری هەمیشەکی، بابەتی هەمەجۆر دەبات بەرێوە، بابەتی هەمەجۆر بە پێی سروشتی تایبەتی خۆیان گەشە دەکەن و دەچن بەرێوە. ئەگەر دەستووری هەمیشەکی بە وشە بنووسرایەتەوە، دەبا سروشتی ئەسپ و هەساران بۆ مرۆڤ ڕوون بکەنەوە.

پەیوەندیی مرۆڤ بە دەستووری هەمیشەکییەوە، بەوەی مرۆڤ خاوەن ویستی ئازاد و هۆشە جودایە لە پەیوەندیی بوونەوەری دیکە. لەبەر ئەوەیە تۆماس باس لە دەستووری سروشت (یان دەستووری سروشتکرد) ی تایبەت بە مرۆڤ دەکات. دەستووری سروشتکرد، دەستووری هەمیشەکییە و بۆ مرۆڤ گونجێنراوە. مرۆڤ لە ڕێی هۆشیاریی خۆیەوە دەتوانێت زانیار دەربارەی سروشتی ڕاستینەی خۆی پەیدا بکات و بەو جۆرە بە ناسینی دەستووری سروشتکرد بگات.

بوونەوەری دیکە وەک خۆیان دەمێنن، ناتوانن سەرپێچی لە سروشتی خۆیان بکەن. بەڵام مەرج نییە مرۆڤ هەموو کاتێک هەر ئەو مرۆڤە بێت بڕیاری دراوە، لەگەڵ ئەوەشدا مرۆڤ دەتوانێت پەی بەرێت بەو زانینەی پێی دەڵێت چۆن بێت. واتە دەتوانێت دەستووری سروشتکرد بناسێت.

پێشتر باسمان لە نۆڕینی تۆماس کرد دەربارەی سروشتی مرۆڤایەتی- مرۆڤ بوونەوەرێکی سیاسی و جڤاکییە. لە *Summa Theologica* دا دەڵێت بنچی هەموو فەرمانەکانی دەستووری سروشتکرد دەگەڕێتەوە بۆ دەستەواژەی «چاکە خواستی هەموانە». بەڵام ئەگەر نەزانین چاکە چییە ئەو گوتانە سوودێکیان نییە. تۆماس- وەک ئەریستۆ - پێی وایە هەرەمێک لە چاکە و ئامانجی وەها هەیە شایانی ئەوە بن هەوڵیان بۆ بدرێت. چاکەی هەرە بەرز خودایە، لەبەر ئەوەش ئامانجی هەرە لەپێش، کە مرۆڤ دەبێت هەوڵی بۆ بدات، خودا و شادمانیی بەهەشتییە. هەموو هەوڵ دانێکی دیکە لە پاش ئەوەوە دێت.

کەواتە دەستووری سروشتکرد وەها دەخوازێ سەروکاری دونیاکرد بخاتە پاش چاکەی هەرە بەرزەوە. گوتمان تۆماس پێی وایە خودی گوزەرانی سیاسی و جڤاکی چاک و سروشتکردن. بەڵام لە ڕووداوێکدا، کە دەسەڵاتی دونیاکرد و شکۆداری و سامانی ماددی، تێیدا ببێتە ئامانجی سەرەکیی مرۆڤ، ئەوا ئەوانەش دەبنە بابەتی خراپە. شیرازەی سروشتکرد دەشێوێنرێت.

ئاشکرایە ئەم بۆچوونانەی تۆماس دەربارەی دەستووری سروشتکرد، کار دەکەنە سەر ململانێی نێوان کڵێسا و دەسەڵاتی دونیاکرد، پاشان دێینەوە سەر ئەو باسە. بەڵام بۆچوونەکانی تۆماس زۆر کەم لەوە دەدوێن دەستووری مرۆڤکرد دەبێت چۆن بێت بۆ ئەوەی لەگەڵ دەستووری سروشتکرددا بگونجێت. تۆماس دەستووری سروشتکرد دەکات بە دوو بەشەوە: ئەوەی لە «مافی گەل» دا نووسراوەتەوە و ئەوەی لە «مافی سیڤیل» یان «مافی کەسەکی» دا نووسراوەتەوە (لە نەریتی دەستوورناسیی ڕۆمانیدا زاراوەی Ius Naturale و Ius Gentium دیاری

کراون، بەڵام لای تۆماس وەها نییە). «ئەو بڕیارانەی لە دەستووری سروشتکردەوە سەریان هەڵداوە و ئەو ئەنجامانەی لە شرۆڤەی لۆژیکانەوە پەیدا دەبن، وەک دادپەروەری لە کڕین و فرۆشتندا و بڕیاری ئەوتۆ کە مرۆڤ بێ ئەوانە ناتوانێت بژی» بەشێکن لە مافی گەل. مافی کەسەکی ڕوونکردنەوەی دیکەشی تێدایە، هەڵبەتە ئەویش نابێت لەگەڵ مافی سروشتکردا ناکۆک بێت. لەگەڵ ئەوەشدا جۆرە ئازادییەک دەدات بە تاکەتاکەی دەوڵەتان خۆیان «بڕیار لەسەر ئەوە بدەن چ بابەتێک لەگەڵ ئامانجی واندا دەگونجێت».

کەواتە مەبەست لە دەستووری سروشتکرد ئەوە نییە دەستووری یەکەیەکەی دەوڵەتان بە ڕوونی پێشان بدات. ڕاستە تۆماس دەڵێت پەیوەندیی ئابووری و جڤاکیی نێوان چینە جیاوازەکانی جڤاک گەر سروشتەکی بێت ئەوا جڤاکێکە خاوەن شیرازەیەکی سروشتەکییە، بەڵام ئەوەش دەڵێت کە دەستووورە دانراوەکانی ئەو جڤاکانە مەرج نییە هەردەم وەک یەک بن. «گەرچی دەستوور گۆڕین مەیلێکی هەیە بۆ تێکدانی خۆشگوزەرانی جڤاک، چونکە خووگرتن، لە پێڕەوکردنی دەستووردا، دەستی هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا، دەشێت دۆخی ئاکارەکی، لە دەوڵەتدا، کەم یان زۆر بەرەو چاکە بێت» بۆ بەڵگەش ئاماژە بە گوتەکەی ئەریستۆ دەکات کە دەڵێت ئەگەر گەل ئەرکی خۆیان بەجێ بێنن ئەوا کارێکی ڕەوایە ڕێبەرانی خۆیان هەڵبژێرن. بەرانبەر ئەوەش ئەگەر ڕادەی ئاکاری گەل دابەزێت ئەوا دەبێت مافی هەڵبژاردن بدۆڕێنن.

کەواتە تۆماس پێی وایە: بەپێی پێداویستی دەرەکی، دەکرێت لە خاڵی گرینگدا دەستکاریی دەستووری پۆزەتیڤ بکرێت. شایەنی باسە دەستووری سروشتکرد ڕێگە بە هەبوونی سیستەمی سیاسیی جیاواز دەدا. دەستووری سروشتکرد بڕیاری ئەوە نادات دەسەڵاتی دەوڵەت چ جۆرە ڕێکخستنێکی فەرمی هەبێت، بەڵکوو، باس لەوە دەکات چۆن بە چاکە دەگەیت، بۆ ئەو ئامانجەش لەوانەیە لەم دەوڵەتەدا فلانە شێوەی حوکومڕانی باش بێت، لە دەوڵەتێکی دیکەدا شێوەیەکی دیکە.

بەهەر حاڵ، ئەوەی هەرە گرینگە لە بۆچوونەکانی تۆماسدا ئەوەیە هەموو دەستوورێکی پۆزەتیڤ و دۆخێکی سیاسیی داکەوتوو دەبێت بە هەمان پێوەری ئاکارەکی بپێورێن. هەر لەم خاڵەشدایە کە بەتایبەتی لە سەدەی پاش خۆی بەرپەرچ دەدرێتەوە.

مارسیلیوس- یش وەک تۆماس چوار جۆر دەستوور لە یەک جودا دەکاتەوە، بەڵام دوانیان داوای سەرنج دانێکی تایبەتی دەکەن: دەستووری خوداکرد و دەستووری مرۆڤکرد. بە ڕای مارسیلیوس هاوئاهەنگی لە نێوان دەستوورە جیاوازەکان پەیدایە. ئەو دەستووری خوداکردەش کە خراوەتە نێو تەوجیلەوە، هەر زادەی دەستووری هەمیشەکییە بەڵام زانیاری دیکە دەدەن بە مرۆڤ ئەوەش لە ڕێی ڕاستی خوداوە (واتە ئەو ڕاستیەی مرۆڤ ناتوانێت تەنیا لە ڕێی بەکارهێنانی هۆشەوە دەرکی بکات). بە ڕای مارسیلیوس دەستووری خوداکرد و دەستووری مرۆڤکرد دوو جۆرە دەستووری جیاوازن و ناوەڕۆکی هەریەکەیان سەربەخۆیە. مارسیلیوس لایەنگری ئەو بۆچوونەیە کە دەڵێت دوو جۆر ڕاستی هەیە، ڕاستییەکی دونیاکرد کە هۆشی مرۆڤ بێ یارمەتی درکی دەکات، و ڕاستییەکی خودایی کە ڕاستییەکی دینەکییە. ئەم بۆچوونە لە بواری سیاسەتدا دەکاتەوە دابڕانی باوەڕی کڵێسە لە دەستووری دەوڵەت - کڵێسە سەرگەرمی ڕاستیی خودا دەبێت و مەزنایەتیی دونیاکردیش تەنیا هۆشی مرۆڤ دەکاتە سەرچاوە.

تۆماس پێی وابوو مەرجە یەک پێوەری ئاکارەکی (یەک دەستووری سروشتکرد) بۆ هەموو جڤاکێک دەست بدات. مارسیلیوس ڕێژەگەرایی Relativism یکی ڕوون دەردەبڕێت: هەر دەوڵەتە نەریتی خۆی هەیە، مەرجی

تایبەت بە خۆی هەیە وەک کەش و جێگە... هتد. مارسیلیوس لەمەشدا بەڵگەیەکی دیکە دەبینێت بۆ جیاوازی نێوان کڵێسە و دەوڵەت. کڵێسە دەبێت هەمیشە یەک باوەڕ بێت. دەوڵەتان دەشێت و دەبێت دەستووری جیاوازیان هەبێت. مارسیلیوس لە نێو هاوچەرخانیدا، لەم بیرەی ڕێژەگەرایی سیاسیدا تەنیا نەبوو. ئەم بیرە لە سەدەکانی پاش خۆی، لە بیرکردنەوەی سیاسیدا، جێگەیەکی تا ڕادەیەک بەرچاوی گرت.

کەواتە بە نۆڕینی مارسیلیوس بڕیاردان لەسەر دەوڵەتی جیاواز دەبێت بە ڕەچاوگرتنی بارودۆخی دەوڵەتەکان بێت نەک بە پێوەری ئاکارنامەی گشتی. هۆی ڕاستەوخۆی ئەمەش لەوەدایە دانانی دەستووری ئەم یان ئەو دەوڵەتە تەنیا ئەرکی گەلە، ئەرکی وەڵاتیانی ئەو دەوڵەتەیە. تۆماس پێی وابوو تاوی گەل لەسەر بنگەی دەوڵەتی بەندە بە ئاستی ئاکارەکیی گەلەوە بەڵام مارسیلیوس پێی وابوو ئەوە مەرجێکی بنەڕەتییە گەل لە ڕێی دەستووردانانەوە تاوی لەسەر دەوڵەت هەبێت.

لێرەدا ئاشکرایە کە مارسیلیوس دۆخی شارەدەوڵەتی نوێی ئیتالیای ڕەچاو گرتووە. بەو ڕێگەوبان و ڕاگەیاندنەی سەدەی چواردەیەم تاوی گەل بەسەر دەوڵەتدا بەو شێوەیەی ئەو باسی لێ دەکات، لە دەوڵەتی بەرفرەواندا نەدەکرا. کاتێک مارسیلیوس باس لە کاریگەریی گەل دەکات، مەبەستی ئەوە نییە هەموو ئەو کەسانەی لە چێوەی دەوڵەتدا دەژین هەمان کاریگەرییان لەسەر دەستوور هەبێت.

هەر وەک بیریارانی شارەدەوڵەتی یۆنان، ئەمیش پێی وایە کۆیلە، کەسانی نیشتەجێ و ژنان ناشێت ڕێگەیان بدرێت بێنە دونیای دەسەڵاتی سیاسییەوە. لەوەش بترازێت، دەڵێت جۆری کاریگەریی بەشە نرخدارەکەی گەل، لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی دیکە دەگۆڕدرێت. دەشێت گەل دەسەڵاتی خۆی بخاتە ئەستۆی ئەنجومەنێکی ڕێبەرەوە. گرینگ ئەوەیە بتوانیت بڵێیت ئەو گەلە ڕاستەوخۆ یان تیان (ناڕاستەوخۆ) دەستووری بۆ گوزەرانی خۆی داناوە.

تۆماس پێی وایە گەلی ئاکارنزم ئازادیی سیاسیی خۆی بە شێوەیەکی خراپ بەکار دەهێنێت و بڕیاری گەوجانە دەر دەکات. مارسیلیوس ئەو بیرە پەسەند ناکات: بڕیارێک لە لایەن گشت گەلەوە دەرچوویێ دەبێت بڕیاری سەربە چاکە بێت، ئەمەش بەلایەوە ڕاستییەکی بەڵگەنەویستە.

گەر لە ڕوانگەیەکی فرەوانترەوە لێی بنۆڕین دەبینین گرینگترین جیاوازیی نێوان ئەو دیدەی تۆماس نوێنەریێتی و ئەوەی مارسیلیوس نوێنەریێتی ئەوەیە تۆماس پێی وایە بنگەی سەربە سیاسەت وەک بنگەی دەستووردانەر و دەسەڵاتی بەجێهێنەر... هتد دەبێت بخرێنە ژێر سایەی ئامانجێکی تایبەتەوە، بەڵام مارسیلیوس پێی وایە کاتێک بنگە سیاسییەکان جێگیر بوون ئەوا ئامانجەکانیش دەپێکرێن. ئەمە جیاوازیی بۆچوونە لە ئاست ئامانجی سیاسەت و ئامرازی سیاسەت، و هەتا ئەمڕۆش ئەم جیاوازییە هەر بەردەوامە.

بەڵام بێگومان ئەو بیروڕایەی تۆماس و مارسیلیوس، پتر ڕاستەوخۆ تێیدا کاریگەر بوون، بواری پەیوەندیی نێوان کڵێسە و دەوڵەت بوو. تۆماس لەو دۆزەدا هەڵوێستێکی تا ڕادەیەک سازێن (سازشکار) وەردەگرێت. کاتێک پاپاپەروەران، ئەوانەی زۆر بە دڵگەرمی پشتیوانییان لە دەسەڵاتی پاپا دەکرد، پێیان وابوو دەبێت دەسەڵاتی پاپا، و لەو ڕێگەیەشەوە کڵێسە، مەزنایەتییان بەسەر بنگەی دونیاکردیشدا هەبێت، تۆماس دەیگوت دەسەڵاتی دەوڵەت بە تەنیا بەرپرسی سەروکاری دونیاکردە. بەڵام تۆماس هەردوو بنگەی دەوڵەت و کڵێسەی بە هاوشانی یەکدی

دانەدەنا. ئەگەر دەوڵەت لە سنووری دەسەڵاتی خۆی دەربچێت، واتە لە دەستووری سروشتکرد و دەستووری خوداکرد لا بدات، ئەو دەمە ئەرکی سەرشانی کڵێسەیە لێی ڕاست بێتەوە.

مارسیلیوس نەک هەر نوێنەرایەتیی جیاکردنەوەیەکی بنەڕەتانەی کڵێسا و دەوڵەتی دەکرد بەڵکوو پێشی وابوو ئەگەر کڵێسە لە بوارێکدا ناچار بوو لە سەروکاری دونیاکردەوە نێزیک بێتەوە ئەوا دەبێت کڵێسە سەر فروو بێنێت بۆ مەزنایەتیی دونیاکرد. لە هەموو دەوڵەتێکدا کارێکی ڕەوا و گونجاوە گەر کۆمەڵێک خەڵک دین بکەن بە پیشە - کەشیشایەتی بکەن. بەڵام کەشیشایەتی تەنیا چینێکە لە نێو چەندین چیندا. دەسەڵاتیشیان دەبێت تەنها بۆ ئاگاداری و ئامۆژگاری سەربە شادمانیی گیانەکی بێت و بەس. کڵێسە هیچ ئەرکێکی بڕیاردەرانەی نییە لە جڤاکدا و ناشبێ هیچ سامانێکیشی هەبێت.

جگە لەوە مارسیلیوس بیروڕا دەربارەی شیرازەی ناوەکیی کڵێسە دەردەبڕێت. وەک چەندین کەسی دیکەی ماوەی نێوان سەدەی سێزدەیەم و چواردەیەم - بۆ نموونە ویلیەمی ئۆکهام William of Ockham - دژ بەوە دەوەستێت پاپا تاکڕەوانە بڕیاری باوەڕ و کردەوەی کڵێسە بدات. مارسیلیوس دەڵێت بنگەی بڕیاردەری کڵێسە دەبێت ئەنجومەن Concilium ێکی نوێنەرەکی بێت. ئەنجومەنەکە بە تەنیا بڕیاری ڕووگەی کڵێسە دەدات. هەر وەک ناشێت گەل، لە دانانی دەستووردا، بە هەڵەدا بچێت، هەروەهاش ئەنجومەنی کڵێسەش لە باوەڕی دروستی سەربە کڵێسە، بە هەڵەدا ناچێت.

دەسەڵاتی میراتی و ملکەچی

جڤاکێکی نوێ، دەوڵەتێکی نوێ

هەڵوەشاندنەوەی پەیوەستی فیوداڵەتی لە سەدەی چواردەیەمدا دەستی پێ کرد و لە سەدەی پازدەیەم و شازدەیەمدا بەردەوام بوو و پەلەی لێ کرا. فیوداڵەتی داوای یەکەی ئابووری، جڤاکی و سیاسیی وەهای دەکرد خاوەن دەستووری ورد و سنووردراو بێت. پیشەی تایبەتی سەرمافێکی کەسەکی بوو، پەیوەندیی نێوان سەرکردە و ژێرکردە پەیوەندییەکی کەسەکی بوو. کاتێک ڕێگەوبان و ڕاگەیاندن خۆشتر بوو کاتێک ڕێگەی بازرگانیی نوێتر و چوستتر کرایەوە، کاتێک شێوازی بەرهەمهێنانی نوێ هاتە کایەوە و جێگەی لە سیستەمی دەستەی پیشەدارانی سەردەمی ناڤیندا نەدەبۆوە، فیوداڵەتی بووە کۆسپێک و دەبا جێ چۆڵ بکات. ئەوجا پەیوەندییە جڤاکییە چەسپاوەکان کەوتنە لەرزین. چینێکی بۆرژوای پەرەسێن و لە ڕووی ئابوورییەوە کاریگەر، کە گرێدراوی دیاردەی زۆرکاری و خاترانەی نێو دەستەی پیشەداران نەبوو، فراژووت. دوور لە بەندایەتیی گیانی فیوداڵەتی، ژێرچینێکی نوێی هەمەڕەگەز Heterogeneous پەیدا بوو. ئەم ژێرچینە بریتی بوو لە گەدا و کرێکاری ڕۆژانە، ئەمانە سەربە سەردار یان کارێکی تایبەتی نەبوون بەڵکوو بێکارانە دەخولانەوە و دەبوونە مایەی نائارامی لە جڤاکدا، مەگەر لە لایەن وەستایانی بازاڕەوە وەک کرێکاری ئازاد وەرگیرانایە.

گۆڕانکاریی ئابووری و جڤاکیی وەها هەژانی سیاسیشی بە دەمەوەیە. ئابووریی سەردەمی ناڤین و پەیوەندیی جڤاکیی سەردەمی ناڤین دەمێک بوو لە ئاستێکی ناوچەکیدا دەبران بەڕێوە. یەکە سیاسییە بەکارەکان، سنووردراو بوون. بازرگانی و پیشەسازی دەستەکیی پەرەسێن داوای یەکەی فرەوانتریان دەکرد، نەدەکرا گرێت بدرێن بە ناوچە و جێگەوە، دەنا زیانیان لێ دەکەوت.

ئەو پەرەسەندنە ئابوورییەی لە سەردەمی ناڤینی درەنگدا دەستی پێ کرد بووە هۆکارێکی گرینگی پێک هێنان یان پتەوکردنی نەک تەنیا یەکەی سیاسیی بەرفرەوان بەڵکوو پاشایەتی و میرایەتیی تاکفەرمانیش. هەمان پەرەسەندن پاش چەند سەدەیەک، بە گشتی دەسەڵاتی ڕەهای پاشایەتی هاڕی. لەوەش بترازێ بۆرژوای ئازاد لە سەرەتادا هاندەرێک بوون بۆ دەسەڵاتی پاشایەتی، بەڵام پاشان- لە سەدەی هەڤدەیەم و هەژدەیەمدا- بوون بە سەختترین بەرهەڵستی هەمان دەسەڵاتی پاشایەتی. لەوانەیە ئەم گوتەیە ناکۆک بێتە پێش چاو، بەڵام ناکۆک نییە. ئەو فراژووتنەی لە سەرەتادا پەناگەی لە سایەی پاشا و میراندا دۆزییەوە، دەبا لە ئاستێکی بەرزتردا، شێوازی نوێتر بۆ خۆی پەیدا بکات. لە سەرەتادا پاشا بەرانبەر بەگزادە و سەردارانی فیوداڵ بووە هاوپەیمانی بۆرژوا. پاشا توانی بازرگانی و وەستایانی پیشەزان لە پەیوەندیی ناوچەکی ڕزگار بکات- بەڵام لە بری ئەوە لکاندنی بە میللەتەوە. کاتێک بازرگان و وەستایانی پیشەزان ویستیان لە سنووری یەکەی میللی دەربچن و خۆ لە بەرژەوەندی تەسکی میللی ڕزگار بکەن، ئەوجا دەسەڵاتی پاشایەتی بوو بە کۆسپ و دەبا لا ببرێت.

لەگەڵ ئەوەشدا، هۆی گەشەکردنی دەسەڵاتی پاشایەتی لە سەدەکانی پازدەیەم و شازدەیەمدا، تەنیا مەرجی ئابووری نەبوو. کاتێک شیرازەی پتەوی سەردەمی ناڤین هەڵوەشا، ئەوجا پێداویستی هێزێکی دیکە هاتە کایەوە بۆ دابینکردنی دەستوور و چالاکانەتر بەرەنگاری پەشۆکانی جڤاکی بێتەوە. دەسەڵاتی پاشایەتی ئەرکێکی دیکەشی گرتە ئەستۆ، ئەوەش لە ئەنجامی بێهێزی و فرەبەرەکی نێو کڵێسە بوو. دین چیدی نەیدەتوانی ببێتە هۆکارێکی یەکگرتن، بەڵکوو بووە دۆزێکی کەسەکیی دوور لە پەیوەندیی جڤاکی و سیاسیی تاکەکەس، مەگەر گرێت بدرایە بە میللەت و بخرایەتە ژێر سایەی پاشاوە. لە ڕاستیدا دین لە ماوەی ڕیفۆرمکاریی پرۆتێستانتیدا بە دۆزێکی کەسەکی و دەوڵەتی پێشان دەدرا. هەڵبەتە ئەرکە نەرێتییەکەی دین، وەک پارێزەرێکی جڤاک تەنیا بەوە دەما

کە دین بە دەوڵەت و دەسەڵاتی پاشایەتییەوە گرێت بدرێت. ئەمەش لە بەرژەوەندی پاشایەتی و دینەکەشدا بوو.

لە بەرایی سەدەی شازدەیەمدا، کاتێک فراژووتنی باسکراو دەگاتە لووتکە، هیچ بیردۆزەیەکی سیاسیی کاریگەر، نە بە پێوانەی کۆن و نە بە پێوانەی نوێ، هەڵنەنرا. ئەو بیرورِا سیاسییانەی سەنگ و نرخیان پەیدا کرد، نەخرانە نێو چێوەیەکی شیرازەدارەوە، بەڵکوو وەک تێکستێک سەریان هەڵداوە داخوازیی جیاواز و سنووردارییان تێدایە. لەبەر ئەوە زۆربەیان یەکرِەو نین و کەمتر بنەرِەتین، بەڵام زۆر بە روونی ئەو گۆرِانکارییانە پێشان دەدەن کە باشوور و ناوەندی ئەورووپایان گرتەوە. نموونەیەکی پرِبەپێستی ئەو خاڵە، بەرهەمە بەناوبانگەکەی نیکۆلۆ مەکیاڤێللی Niccolò Machiavelli یە. هەڵبەتە ئەو خاڵە بە پلەیەکی کەمتر بەرهەمەکانی رِیفۆرمکار Reformer ە گەورەکانیش دەگرێتەوە.

مەکیاڤێللی و جووتئاکارەکی

مەکیاڤێللی سیمایەکە لە مێژووی بیری سیاسیدا مشتومرِی زۆر لەسەرە. لە «میر» *Il Principe* ی 1513 دا، مەکیاڤێللی پاڵێکی بە بیردۆزەی سیاسیەوە داوە، ئەوەی ئەو لەوێدا باسی دەکات بە یەکەم دەربرِین دادەنرێت لە ئایدیۆلۆژیی رِەهایەتی Absolutism دا کە پاشان لە سەدەی هەڤدەیەمدا، هۆبز Thomas Hobbes گەیاندییە دوند. لەگەڵ ئەوەشدا، زیاتر بەوە ناسراوە کە باشترین نموونەیە بۆ بێشەرمیی و بێویژدانیی سیاسی، بە کورتی بۆ ئەوەی ئەمرِۆ پێی دەگوترێت مەکیاڤێللیەتی.

بەشێک لە رِاڤەکاران پێیان وایە «میر» لاساییکردنەوەیەکی گاڵتەجارِانەی ئەو هەموو بەرهەمەیە کە وەک «میر» سەربە بواری دیپلۆماتین و لە رِۆژگاری مەکیاڤێللدا پەیدا بوون. رِاڤەکردنی هەمەجۆر زۆرن و هەر یەک لە ئاوازێک دەخوێنن.

تۆ بڵێی بەرهەمەکەی مەکیاڤێللی یەکێک نەبێت لەو هەموو نموونانەی نێو مێژووی بیری سیاسی کە لە دۆخێکی سیاسیی دیاریکراودا هاتووەتە کایەوە بەڵام توانیویەتی لە دۆخی دەرباز بێت و پاشان - بە شێوەیەکی فرەلا و بێ ئەوەی نووسەرەکەی مەبەستی بووبێت- کاری کردبێتە سەر رِێبازی فیکر لە ژینگە و سیستەمی سیاسیی تەواو جیاوازدا.

مەکیاڤێللی (1469– 1527) لە فلۆرینس Florens کارمەند بوو، ساڵانی ساڵ وەک دیپلۆماتێک کاری بۆ دەوڵەت دەکرد. ساڵی 1512 باوی نەما و پاشەکشەی کرد، لە ماوەی ئەو دوورەپەرێزییەی بەسەریدا سەپێنرا «میر» و چەندین بەرهەمی دیکەی کاریگەری نووسی، وەک: «تۆژینەوەیەک لە یەکەم دە کتێبی Titus Livius» (ئەمیش وەک «میر» ساڵی 1513 بڵاوکرایەوە).

بیری میللی و نیشتیمانپارێزیی ئیتالیا لە «میر» دا بەرچاوە. ئیتالیا دابەش بووبوو بەسەر چەندین حوکومرِانیی هەمەجۆردا. ئەم فرەبەرەکییە، رِۆژبەرِۆژ دەبووە لاوازییەکی ئاشکرا. لە باکوور و رِۆژاوا دەوڵەتی میللی بەهێز و هاوئاهەنگی فرانسە و سپانیا فراژووت.

کڵێسەدەوڵەتی پاپا پێگەی تایبەتی وەرگرت. ئەم دەوڵەتەی پاپا، بەو خەسڵەتە ناوازانەی هەیبوو، کۆسپێکی لەبڕین نەهاتوو بوو لە ڕێی هەموو هەوڵدانێک بەرەو یەکگرتنی ئیتالیا. لای مەکیاڤێللی بەرهەڵستی مەزن ئەوە بوو پاپا دەسەڵاتی دونیاکردی هەبێت و دەڵێت لە سایەی کڵێسەوەیە ئێمەی ئیتالیایی لادینین، هەر لە سایەی کڵێسەشەوەیە ئیتالیا وەها لەتلەت و لاوازە.

مەکیاڤێللی، بەو ڕەخنانەی لە کڵێسەی دەگرێت، مارسیلیوسی پادوا- مان بەبیر دەهێنێتەوە. بەڵام دەراوی مارسیلیوس دۆخی شارەدەوڵەتی باکووری ئیتالیا بوو. لە دەمی مەکیاڤێللیدا ئەو شارەدەوڵەتە سنووردراوانە زەمانیان بەسەر چووبوو. مارسیلیوس ئەوەی سەلماندبوو کە گەل دەبێت ئەوپەڕی دەسەڵاتی هەبێت بەسەر دۆخی سیاسیدا. گەل لای مارسیلیوس هەر ئەو واتایەی سەردەمی ناڤین و فیوداڵەتییەی هەبوو: سەرکردە نوێنەری ژێرکردەیە، بریکار و دەنگییەتی. کەواتە مارسیلیوس، ئەریستۆکراتی و دیمۆکراتی، بەو شێوەیەی سەردەمی دێرین بە نیشانەیەکی حوکومڕانیی گەل دادەنا. لە ڕۆژگاری مەکیاڤێللیدا، ئەو یەکە گەلێرە ڕووخابوو. مەکیاڤێللی حوکومڕانیی بەگزادان دەدزێنێ- ئەوە تاکە حوکومڕانییە ئەم یەکڕەو و بەردەوام دژیەتی. مەکیاڤێللی پێی وایە لەو زەمانەی خۆیدا، تەنیا تاکفەرمانیی میرایەتی دەبێتە دەستەبەری هێمنی و ئاسوودەگی و پەرە بە فرەواندنی دەسەڵاتی دەوڵەت دەدات.

چەندین ڕاڤەکاری نووسراوەکانی مەکیاڤێللی پێیان وایە دژوەستانێک هەیە لە نێوان «میر» و «تۆژینەوەیەک لە یەکەم دە کتێبی Livius» دا کە دەربارەی مێژووی ڕۆمانە. لە «میر» دا پشتیوانی لە تاکفەرمانی دەکات و لە «تۆژینەوەیەک..» دا، بە سۆزەوە باسی کۆماری ڕۆمانی پێشوو دەکات.

تۆژەری دیکە ئەو دۆزە بە دژوەستان نابینن بەڵکوو پێیان وایە پەی بردنێکی سەرنجڕاکێشە دەربارەی ڕێژەگەرایی سیستەمی سیاسی و مێژوو. پەیڕەوانی بیری مرۆڤایەتی Humanism، سەردەمی دێرینی کلاسیکیان بەرز دەنرخاند و مەکیاڤێللیش لەسەر هەمان ڕایە. بەڵام ئەو پێی وایە پەیوەستی سیاسیی دێرین چیدی زیندوو ناکرێتەوە چونکە مەرجە دەرەکییەکان تەواو گۆڕاون.

بۆ مەکیاڤێللی ئەم بیروڕایانە بە باوەڕێکی سیاسی و مێژووکرد ناژمێردرێن، بەڵام دەکرێت ڕێژەگەرایی بە ئەنجامێکی ئەو هەڵوێستە گشتییەی ئەو دابنرێت کە لە ئاست داکەوتی سیاسیدا هەیبوو. سیاسەت بە لای مەکیاڤێللیەوە زۆر بە جیددی بریتییە لە هونەری گونجاو. هیچ بنەمایەکی هەمیشەکی نییە سیاسەتی پێ بنرخێنی و پێی ڕاست بکەیتەوە. هیچ دەستووری سروشتێک نییە نەگۆڕ بێت و بڕیار و چارەسەری سیاسییانە بسەپێنێت. سیاسەتمەدار دەبێت بەردەوام لە تەگەرە و سنووردارییی کاتەکی بپەڕێتەوە. ئەرکی سیاسەتمەدار ئەوەیە- هیچ ئامانجێکی دیکەی نییە.

بارودۆخی مێژوو دەگۆڕدرێت. بەڵام مەکیاڤێللی نایگەیەنێتە ئەوەی بڵێت مرۆڤ، بە گۆڕینی مەرجە دەرەکییەکان، دەگۆڕدرێت. ئەو لە دیدێکی نەرێتەکییەوە دەڵێت مرۆڤ سروشتێکی نەگۆڕی هەیە. ئەو سروشتەیە دەبێتە پێکهێنەری تاکە بابەتێکی چەسپاو لەم دۆخە دەرەکییە بارگۆڕەدا.

بۆچوونی مەکیاڤێللی دەربارەی مرۆڤ تا ڕادەیەک نموونەیەکی نوێیە لە بۆچوونە کۆنەکە. نموونەیەکە، ماوەیەکی درێژ دوای خۆی Hobbes بە بەڵگەی زۆر زیرەکانە و یەکڕەوانەی سەیر گەیاندییە دوند. مەکیاڤێللی تا ڕادەیەک پشت دەکاتە ئەو زمانە باوەی دەڵێت مرۆڤ هەر چۆنێک بێت ئەوەیە کە دەبا وەها بێت (یان ئەوەیە کە خودا

دروستی کردووه یان خودا بەتەمابووە وەهای دەرچێنێت). ئەم شێوازی پێوەرایەتییە بەلای مەکیاڤێللیەوە نامۆیە، ئەگەرچی لەم بوارەشدا هیچ باوەڕێکی یەکرِەو ناهێنێتە کایەوە.

مەکیاڤێللی دەڵێت مرۆڤ سروشتانە خۆویستە، درِ و چاوچنۆکە: بەخشینی بکوژی باوکی خۆی لا ئاسانترە لە بەخشینی کەسێک میراتی باوکی ئەمی خواردبێت. مرۆڤ دەسەڵاتویستە، لەگەڵ ئەوەشدا پێویستی بە ئاسوودەگی و پاراستنە.

ئەمانە ڕاستی نەگۆڕن و سیاسەتمەدار تەنانەت میری تاکفەرمانیش دەبێت ڕەچاویان بگرێت. مەکیاڤێللی ئەم پەی بردنە تەماوییە بە ڕستەی ئامۆژناک دادەڕێژێت. مەکیاڤێللی دەڵێت میر بۆی هەیە ژێردەستەی خۆی بکوژێت، بەڵام نابێت نابووتیان بکات. میر دەبێت، بەر لە هەر شتێک، پێداویستی دڵنیابوونی ژێردەستانی خۆی دەستەبەر بکات و دەسەڵاتویستییان بکاتە دەسەڵاتویستیی میللی.

بەو جۆرەش ئاشکرا دەبێت کە ڕەنگدانەوەی سروشتی مرۆڤ، بە گۆڕانی ژینگەی سیاسی و جڤاکی، دەگۆڕدرێت. لە سیستەمێکی سیاسی باشدا، مەیلە سروشتکردەکانی مرۆڤ دەخرێنە خزمەتی ئامانجی چاکەی دەوڵەتەوە. لە سیستەمی بەد و دزێودا، درِی و چاوچنۆکی و دەسەڵاتخوازیی خەڵک، لێکترازان و ناڕێکی و داڕزانیان لێ دەزێت. مەکیاڤێللی نموونەی بەهێزی ئەم ناجۆرییە لە وردەدەوڵەتی ئیتالیای هاودەمی خۆی دەهێنێتەوە. بارودۆخ لە سپانیا و فرانسە باشترە. بەڵام هۆکار ئەوە نییە خەڵکی سپانیا و فرانسە لە خەڵکی ئیتالیا باشتر بن - سروشتی مرۆڤ لە هەموو دونیادا هەر یەکە - بەڵکوو ئەوان لە دەوڵەتی ڕێکخراو و هەمەتوان و بەهێزدا دەژین.

لە دوورە ڕوانگەیەکی مێژووکردەوە وەها ڕادەنوێنێت مەکیاڤێللی بە ڕوونی لەوە گەیشتبوو چ هەڵوەشان و پەشۆکانێک لە ڕووخانی کۆمەڵگەی سەردەمی ناڤینەوە پەیدا دەبێت و چ دەسەڵاتێکی ڕەهاش پێویستە بۆ ئەوەی گوزەرانێکی نوێ بنیات بنرێت. بەڵام مەکیاڤێللی هەر ئەوەندە دیتەدەر (دیتەدەر: کەسێک ئەودیوی بەربەست و دیوار ببینێت) بوو کە نیشانەکانی سەردەمی خۆی ببینێت. ئەوەی بووبوو بە ڕێبەری مەکیاڤێللی، تێڕوانینێکی گشتیی فەلسەفی و مێژوودار نەبوو، ئەو لە گۆشەنیگای ئەزموونەکانی خۆیەوە کە لە بواری کارمەندی و دیپلۆماتیی فلۆرێنسدا پەیدای کردبوون، دەیڕوانییە دونیا، پێشی وەها بوو ئاکامگیرییەکانی خۆی هەمیشەکین.

لە دونیای پاش خۆی، ئەوانەی مەکیاڤێللییان بە مەیلەو هەڵکەوتوو دانەدەنا، جووتئاکارەکیی سیاسییان دەخستە ئەستۆ. ڕاستە ئەو پێوەری جودای بەکاردەهێنا بۆ هەڵسانگاندنی کردەوەی میر و کردەوەی ژێرکردە بەڵام ئەو دۆزە گرێدراوی سەرجەمی گۆشەنیگای خۆی بوو لە بواری ئاکاری سیاسیدا. وەک باسمان کرد، بە بڕوای مەکیاڤێللی، لە سیاسەتدا، هیچ پێوانەیەکی ڕەها نییە. ئاکار - پێوەر، دەستوور - لە نێو سیستەمە سیاسییەکەدا دروست دەبێت، نەک پێشتر. میر دەستووربەخشە و بەوەش، لە دەرەوەی سنووری ئاکار، دروستکەری ئاکارە. لە ڕاستیشدا تاکە یەک خاڵ سنوور بۆ کردەوەکانی میر دادەنێت، ئەویش ڕەچاوگرتنی بەرژوەندیی دەوڵەتەکەیە.

کەواتە میر بۆی هەیە بەرانبەر ژێرکردەکان ویژدانبەدەر بێت، بە مەرجێک مەیلی سروشتکردیان ئازار نەدات. پێش هەموو شتێکیش میر دەشێت و دەبێت بەرانبەر میر و دەوڵەتانی دیکە ویژدانبەدەر بێت، چونکە ئەوان ڕکابەری ئەون و گەورەترین کۆسپن لە ڕێی پەلهاویشتنی دەوڵەتەکەی ئەودا. ژێرکردەش دەبێت تەواو ملکەچی دەستوور بن و ئەوەی سەرپێچی لە دەستوور بکات بە ئەوپەڕی بێبەزەییەوە سزا بدرێت.

مەکیاڤیللی، نووسینی ئەوتۆی کەمە لە پەیوەندیی ئابووری و جڤاکیی نێو دەوڵەت بدوێت. ئەو گۆڕانکارییە بنەڕەتییانەی گۆڕانی سیاسی نیشانەیەتی، دەکەونە دەرەوەی سنووری ئاسۆی ئەو.

بیری سیاسیی پارەپارەی مەکیاڤێللی ئەم سەرباسانە دەگرێتەوە:

- بیری نەگۆڕیی سروشتی مرۆڤ.
- بۆچوونێکی ساکاری ڕێژەگەرایی مێژوو.
- باوەڕێکی چەسپاو بەوەی ئاکاری دونیاکرد دەبێت سەر بۆ دەوڵەت و میللەت فروو بێنن و بەو جۆرەش ئاکاری ژێرکردەکان دەبێت لە لایەن مەزنایەتی سیاسییەوە دیاری بکرێت و سەرۆکایەتیش تەنیا بەرژەوەندی میللەتەکەی خۆی ڕەچاوە بگرێ

ڕیفۆرمکاران

ڕیفۆرمکاری Reformation ی سەدەی شازدەیەم تەنیا دۆزێکی ناو کڵێسە نەبوو، بەڵکوو مەرجی ئابووری، جڤاکی و سیاسیی ئاشکرای هەبوو، بۆ خۆیشی کارێکی کەمی نەکردە سەر فراژووتنی سیاسی. بەڵام ڕیفۆرمکاری خاوەنی ئایدیۆلۆژیی سیاسیی خۆی نەبوو. دۆزی سەربە سیاسەت، یان نرخێکی لاوەکییان دەدرایە یان دەخرانە دەرەوەی بواری کارامەیی ڕیفۆرمکاران. لوتەر Luther دەڵێت من بەرگدروو فێری دروومان ناکەم، من میر فێری حوکمڕانی ناکەم.

بەڵام ئەم گوتانە ڕێگە لەوە ناگرن گەورەترین دوو رفۆرمکار، مارتین لوتر Martin Luther (1483–1546) و ژان کالڤین Jean Calvin (1509–1564)، هەڵوێست وەرگرن لە ئاست چەندین شادۆزی سیاسیدا و ئەو هەڵوێستە دینەکییە بنەڕەتییەی ئەوان، بە کردەوەی ئەنجامی سیاسیی یەکالاکەرەوەی لێ پەیدا ببێت. لەوانەش زیاتر جێی مشتومڕ ئەو ناوەڕۆکە سیاسییەیە کە لە بەرهەمەکەی تۆماس مونتزەر Thomas Müntzer (دەوری 1490 –1525) دا هەیە. مونتزەر، کەسایەتییەکی گرینگی شەڕی جووتیاران بوو کە لە ئەڵمانیا، لە ساڵانی 1520 دا هەڵگیرسا، و شۆڕشگێڕێکی سیاسیی هۆشیار بوو. لە بەشی داهاتوودا باسی مونتزەر و بیروڕا ورووژێنەرەکانی ئەو دەکەین.

مارتین لوتەر خەباتی دژ بەوە دەکرد کە خۆی بە ئاکاری تاوانبارانە و فاریسایەتی Pharisaism و ڕەوشتنزمیی گشتی نێو کڵێسەی دادەنان. بەڵام ئێمە لێرەدا لەو باسە ورد نابینەوە. مەبەستی لوتەر ئەوە نەبوو کڵێسە دووکەرت بکات بەڵکوو دەیویست لە ناوەوە ڕیفۆرمی بکات، بەڵام ئەو فراژووتنە بە ناچاری سەری بە دووبەرەکییەوە نا، کڵێسەی لوتەری، کە بەهێزترین بنگەی لە چەند بەشێکی ئەڵمانیا و باکووری ئەورووپادا هەبوو، هەر زوو دووچاری بەرهەڵستییەکی نوێ بوو، ئەویش کڵێسەی کالڤینی بوو. باوەڕی کالڤین، لە سویسرا، فرانسە (هوگێنۆت Huguenot –کان لە بنەتاکانی سەدەی شازدەدا، لە لایەن دەوڵەتی کاتۆلیکەوە سەرکوت کران)، هۆلاند، ئینگلاند و سکۆتلاند، بەوپەڕی کاریگەری خۆی گەیشت. زۆر جار وتراوە کالڤینایەتی لەو وەڵاتانەدا ڕەگی داکوتا کە لە ڕووی ئابووری و جڤاکییەوە لە هەموان لەپێشتر بووە و سەرمایەداریەتی هەر لەو وەڵاتانەدا خێراتر بە بەرەو ڕسکانی تەواو فراژووت (هۆلاند و ئینگلاند). پەیوەندیی نێوان کالڤینایەتی و سەرمایەداریەتی بە تێروتەسەلی گفتوگۆی لەسەر کراوە.

نوێکاریی ئاگایانە لە بواری ئابووری و جڤاکیدا، چ لە باوەڕی کالڤین و چ لە باوەڕی لوتەردا، کەمە. جیاوازیی نێوان بیری داڕێژراو و کاریگەریی دروست لای هەردووکیان فرەوانە.

لوتەر و کالڤین لەگەڵ مارسیلیوس و مەکیاڤێللی لەوەدا هاوباوەڕ بوون کە بابەتی دونیازادە و بابەتی دونیابەدەر دەبێت لەیەک جودا بکرێتەوە. بەڵام لوتەر و کالڤین بە پلەی یەکەم سەرگەرمی بواری سەربە دینن و لەبەر ئەوەش بواری سەربە سیاسەت بە شێوەیەکی نایەتی دەنرخێنن بەوەی هەر بابەتێک سەربە دنیای کڵێسە نەبێت پشتی تێ دەکەن.

پەیوەندی دینەکی لای ئەوان پەیوەندییە لە نێوان گیانی خودا و مرۆڤدا. میهرەبانی خودا، جڤاکی مرۆڤایەتی ناگرێتەوە بەڵکوو تەنیا تاکەکەس دەگرێتەوە. تاکەکەسیش لە لای خۆیەوە تەنیا لە ڕێی باوەڕی خۆیەوە بەعیسای مەسیح لە گوناە دەبەخشرێت.

کەواتە تاکەگەراییەکی دینەکیی ئاشکرا لە باوەڕی ڕیفۆرمکاراندا هەیە. بەڵام ئەم تاکگەراییە تەواو جیاوازە لە بۆچوونیان دەربارەی بارودۆخی دونیاکردی خەڵک. لەم دونیایەدا مرۆڤ خۆی لە کۆمەڵ، خێزان و دەوڵەتدا دەدۆزێتەوە. باوک لە خێزاندا و فەرمانڕەوایەتی لە دەوڵەتدا، بڕیار دەدەن بە سەر ژیانی ئەندامماندا و دابونەریتیان بۆ دادەنێن. لە باوەڕی لوتەر و کالڤیندا هیچ ئاماژەیەک بۆ تاکگەرایی سیاسی نییە. بەڵام دەسەڵاتی دونیاکرد بڕیار تەنیا بەسەر لەشدا دەدات نەک گیان. ئەم بۆچوونە لە بواری دیتنی سیاسی لوتەر و کالڤیندا فرە گرینگە.

لوتەر و کالڤین دەزانن ناشێت کڵێسە تەنیا مەزنایەتی گیانەکی هەبێت. کلێسەش بابەتی تەواو دونیاکردی خۆی هەیە ئەندامەکانیش تەواو لەشەکین. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەوانیش وەک ئوگوستینوس، کڵێسەی بەرجەستە و نابەرجەستە جودا دەکەنەوە. مرۆڤ هەر بەوەی سەربە کڵێسەی بەرجەستەیە ناتوانێت لە بەخشین دڵنیا بێت. کڵێسەی بەرجەستە ناتوانێت لە پەیوەندیی نێوان تاکەکەس و خودادا بڕیار بدات. پەیوەندیی نێوان تاکەکەس و خودا پێوەرێکە بۆ پەیوەندیی مرۆڤ بەکڵێسەی دروستەوە، کڵێسەی دیدەبەدەر.

کڵێسەی بەرجەستە لە نێو ئەم دونیایەدا دەژی لەبەر ئەوە دەبێت پەیوەندیی هەبێت لە نێوان کڵێسەی بەرجەستە و دەسەڵاتی سیاسیدا. کاتێک لوتەر و کالڤین باس لە پەیوەندی نێوان کڵێسە و دەوڵەت دەکەن، بەو مەرجە ئاواڵە دەیکەن کە هەر کڵێسەیەک هەر جۆرێک بێت بتوانێت پەیوەندی بە دەوڵەتەوە هەبێت، ئەوا کڵێسەیەکی بەرجەستەی نادروستە، «کۆڕی پیرۆزان» نییە.

ئەم دوانەتی Dualism یە توندەی نێوان دونیازادە و دونیابەدەر، مانای وا نییە لوتەر و کالڤین داوای سیستەمێکی سیاسی سێکولاری وەهایان کردبێت کە لە لایەن دینەوە بێلایەن بێت. بە پێچەوانە. دونیاش هەر لە لایەن خوداوە دروست کراوە و هەموو ئەوانەی دونیازادەن بەشێکن لە پلانی ئافراندنی خوداکرد. لە گۆشەنیگای دینەوە، چۆنیەتی دروست بوونی دونیا، بێبایەخ نییە.

لوتەر دەڵێت هەموو مرۆڤێک دوو وەڵاتی هەیە، یەک لە گیانستان و یەک لە دونیاستاندا. لە گیانستاندا هەموو یەکسانن، چ کەشیش بێ چ بۆرەپیاو، چ بەرز بێ چ نزم - هەر هەموویان گوناهبارن و سزایەکی هەمیشەکییان لێ ڕەوایە. لە دونیاستاندا، هەر کەسە ئەرکێکی تایبەتی هەیە، چ میر بێ چ نۆکەر، چ کارمەند بێ چ وەستا.

جیاوازیی پێگەی ئەمانە فرەوانە و دەشبێ وەها بێت. ئەمە ویست و فەرمانی خودایە. دەبێت هەموو کەسێک بە بەختی خۆی ڕازی بێت.

لای کالڤین - یش بەرەنگاری بیری وەها کۆنەوارەتی دەبینەوە. بەڵام لوتەر و کالڤین داوای ئەوەش دەکەن دۆخی دونیاکرد دەبێت بە پێوەریی دینەکی - بگرە بە تەوجیل - بپێورێن. تەوجیل فەرموودەی خودایە و فەرموودەی خودا ئەم دونیایەش دەگرێتەوە. لەم خاڵەدا جیاوازییەکی ئاشکرا لە نێوان بۆچوونی لوتەر و کالڤیندا هەیە. بە ڕای لوتەر، تەوجیل، لەم بوارەدا ئەرکێکی نایەتی هەیە. تەوجیل ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە حوکومڕانیی لادینەکی نابێت چاوپۆشی لێ بکرێت. کالڤین ئەرکێکی ئایەتیشی دەخاتە سەر و دەڵێت ئەو دەستوور و فەرمانگەلەی نێو تەورات، ئێستەش هەر ڕێنمایە بۆ گوزەرانی سیاسی و جڤاکی.

کەواتە گەر تەوجیل بە بنەما بگرین دەتوانین فەرمانڕەوایی و دەسەڵاتداریی چاک و خراپ لە یەک جودا بکەینەوە. بەڵام لوتەر و کالڤین لەگەڵ ئەوەدا نین ژێرکردەی وەڵات ئەم نرخاندنە بکەن و بە کردەوەش دوای نرخاندنەکە بکەون. تەنیا خودا سزای حوکومڕانی ستەمکار دەدات. ژێرکردە، بە گشتی، دەبێت گوێڕایەڵی سەرکردە بن. فەرمانڕەوایەتی لە لایەن خوداوە دانراوە، گەر خراپ بێت، ئەوا ویستی خودایە ژێردەستان یان تاقی بکاتەوە یان سزا بدات.

بێگومان پەیڕەویی یەکڕەوانەی ئەم بنەما گشتییەی بێتەگەرە نییە. بۆ نموونە، لە ئاست دەوڵەتێکدا کە ئاشکرا بێت زیان بە کڵێسە و باوەڕ بگەیەنێت، چ دەکەی؟

لوتەر لە نووسراوێکی زویدا بە ناوی «کردەوەی چاکە» (1520) دەڵێت مرۆڤ دەبێت هەردەم لەگەڵ ستەمکاریی دەسەڵاتی دونیاکرددا هەڵ بکات بە مەرجێک دەسەڵاتەکە نەگاتە ئەوەی «ئاشکرا بێت کە ناچارمان دەکات خراپە بەرانبەر خودا بکەین، وەک زەمانی زوو کە هێشتا مەسیحی نەبوو، یان وەک ئەوەی ئێستە تورک دەیکات. پەژارەداری نارەوا، تەنانەت گەر سوود و سامانی دونیاشمان لێ زەوت بکات، زیان بە گیان ناگەیەنێت بگرە زاخاوی دەدات. بەڵام گەر کارێکی نارەوا بکەین، با هەموو بەرهەمی دونیاشمان خەڵات بکرێت، گیانمان دادەڕزێ».

کەواتە ڕژێمێکی مەسیحی هەر جۆرێک بێت زیان بە گیان ناگەیەنێت. بەڵام کڵێسەی بەرجەستە دەشێت تینێکی ڕووخێنەری هەبێت، لەبەر ئەوە لەوانەیە بەرەنگاربوونەوەی کڵێسە (وەک ئەوەی لوتەر خۆی کردی) کارێکی باش بێت.

مەرجی هەموو ئەو ڕاوێژە ئەوەیە مەزنایەتیی گیانەکی دەبێت تەواو خۆی بۆ بواری گیانەکی تەرخان بکات و مەزنایەتیی دونیاکردیش بۆ بواری دونیاکرد. لوتەر خۆ تێکەڵکردنی کڵێسە لەگەڵ سەروکاری دونیاکرددا ناسەلمێنێت. بۆ نموونە، کڵێسە ئەرکی خزمەتگوزاری جڤاکی پێ درابوو، خێر ببەخشێتەوە، چاودێریی هەژار و نەخۆش بکات... هتد. بەڕای لوتەر ئەمە کاری دەسەڵاتی دونیاکردە. کاری کڵێسە تەنیا ئەوەیە فەرموودەی خودا بڵاو بکاتەوە.

چەسپاندنی دوانەتیی وەها ئاسان نەبوو. بەر لەهەر شتێک، باوەڕی کڵێسە بەلای دەسەڵاتی دونیاکردیشەوە سەرنجراکێش بوو، بەتایبەتی پاش ئەوەی فرەبەرەکیی نێوان باوەڕی جودا فرەوان بوو. دەوڵەت تەنیا مەسیحی نەبوو، بەڵکوو لوتەری و کالڤینیش بوو. کێشەی نێوان ڕێبازی مەسیحایەتیی جودا، ڕەنگێکی سیاسیشی گرت.

ئەو چارەسەرەی لوتەر پاشان سەلماندی ئەوە بوو میر (واتە دەسەڵاتی دونیاکرد) بڕیار بدات چ باوەڕێک لە وەڵاتەکەدا برەوی هەبێت. ئەوەش چارەسەرێکی کارەکی بوو ئەگەرچی بە زۆر نەبا لەگەڵ تاکگەرایی دینەکیدا نەدەگونجا. وەها دێتە بەرچاو دیتنی کالڤین لە دۆزی دین - دەوڵەتدا تەواو بەپێچەوانەی دیتنی لوتەر بێت. لوتەر ئەوەی سەلماند کڵێسە سەر بۆ دەوڵەت فروو بێنێت، کالڤین دەیگوت کڵێسە دەبێت لە ژوور دەوڵەتەوە بێت.

بەڵام جیاوازیی ڕاست لە نێوان نۆڕینی لوتەرایەتی و کالڤینایەتیدا زۆر لەوە کەمتر بوو. کالڤین جەختی لەسەر ئەوە دەکرد کە دەوڵەت دەبێت خۆی لەگەڵ فەرمان و مەرجەکانی نێو تەوجیلدا بگونجێنێت، باوەڕی پاک بپارێزێت، شێوازی دەرەکی دین بەهێز و پێز بکات. بە ڕای لوتەر، دەسەڵاتی دونیاکرد دەبێت تەنیا سەرگەرمی بابەتی دونیاکرد بێت، بەو جۆرەش کڵێسە مەترسییەکی نایەتە ڕێ. کەواتە دوانەتی لای لوتەر توندترە وەک لای کالڤین.

هۆیەکی دیکەی ئەستەم چەسپاندنی ئەم دوانەتییە ئەوەیە بزاڤی ڕیفۆرمکارانە پەیوەندییەکی نێزیکی بە هەوێنکردنی جڤاکی و سیاسیی ئەو دەمەوە هەبوو. ئەو دیندۆستییەی لوتەر داوای دەکرد، لە ڕووی سیاسی و جڤاکییەوە بێلایەن نەبوو. ڕێبازی دیکەی لاتەریب هەبوو، بە تایبەتی ئاناباپتیست Anabaptist - ـەکان، کە بیروڕایان لایەنی شۆڕشگێڕانەی تێدا ئاشکرا بوو. ڕاپەڕینی دژ بە پاپا دەبووە ڕاپەڕین دژ بە دەسەڵاتداریی نەریتیی دیکەش.

بەڵام ئەو پەیامە سیاسییە سەرکەوتووەی ڕیفۆرمکاری هەر زوو بوو بە گوێڕایەڵییەکی بێمەرج لە ئاست فەرمانڕەوایەتیدا. مەرج نییە پەیامی سیاسی و داکەوتی سیاسی شانبەشانی یەک ڕێ بکەن. لە کڵێسەی کالڤینیدا بەتایبەتی - کە ملکەچیی ڕەها بە دەگمەن نەبێت گومانی لێ نەدەکرا - لە فرانسە و سکۆتلاند و باکووری ئەمەریکا، لە سەدەکانی پاشتردا بزاڤی سیاسیی بەرهەڵستکار سەری هەڵدا. پەرژینی نێوان گیانەکی و دونیاکرد، نە لەو دەمە و نە لە سەردەمی ناڤیندا، هەرگیز هەڵنەنرا.

بیری ڕاپەڕینی گەلێر: مونتزەر

پێشەکی

لە مێژووی بیری سیاسیدا تا دەگەینە سەردەمی نوێ بە دەگمەن نەبێت تووشی بێژەرێکی ژێرچینی گەل نایەین. مەبەستیش لە ژێرچینی گەل، کۆیلە و نەدارانی سەردەمی دێرینە، ڕەشەجووتیاری سەردەمی ناڤین و پرۆلیتاری سەردەمی نوێیە. لەگەڵ ئەوەشدا نێزیکەی هەر هەموو بیریارانی سیاسەت لە گەل دەدوێن، بەڵام مەبەستیان لەو گوتەیە هەموو جۆرە کەسێک نییە. گەل لە ئەتێن تەنیا گەلی پیاوی ئازاد بوو، گەل لە فیکری سیاسیی سەرەدەمی ناڤیندا ئەوانەن کە بە زگماک سەربە دەستەی دەسەڵاتدارانن. گەل لە فیکری سیاسی سەردەمی درەنگتر، هەتا ماوەیەکی درێژخایەنیش، کەسانی ساماندار دونیاکردن.

لەبەر ئەوە لە مێژووی ئەورووپادا، گەلێک ڕاپەڕین ڕوویداوە بێ ئەوەی ئاخێوەریان هەبووبێت مەبەست و ئامانجی ڕاپەڕینەکان بنووسنەوە و گیانی ئەو ڕاپەڕینانە بۆ دونیای پاش خۆیان بپارێزن. ڕاپەڕینی کۆیلەگەل، ڕاپەڕینی سپارتاکۆس، لە سالانی حەفتای پێش زایندا، ڕۆمای هەژاند. ئێمە ئەم ڕاپەڕینە لە ڕێی بەرهەڵستەکەیەوە دەناسین. دەزانین لە لایەن کۆیلەیەک بە ناوی سپاراتکۆس Spartacus ـەوە ڕێبەری دەکرا، سپارتاکۆس لە فێرگەی گلادیاتۆر Gladiator هەڵاتبوو، ئەو ئازادییە خۆسەندەی خۆی بە ڕێگری دەبردەسەر و لە ناکاو - لە دەمێکی شێواو ئاژاوڵەدا- بووە ڕێبەری لەشکرێکی بێهەژماری کۆیلەگەل. بۆ ماوەیەک، ئەم لەشکری کۆیلەیە ڕووەو سەرکەوتن بوو، بەڵام ژێرکەوتنیش ئاشکرا بوو چونکە لە ڕکی ئەندامە ستەمدیدەکانی زیاتر، هیچ بنەمایەکی دیکەی نەبوو بنیاتی لەسەر هەڵنێت. دەوڵەتێک - کۆنەکۆیلە - بیبات بەڕێوە، لە ئەنارکییەکی ڕووت زیاتر چی بەدەمەوە دەبێت. بەڵام دەربارەی بیر و ئامانجی ئەم ڕاپەڕینە، ئێمە هیچ نازانین. بێ ئەوەی تاکە یەک وشەی لێ بەجێ بمێنێت، لەشکری کۆیلە لە مێژوودا ون بوو.

لە ڕۆما، جگە لە کۆیلە جۆرە خەڵکێکی دیکەش هەبوون، ئەوانە پیاوی ئازاد بوون بەڵام نە دەسەڵاتی بەگزادنیان هەبوو نە سامانی چینی سوارە. ئەوانە دەیانتوانی لە ڕێگەی تریبیون Tribune [نوێنەر یان پارێزەری گەل] ـەوە لە ئەنجومەنی گەلدا خواستی خۆیان ئاشکرا بکەن. بەڵام خودی تریبیونەکان کە بووبوونە ئاخێوەری گەل ئەریستۆکرات بوون و کاریان ئەوە بوو ئامانج و خواستی ناخی گەل ڕانوێنن.

ئەمانە تا چ ڕادەیەک بەڕاستی دەنگی گەل بوون، پرسیارێکە وەڵامدانەوەی ئەستەمە. ئەو گەلەی ئەوان نوێنەری بوون هەرنەبێت خۆشجڵەو بووە. هیچ بنەمایەک نەبووە بۆ ئەوە دەست بدات ئایدیۆلۆژییەکی وەهای لەسەر هەڵنرێت بەرەنگاری ئایدیۆلۆژیی حوکومڕانیی ڕۆمانی ببێتەوە کە بیریاری وەک پۆلیبیۆس و سیسێرۆ گەشەیان پێ دەدا.

لە سەردەمی ناڤیندا ئەو باوەڕەی دەڵێت گەل سەرچاوەی دەسەڵاتی پاشایە، فراژووت. بەڵام ئەو بۆچوونەش دەبێت بەو پاشخانەوە ڕاگیرێت کە بریتی بوو لە بۆچوونێکی جڤاکی هەرەمیی توند. پاشا لە هاوشانەکانی خۆیەوە دەهاتە هەڵبژاردن، واتە گەورەپیاوان یەکێکی ناو خۆیان بە پاشا هەڵدەبژارد. ئەم گەورەپیاوانە نوێنەری ژێرکردەکانی خۆیان بوون، نەک بەو مەبەستەی لە خواستی ژێرکردەکانیان بگەڕێن بەڵکوو ئەمانە بووبوونە بەرجەستەبوونی خواستی ژێرکردەکانیان.

کاتێک دەگەینە سەردەمی ناڤینی بەرز، واتە سەدەی چواردەیەم، ئەوجا گەل بە واتایەکی فرەوانتر، وەک ئەکتەرێکی سەر شانۆی سیاسەت دێتە پێش، نەک وەک کۆرس و ئامراز و قوربانی. هەر ئەو دەمەشە کە دەبێتە دەستپێکێکی شەرمنی ئەو سەردەمە شۆڕشگێڕە درێژخایەنەی هێشتا بە کۆتا نەگەیشتووە.

بەڵام، هەتا ئەو دەمەش، هیچ ئایدیۆلۆژییەکی فراژوو لە ئارادا نییە. گەر گەلی ڕاپەڕیوو، جگە لە کردەوە، دەنگێکشی هەبووبێت ئەوا داوای گەڕانەوەی کردووە بۆ سیستەمی کۆن نەک گەیشتن بە یەکێکی دیکەی نوێ. ئەمە بوو دۆخی ڕاپەڕینەکانی جووتیاران، کە لە سەردەمی ناڤینی درەنگ و بەملاوە چەندین دەوڵەتیان هەژاند: ڕاپەڕینی Wat Tylor لە ئینگلاند، ڕاپەڕینی Jacquerie یان ڕاپەڕینی جووتیاران لە فرانسە، سەرهەڵدانی بۆهێم (بەشێکە لە چەک و سلۆڤاکیای ئەمڕۆ)، ڕاپەڕینەکانی ئیتالیا و سویسرە... هتد. هاوشانێکی شەرمنیش لە سوێد هەیە بە Engelbrekt ناسراوە، لەوانەیە بشێت لەم بوارەدا ناوی بێت. ئەمانە ڕاپەڕینێک بوون بێ ئایدیۆلۆژیی ڕاپەڕین. مەسیحایەتی شائایدیۆلۆژییان بوو. گەر بتەوێت جێپێی ئەو جڤاک و ئەو بیرانەی سەر بەو جڤاکانە هەڵگریتەوە کە بووبوونە پاشخانی ئەو سەردەمە، دەبێت بەو لێکدانەوە جیاوازانەی مەسیحایەتیدا بچیتەوە.

لەم ڕووەوە، دۆخی شەڕە سەرنجڕاکێشەکەی جووتیاران، کە ساڵانی 1520 ئەڵمانیای هەژاند، لەگەڵ دۆخی ئینگلاندی ڕاپەڕیوی سەدەی هەڤدەیەمدا، وێکچووە. بۆچوونی جڤاکیی دژبەیەک هەر ئەوەبوون ڕای جودایان هەبوو لە ئاست ئەوەی کامەیە دینی دروست. ئەوەی بە تەمابوو لێی ببیسترێت دەبا بەڵگە لە باوەڕی مەسیحایەتیدا بدۆزێتەوە. مەسیحایەتی ئەو فیلتەرەیە ئێمە دەتوانین لێوەی بنۆڕینە بیری سیاسیی و ناکۆکییەکانی ئەو دەمە. لە سەدەی شازدەیەم و بەشێکی سەدەی هەڤدەیەمدا، ئامۆژگاریی دینەکی و بڵاوکردنەوەی فەرموودەکانی خودا تاکە ڕێگەی سروشتکرد بوون بۆ بڵاوکردنەوەی بیری شۆڕشگێڕانە. بەڵام نە سەدەی شازدەیەم و نە سەدەی هەڤدەیەم، نەبوونە خاوەن ئاخێوەری ڕاپەڕینی گەلێر، مەگەر چەند کەسێک. لە ڕاستیشدا تەنیا ناوی دوانیان شایانی باسە. تۆماس مونتزەر Thomas Müntzer (دەوری 1490 – 1525) و جیرارد وینستانلەی Gerrard Winstanley (1609 زاوە و پاش 1660 مردووە). ئەم دوانە پتر لە سەدەیەکیان نێوان بووە. وینستانلەی لە ژینگەیەکی جڤاکی و ئابووریی زۆر پێشکەوتوتردا کاری کردووە و خۆیشی پتر بایەخی بە دۆخی جڤاکی و ئابووری داوە. بەڵام هەردووکیان هەڵگری پەیامی توێژی بەرین بوون، مونتزەر بە ئامۆژگاریی دینەکی و دژنامەی ورووژێنەر و وینستانلەی، بەر لە هەر شتێک، بە کتێبە سەیرەکەی «دەستووری ئازادی» *Law of Freedom (1652)*. ئەمانە بەڵگەی پتەویان لە مەسیحایەتییەوە دەهێنایەوە. وینستانلەی لە ژێر تاوی ئەو نەرێتە دینەکییەدا بوو کە مونتزەر یەکێک بوو لە نوێنەرە هەرە بەرچاوەکانی.

لەو دوانەدا، مونتزەر پتر ورووژێنەری مشتومڕ و خەیاڵبازییش بێت. مونتزەر، لە نێو هەموو شۆڕشگێڕانی ئەورووپادا، هەتا شۆڕشی فرانسەیی 1789 لە هەموان پتر جێی هەم دزاندن هەم خۆشویستن بووە، لە هەموان زیاتر پەنهان بووە.

لەم باسەی خوارەوەدا، بانگەوازە ناوازەکانی مونتزەر دەکەینە دەراو و ئەگەر وینستانلەیش گوتەیەکی دیکەی هەبێت شتێک بخاتە سەر گوتەکانی مونتزەر یان لەوان تێپەڕی کردبێت ئەوا جێگەی ئەویش دەکەینەوە.

پاشخانی مەسیحایەتیی مونتزەر

گەر پاشخانی هەمەجۆرەی سەردەمی ناڤین بکەینە پێوەر، ئەوا دیدی مونتزەر-یش وەها ڕادەنوێنێت یەکێک بێ لە لێشاوی ئەو ڕێبازە دینەکییانەی ناکۆک بوون بەرانبەر کڵێسەی فەرمی و دەسەڵاتدارانی دیکە. ئەو خوداناسییەی ئەو مێژوویەکی کۆنی هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی دوازدەیەم و زووتریش. ڕاپەڕینی گەلێر کە دروستاندنی دینەکی هەڵگرتبێت، وەک شەڕی جووتیاران کە مونتزەر ڕێبەرایەتی دەکرد وەک باسمان کرد تێکڕای ئەورووپای سەدەی چواردەیەم و پازدەیەمی گرتبۆوە. ئەوەی لە حاڵەتی مونتزەردا نوێیە، بە پلەی یەکەم ئەو سەرەنجامەیە لە پێکەوەگرێدانی بنەمای نەریتییەوە پێکی هێنا.

دەبێت ئەوەمان لەبیر بێ کە مونتزەر تەنیا وەک خوداناس و کەشیشێک دێتە گۆ. ئامانجیشی هەر ئەوە بوو ئەو مەسیحایەتییە بچەسپێنێت کە خۆی پێی وابوو تاکە مەسیحایەتییەکی دروستە. ئەو ڕێبازەی ئەو لایەنگری بوو پێی دەگوترێت ئانابایتیزم Anabaptism. خودی زاراوەی ئاناباپتیزم هەر ئەوەندە دەڵێت ناودێر (تەعمید)کردنی زارۆ نابێتە بلیتی دەروازەی مەسیحایەتی، مرۆڤی ڕسکاو دەبێت سەرلەنوێ ناودێر بکرێتەوە، ناودێرکردنی مرۆڤی ڕسکاو نیشانەیە بۆ ئەو دیدارێکی ڕاستینەی ئەو کەسە لەگەڵ خودادا. بەڵام ئەو ئاناباپتیزمەی مونتزەر پەیڕەوی بوو لەوە زیاتر بوو. ئەو باوەڕە تەنیا ئەوە نەبوو پشت لە دەزگە و نەریتی سەر بەکڵێسە بکات بەڵکوو نووکەڕمی ئاڕاستەی هەموو جۆرە مەزنایەتییەک بوو، تەنانەت مەزنایەتیی دونیاکردیش. ئەو باوەڕە کەموزۆر شۆڕشگێڕ بوو.

گەر بە درەنگە کاتەوە لێی بنۆڕی لەوانەیە ناکۆک بێتە بەرچاوت بڕوایەکی دینەکی، کە دیداری تاکەکەس و خودای مەبەست بێت، لە بری هێمنی و دونیانەویستی، لاساری و ڕاپەڕین بکاتە ئامۆژگاری. باوەڕی مونتزەر لەگەڵ دەروێشایەتی Mystic دا زۆر لایەنی هاوبەشیان هەبووە. دەروێشیش بەلای ئێمەوە ئەو کەسەیە بەخۆوەگلاوە و سەرگەرمی دینداریی خۆیەتی.

بەڵام دەروێشایەتی تەنیا ڕووەو ناخ نییە، هەر لە سەردەمی ناڤینەوە هەتا ئەم ڕۆژگارەش نەریتێکی دیکەشی هەیە پێی وایە ڕێگەیەکی ناوەکی و ڕاستەخۆی ڕووەو خودا هەیە و بەندە بە فیکری سەروژێرکردنەوەی باری سیاسی و ئابووری و جڤاکییەوە. مونتزەر سەر بەم نەریتە بوو.

لە ئاستێکی تایبەتدا، پەیوەندیی نێوان دەروێشایەتی و بیری ڕاپەڕین ئاشکرایە. لە ڕوانگەی دەروێشەوە ژینی بەرزەشێوازی دینەکی، واتە ڕاگەیاندنی ڕاستەوخۆ لەگەڵ خودادا، چ پێویستی بە دەزگەی دینەکی، وەک کڵێسە و ئەو هەموو نەریت و نوێنەرە دەرەکییەی سەربە کڵێسە، نییە. ئادگارێکی دەزگەنەویستی لە تێکڕای ڕێبازی مونتزەردا هەیە. ئەم ئادگارەش بە ئاسانی پەلی نەیاری بۆ هەموو جۆرە دەزگەیەک دەکێشێت، بۆ هەموو جۆرە سیستەمێکی چەسپاو، هەموو جۆرە مەزنایەتییەک- ئەمەش بەتایبەتی لە زەمانێکدا وەک زەمانی مونتزەر، کە لایەنی دونیاکرد بێوچان دروستاندنی دینەکی بۆ دەهێنرایەوە و سنووری نێوان دین و دونیا زۆر جار دەسڕایەوە. ئەوجا تێکەڵکردنی دەروێشایەتی و ڕادیکالیزم Radicalism مەرجی دیکەشی هەیە. ئەگەر دیداری تاکەکەس و خودا تایبەت نەبێت بە هەڵبژاردە، بەهرەدار و خواپێداو ئەوا ڕێگەی ئەو دیدارە بۆ هەموو کەس ئاواڵەیە ئەگەر کۆسپی دەرەکی لابدرێت. کۆسپی دەرەکیش، بە ئاسانی، بە هەموو جۆرە پەیوەندییەکی دەرەکی لێک دەدرێتەوە. بە گەشتی، دیتنی دەروێشی شۆڕشگێڕ لە ئاست دۆزی مرۆڤدا دیتنێکی دیمۆکراتییانەیە، بەو واتایەی ئەو پێی وایە هەرەمی دونیاکرد و دینەکی کۆسپن لە ڕێگەی ژینی دیندارانەدا. شۆڕشگێڕی لەو بابەتە، وەک مونتزەر و پاش ئەویش وینستانلەی، پێی وایە مرۆڤی هەژار و بێسەواد نێزیکترە لە خوداوە. بەو جۆرە، دەروێشی شۆڕشگێڕ

بەرانبەر باوەڕی مەسیحایەتی دەبێتە ڕەخنەگرێکی دڵگەرم چونکە بەو باوەڕە بێت، پێگەی دونیاکردی مرۆڤ چ پەیوەندیی نییە لەگەڵ نرخ و بەهای دینەکی ئەو کەسە. مونتزەر پەیرەوێکی دڵگەرمی لوتەرە، ئەو لوتەرەی کە دەڵێت مرۆڤ دەبێت لە مەزنایەتی دونیاکرد ئازاد بێت و باوەڕی تاکەکەس بە بەرزترین پێوەری دینداری دادەنێت. بەڵام کاتێک هەمان لوتەر ئەو باوەڕە تێکەڵ بەو ڕایە دەکات کە دەڵێت دیندار دەبێت بە هێمنی و سەلاری بەرگەی ئازاری دونیاکرد و نارەوایی ئەم سەرزەوینە بگرێت، ئەو دەمە مونتزەر دەبێتە گەورەترین دوژمنی لوتەر. لە ئەنجامدا مونتزەر دەگات بەوەی کە چیدی تەوجیل بە پێوەربەخش و ڕێنیشاندەری دیندارانە نەناسێت.

بەلای مونتزەرەوە دونیازادە و دونیابەدەر لەیەکدا دەتوێنەوە و دەبنە یەک. ئەو دینەی ڕاستەوخۆ خەریکی ئەم دونیایە نەبێت، مونتزەر نەفرەتی لێ دەکات. کەشیش و خوداناسان کە باس لە بەهەشتی ئەودیو دەکەن درۆزن و ساختەکارن. مونتزەر ڕاستەوخۆ ڕوو لە «مرۆڤی ئاسایی» دەکات و دەڵێت. «گوێم بۆ ڕادێرە، مرۆڤی ئاسایی»، «ئەگەر ناتەوێت چی دی فریو بدرێیت، دەبێت تۆ خۆت فێرکەی».

هەر ئەو گومانەی مونتزەر لە باوەڕی مەسیحایەتی دەکات گۆیا سەرنجی خەڵکی لە سەروکاری خۆیان دوور دەخاتەوە، جارێکی دیکە لای وینستانلەی دێتەوە ڕێمان. لە کتێبی «دەستووری ئازادی» دا دەڵێت «کاتێک ئادەمیزاد چاو لە ئاسمان دەبڕێت و خەیاڵ بە شادمانیی هەمیشەکییەوە دەکات، یان لە ترسی مەرگ و دۆزەخ لەرز دایدەگرێت، مافی میراتبەری نۆبەرە - کە مافی خۆیەتی - نابینێ». [مافی میراتبەری نۆبەرە: زاراوەیەکی تەوجیلە باس لەو میراتە دەکات بەر نۆبەرە دەکەوێت].

مونتزەر دەڵێت، «کەشیشان هەرچی باوەڕ هەبێت نییانە، نە لە ئاست خودادا و نە لە ئاست مرۆڤدا. هەموو کەس چاوی لێیانە چۆن بۆ زێڕ و مەزنایەتی دەگەڕێن».

ئەم گوتانەی مونتزەر وەک خۆیان لای وینستانلەی دووبارە دەبنەوە.

پەیامی سیاسی

کەواتە مەسیحایەتی، لە لای مونتزەر و پاشانیش لە لای وینستانلەی، بابەتێکی تەواو دونیازادەیە. ئێمە لەم ژیانەدا، هەر لە ناخی تەنیاماندا نییە کە دەچینە دیداری خودا، ئەوەی خودا پێی دەڵێت باوەڕی دروست، بەتایبەتی گوزەرانی سیاسی و جڤاکیی ئەم دونیایە دەگرێتەوە.

لەم خاڵەشدا نەرێتێکی زووتر لە مونتزەر هەیە. شەڕی جووتیاران، کە مونترەر نۆرەیەکی ڕێبەرانەی تێدا دی و تێیدا مرد، کۆتابوونێکی مەزنی ئەو ڕیزە ڕاپەڕینانە بوو کە نۆڕینی دینەکییان ڕاپێچی نێو کایەی خەبات کردبوو. ڕاستە لە دەستپێکدا هۆکاری سەرهەڵدانەکە قانوونی بوو پتر لەوەی دینەکی بێت. جووتیاران شەڕیان بۆ ئەوە دەکرد کە پێی دەگوترا «مافی کۆن» دژ بەو مافە نوێیەی کە میران سەپاندییان بەسەر جووتیاراندا. مافی نۆی ئەو مافە ڕۆمانییە بوو کە لە سەدەی دوازدەیەم و سێزدەیەمدا لەگەڵ بارودۆخی سەردەمی ناڤیندا گونجێنرا و ڕێکخرا. مافی کۆن تەواو ناوچەگیر و هەمەجۆرە بوو: خەریکە بڵێم هەر گوندە و لە ڕووی مافەوە بارێکی خۆی هەبوو. ئەمەش بووبوو بە هۆی جۆرە سەرخۆبوونێک، هەر نەبێت بۆ ئەوانەی بەختیان سوار بوو. ئەم مافە گەر

بە وردی لێی بنۆڕی، مافێکی فیودالانە بوو، چونکە دەبا مرۆڤ مل بۆ جۆرە مەزنایەتییەک کەچ بکات، واتە هەرەمێک کە بریتی بوو لە سەردارانی فیودالّی سەربە دین و دونیا، ئەم ملکەچییەش لەبەر ئەوە نەبوو ئەو مرۆڤە لەو ناوچەیەدا نیشتەجێیە، بەڵکوو لەبەر جۆرە پەیوەندییەکی سەربە باوەڕ و خێرخوازی بوو کە بە سەردارەکانییەوە دەبەستەوە. بەرانبەر ئەمەش، مافی ڕۆمانی سەپێنەری یەکڕەنگی بوو. مافی ڕۆمانی، کۆڕێکی کارامەی دادپرسانی بەسەر گەلدا دەسەپاند و وێڕای ئەوەش بەڵگەی بۆ ئەوە دەهێنایەوە هەنگاو بنێت بەرەو سیستەمێکی هەرێمگریی پەتی، کە ناو وەڵاتەکە و دەوڵەتانی دواکەوتەش بگریتەوە: کێ ژێر دەستەی کێیە دۆزێک بوو بەند بوو بە هەرێمەوە نەک بە پەیوەستی باوەڕ و گوێڕایەڵی خەڵک.

زایەڵەی خەبات لە پێناوی «مافی کۆن» دا هەتا سەردەمی شەڕی جووتیارانیش هەر بەربیست بوو. لەو دەمەدا باس لە گوزەرانی هەرەکۆنی ئازاد و ژیرانە زۆر باو بوو. ئەو باسانە لە زۆربەی ڕاپەڕین و هەوڵدانی ڕیفۆرمکاریدا زۆر و بەردەوام بوون هەتا بیری پێشکەوتن و گەشبینایەتیی فراژووتن لە ئەورووپادا جێگەی خۆی کردەوە. لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا دە ساڵێکی مابوو بۆ هەڵگیرسانی شەڕی جووتیاران کە بۆچوونێکی دیکە کەوتە نێوانەوە. خەبات لە پێناوی «مافی کۆن» دا لە ئاست خەبات لە پێناوی «مافی خوداکرد» دا کاڵ بۆوە. ئامانجی بیری مافی خوداکرد، بەگشتی ئەوە بوو گوتەی نێو تەوجیل، کە باس لە مافی هەژاری و چەوساوە و یەکسانیی هەموو ئادەمیزادان دەکات، لەم دونیایەدا بچەسپێنێت. پێشتر ئەم گوتانە تەنیا لە کایەی دونیابەدەردا ڕێگەیان پێ دەدرا، پتر نرخ دەدرا بە گوتەی وەک «مەزنایەتی، بێهودە شمشێری نەگرتۆتە دەست». ئەو دەمە، هەژاریی نێو تەوجیل بە هەژاریی گیانەکی لێکدەدرایەوە و یەکسانیی تەوجیلیش بووبوو بە یەکسانیی ئەودیو گۆڕ.

ئەمجارەیان بۆ لە دونیا نۆڕین، گوتەی دیکەی تەوجیل بایەخیان پێ درا، ئەو مافەی ڕێی دەدا بە بەگزادە و میرانی کڵێسە سەرانە لە ژێرکردەکانیان بستێنن و بێگاریان پێ بکەن، کەوتە ژێر گومانەوە. داخوازیی کەموزۆر شۆڕشگێڕانە سەری هەڵدا.

لەوەیە مرۆڤ سەیری لەوە بێت چۆن پەیامی تەوجیلانەی وەها بە خەڵکی ئاسایی و گەلی نەخوێندوو ناسێندرا. بێگومان ئەو خواستەی لە سەردەمی ناڤینی درەنگ و سەردەمی ڕیفۆرمکاریدا سەری هەڵدا و دەیگوت تەوجیل دەبێت لە نێو هەموو خەڵکدا بڵاوبێتەوە، نۆرەیەکی گرینگی هەبوو. لەگەڵ ئەوەشدا توێژێک لە پەیامبەرانی وەک مونتزەریش هەبوون، کە بریتی بوون لە کەشیشی پلە ژێر و کۆڕی داواگران (کۆڕی داواگر: بریتی بوو لە «نووسکار» ی ساکار کە باوەڕی شۆڕشگێڕانەیان بڵاو دەکردەوە) ئەمانە بە هۆی ڕیشە و باری گوزەران بێت یان بە هۆی باوەڕی پەتییەوە بێت، خۆیان بە خزمی گەلە ژێردەستەکە دەزانی. ئەمانە هەرچۆنێک بێت سەریان لەو باوەڕە دەردەچوو کە جاران بە زۆری بۆ دروستاندنی زۆرداری و ملکەچی بەکار دەهێنرا. ئەمانە جەختیان لەسەر پەیوەستی دینەکی و دونیاکردی خۆیان دەکرد. تۆماس مونتزەر سەرلەشکری جووتیاران بوو، بەڵام کە خۆی پێشکەش دەکرد دەیگوت: «من تۆماس مونتزەری کۆنە کەشیشی Allstedt م» و ئەوجا وەک ڕێبەرێکی شۆڕشگێڕ نەک وەک کەشیشێک دەهاتە گۆ. نۆڕینی سەربە مافی خوداکرد، لە هەموو بانگەوازی دەمەو درەنگی مونتزەردا ڕەنگی دابۆوە. دەستووری خوداکرد لەگەڵ پەیوەست حوکومڕانی چەسپاودا، تەواو ناکۆک بوو. مونتزەر لە دژنامەیەکی توندا، دژ بە لوتەر، گوتەیەکی بەناوبانگی هەیە، دەڵێت: «هەرچی ئافەریدە (مەخلوق) یە بووە بە سامان - ماسیی نێو ئاو، مەلی ئاسمان، ڕوەکی سەرزەوی - بەڵام ئەمانەش دەبێت ئازاد بن». لەوانەیە وشەکان شیعراسا خۆش بنوێنن، بەڵام دەربڕینێکن لە داکەوتێکی دژوار. ئەو گوتەیە باسی مافی جووتیاران

دەکات، لە ماسیگری و ڕاو، لە کۆکردنەوەی بەری ڕەوەک. ئەم مافی خوداکردە، لە هەموو سەروکارێکی دونیادا سەر هەڵدەدات.

بەڵام ناشێت ئەم بیروڕای سەربە مافی خوداکردە بە ئایدیۆلۆژییەکی سیاسی فراژوو دابنرێت. ڕاستە خاڵی شۆڕشگێڕانەی تێدایە، بەڵام بۆچوونێکی ڕوونی وەهای تێدا نییە دەربارەی چۆنیەتی ئەو جڤاکەی دەبێتە بەرهەمی شۆڕشەکە. هەڵبەت هەر دەشبا وەها بێت. ئەو بیرە ڕووی لە چەوساوان بوو، چەوساوانیش پشتگرییان لێ دەکرد. زۆربەیان جووتیار بوون بەڵام لە زۆر لایەنیشەوە وردەبۆرژوای شاران و ئەو ژمارە کەمەی دەشێت بە پێشکۆیەکی پرۆلیتاریای سەردەمی نوێ دابنرێن، پشتیوانییان لە بیروڕای ڕاپەڕینەکە دەکرد. ئەو داهێزانە بەرهەستەی باری ئابووری و جڤاکییەی دووچاری گوندنشینەکان بووبوو، لە شارەکانیشدا ڕەنگی دابۆوە. پشتیوانیی شارنشینەکان مەرجێکی ئەو سەرکەوتنە کەمخایەنە بوو.

ڕاپەڕینەکە بنجی چینایەتی هەمەجۆری هەبوو. گرووپی جیاواز و یەکنەگر ئامانجیان جیاواز و پەرت بوو، وێنەیەکی هاوکۆی ڕوونیان بۆ جڤاکی ئایەندە. نەبوو.

باڵی ڕادیکالی Diggers، کە وینستانلەی بێژەرێکی هەرە بەرچاویان بوو، سەکەوتنێکی کاتەکی و کەمخایەنتریان وەدەست هێنا. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو ژینگەیەی وینستانلەی کاری تێدا دەکرد، لە ڕووی جڤاکی و ئابوورییەوە، پێشکەتووتر، بەرنامەی جڤاکی ئەمیش لەوەی مونتزەر هەڵکشاوتر بوو. ئەو باڵەی ئەو نوێنەری بوو ناوی (هەڵکەندەکان Diggers) ی بەوەوە لێ نرا کە ئەندامەکانی، سەربەخۆ، زەوی گشتیی نەچێندراویان دەچاند و بەرهەمەکەیان بەسەر هەژاراندا دەبەشیەوە. ئەم کارەیان هەر زوو و بە توندی ڕێی لێ گیرا. دوژمنی هەرە گەورەشیان زەویدارە مەزنەکان بوون کە بێوچان خەریکی فرەواندنی ناوچەکانی خۆیان بوون و داهاتی مەڕدارییان زیاتر بوو لە داهاتی کشتوکاڵیان. کاتێک Diggers باس لەوە دەکەن هەموو سامان دەبێت هاوبەش بێت، مەبەستی سەرەکییان زەوییە. داهاتی زەوی دەبێت بچێتە خەزنەیەکی هاوبەشەوە و هەرکەسە بە پێی پێداویستی خۆی بەشی خۆی لێ دەربێنێت. هەموو دەوڵەمەندییەک، دەوڵەمەندیی زەوییە، هەموو دەوڵەمەندییەک ناڕەوایە چونکە لەسەر ئەرک و ڕەنجی خەڵکی دیکە هەڵنراوە.

ڕێبازی وینستانلەی، کە ڕووی لە چەوساوە و بەشخوراوانی جڤاک بوو، هەر زوو فەرامۆشیی پێچایەوە. ئەو نەریتەی ئەو دەستاودەستی پێکرد و دەوڵەمەندتری کرد، جارێکی دیکە، لە لایەن ئاخێوەرە هەرە ڕادیکالەکانی شۆڕشی فرانسییەوە، ئەوانەی پێیان دەگوترا ئاخێوەرانی بەرەی چوارەم، سەری هەڵدایەوە و دیسان بەردەوام بۆوە.

ئێسکاتۆلۆژی (بنەتاناسی) Eschatology

جیاوازییەکی هەرە گرینگی نێوان بیروڕای شۆڕشگێڕانەی وینستانلەی و مونتزەر لە لایەک و بیروڕای سۆسیالیستانە و کۆمیونیستانەی ئەم سەدانەی دوایی ئەوەیە وینستانلەی و مونتزەر زەمانی خۆیان لەبەر تیشکی بنەتاناسیدا دەبینی: وا کۆتای زەمانە. لە زەمانی مونتزەردا بۆچوونی ئاپۆکالیپتی Apocalyptic باو بوو کە پێی وایە دونیا بەم زووانە کۆتا دەبێت، ئەو باوەڕانە لە زەمانی وینستانلەی- یشدا نرخی خۆی هەبوو. هەڵبەت ئایەندە، لە گوتەکانی ئەم دوانەدا، مۆرکی ئەم بۆچوونەی پێوە بوو، خۆیشیان و هاوبیرەکانیشیان پێیان وابوو دونیا خێرا دەکات. بەم زووانە ئاسمانێکی نوێ و زەوییەکی نوێ پەیدا دەبن، لەبەر ئەوە هەتا زووە، چەندێکیان پێ دەکرێت، دەبێت ئادەمیزاد بخەنە سەر باوەڕی دروست و ڕزگاری بکەن.

بەڵام ئەوەی، لە نەریتی مەودافرەوانی بنەتاناسیدا کە نێزیکەی تێکڕای مێژووی مەسیحایەتی گرتۆتەوە، بە بەرهەمی ڕەسەنی وینستانلەی و مونتزەر دادەنرێت ئەوەیە ئەمان ناڵێن بەهەشت، لەسەر ئەم زەوییە، وەک چارەنووسێک بە ملی ئادەمیزادەوەیە. نەخێر، ئەمان دەڵێن ئەو دۆزە پێویستی بە خەبات و جەنگی ئادەمیزادە- بەتایبەتی هی چەوساوەکان. ڕێگە لە بواری دونیابەدەر بەرەو دونیازادە، بە لای ئەوانەوە، کورتە. هێمای دینەکی ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆیان لەم دونیایەدا هەیە. جوداکردنەوەی لایەنی دینەکی و لایەنی جڤاکی، لە بانگەوازی ئەواندا، کارێکی سەختە و لەکردن نایەت، وشەی وەها هەیە جارێک بە واتایەکی قووڵی دینەکی و جارێک بە واتایەکی تەواو سادەی ڕۆژانە بەکار دەهێنرێن. تۆماس مونتزەر هاوار دەکات: «ڕۆژی جێژنە، وا هاوین دێتەوە!»، ڕاستیشی دەکرد، ئەو دەمە بەهار بوو. بەڵام هاوین واتایەکی هێمادداری هەبوو. ڕایخی سێیەم کە یواکیمی فیۆرە Joachim of Fiore لە سەدەی دوازدەیەمدا باسی لێوە دەکات و بەو شێوە دزێوەی سەردەمی هێتلەر کۆتا بوو، یەکێک لە ناوەکانی ئەو ڕایخە هەزارەی سێیەم، هاوین بوو. حوکومڕانی یەکەم، ڕایخی یەکەم- بە زانی مەسیح کۆتا هات - زستان بوو، ڕایخی دووەم - کە یواکیم و مونتزەریش پێیان وا بوو خەریکە برمێ - ڕایخی بەهار بوو. پاش ئەوە دەبا هاوین، ڕایخی سێیەم بێت، ئەمیان جگە لە هاوین، کیانستانە، ئەڤینستانە، چراخانە.

باوەڕی سەربە ڕاپەڕینی گەلێر گەشانەوەیەکی کەمخایەنی بەخۆیەوە دی. توند سەرکوت کرا و پاشان لە بەرهەمی دینەکی و بەیانی سیاسیدا، وەک دوژمنێکی بێناو - بەڵام هەمیشە ئاماژەبۆکراو - ژیانێکی پەنامەکی (شاراوە) ی دەبردە سەر.

دەوڵەت، تاکەکەس و مافی سروشتکرد

ناکۆکییەکانی سەدەی هەڤدەیەم

لە مێژووی بیری سیاسیدا سەدەی هەڤدەیەم سەدەی ناکۆکییەکی ئاشکرای ئایدیۆلۆژییە. باوەڕی پەڕگیر پەیدا بوون، بیروڕای تازە جێی کۆنیان گرت، زاراوەی نەریتی ناوەڕۆکی تازەیان پەیدا کرد و هەڵوێستی نوێ لە ئاست زانست و جیهانبینییەکی نوێی دواکەوتەی زانست ڕەنگیان لە شابەشەکانی دیدی سیاسیدا، دایەوە.

لە ئەورووپای سەدەی هەڤدەیەمدا فراژووتنی ئابووری و جڤاکی تەواو جیاواز بوون. لە سەدەکانی پێشووتریشدا جیاوازیی بارودۆخی بەرهەمهێنان و بازرگانی، لە وەڵات و هەرێمی جیاوزدا، گەورە و گرینگ بوون. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو جیاوازییانە هێندە گەورە نەبوون ڕێگە لەوە بگرن هەموو مەسیحایەتیی ڕۆژاوا بتوانێت لە چەند ڕێبازێکی سیاسی و ئابووریدا، هاوبەش بێت. ئەو بۆچوونەی سەردەمی ناڤین کە دەیگوت هەر چینێکی جڤاکی بەرهەمێکی سروشتکردی خۆی هەیە و هەر بابەتێک نرخێکی سروشتکردی خۆی هەیە، باوەڕێک بوو لەگەڵ داکەوتدا هاوشان نەبوو – باوەڕ و تەژەند Prosperity لە ئەورووپادا تەواو لەیەک جودا بوون – بەڵام باوەڕێک بوو بە ئامانجێکی سروشتکرد دادەنرا. بیروڕای لەو بابەتە، لە سەدەی هەڤدەیەمدا، جێگەی نەما. گەشەی بازرگانی لە هۆلاند و ئینگلاند سامانێکی زۆری کۆ کردبۆوە، بەڵام وەڵاتانی سەر زەریای ناوەڕاست لەو گەشەکردنە بەجێمان. ئەورووپا دابەش بوو بەسەر بەشێکی دارا و بەشێکی نەداردا. هۆکاری ئەم لاسەنگییە بە جیاوازیی ژێربوونی سیاسی لێک دەدرایەوە نەک بە ناڕەوایی.

گەشەکردن لە ئەورووپایەکی ژێرفەرمانی جووتەوەری پاپا و قەیسەری ئەڵمانی – ڕۆمانی، بەرەو ئەورووپایەکی نەتەوەدەوڵەت / دەوڵەتی میللی، لە سەدەی دوازدەیەمەوە دەستی پێ کرد و لە سەدەی هەڤدەیەمدا ڕسکا. دەوڵەتەکان بوونە ڕکابەری ئابووریی یەکدی. ئەو فراژووتنە هەمەشێوازەی ئابووری کە دەکاتەوە دژوەستانی نێوان دەوڵەمەندبوونی هەڵکشاوی میللی لە لایەک و تا ڕادەیەک هەژاریی میللی لە لایەکی دیکە، یەکێک بوو لە مەرجەکانی بڵاوبوونەوەی ئەو باوەڕە ئابوورییەی پێی دەگوترێت مەرکانتیلیزم Mercantilism. پەیڕەوانی مەرکانتیلیزم، هەر وەک ئەوانەی دیکەی سەردەمی ناڤین، پێیان وابوو سەرلەبەری سامانی زەوی نەگۆڕە. بەڵام جیاوازییان لەوەدا بوو پەیڕەوانی مەرکانتیلیزم ئەو ئاکامگیرییەیان نەدەسەلمان کە دەیگوت دەبێت هاوسەنگییەکی سروشتکردی ئابووری لە نێوان هەرێم و دەوڵەتانی جیاوازدا دابین بکات. پەیڕەوانی مەرکانتیلیزم دەوڵەتیان بە یەکەیەکی سەلمێنراوی ئابووری دادەنا — و پێیان وابوو دەوڵەتی جیاواز دەشێت و دەبێت ڕادەی بەرهەمیان جیاواز بێت. ئەو دەوڵەتەی هەناردن Export ی لە هاوردن Import ی زیاتر بێت، سامانی پتر دەبێت، لەبەر ئەوە دەبێت هەر دەوڵەتێک هەوڵ بدات پێداویستییەکانی خۆی لە نێو خۆدا بەبەرهەم بێنێت، بۆ ئەوەی زیادەهەناردەی خۆی بپارێزێت.

هەر لەبەر ئەوەشە پەیڕەوانی مەرکانتیلیزم داوای ئەوە دەکەن گومرگ بەرهەمی خۆماڵی بپارێزێت. لەگەڵ ئەوەشدا ئەم باوەڕانەی مەرکانتیلیزم لە دەوڵەتە پێشەنگەکاندا لاوازتر بوو. لە هۆلاند، کە لە ماوەیەکی سەدەی هەڤدەیەمدا لە هەموو دەوڵەتەکانی دیکەی ئەورووپا پەرەسێنتر بوو، باوەڕی مەرکانتیلیزم نۆرەیەکی کزی هەبوو. پاشان کە ئینگلاند جێی هۆلاندی پێشەنگی گرت، مەرکانتیلیزم ئینگلیزیش کز و تەنک بۆوە. بەڵام یەکێک لە بنەما فیکرییەکانی مەرکانتیلیزم، کە دەڵێت سەرجەم سامانی زەوی نەگۆڕە، تاوی خۆی هەتا ماوەیەکی درێژخایەن پاراست. پاشان نۆڕینێکی دیکە سەری هەڵدا دەیگوت تەژەند، بە زیادکردنی بەرهەمی کار، زیاد دەبێت، بەڵام لە سەرەتادا تەنیا لە بواری تاکەکەسی و میللییدا، بەکار هێنرا. لەسەر ئاستی بواری ئابووریی میللیدا، هەر ئەو باوەڕە برەوی هەبوو کە دەیگوت دەستکەوتی ئەم دەوڵەتە زیانی ئەوەی دیکەیە.

بەڵام ئەو فراژووتنە ئابوورییە ناتەرازە تەنیا کاری لە پەیوەندنی نێوان دەوڵەتان نەدەکرد بەڵکوو لە پەیوەندی ناوخۆی تاکە دەوڵەتیش دەکرد. بە نموونە، بەشێکی کەمی ئێنگلاند لە بەری ئەو فراژووتنە ئابوورییەی دەخوارد، بە پلەی یەکەم چینێکی بازرگان بەو داهاتە خۆیان دەوڵەمەند دەکرد. بەشێکی بەرچاوی بەگزادانی زەویدار پێگەی خۆیان بە بەرهەڕەشە دەزانی. لە ململانێی نێوان ئەریستۆکراتی کۆن و نوێدا – گەر پێت خۆشە دەڵێین نێوان ئەریستۆکراتی کۆن و گەورەبۆرژوای پەرەسێن- خەڵکی دیکەی چین نەویتر، تێوە دەگلان. ڕاستە سنووری سیاسی و ئایدیۆلۆژی ڕوون و ئاشکرا نەبوون بەڵام لەیەک جودا دەکرانەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا، شەڕە گەورەکانی سەدەی هەڤدەیەم شەڕێک نەبوون، بە ئاشکرایی و ئاگادارانە، لەسەر دەسەڵاتی ئابووری بن، مەگەر ناڕاستەوخۆ ململانێی چینایەتی بن. لە نیوەی یەکەمی سەدەکەدا شەڕە دین لە ئارادا بوو، لە نێو دەوڵەتیشدا ناکۆکیی نێوان ڕێبازی دینەکیی جیاوازدا نۆرەیەکی گرینگیان هەبوو. دۆزی سەربە دین لە دونیای بیری سیاسیشدا نۆرەیەکی بەرچاویان هەبوو. گەر لە ڕوانگەی فراژووتنی ئابوورییەوە لێی بنۆڕیت دەکرێت حوکومڕانیی تاکفەرمانی پاشایەتی فرانسە بە دژایەتییەک دابنێیت لە نێوان پاشا و ئەو گوزەرانە ئابوورییەی دوو دەمڕاستی هەبوو. لەملا دەوڵەت و لەولا هەردوو بەرەی، فیوداڵیەتی Feudalism و ئەریستۆکراتی فیوداڵ – لەم سەر و هوگونۆنت Huguenot ی پرۆتێستانتی لیبەراڵ و لە ڕووی ئابوورییەوە پێشکەوتنخواز، لەوسەر. بەڵام لە ڕوانگەی لایەنە تێوەگلاوەکانەوە، ئەو حوکومڕانییە بە فەرمانێکی خودا و پێویستیەک دادەنرا دژ بە لادانی پرۆتێستانت. لە ئێنگلاند ململانێی ئابووری و جڤاکی تەواو ئاشکرا بوو، ناکۆکیی نێوان کاتۆلیک، ئێنگلیکان و سەربەخۆ Independent یەکان و کۆمەڵەی دینەکی دیکە بووبوو بە پێشەنگی ئەو ماوە ئاژاوڵەی نێوان ساڵانی 1640 و «شۆڕشی شکۆمەند» ی 1688.

فرەبەرەکیی دینەکی هەر ئەوە نەبوو وەک بیانوویەکی شەڕ بەکار بهێنرێت، بەڵکوو تاوێکی پتر گشتی و درێژخایەنی لەسەر بیردۆزەی سیاسی هەبوو. بە شێوەیەکی تیان (ناڕاستەوخۆ) ڕێگەی بۆ مافی سروشتکردی سێکولار خۆش کرد. مافی سروشتکرد لە سەردەمی ناڤینی بەرزەوە، شامەبەستێکی ڕەچاوی گرتبوو بریتی بوو لەوەی ڕەوایەتییەکی ئاکارەکی بدات بە مافی پۆزەتیڤی چەسپاو، بەڵام مەرجیشی دانابوو: مافی سروشتکرد بەندە بە دەستووری خوداکردەوە. باوەڕی لوتەرایەتی کە لە سروشتی دارزاوی مرۆڤ دەدوا وەهای کرد چەمکی «مافی سروشتکرد» بۆ خۆی بەرگومان بێت. بیروڕای سەربە مافی سروشتکرد، گەرچی چوونە بەرگێکی نوێوە، بەردەوام مانەوە.

دونیای ڕۆمانی-کاتۆلیک ڕەگی ڕووەو پشتەوەی بە سەردەمی ناڤینەوە پتەو بوو. بەڵام لە چەندین وەڵاتی پرۆتێستانتدا مافی سروشتکرد کەموزۆر بە مافێکی دونیاکرد سەری هەڵدا. ئەو بۆچوونەی باس لە مافێک دەکات هەموو گەل و میللەتێک بگرێتەوە ڕادیکالانە لە نۆڕینی دینەکی ڕزگار کران: جیاوازییەکی تەواو کەوتە نێوان ئەو دەستوورانەی لەم دونیایەدا بڕیاردەرن و ئەو دەستوورانەی لەو دونیای دیکەدا بڕیار دەرن.

بێگومان مەرجێکی ئەم مافە سروشتکردە بریتی بوو لەو فرەبەرەکییەی نێو مەسیحایەتی. ئەگەرچی هەر لایەنێک پێی وابوو خۆی خاوەنی باوەڕی دروستی مەسیحایەتییە، بەڵام ناکۆکیی بۆچوونەکان- بە تایبەتی لە ئاست پەیوەندیی نێوان کڵێسە و دەسەڵاتی دونیاکرددا- هێندە فرەوان و ئاشکرا بوون نەدەکرا مەسیحایەتی بە یەک ماف پێناسە بکرێت.

بەڵام مافی سروشتکردی سێکولار هات و بنەمای: «ئەگەر خوداش نەبایە» خەڵک چەند جۆرە مافێکیان هەر دەبوو، کردە گرفترەوێن و ئەوجا مەرجی دیکەی یەکجار گرینگی دانا. یەکێک لەوانە، وەک باسمان کرد ئەو فراژووتنە ئابووری و جڤاکییە خێرایە بوو کە بە پلەی یەکەم لە هۆلاند و ئینگلاندا هاتە کایەوە. لەگەڵ ئەو فراژووتنەدا، جڤاکێکی بۆرژوای بەهێز و تا ڕادەیەک نوێی وەها پەیدا بوو هەرگیز شێوازی مەسیحایەتی وەها تێیدا ڕۆنەچوو بوو، وێڕای ئەوەش تەواو دونیاکرد دەچوو بەڕێوە. مەرجێکی دیکەش ئەو شۆڕشی زانستی یە بوو کە بووبوو بە هاوشانێکی بیرکاری ئەو فراژووتنە.

ئەم شۆڕشە زانستییە لە سەدەی هەڤدەیەمدا بە دوند گەیشت بەڵام بنجی لە سەدەی چواردەیەمدا هەیە. کەواتە دیاردەیەکی تیژڕەو و گشتگیری ڕاستەوخۆ نەبوو، بەڵام ئەنجامەکەی وێنەیەکی تەواو نوێی سروشت و زانست بوو.

«سروشت» هەر لە سەردەمی دێرینەوە، تەنیا بە واتای «ئافەریدە» (داکەوتی بەرجەستە) نەهاتووە، بەڵکوو «ئافرێن» یشی گرتۆتە خۆ، مەبەستیش لە ئافرێن ئەو بنەما چالاک و ڕێکخەرەی نێو شتانە، «پێوەر Norm» ە، واتە بڕیاردەرە لەوەی بابەتی جیاواز دەبێت «چۆن» بن. ئەم بۆچوونەش بەند بوو بەوەی لە ڕوانگەیەکی ئامانجناسییەوە سەیری هەموو داکەوت دەکرا: نەک تەنیا ئادەمیزاد بەڵکوو هەموو بابەتێک بەرەو ئامانجێکی دیاریکراو ڕێی دەکرد. مرۆڤ تەنیا لەوەدا خۆی لە بوونەوەری دیکەی لەژێرتر جودا دەکردەوە کە ئەم دەیتوانی لە پێوەر و سروشتی خۆی لابدات.

فراژووتنی زانستی، کە لە سەدەی چواردەیەمدا دەستی پێ کرد و دەکرێت بڵێین بە بیردۆزەکەی نیووتن Isaac Newton دەربارەی هێزی ڕاکێشان (1687)، گەیشتە لووتکە، یەکێک لە ئەنجامەکانی ئەوە بوو لێکدانەوەی ئامانجاسی دەخرانە لاوە و مرۆڤ بۆ لێکدانەوەی میکانیکی دەگەڕا بۆ بابەتی بێگیان و زۆر جاریش بۆ کردەوەی گیانلەبەرانیش بەکار بێت. پێشتر، دەستووری سروشتکرد مەبەستی پێوەری ئەم یان ئەو دیاردەیەی دەدا بەدەستەوە. بەڵام ئەو دەستووری سروشتکردەی کە، بۆ نموونە، نیووتن دەربارەی بزووتنی هەساران و داکەوتنی شتان داڕشتووە، وای دەردەخات تەنیا ئەو هۆکارانەی ڕاستەوخۆ کار لە ڕەوتی بزووتنەکە دەکەن، پێشان دەدرێن. دەستووری ڕاکێشان - ی نیووتن دەڵێت یەکتر کێشکردنی ناوەڕۆکی دوو لەش پەیوەندە بە مەودای نێوان ناوەڕۆکیان و بە بارستی هەریەکەیان. گەر ئەو هۆکارانە بزانیت دەتوانی هێزی یەکتر کێشانیان ڕێک بپێوی. بەڵام ئەو دەستوورە بە هیچ جۆرێک باس لە ئامانجی لەش ناکات، ئەمە دەستوورێکە سەربە میکانیک نەک ئامانجناسی.

هەڵبەتە ئەم تێڕوانینەی سەربە میکانیزم Mechanism ڕوانینێکی نوێیە لە سروشت، بەڵام کاری کردۆتە سەر بیردۆزەی سیاسیش، چونکە چەمکی وەک «سروشتی مرۆڤ» و «مافی سروشتکرد» دەبا وردەوردە ناوەڕۆکێکی نوێ پەیدا بکەن. یەک لە دەرفەتان ئەوە بوو بیردۆزەی سیاسی تێهەڵکێشی بیردۆزەیەکی میکانیزمی وەها بکرێت گەردوون بگرێتەوە، وەک ئەوەی تۆماس هۆبز Thomas Hobbes (1588 – 1679) بە هەنگاوی یەکڕەوانە هەوڵی بۆ دا. دەرفەتێکی دیکە ئەوە بوو بیردۆزەی سیاسی ئازادیی سیاسیی خۆی بپارێزێ و لەم بوارەدا - کە هەڵسوکەوت لەگەڵ کردەوەی مرۆڤ دەکرێ- چەمکی «سروشت» هەر ئەو ناوەڕۆکە کۆنەی سەربە ئامانجناسی هەبێت.

لە ئەنجامی ئەم زمانگۆڕیەدا، فرەمەبەستییەکی هەراسێن پەیدا بوو. لە بەرهەمی زووتردا، دوان لە سروشتی مرۆڤ و... هتد شل و تەماوی بوو، بەڵام بنجەواتای وشەی «سروشت» یەکڕەنگ بوو. لە سەدەی هەڤدەیەمدا،

لە بواری سیاسیدا دەشیا سروشت بە ناوەڕۆکە کۆنەکەیەوە - وەک پێوەر - بەکار بێت، بەڵام دەشکرا بە واتای «بە پێی دەستوورانی میکانیکی کە گەردوون دەگێڕن» یان هەر نەبێت «بە پێی سروشتی بایۆلۆژی و سایکۆلۆژی مرۆڤ» بەکار بێت. جگە لەوەش بە واتای «بنچینەکی»، «مرۆڤ، پێش دەستپێکی مێژوو و دەوڵەتی ڕێکخراو، وەها بووە» بەکار هاتووە. زۆر جار وا دێتە بەر چاو نووسەرانی سەربە سیاسەت ئاگاداری ئەوە نەبووبن کام ناوەڕۆک بەکار دێنن.

بەرانبەر ئەوە، بە ئاشکرا تێڕوانینی زانستانەی نوێ، کە هێدی هێدی ترنجایە نێو جیهانبینیی سیاسییەوە، بووە هۆکارێک بۆ سەرخستنی مافی سروشتکردی سێکولار و بەگشتیش بیردۆزەی سیاسی سێکولار.

بەڵام کاریگەریی نۆڕینی زانستانە بەوە تەواو نابێت. مێتۆدی زانستانەی نوێ بە قووڵی کاری لە هەموو شێوازێکی بەرهەمهێنانی ئەدەبی سیاسەت کرد. نووسینەوەی ئەرک و بڕیارەکانی دەوڵەت کارێک نەبوو بدرێتە دەست پسپۆرانی ئەو پیشەیە، زۆربەی زانسکار و فەیلەسووفانی سەدەی هەڤدەیەم بووبوونە نووسەری سیاسی باڵادەست.

ئینگلاند: هۆبز و لۆک

سەدەی هەڤدەیەم سەدەی گۆڕانکاریی گەورەی جڤاکی و هزرییە. لە چەندین وەڵاتیشدا سەدەی شۆڕشی سیاسیی دڕندانە بوو. بەر لە هەمووشیان ئینگلاند. وێڕای ئەوەش لە ئینگلاند زەنگینترین و ڕەنگینترین بەرهەمی ئەدەبی پەیدا بوو. نەریتی کۆن دەشکێنرا، سیستەمی سیاسی یەک بە دوای یەک دەگۆڕان. مرۆڤ، نە دەیتوانی پشت بە نەریتێکی چەسپاو ببەستێت نە دەشیتوانی بنەمای سیاسی بە کردەوە بچەسپێنێت. لە ژینگەی وەها سەخت و نائارامدا، چەندین جۆرە باوەڕ پەیدا دەبێت، وشەی ڕادیکال پڕبەپێستی بەشێکی زۆری ئەو باوەڕانەیە: بیریارەکان هەوڵیان دەدا شابنەمای وەها دابنێن بۆ حوکومڕانیی هەموو دەوڵەتێک، بێ ڕەچاوگرتنی لایەنی سەربە بیروڕا و نەریتی دیکە، دەست بدات.

لە سەرەتادا، ململانێ لەسەر دەسەڵاتی پاشا و پەرلەمان بوو، بەتایبەتیش لەسەر ئەوە بوو مافی پاشا لە باج ستاندندا چەند و چۆن بێت. پاشا و باڵی سەربە پاشا لە نێوان پەرلەماندا، واتە سوارچاکان Cavalier، پشتیان بەو باوەڕە دەبەست کە دەیگوت دەسەڵاتی پاشا خێری خودایە، ڕکابەرانیشیان، سەرخڕەکان، دەیانگوت دەسەڵات دەبێت لە نێوان پاشا و پەرلەماندا دابەش بکرێت، چونکە پەرلەمان نوێنەری گەلە (واچاکە بڵێین نوێنەری بەشێکی هەڵبژاردەی گەلە).

لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو ناکۆکییانە هەتا پلەیەکی بەرز دینەکی بوون. کڵێسەی ئەنگلیکانی کڵێسەیەکی سازێن Compromise ی خاوەن ئادگاری کالڤینی و ڕۆمانی - کاتۆلیکی بوو. کڵێسە ژێردەستەی دەسەڵاتی دەوڵەت بوو، بەوەش ببووە ئامرازێک بە دەست پاشاوە. لە پەرلەماندا، سەرخڕەکان، پەیڕەوێکی سەرگەرمی کالڤینایەتیی هەمەجۆر بوون، زۆر جار بە تێکڕایان دەگوترا پیوریتان Puritan (پەیڕەوانی پیوریتانیزم Puritanism) (ئەگەرچی پیوریتان بۆ دەستەیەکی بچووکتریش بەکار دەهێنرا). بۆچوونی کۆن بەگشتی دەربارەی پەیوەندیی کڵێسە و دەوڵەت و دەربارەی سازمانی ناوەکیی کڵێسە بوو. باڵی سەربەخۆ Independent کە باڵێکی ڕادیکالی پیوریتانەکان

بوون، خوازیاربوون هەموو کڵێسەیەک تەواو سەربەخۆ بێت، نە فەرمانبەری دەوڵەت و نە ژێردەستەی مەترانان بێت. لەبەر ئەوە داوای جۆرە سنگفرەوانییەکی دینەکییان دەکرد - ئەگەرچی زیاتر بۆ خۆیان بوو وەک لەوەی بۆ لایەنی دیکەش بێت.

ئەو ناکۆکییانە لە بەرەو بنەتای سالانی 1640 تەواو پێگەیین و بەرەنجامەکەشی ئەوە بوو پاشا ئیعدام کرا و ئینگلاند کرا بە کۆمار و Oliver Cromwell کرا بە سەرکۆمار. کۆمارەکە مەزن نەبوو، تەمەنی لە دە ساڵێک تێپەڕی کرد. بە هەڵگەڕانەوە Restoration ی ساڵی 1660 خوونکارەتی ستیوارت Stuart دەسەلاتی گرتەوە دەست. بەلام شەڕ هەر بەردەوام بوو، ساڵی 1688 پاشای فەرمانڕەوا لابراو پاشایەکی نوێ، بە دەسەلاتێکی سنووردراوەوە جێگەی ئەوی گرت (شۆڕشی شکۆمەند). ڕووداوەکانی ساڵی 1688 لە زۆر ڕووەوە گەڕانەوەیەک بوو بۆ دۆخی کۆن: دابەشینی دەسەلات لە نێوان پاشا و پەرلەماندا وەک خۆی لێ هاتەوە. ئاخێوەرانی شۆڕشەکە - کە جۆن لۆک John Locke (1632-1704) لە هەرە بەرچاوەکانیان بوو - شۆڕشەکەیان بە سەرکەوتنی نەریتی ژیرانە دادەنا. بەلام شۆڕشەکە گەلێک لایەنی دیکەی بەدەمەوە بوو: بووە هۆی لابردنی گەورەترین کۆسپی سیاسی لە ڕێی فراژووتنی سەرمایەدارەتیی هاوچەرخدا. بنکەی دەوڵەت باوەشی بۆ خەسڵەتێکی تایبەتی گرتەوە کە بریتی بوو لە تێکەڵێکی نەریتپارێزیی ئەریستۆکراتانە Aristocratic Traditionalism و نوێکاریی بۆرژوایانە. لەو دەمەوە، ئەو خەسڵەتە، بووە مۆرکێک و بۆ ئینگلاند مایەوە.

ئەو ئەدەبە سیاسییەی لە ماوەی شۆڕشە گەورەکاندا بە بەرهەم هات، یەکجار دەوڵەمەند بوون. ئاشکرایە کە ناکۆکیی دینەکی نۆرەیەکی بەرچاویان لەو ئەدەبەدا هەبوو. بەلام ئەو تێبینییانەی ڕاستەوخۆ سەربە بواری ئایدیۆلۆژی و تەنانەت چینایەتیش بوون، شاپلەیان هەبوو. Diggers (هەڵکەندەکان: ئەم ناوەیان لەوەوە هاتووە کە دەیانویست زەویی گشتیی بەسەر هەژاراندا دابەش بکەن) ئەوپەڕی چەپیان گرتبوو. ئەمانە، لە ئەدەبی سیاسیدا، کەمتر بەرچاون، لەگەڵ ئەوەشدا شیاوی ئەوەن وەک ئاخێوەرێکی خەڵکی ستەمدیدە باس بکرێن - ئاخێوەری لەم بابەتە، وەک باسمان کرد، لە مێژووی بیری سیاسیدا، دەگمەنن. Diggers زۆر بەتوندی جەخت لەسەر ئەو پەیوەندییەی نێوان ئابووری و سیاسەت دەکەن، ئامانجیان سۆسیالستانەیەکی لێڵە.

لە تەک Diggers دا Levellers هەبوون. ئەمانە نوێنەرایەتیی ئەفسەری نزم و بۆرەپیاوانی نێو لەشکری Cromwell بوون، بەلام بە گشتی ئاخێوەرێک بوون بۆ نێوچینی ژێرکەوتە، کاسبکاران، وردەبازرگان و تا ڕادەیەکیش جووتیاران. Levellers بە واتای «یەکسانپەروەران» دێت.

بەلام ئەو یەکسانییەی ئەمان بە ئامانجیان گرتبوو بەر لە هەر شتێک سیاسی بوو (Diggers، بۆ ئەوەی ئەو جیاوازییە ئاشکرا بکەن، خۆیان ناونابوو True Levellers واتە یەکسانپەروەرانی دروست). داخوازی Levellers ڕیفۆرمی پەرلەمان بوو بۆ ئەوەی ببێتە بەشێکی گەورەتر و فرەوانتری گەل و هەروەها ببێتە ناوەندێکی خۆڕسکی دەسەلاتی میللی. ئەمانە داوای مافی سیاسیی تاکگەرا Individual یان دەکرد و بەو جۆرە پێشکاتییان لە بیروڕای سیاسیی لیبەرالانەی دواکات کرد.

لە سەرپەڕی کایەی سیاسی بەرانبەریشدا لایەن هەبوون داوای پاشایەتییەکی تاکفەرمانیان دەکرد. بەڵگەی ئەمانە، بەر لە هەر شتێک، سەربە ڕەوایەتی Legitimism بوو: پێیان وابوو پاشایەتیی تاکفەرمان ئەو مافەی لە خوداوە پێ بەخشراوە هەموو دەسەلاتێکی ناو وەلاتەکە بگرێتە دەست. بەڵگەکاری Argumentation ی ئەمانە زۆربەی جار تەواو ساکار بوو بەلام تینێکی زۆری هەبوو، بەتایبەتی پاش هەڵگەڕانەوەکەی 1660.

بۆ ئەوەی مەودای گفتوگۆی ئایدیۆلۆژی لە ئینگلاندی سەدەی هەڤدەیەمدا ڕوون بێتەوە، خراپ نییە لە نێزیکەوە ئەو تێکستانە شی بکەینەوە کە دەشێن ببنە نموونەیەکی ئەو سێ ڕێبازەی باسمان لێوەکردن. بیروڕای وروژێن، کە بە پلەی یەکەم Diggers نوێنەرایەتی دەکرد و Gerrard Winstanley ئاخێوەری بوو – لە بەشی پێشوودا بە کورتی باس کران. هەرچی Levellers و ڕەواپەروەران Legitimist بوون، بەرهەمێکی وەهایان نییە تایبەتمەندییەکانی بیری سیاسی سەدەی هەڤدەیەم پێشان بدەن. ئەوجا ئەگەر بەدوای نووسەری وەهادا بگەڕێین لە نووسینەکانیاندا بنەمای نەخشی ئەو بیرانەیان کێشابێت، ئەوا دەبێت تۆماس هۆبز Thomas Hobbes و جۆن لۆک John Locke هەڵبژێرین. هۆبز لایانگری تاکفەرمانیی ڕەها بوو، بەڵام لەگەڵ ڕەواپەروەراندا لایەنی هاوبەشی کەم بوو. وەها پێ دەچێت تینی ڕاستەوخۆی باوەڕەکەشی یەکجار کەم بوو بێت. بەڵام هۆبز بە شێوازێکی یەکڕەو و ڕوونی وەها کە لە مێژووی بیری سیاسیدا کەممانەندە، لە چەندین بیردۆزەی سیاسی دەدوێت، ئەو بیردۆزەگەلە بە شێوەیەکی پەرت و بڵاو، لای ئەموئەو لە سەدەی هەڤدەیەم و دواتریش، زۆر جار دێنە ڕێمان. جۆن لۆک وەها یەکڕەو و ئاشکرا نییە، بەڵام ئەویش لە ڕۆژگاری خۆیدا، بیری ساماندارەتیی بۆرژوایانە و بیری مافی سیاسیی تاکگەرا (واتا تایبەت بە تاکەکەس) لە هەموان ڕوونتر دەردەبڕێت. لەم بوارە و چەندین بواری دیکەشدا، لۆک وەک کەسایەتییەکی بەرزی سەردەمی ڕۆشناکی Enlightenment دێتە پێش.

هۆبز و لۆک تەنیا بیریاری سیاسی نەبوون. هۆبز، لە سەدەی هەڤدەیەمدا، یەکێک بوو لەو گەورانەی پێیان دەگوترا وەستایانی سیستەمی فەلسەفی. سیستەمەکەی ئەو بە شێوەیەکی لۆژیکانەی توند و لەسەر شێوازی ئەندازەناسی Geometry ی یوکلیدەس Euklides، هەڵچنراوە. لە دەراوی چەند سەلمێنە Axiom یەکی ساکارەوە ڕێ بەرەو خەسڵەتی وەها دەکات هەموو دونیا بگرێتەوە. هۆبز مەتێریالیست و میکانیستە: تەنیا لەش بوونی هەیە و دەکرێت هەموو دیاردەیەک بە بزووتنی میکانیکانەی لەش لێکبدرێتەوە. نووسینی سیاسی هۆبز تەنیا بەشێکی باش جۆشکراوی سەرجەم نووسینەکانییەتی. هۆبز بە وردترین شێوە لە *Leviathan (1651)* دا – باس لە بیردۆزەی دەوڵەت دەکات. لەو کتێبەدا هۆبز دەڵێت تەنانەت دیاردەی جڤاکیش دەکرێت بە بزووتنی لەش (واتە لەشی مرۆڤەکی) سەیر بکرێن و لێکبدرێنەوە.

دیتنی فەلسەفیی لۆک جۆرێکی تەواو جیاوازە. لۆک لایەنگری بیری ئەزموونگەری- یە: ئەو زانیارەی ئێمە هەمانە دەربارەی دونیای بەرهەست، سەرچاوەکەی شارەزایی و ئەزموونە. ڕاستە لۆک لەو خاڵەدا تەواو یەکڕەو نییە و ئاسانیشە دژوەستان بدۆزینەوە لە نێوان بیردۆزەی زانیاری خۆی و ئەو بیروڕایانەی لە گرینگترین بەرهەمی سیاسیی خۆیدا «دوو تۆژینەوە دەربارەی حکوومەت» *Two Treatises of Government (1691)* باسی کردوون. بەڵام ئەوەی لۆکی تەواو هەڵاوێردووە ئەو ڕێبازە گومانگرە و ئەو باوەڕە بەهێزەیەتی بە «هۆشی ڕوون *Common Sense*».

لەوانەیە کارێکی دڵکێش بێ هۆبز و لۆک بە دوو کەسی تەواو پێچەوانەی یەک دابنێین. لە زۆر شادۆزدا تەواو دژوەستاوی یەکن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، هەردوو بەرهەمی *Leviathan* و *Two Treatises* نیشانەی تەواویان تێدایە بۆ ئەو گۆرانکارییە بنەڕەتییانەی نێو جیهانبینیی سیاسی، کە بوونەتە خەسڵەتێکی سەدەی هەڤدەیەم. لەبەر ئەوە چەند گرینگە جیاوازیی نێوانیان پێشان بدرێن، ئەوەندەش گرینگە لایەنی هاوبەشیان بخرێتە ڕوو.

تاگگەرایی سیاسی

زووتر لە ستۆیسیزم و مەسیحایەتیی زوودا جۆرێک لە تاگگەرایی- مان هاتەڕێ. ئەو تاگگەراییە مرۆڤی دادەبڕی لە پەیوەندییە جڤاکی و سیاسییەکانی خۆی. ئەوە تاگگەرایی ناسیاسی بوو: مرۆڤ لە دەرەوەی سیستەمی سیاسی و وێڕای سیستەمەکە، دەردەکەوێت و نرخی سەربەخۆی دەبێت وەک تاکەکەس.

لە ڕیفۆرمکاریدا و بەتایبەتی لای لوتەر، تاگگەراییەکی دینی هەبوو: پەیوەندیی دینەکیی یەکلاکەرەوە، پەیوەندیی نێوان خودا و تاکەکەس. بەڵام ئەمیان تاگگەراییەکی سیاسی لەگەڵ خۆی نەهێنا.

بۆ یەکەم جار لە سەدەی هەڤدەیەمدا تاگگەرایی سیاسی لە بەرەیەکی فرەواندا پەیدا دەبێت. لای هۆبز و لای لۆک و لای زۆری دیکەش بیری ئەوەی: ئەرکی دەوڵەتە بەرژەوەندی تاکەکەسان بپارێزێت، دێتە کایەوە.

بە نۆڕینی لۆک مافی سروشتانە (بەپێی مافی سروشتکرد) ئەو مافانەیە کە بۆ تاکەکەسە. کەواتە هەر هەموو داکەوتی سیاسی، دەستووردانان، دەسەڵاتدارییەتی و دادپەروەری دەبێت مافی تاکەکەس و پاراستنی تاکەکەس بە ئامانج بگرن.

لۆک و هۆبز باس لە بیری «پەیمانی جڤاکی Social contract» دەکەن. لای هەردووکیان، هەروەها لای زۆربەی نووسەرانی سیاسیی سەردەمی ڕۆشنگەریی سەدەی هەژدەیەم، بیرێکی تەواو سیاسی و تاگگەرایە: دەوڵەت دەبێت ڕێک لەسەر ڕەزامەندیی یەکەیەکەی ئەندامانی بڕوات بەڕێوە.

ئەم گوتەیەش نابێت خشت وەک خۆی وەربگیرێت. لە ڕاستیدا ئەم بیرە، لەلایەن بیریاری جیاوازەوە بە شێوەی جیاواز دەربڕاوە. بەڵام بۆچوونی ناواز ئەوەیە دەڵێت: دەوڵەت بۆ ئەوەی کردە بێ دەبێت بارێکی وەها بۆ ئەندامانی خۆی دەستەبەر بکات بەبێ بوونی دەوڵەت دەستیان نەکەوێت. لەبەر ئەوەیە دەوڵەت دەبێت لەسەر ڕەزامەندیی ئەندامانی بڕوات بەڕێوە. گەر هەموو ئەندامان ئاسوودە بن ئەوا دەوڵەت دەسەلمێنن نەک دۆخی سروشتکرد.

باوەڕی دۆخی سروشتکرد و پەیمانی جڤاکی، بۆ سەدەی هەڤدەیەم، بیرێکی نوێ نەبوو، بەڵام شێوازی تاگگەرا تێیدا تازە بوو.

دۆخی سروشتکرد نابێت بە دۆخێکی بەر لە مێژوو یان بەر لە سیاسەتی تێبگەن، بەڵکوو، بە پلەی یەکەم، هۆنینەوەیەکی هزریی خەیاڵکردە: گەر مرۆڤ لە هەموو پەیوەندییەکی جڤاکی دابڕێ و ژیانێکی سەربەخۆ بژی، ئایە ئەو ژیانە چۆن دەبێ؟

هۆبز بەو پرسیارە هەوڵ دەدات ڕاڤەیەکی سایکۆلۆژیانەی ماکی تاکەکەس بکات، ئەوە چییە مرۆڤ هان دەدات و جڵەوی دەگرێت. هۆبزیش وەک زۆری دیکەی بەر لە خۆی و دوای خۆی، پێی وابوو مرۆڤ سروستێکی نەگۆڕی هەیە. بیری دۆخی سروشتکرد بەر لە هەر شتێک باوەڕێکە دەربارەی سروشتی مرۆڤ.

مرۆڤی هۆبز دوو کەرتە، بابڵێین دوو جۆر سروشتی هەیە. هەم سۆزیارە و هەم هۆشیار. بەبێ دەوڵەت و دەسەڵاتی سەپێنەری دەوڵەت، بەناچاری لایەنی سۆز زاڵ دەبێت بەسەر لایەنی هۆشدا. لەبەر ئەوە، لە دۆخی

سروشتکرددا مرۆڤ کۆیلەی سۆزە، هەوڵ دەدات هەموو شتێک بۆ خۆی بێت و خۆشیی لە هەموو شتێک وەربگرێت. بەوەش دەکەوێتە ململانێ لەگەڵ مرۆڤی دیکەی خاوەن هەمان تەمای بێبڕانەوە. هۆبز دەڵێت، دۆخی سروشتکرد شەڕێکی هەموانە دژ بە هەموان. بەڵام مرۆڤ بەرگەی ئەم دۆخە ناگرێت. خەڵکی لەیەک کۆدەبنەوە بۆ ئەوەی شەڕی بێبڕانەوەیان ببڕنەوە. سۆز بەرەو شەڕیان دەبات و هۆشیش، بە پلەی یەکەم، فێری ئەوەیان دەکات هەوڵی ئاشتی بدەن. ئاشتی تەنیا بەوە وەدەست دێت خەڵکی هەموو دەسەڵاتێک بدەنە دەست دەوڵەت، واتە بیدەنە دەست ئەوانەی دەوڵەتەکە دەگێڕن: پاشا بێت یان ئەنجومەنێکی کارگێڕ. تەنیا لە دەوڵەتێکی ڕێکخراودا چەمکی وەک ڕەوا، نارەوا و موڵکایەتی واتایان دەبێت.

بۆچوونی هۆبز دەربارەی دۆخی سروشتکرد، بە پلەی یەکەم، هۆنینەوەیەکی هۆشەکی Rational یە، نایسەلمێنێت کە تێکڕای ئادەمیزاد، لە سەرەتاکانی مێژوو، لە دۆخی سروشتکرددا ژیابن. بەڵام پێی ڕاگەیشتووە کە خەڵک لە زۆر شوێنی ئەمەریکا بەبێ دەوڵەت دەژین، واتە لە دۆخێکی سروشتکرددا دەژین. ئەوانە ژیانیان ڕێک «ئاژەڵئاسایە».

لەگەڵ ئەوەشدا، هۆبز دەڵێت دۆخی سروشتکرد بەردەوام هەڕەشە دەکات. لە ڕاستیشدا هۆبز و ئینگلیزەکانی هاوزەمانی خۆی، لە شەڕی نێوخۆدا، لە دۆخێکی سروشتکرددا دەژیان. «ئەوا دەبینین گەر دەسەڵاتێکی هاوکۆ نەبوو خەڵکی لێی بترسێت، گوزەران چی بەسەر دێت، گەلێک کە زووتر لە سایەی حکوومەتێکی ئاشتەوادا دەژیا، چۆن دەکەوێتە شەڕی نێوخۆوە». کەواتە دۆخی سروشتکرد بەلای هۆبزەوە دۆخێکی هۆشنەیار و بەدە، سروشتی سۆزیارانەی مرۆڤ تێیدا بێسنوورە. بەڵام مرۆڤ سروشتێکی هۆشەکیشی هەیە، ئەمەیان خۆی لە دەوڵەتسازیدا دەنوێنێت. هۆشمەندیی دەوڵەتسازی لە دوو جێگەدا دێتە بەرچاو، یەکەم لە «مافی سروشتکرد» دا کە باس لە مافەکانی وەڵاتیانی دەوڵەت دەکات، دووەم لە بەرانبەرە نایەتییەکەی مافی سروشتکرد، کە دەستووری سروشتکردە، لەوێدا باس لە ئەرکەکانی سەر شانی وەڵاتییان دێتە پێش. (وشەی «سروشت» لە لای هۆبز دوو واتای هەیە: لە چەمکی «دۆخی سروشتکرد» دا «سروشت» ئاماژەیە بۆ سروشتی سۆزیاری مرۆڤ، لە «دەستووری سروشتکرد» و «مافی سروشتکرد» دا سروشتی هۆشیاری مرۆڤ دەبێتە دەراوی هۆبز).

گریمانە گرینگەکەی هۆبز ئەوەیە دەڵێت خەڵکی تەنیا لە چێوەی سیستەمی سیاسیدا مافیان هەیە و ئەرکیان لەسەرە. هەر لەمەشدایە یەکەم جیاوازیی گرینگی نێوان هۆبز و لۆک دەردەکەوێت.

لۆک- یش باس لە دۆخی سروشتکرد دەکات، بەڵام وێنەکەی ئەو زۆر ڕوونترە. بە نۆڕینی هۆبز، خەڵکی لە دۆخی سروشتکرددا نە مافیان هەیە نە ئەرک. شتێکیش نەبووە پێی بگوترێت هی من و هی تۆ، کەواتە موڵکایەتیش نەبووە. بەرانبەر ئەوە لۆک پێی وایە دەستووری سروشتکرد لە دۆخی سروشتکردیشدا برەوی هەیە. بەڵگەش لە دینەوە دەهێنێتەوە: خودا هەموو ئافەریدەیەکی سەر ئەم زەوییە- گیانەوەر و ڕوەک- ی خەڵاتی مرۆڤایەتی کردووە. کەواتە خەڵک خاوەنی ئەم بەرهەمانەن. ئافەریدەی خودا هێندە زۆرە بەشی ژیانی هەموو مرۆڤایەتی دەکات. (ئەم بۆچوونەی دەڵێت خودا بەرهەمی سروشتکردی لەگەڵ پێداویستییەکانی ئادەمیزاددا گونجاندووە، بەشێکی بەرچاوی ئەو باوەڕەیە کە پێی دەڵێن Physico- Theology، باوەڕێکی کۆنە و لە سەدەی هەژدەیەمدا، بەتایبەتی لە بواری زانستی دونیازادەدا، وەک بایۆلۆژی و ئابووری، شانۆرەی بینی). کەواتە، بە بۆچوونی لۆک، هەموو مرۆڤێک تەنانەت لە دۆخی سروشتکرددا، بەشێکی ڕەوای پێ براوە. دەستووری سروشت

داوای لێ دەکات بەو بەشەی خۆی ڕازی بێت. ئەگەر دەستی بۆ موڵکی یەکێکی دیکە درێژ کرد، ئەوا لە دەستووری سروشتکرد لای داوە.

کەواتە، دۆخی سروشتکرد بە لای لۆکەوە، تا ڕادەیەک دۆخێکی چاکەیە. هۆیەکی کەمسەنگی ئەو جیاوازییەی نێوان هۆبز و لۆک، لەم ڕایەدا، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لۆک ڕاگەیاندنێکی گەشتری پێگەیشتووە دەربارەی «ژیانی کێوییەکان» (لە تێکڕای بیردۆزەی سیاسیی سەدەی هەژدەیەمدا، بیری «کێوی بەگزادە» دەبێتە بۆچوونێکی باو و گرینگ). بەڵام ئەم جیاوازییە هۆی گرینگتری هەبوو، ئەویش نۆڕینی ئەو دووانەیە لە پەیوەندیی نێوان ماف و دەستوور لە لایەک و دەوڵەت لە لایەکی دیکە. بە دیتنی هۆبز هیچ ماف و دەستوورێک نییە بەبێ بنگەی سیاسی، بە دیتنی لۆک ماف و دەستوور لە دەوڵەتسازی بنجیترن. بە نۆڕینی هۆبز دەوڵەت بە پلەی یەکەم بۆ ئەوە ساز دەکرێت ماف و دەستوور دەرفەتی دروست بوونیان پەیدا بێت. بە نۆڕینی لۆک دەوڵەت تەنیا بۆ ئەوەیە ماف و دەستوور بسەلمێنی و بپارێزێت.

بە دیتنی لۆک تاکە بنەمایەک ڕەوایەتی بدات بە بوونی دەوڵەت ئەوەیە تاکەکەس بپارێزێت لە لادانی مرۆڤەکە خۆی و خەڵکی دیکەش لە دەستووری سروشتکرد. دۆخی سروشتکرد تەنیا یەک کەماسی هەیە: ئەگەر کەسێک لە دەستووری سروشتکرد لا بدات، کەس ناتوانێت سزای بدات. ئەم تاکە کەماسییەیە دەبێتە هۆی پێویستبوونی دەوڵەتسازی.

وەک دەردەکەوێت، تاکگەرایی سیاسیی لۆک لەوەی هۆبز پوختەترە. هەردووکیان لەوەدا هاوبیرن کە بوونی دەوڵەت بۆ ئەوەیە تاکەکەس بپارێزێت. بەڵام بە دیتنی هۆبز، ئەگەر دەوڵەت تەنیا ئاسوودەیی و ئاشتیی بۆ تاکەکەس تەرخان بکات ئەوا تاکەکەس بەرانبەر دەوڵەت هیچ مافێکی دیکەی نییە. بە دیتنی لۆک دەوڵەت، تەنیا ئەو کاتە دەتوانێت داوای هۆگری لە تاکەکەس بکات، کە دەوڵەت ئەو مافانە بۆ تاکەکەس دابین بکات کە لە دۆخی سروشتکرددا هەیەتی.

موڵکایەتی

ئەگەر بە وردی لە جیاوازیی بۆچوونی هۆبز و لۆک دەربارەی موڵکایەتی بکۆڵینەوە، ئەو دەمە جیاوازیی دیتنی سیاسیی هەردووکیان ئاشکرا دەبێت. بارودۆخی موڵکایەتی، بە گشتی، تەگەرەیەک نییە بەلای هۆبزەوە، بەڵام لای لۆک بووەتە شامەبەستی *Two Treatises of Government*.

دەبێت لە بیرمان بێت کە زاراوەی نەریتیی موڵکایەتی تەنیا بابەتی دەرەکی، واتە کاڵای خاوەن بەهای ئابووری، ناگرێتە خۆ. هۆبز و لۆک زاراوە بەرفرەوانەکەی موڵکایەتی بەکار دەهێنن. تێبینییە کەمەکانی هۆبز دەربارەی موڵکایەتی، لەم چەند گوتەیەدا چڕ دەبێتەوە:

«ئەوە کاری مەزنایەتییە/ واتە ئەو یان ئەوانەی دەسەڵاتی سیاسییان بەدەستە/ دەستووری وەها دابنێن هەر کەسێک لە ڕێیانەوە لێی ئاشکرا بێت چ شتێکماڵی خۆیەتی و چ کردەوەیەکی لێ ئازادە، بێ ئەوەی هیچ کەسێکی دیکەی ژێرکردە ڕێگەی پێ بگرێت، ئەمەیە خەڵک پێی دەڵێت موڵکایەتی. بەر لەوەی دەسەڵاتی مەزنایەتی پەیدا بێت / ..../ هەموو کەسێک مافی هەموو شتێکی هەبوو، ئەوەش بووە هۆی ناچارەبوونی

هەڵگیرسانی شەڕ. لەبەر ئەوەیە ئەو موڵکایەتییەی بۆ پاراستنی ئاشتی گرینگە و پەیوەندیی بە دەسەڵاتی مەزنایەتییەوە هەیە، لە لایەن دەسەڵاتی مەزنایەتییەوە لە پێناوی ئاشتیدا، بڕیاری لەسەر دەدرێ».

وشەی «موڵکایەتی» لەلای لۆک ناوەڕۆکێکی تەواو دیاریکراوتری هەیە. پێش هەموو شتێک، مرۆڤ لە لایەن سروشتەوە خاوەنێکی ڕەوای «کەسایەتی خۆیەتی»، واتە خاوەنی بوونی فیزیکیی خۆیەتی و لەو ڕێگەیەشەوە خاوەنی کاری خۆیەتی. کەواتە مرۆڤ خاوەنی خۆی و چالاکیی خۆیەتی. لە بەر ئەوەش دەبێت ببێتە خاوەنی بەرهەمی کاری خۆی.

ئاشکرایە هۆبز، موڵکایەتی - بە واتا بەرفرەوانەکەیەوە- لە دەوڵەتدا، بە بابەتێکی دەستی دووەمی دادەنێت. یان با بڵێین دابەشینی جیاوازی موڵکایەتی ڕێی پێ دەدرێت بە تاکە مەرجی ئەوەی لەگەڵ بنەما سەرەکییەکەی دەوڵەتدا بگونجێت کە پاراستنی تاکەکەسە لە شەڕ و ناکۆکی.

بە نۆڕینی لۆک موڵکایەتی، بە واتا فرەوانەکەیەوە، بەرزترین پلەی هەیە. مافی موڵکایەتی، تەنانەت بێ دەوڵەتسازیش، بوونی هەیە و «هۆی سەرەکی و گەورەی ئەوەی خەڵک یەک دەگرن و دەچنە ژێر ڕکێفی حکوومەتێکەوە ئەوەیە موڵکایەتیی خۆیان بپارێزن».

کەواتە موڵکایەتی لای لۆک ژیان و ئازادییش دەگرێتەوە، بەڵام ئەو بۆچوونەی لۆک کە دەڵێت ئەوەی کارێک دەکات بە تەنیا خۆی مافی بەرهەمی کارەکەی خۆی هەیە، جێیەکی تەواو درەخشانی هەیە.

بۆچوونەکە خۆی نوێ نییە- زووتر لە سەردەمی ناڤیندا هەبوو - و پاشان نەک هەر لە نێو ئەوانەی لۆکیان بە مامۆستا دادەنا بەڵکوو لە نەریتی سیاسیی دیکەشدا سەنگی هەبووە. ئەو بۆچوونە بووە بەڵگەیەکی گرینگی خەباتی سۆسیالیستان دژ بە موڵکایەتیی کەسیی سەرمایەداران: کرێکار، لە بەرهەمی کارەکەی خۆیدا، مافی هەیە. بەڵام لەو بارە سیاسیی و ئابوورییەی لۆک تێیدا هەڵکەوتبوو، ئەم بۆچوونە ناوەڕۆک و تینێکی تەواو جیاوازی هەبوو. نە لە لایەن لۆکەوە و نە لە لایەن هاوبیرانییەوە، ئەم بۆچوونە بەوە لێک نەدرایەوە کە ئەو کەسەی کارێک ئەنجام بدات، بۆ نموونە کارێکی دەستەکی، سوودی ئابووری کارەکە بۆ خۆی دەبێت. بەڵکوو کرایە سەنگەرێک بۆ پاراستنی موڵکایەتیی کەسەکی بەرانبەر موڵکایەتی دەوڵەتی و گشتی. ئەم بۆچوونە، بەپلەی یەکەم، بووە پارێزگارێکی موڵکایەتی پەرەسێن، واتە پارێزگارێکی مافی زیادبوونی موڵکایەتی کەسەکی.

لۆک ناڵێت ئەم گوتانە سەربە مافی گرووپێک یان چینێکی تایبەتین- بەڵام لەو ژینگەیەدا، وشەکانی ڕاستەوخۆ ئەو ناوەڕۆکە دەگرنە خۆ.

ڕاوێژەکەی لۆک یەکڕەوییەکی ناوازەی تێدایە. وەک باسمان کرد، ئەو پێی وایە خودا هێندەی خۆراک و بابەتی پێویستی دیکەی داوە بە ئادەمیزاد بەشیان بکات. بەڵام لە ڕێگەی کارکردنەوە مرۆڤ بەشێکی دیکەش دەخاتە سەر ئەوەی سروشت داویەتی: مرۆڤ بایەخی شتان زیاد دەکات، مرۆڤ جۆرە زیاد بوونێک دەهێنێتە کایەوە.

بەو جۆرە لە سەرەنجامی فراژووتنی ڕەها ئابوورییەوە نێزیک دەبینەوە، بەڵام لۆک ئەو سەرئەنجامە ناخوێنێتەوە، کاتێک باس لە پەیوەندی ئابووریی نێوان دەوڵەتان دەکات هەر هۆگری بنەماکانی مەرکانتیلیزمە: ئەوەی میللەتێک دەستی دەکەوێت، دەبێت میللەتێکی دیکە لە دەستی بدات. بەڵام کاتێک لە بواری ناوخۆی دەوڵەت

دەدوێت، بێ دوودڵی باس لە پێشکەوتنی ئابووری دەکات. لۆک بە ئاسانی دەڵێت ئەوانەی بە چالاکیی خۆیان سامانی دەوڵەت زیاد دەکەن، بۆخۆیان مافی دەوڵەمەندبوونیان هەیە.

مافی موڵکایەتی دەبێتە مافێکی موڵکایەتیی کەسەکی وەها نرخێکی هەبێت. لە ئەورووپای سەدەی هەڤدەیەم و هەژدەیەمدا مافی موڵکایەتی جگە لە ژیان و پێداویستییە بنجییەکانی ژیان وەک خۆراک و پۆشاک شتێک نەبوو بەر زۆر کەس بکەوێت.

دەوڵەت و ئازادی

هۆبز و لۆک، بەرهەمە سیاسییەکانی خۆیان بۆ ئەوە داناوە کار لە دۆخی سیاسی ئەو دەمەی خۆیان بکەن، بیگۆڕن یان بیچەسپێنن. کاریگەریی ئەو بەرهەمانە بۆ دونیای پاش ئەو زەمانە باسێکی دیکەیە.

هۆبز بەرانبەر هەر بۆچوونێکی داوای بەشکردنی دەسەڵات بکات پشتگیری لە تاکفەرمانی دەکات و دەڵێت دەسەڵات نەبەشە (بەش ناکرێت). پاشایەتیی تاکفەرمان بە هەرە بەرز دادەنێت، بەڵام هەموو بەڵگەکارییەکی هۆبز بە شێوەیەکی بنەڕەتانە جیاوازە لەگەڵ ئەو ڕەوایەتی Legitimism و نەریتپارێزی Traditionalism یەی خوونکارەی ستیوارتی Stuart دەسەڵات خۆی پێ چەپارە دەدا. هۆبز جەخت لەسەر ئەوە دەکات نەبەشیی دەسەڵات شامەبەستە، جۆری دەسەڵاتداران لامەبەستە. لەبەر ئەوەشە هۆبز پێی وابوو Leviathan پارێزگارییەکە لە حکوومەتی Oliver Cromwell یش.

لۆک، لە سەرەتای ساڵانی 1680 دا، لە تاراوگەوە *Two Treatises of Government* ی نووسی، بەڵام هەتا پاش شۆڕشەکەی 1688 بۆی نەلوا بڵاویان بکاتەوە. دیباجەی ئەو کتێبە پەسنێکە بۆ شۆڕشەکە و بەوەش دەبێتە پەسنێک بۆ ئەو دەسەڵات بەشکردنەی شۆڕشەکە بە ئامانجی گرتبوو.

هۆبز فەلسەفەی دەوڵەتی لەسەر ئەوە هەڵبەستبوو کە دەوڵەت دەستکردە Artifact (واتە خۆڕسک نەڕسکاوە بەڵکوو هەڵبەستراوێکە مرۆڤ شیرازەهۆنیەتی). دەوڵەت جۆرە مرۆڤێکە، بەڵام بە شێوازێکی دیکە، زلەمرۆڤێکە لە یەکەیەکەی مرۆڤی دیکەی ئاسایی پێکهاتووە. هۆبز دەڵێت تاکەکەس خاوەنی خواست و هۆشە، بە هاوڕەنگیی ئەوەش، دەوڵەت- بۆ ئەوەی نەڕووخێ- دەبێت خواست و هۆشی هەبێت، واتە مەزنایەتی دەبێت خواست و هۆشی هەبێت.

هۆبز ناڵێت مەزنایەتی یان دەسەڵاتی تاکفەرمان دەبێت یەک مرۆڤ بێت. هەر وەک چەندین بیریاری سیاسیی پێش خۆی و پاش خۆی، هۆبزیش سیستەمی پاشایەتی (یەک کەس خاوەنی دەسەڵات بێت) و ئەریستۆکرات (گرووپێکی هەڵبژاردە خاوەن دەسەڵات بێت) و دیمۆکرات (هەموو گەل، یان ئەو بەشە لیسەلمێنراوەی گەل، خاوەنی دەسەڵات بێت) جودا دەکاتەوە. هەڵبەت سەپاندنی ئەم جۆرە دابەشکردنە، کە لەگەڵ هەلومەرجی شارەدەوڵەتی یۆنانیدا گونجێنرابوو، لە سیستەمی سیاسیی درەنگتردا، بەرگومان بوو. بەڵام هۆبز دەیویست ڕوونی بکاتەوە کە دەشێت چەند کەسێک ببنە نوێنەری دەسەڵاتی مەزن - گرینگ بەلایەوە ئەوە بوو دەسەڵات لە نێوان بۆ نموونە پاشا و پەرلەماندا بەش نەکرێت.

بەرانبەر ئەوەش، هۆبز دەڵێت دەوڵەت خۆڕاگرتر دەبێت گەر دەسەڵاتی مەزن بە دەست تاکە یەک کەسەوە بێت. ئەنجومەنی بڕیاردەر، لە هەر جۆرێک بێت، خواستی دژ بە یەکی تێدایە، یەک خواستیش دەبێت سەرکەوێت، هەر چۆنێک بێت هەر دەکاتەوە ئەوەی لە دوا هەنگاودا یەک مرۆڤ دەبێتە خاوەن دواگوتەی بڕیاردەر. کەواتە سیستەمی سەنگگرانی ئەنجومەن هەر تەگەرەیە لە ڕێی بەجێ هێنانی خواست و خستنەکاری دەسەڵاتدا.

شایەنی سەرنج ئەوەیە هۆبز ناڵێت دەوڵەت دەبێت لەلایەن یەک کەسەوە ببرێت بەڕێوە، ئەو دەڵێت دەوڵەتی کردە لە ڕاستیدا لە لایەن یەک کەسەوە دەبرێت بەڕێوە. مەبەستی هۆبز لە فەلسەفە سیاسییەکەی ئەوە نییە شارێی ئاکارەکیی سیاسی پێشان بدات، بەڵکوو دەیەوێت پێشانی بدات دەوڵەت لە ڕاستیدا چۆن بەڕێوە دەچێت و هۆی ڕووخانی چییە.

ئاشکرایە کە دەوڵەتسازی بەلای هۆبزەوە ئەوە ڕادەگەیەنێت کەسانی مافبەدەر و ناپەیوەست هەموو دەسەڵاتێک بۆ مەزنایەتی تاکفەرمان بەجێ دەهێڵن. تەنیا دەستووری سروشتکردە سنوور بۆ «دەستڕۆیی» ی مەزنایەتی دادەنێت و ئەو مەزنایەتییەش تەنیا لە نێو دەوڵەتدا برەوی هەیە. کەواتە مەزنایەتی تاکفەرمانانە فەرمانڕەوایەتی دەکات بە مەرجێک ڕەمەک (غەریزە) ی خۆپارێزی Instinct of self- Preservation ی ژێردەستان بریندار نەکات.

بەم دیدە فەرمانڕەوا بڕیار دەدات خەڵکی ژێردەستە بیروڕایان چۆن بێت. بیروڕای ڕکابەر و ڕێبازی دینەکی دژ بەیەک تەنیا ئاژاوەی لێ دەزێتەوە. فەلسەفەی مەتێریالیستانەی هۆبز، بە زۆر نەبێت ناچێتەوە سەر گۆشەنیگایەکی مەسیحایەتی، هۆبز ڕووبەرێکی بەرفرەوان بۆ پەیوەندیی نێوان کڵێسە و دەسەڵاتی دەوڵەت تەرخان دەکات. خاڵی گرینگ بەلایەوە ئەوەیە مەزنایەتی بڕیار بدات ژێر دەستان چ دینێکیان دەبێت.

بەڵام یەکیەتی لە نێو دەوڵەتدا نابێت تەنیا بۆچوونی دینەکی بگرێتەوە، بەڵکوو نۆڕینی سیاسیش دەگرێت خۆ. بێگومان دەشێت بۆچوونی هۆبز ناکۆک ڕانوێنێت: لە لایەکەوە سیستەمێکی سیاسیی وەها هەڵدەبەستێت خۆی پێی وایە دروستە، لە لایەکی دیکەوە دەڵێت لە دەوڵەتدا مەزنایەتی بڕیار دەدات چی دروستە و چی چەوتە. هەر جۆرێک بێت، مەبەست ئەوەیە ئەو دروستایەتییەی دەکاتەوە یەکیەتی و ئاشتیی نێو دەوڵەت، دەبێت لە ڕوانگەیەکی فرەوانتریشدا هەر دروست بێت.

مەتێریالیزمی هۆبز نابێت لەگەڵ ئەو مەتێریالیزمە مێژووکرد Historical Materialism ەی مارکس Marx و ئەنگیلز Engels دوای چەند سەدەیەک دایان مەزراند، تێکەڵ بکرێت. هۆبز پێی وایە بیروڕا لە نێو دەوڵەتدا شانۆرەی هەیە لە ڕێکخستنی دەوڵەتدا، هۆبز، ڕێک و ڕەوان، دەڵێت بیروڕای بەشکردنی دەسەڵات لە نێوان پاشا و پەرلەماندا بووە هۆکاری نائارامی ئینگلاند و لە ئەنجامدا شەڕی نێوخۆی هەڵگیرساند.

بەرانبەر ئەوەی هۆبز پێی وایە ڕێبازی یەکهزری بۆ ئارامیی دەوڵەت پێویستە، لۆک پێی وایە وەڵاتی مافێکی سروشتکردی هەیە لە جۆرە ئازادییەکی بیروڕا. ئازادیی بیروڕا، لە باوەڕی سیاسیی لۆکدا، ڕوویەکی ئەو باوەڕەیەتی کە دەربارەی موڵکایەتییە: تاکەکەس هەروەها خاوەنی بیروڕای خۆیەتی. بەڵام ئازادیی باوەڕ سنووری خۆی هەیە. لۆک پێی وایە لە دەوڵەتدا دەشێت هەموو بۆچوونێکی دینەکی و نادینەکی ئازاد بێت، بە مەرجێک هەڕەشەی ڕاستەوخۆ لە بەردەوامبوونی دەوڵەت - واتە ڕەوتی سیاسیی چەسپاو - نەکات. لۆک دەڵێت کاتۆلیکایەتی، لە ئینگلاندا، پاش شۆڕشی 1688، نابێت ڕێگەی پێ بدرێت، چونکە کاتۆلیک داوای سیستەمێکی

تەواو جودا دەکەن کە تاکفەرمانیی پاشایەتی و تیرۆری هزری کاتۆلیکانەی بە دەمەوەیە. لەبەر ئەوە کاتۆلیک تەنانەت لە خودانەناسانیش ترسناکتر.

باوەری سنگفرەوانەتیی لۆک، لە سەدەی هەژدەیەم و پاش ئەو سەدەیەش فرە کاریگەر بوو. لە ئینگلاندی پاش شۆڕشەکە، ئەم باوەڕە ئەرکی پشتیوانەتیی سیستەمی گرتە خۆ. بەڵام لە وەڵاتەکانی دیکەدا- پێش هەمووشیان فرانسەی تاکفەرمانی کاتۆلیک- تینێکی شۆڕشگێڕانەیان پەیدا کرد. دیتنی بنەڕەتی لۆک، وەک باسمان کرد، ئەوەیە مرۆڤ لە دەوڵەتدا بەشێک مافی سروشتکردی هەیە، واتە تەواو جودا لە دەوڵەت. تاکە ئەرکی دەوڵەتیش ئەوەیە ئەم مافانە بپارێزێت. کەواتە دەوڵەت بەرانبەر ئەندامانی خۆی بەرپرسە.

دەربارەی دۆزە کۆنەکەی مافی ڕاپەڕین لۆک لە هەموو ئەو بیریارە سیاسییانەی هەتا ئێستا ناویان هاتووە، زیاتر دەڕوات. بە دیتنی لۆک، گەر مافی سروشتەکی پێشێل بکرێن ئەوا گەل مافی هەیە هەوڵ بدات ئەو سیستەمە سیاسییە چەسپاوە لا بدات. بەڵام لێرەدا- و لە جێی دیکەشدا - داوای خۆڕاگری و پەلە نەکردن دەکات. ئەرکی دەمودەستی خۆی لەوەدا دەبینێت هەوڵ بدات ڕەوایەتی ئەو شۆڕشە ناخوێنینە و تا ڕادەیەک نادراماتیکەی 1688 بسەلمێنێت.

بەڵام بۆچوونەکانی هۆبز بەرانبەر دۆزی ڕاپەڕین زێدە ڕوون و ساکارن و بەم دوو خاڵە کورت دەکرێتەوە:

1) ژێردەستان لە هیچ بارودۆخێکدا مافی ڕاپەڕینیان نییە، بەڵام
2) ئەگەر ڕاپەڕین هەڵگیرسا و سەرکەوتنی دیار بوو، ئەو دەمە یەک واتای هەیە: مەزنایەتیی کۆن چیدی مەزنایەتی نییە و دەسەڵاتێکی نوێ بەرێوەیە دابمەزرێت.

بەو بۆچوونەی هۆبز بێت دەربارەی دەوڵەت، جیاوازیی نێوان دەسەڵاتی دەستووردانەر و دەسەڵاتی بەجێهێنەر کەمبایەخە: هەمان بنگە، هەمان مەزنایەتی دەبێت نوێنەرایەتی هەردوو لایەن بکات. بەڵام بە دیتنی لۆک جیاوازییەکی یەکلاکەرەوە لە نێوان دەسەڵاتی دەستووردانەر و بەجێهێنەردا هەیە. دەستوور دانان ئەو بوارەیە پەیوەندیی نێوان تاکەکەسان دەچەسپێنێت. لەبەر ئەوە دەستوور دانان بە پلەی یەکەم بابەتێکی سەربە گەلە - ئەگەرچی پەرلەمانێکی هەڵبژاردە نوێنەرایەتی گەل دەکات. دەسەڵاتی بەجێهێنەر- کە پاشا و بنگە بەجێهێنەرەکانی دیکە دەگرێتەوە - دەبێت لە چێوەی دەستووردا بجووڵێتەوە. کەواتە لۆک، تا ڕادەیەک بە ڕوونی، ئەو هێڵە سەرەکییانە دەکێشێت کە پاشان لە دونیای بیری سیاسیی سەدەی هەژدەیەمدا نۆرەیەکی زێدە گەورەیان هەبوو.

باوەڕە سیاسییەکانی لۆک جاروبار بە دیمۆکراتییانە ناو نراون. بەڵام ئەو باوەڕانە تەنیا وێکچوونێکی دوورەدەستیان هەیە لەگەڵ ناوەڕۆکی دیمۆکراتیی یۆنانی دێرین و دیمۆکراتیی بیردۆزەی سیاسیی هاوچەرخ. کاتێک لۆک دەڵێت دەسەڵات لە لای گەلە، مەبەستی ئەوە نییە تێکڕای گەل بۆی هەبێت کار بکاتە سەر سیاسەت. دەسەڵاتی گەل، بەگشتی دەچێتە ڕێچکەی پەرلەمانەوە، پەرلەمانیش بە هیچ جۆرێک لە لایەن گەلەوە هەڵنەبژێردراوە و بە دەگمەن نەبێت لە ڕاپەڕینی گەلدا دەنگی نەکردووە، داخوازیی ڕاپەڕینەکەش ئەوە بووە کە سیستەمی سیاسیی نوێ و هەرەمی توندتر دابمەزرێنێت.

کاریگەریی لۆک لە فراژووتنی بیری سیاسیی دوای خۆی هێندە فرەوانترە لە کاریگەری هۆبز بەراورد نەکرێن. بەڵام هەردووکیان ئەو سەنگەیان هەیە ببنە نوێنەری تاکگەرایی سیاسی. کە ئەمەش دەستنیشان کرا، دەبێت هەمان جەخت لەسەر هەردوو وشەی «تاکگەرایی» و «سیاسی» بکرێت. بۆچوونەکانیان بە ڕادەیەکی ناواز سیاسیین- لایەنی جڤاکی دەکەوێتە بەر سێبەر. دابەشبوونی جڤاکی بەسەر گروپی پیشەدار و چیندا، بەلای ئەوانەوە تەگەرەیەک نییە. هەر وەک زۆربەی ئەو بیریارانەی دیکەی لە «پەیمانی جڤاکی» دواون، ئەمانیش پێیان وایە ئەم پەیمانە پەیوەندیی نێوان سەرکردە و ژێرکردەش دەگرێتەوە. هەموو خەڵک یەک سروشتیان هەیە - ئەمەش تەنیا پاشا و گەل ناگرێتەوە، وەستا و شاگرد، بەگ و جووتیارەکەشی دەگرێتەوە. بەڵام ئەگەر ئەو پەیوەندییانەش بە جێکەوتەی ناو پەیمانەکە دابنرێن. ئەوا ئەوانیش هەر دەبێت بە نەگۆڕ سەیر بکرێن.

ئەمە یەکێکە لە لایەنە سەیر و سەمەرە زۆرەکانی مێژوو. ئەو بیروڕایانەی تاکگەرایی، کە کاریگەرییەکی چالاکیان لە فراژووتنی جڤاکی و ئابووریدا هەبووە، لە سەرەتادا وەک بیردۆزەیەکی سیاسی هەڵبەستران بێ ئەوەی هیچ پیادەیەکی ڕاستەوخۆیان هەبێت لە بواری جڤاکی و ئابووریدا. بەڵام باسەکە زێدە سەیر نییە. نەدەکرا هۆبز و لۆک چاوەڕێی ئەو فراژووتنە بن کە خۆیان تەنیا سەرەتاکەیان دەبینی. پەیوەندیی جڤاکی لای ئەوان بنەمایەکی نەگۆڕ بووە، تەنیا سیستەمی سیاسی بوو کە بارگۆڕ بوو.

ڕۆشنگەری و ڕوسو

پاشخان

لە بواری بیردۆزەی سیاسیدا، سەدەی هەژدەیەم وەک سەدەی هەڤدەیەم و نۆزدەیەم بەجۆش نەبوو. بە پلەی یەکەم، ئەو بیروباوەڕانەی لە سەدەی هەڤدەیەمدا هەڵبەسترابوون، لەم سەدەیەدا، تێکبەستران و پەرەیان پێ درا. بیری سەربە دەوڵەت و سەربە مافی ئازادی و یەکسانی، لەم سەدەیەدا پتر بڵاوبوونەوە. ئەگەرچی ئەم بڵاوبوونەوەیەش هەر سنووردار بوو - زۆربەی هەرە زۆری جووتیاران لەم باسە بێخەبەر بوون - لەگەڵ ئەوەشدا بەرهەست بوو.

ڕووداوی هەرە مەزنی سیاسی، کە شۆڕشەکەی فرانسە بوو، لەگەڵ ئەو ناکۆکی و سەرلێشێوانەی تێیدا بوو، شایەتێکە بۆ ئەوەی ئەم باوەڕە تازانە بەشێوەیەکی قووڵی سەرنجڕاکێش بڵاوبوونەتەوە.

فرانسە بوو بە ناوەندی فراژووتنی بیری سیاسی. ڕۆشنگەریی فرانسە، تەنانەت لە مێژووی بیری سیاسیشدا، بووە زاراوەیەکی گرینگ. هۆی ئەم گرینگییەش ئەوە نییە ئەو دیاردەیە نوێکارییەکی کردبێت یان ڕەسەنایەتی خۆی هەبێت، بەڵکوو لەوەدایە کە، لەچاو ئەوانی دیکەدا، ئەمیان زیاتر بەربڵاو بوو، تینی گشتگیر بوو. کەسایەتی بەرچاوی ئەم ڕۆشنگەرییە دوو ئینگلیز بوون: ئیساک نیووتن Isaac Newton و جۆن لۆک John Lock. زۆربەی نووسەرانی شارەزای ڕۆشنگەریی فرانسی لەسەر ئەوە ڕێکن. بەلای ئەمانەوە، بیردۆزەی ڕاکێشان- ی نیووتن نموونەیەکی سەرپەڕە بۆ بەرهەمی هۆشی مرۆڤ. بۆ نموونە ڤۆلتار Voltaire، کە گەورەترین پشتیوانی ڕۆشنگەرییە، داوای ئەوە دەکات هەر ئەو هۆشەی لە لایەن نیووتنەوە لە بواری میکانیکدا سەرکەوتنێکی تەواوی وەدەست هێنا، دەبێت لە بواری دیکەشدا، وەک بایۆلۆژیی و سایکۆلۆژیی و جڤاکناسی، بکەوێتە کار بۆ ئەوەی لە ئەنجامدا لە بنگە سیاسی و جڤاکییەکاندا پیادە بکرێن.

کاریگەری لۆک - یش ئاشکرایە، لەوەی نیووتن زیاتر و قووڵترە بەڵام کەمتر بەرهەستە. لە بواری دیکەدا، جگە لە بواری فیزیک و ماتماتیک، بەرهەمەکانی نیووتن بوونە ڕێنمایەکی داکەوتەکی (واقعی). لۆک بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و گرینگ کاری کردە سەر ڕێبازی ئەزموونگەری و مرۆڤنۆڕیی سەردەمی ڕۆشنگەری. ئەو باوەڕەی لۆک کە داوای سنگفرەوانی دینەکی دەکرد، پەرەی پێ درا و کرایە باوەڕێکی پتر بنەڕەتی. بەرهەمەکەی لۆک *Two Treatises of Government* تاوێکی تەواوی لەسەر باوەڕی سەربە موڵکایەتی و ئازادی پەیدا کرد.

لەگەڵ ئەوەشدا ڕۆشنگەریی فرانسی لاساییکردنەوەیەکی ڕووت نەبوو. ژینگەی جڤاکی و سیاسیی فرانسە هێندە لەوەی ئینگلاند جیاواز بوو باوەڕی وێکچووش ناوەڕۆک و ئەرکی جودایان بەخۆوە دەگرت. ڕاستە لۆک باوەڕەکانی خۆی پێش شۆڕشەکەی 1688 نووسی بوون بەڵام پاش شۆڕشەکە، وەک پارێزنامەیەک لە سیستەمی سیاسیی دامەزراو، بڵاوکرانەوە. لە فرەنسەی پاشایەتیی تاکفەرماندا، هەر ئەو باوەڕانە کەموزۆر بوونە باوەڕێکی شۆڕشگێڕانە. لۆک، ئاگادارانە ئاوەڕی لە نەریتی سیاسیی کۆنی ئینگلاند دەدایەوە، لەو ژینگە ئینگلیزانەیەی خۆیدا ئەوەندەی نوێکار بوو هێندەش نەریتپارێز Traditionalist بوو. ئەو فەیلەسووفە فرانسییانەی تەواو بەرتاوی باوەڕەکانی لۆک بوون، نەریتێکی لەو بابەتەیان نەبوو ئاوەڕی لێ بدەنەوە. ئەوان ناچار بوون زۆر بە ڕوونی نەرێت لە سیستەمی سیاسیی هۆشمەندانە داببڕن.

جیاوازییەکی دیکەی گرینگ ئەوەیە ڕۆشنگەریی فرانسی، گەر بە لۆک بەراورد بکرێن، نۆرەیەکی گەورەتر دەدەن بە پەیوەستی چینایەتی و ناکۆکیی چینایەتی. بێگومان بیروڕای لۆک دەربارەی موڵکایەتی و ئازادی، لەگەڵ

کۆڕی بۆرژوای پەرەسێندا، باشتر دەگونجا. بەڵام ئەو پێی وابوو سەرەنجامی شۆڕشەکەی 1688 لەو بابەتە بوو گەشەکردنێکی هاوئاهەنگ و ئاشتیخوازانەی بەدەمەوە بێت. بەگزادان بۆیان هەبوو پێگەی ناوازی خۆیان بپارێزن، هەروەها تەگەرەش لە ڕێی دەوڵەمەندبوونی تاکەکەسدا بەگشتی هەڵگیرا. مانەوەی زۆرینەی گەل لە بارودۆخێکی نەگۆڕدا، بەلای لۆکەوە، مەترسییەک نەبوو.

لە فرانسە، سەرلەبەری دەسەڵات لە دەست پاشا و دەستەی بیرۆکراتانی بەرزدا بوو - هەڵبەتە ئەم دەسەڵاتە باڵی بەسەر گوزەرانی ئابووریشدا کێشابوو. بەگزادان کاریگەرییەکی سیاسیی بەرتەنگیان هەبوو، بەڵام لەچاو ئاپۆرەی خەڵکدا، پێگەی بەرزی خۆی هەر مابوو.

لەبەر ئەوە دۆزێکی سەیر نییە کە نووسەرانی ڕۆشنگەریی فرانسی، لە لۆک زیاتر، خۆیان بە پەیوەستی چینایەتییەوە خەریک دەکرد و کەمتر بڕوایان بە فراژووتنێکی دڵڕاگر بوو. مەبەستیش ئەوە نییە ئەمان خۆیان بۆ شرۆڤەیەکی لۆژیکانەی چینایەتی تەرخان کردبێت یاخود ئاڵای بیردۆزەی خەباتی چینایەتییان هەڵگرتبێت. هەموو گروپێکی بێ سەرماف (ئیمتیاز)- جووتیارانی زۆرینە، وردەبۆرژوا و کاسبکاران، بۆرژوا، کرێکاری دەگمەنی ئەوسا ... هتد - لەو نەریتە کۆنەدا بە «بەرەی سێیەم» دەژمێردران. تەنانەت لە سەرەتاکانی شۆڕشی فرانسیدا دروشمەکانی ئازادی، هەموو بەرەی سێیەمی بەبێ جیاوازی دەگرتەوە. بیریارانی سیاسیی سەربە ڕۆشنگەریی فرانسیزمان وێنەیەکی پڕڕەنگی فرەجۆر و تا ڕادەیەک شێواویان نەخشاندووە. خاڵی هاوکۆی ڕەوتی ڕۆشنگەری، لە بیردۆزەی سیاسییدا نییە، بەڵکوو لەوەدایە باوەڕێکی هەبوو بەوەی هۆشی مرۆڤ دەتوانێت ڕووی درۆ و ئەفسانەپەرستی و ستەمکاری ئاشکرا بکات و بەسەریاندا زاڵ بێت.

لەبەر ئەوە هاسانتر ئەوەیە تێکستی وەها هەڵبژێردرێن لە بواری فەلسەفە و جیهانبینیی گشتیی ڕۆشنگەریدا نوێنەرەکی بن نەک لەو بوارەی فیکری سیاسیی ڕووتدا. بەڵام یەک بەرهەم هەیە دەبێت باس بکرێت، ئەویش «گیانی دەستووران» *De l’esprit des lois (1748)* کە شاکاری مۆنتێسکیۆ Charles-Louis de Montesquieu (1689–1755) یە. ڕاستە پیاو دوودڵ دەبێت لەوەی ئەم بەرهەمە بە نموونەیەک دابنێت بۆ ڕادیکالیزمی ڕێژەکیی ڕۆشنگەری. مۆنتێسکیۆ بابایەکی وریا بوو، مەیلی گوتەی جووتواتای هەبوو. بەڵام بیردۆزە گرینگەکانی مۆنتێسیکیۆ ئەو باوەڕەیەتی کە دەربارەی دابەشکردنی دەسەڵاتە و ئەو باوەڕەیەتی کە پێی دەڵێن باوەڕی کەش - ئەمانە هێندە کاریگەر و نوێنەرەکین داوای باسکردن دەکەن. خاڵی دووەمی ئەم بەشە بۆ مۆنتێسکیۆ تەرخانە.

ئەی لەگەڵ ئەو نووسەرانەی ڕۆشنگەریدا چی بکەین کە لاوتر بوون و لە زۆر ڕووەوە تەواو بەرچاو بوون؟ چ نرخێک بدەین بە کۆڕی دەوری دیدرۆ Denis Diderot (1713–1784) و لەویشەوە بە «زانیارستانی مەزن»؟ لەوێدا، بەشێکی زۆری مەبەست و گیانی ڕۆشنگەری دەدۆزینەوە، بەڵام باوەڕی سیاسیی ڕازاوەی کەم تێدایە. ڤۆلتار Francois-Marie de Voltaire (1694–1778) چەندی لەباردا بووە؟ خۆ ئەو بیردۆزی سیاسیی نەبوو، بەڵام چونکە سەرگەرمی دۆزی ئازادیی باوەڕ و دەربڕین بوو، زۆر چاک دەبێتە نوێنەر. هۆڵبەک Paul Henri d’Holbach (1723–1789) لە ڕۆشنگەری فرانسیدا، نوێنەرێکی هەرە ڕەوانبێژی هەستی چینایەتی بوو. ئەو مرۆڤە شمشێر بەدەستی بۆرژواکان بوو، سەرچین و ژێرچینی بەدڵ دەدزاند. کۆندۆرسێ Jean Antonie de Condorcet (1743–1794) لە هەموان توندتر بانگەوازی پێشکەوتنخوازانەی هەڵدەدا.

وەها پێ دەچێت هەریەک لەم نووسەرانە و دەرزەنێکی دیکەش لە تەکیاندا، جێدەستی هێندە گرینگیان لە دیدگەی سیاسیی ڕۆشنگەریدا جێهێشت بێت نەکرێت کەسیان پشتگوێ بخرێن. زۆر بابەت هەیە کۆیان دەکاتەوە، بەڵام هەر یەکەیان هێندەی ڕەسەنایەتی هەیە کە بەرهەست بێت.

بۆ ئەوەی خۆم لە چرپی ناوی نووسەر و کتێبان لادەم وام بەباش زانی نووسەرانی ڕۆشنگەری، لە ڤۆلتارەوە هەتا کۆندۆرسێ، In corpore (واتە بەکۆمەڵ) باس بکەم و بەراوردیان بکەم بە ڕوسو Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) ی هەردەم بەرەنگاری ڕۆشنگەری.

بەرهەمە پڕ ناکۆکییەکەی ڕوسو – «پەیمانی جڤاکی» *Du contract social (1762)* کە لەم بوارەدا لە هەموان گرینگترە – زۆری بابەت تێدایە بشێن بەماڵی ڕۆشنگەری بناسرێن. بەڵام بە پلەی یەکەم ڕوسو بە نا- بێژێکی ڕۆشنگەری دادەنرێت. کاتێک ڤۆلتار هۆش ڕەپێش دەخات، ڕوسو باس لە هەست و ڕەمەک دەکات. کاتێک ڤۆلتار لەسەر بابەتی ڕسکاو و فراژوو دەکاتەوە، ڕوسو لەسەر بابەتی بنجی دەکاتەوە. کاتێک ڤۆلتار بە باوەڕ و بۆچوونی تاکەکەسیدا هەڵدەدات، ڕوسو ئازادیی تاک لە سایەی فەرمان و خواستی گشتیدا هەڵدەداتەوە.

خاڵی سێیەمی ئەم بەشە بریتییە لە بەراوردکردنی بیرکردنەوەی سیاسیی ڕوسو و نووسەرانی ڕۆشنگەری. بەم جۆرە ناوی چەندین بەرهەمی گرینگی سەدەی هەژدەیەم دەکەونە پشت پەردەی بێدەنگییەوە. گەشەی تیژڕەوی بیردۆزەی ئابووری، لە دووەم نیوەی سەدەکەدا، تەنیا لابەلا باس دەکرێت. ئەو دەمە باوەڕێکی پتەو هەبوو بەوەی کە فێرکاری و پەروەردە توانستێکی گەورەیان لە گۆڕینی مرۆڤدا هەیە – ئەم دیدە پەیوەستی دەروونناسی و مرۆڤنۆڕیی سەردەمی ڕۆشنگەری بوو – ئەم دیاردەیەش تەنیا ئاماژەی بۆ دەکرێت. داڤید هیوم David Hume (1711–1776) ی فەیلەسووفی سکۆتی «خەڵکی سکۆتلاند» بە ڕەخنە کوشندەکانی بەرانبەر مافی سروشتکرد، بایەخێکی گەورەی هەیە لە فراژووتنی بیردۆزەی سیاسیدا، بەڵام لێرەدا باسی لێ ناکرێت.

مۆنتێسکیۆ

لە «گیانی دەستووران» *De l’esprit des lois* دا سێ خاڵی هەرە گرینگ هەیە مۆنتێسکیۆی وەها بەناوبانگ کردووە. یەکەمیان دیدگەی دەربارەی مەرجی دەرەکیی سیاسەت، هەر ئەوەشە ناوی لێ نراوە «باوەڕی کەش»، کە ناوێکی کەمێک هەڵەبەرە. پاش ئەوەش «باوەڕی دابەشکردنی دەسەڵات» ـە لە نێوان دەستووردانەر، بەجێهێنەر و دادپرسیدا. سێیەم خاڵیش ئەو باوەڕە تا ڕادەیەک ڕچەشکێنەیە کە لە هەڵاوێردنی حوکومڕانیی پاشافەرمانی و ستەمفەرمانی و کۆمار دەدوێت.

«گیانی دەستووران» کارێکی گەورە و بەرفرەوانە. ڕاڤەکاری وەها هەیە دەڵێت ئەم بەرهەمە لە پلان و یەکڕەوی بێبەشە، هی وەهاش هەیە بڕوای بە پەیمانی خودی مۆنتێسکیۆ هەیە و لە پشت ئەو هەموو بەشە نارێکخراوەی ناو کتێبەکە بۆ شیرازەیەکی شاراوە دەگەڕێن. هەیە دەڵێت مۆنتیسکیۆ، بۆ خۆ لادان لە سیستەمی پاشایەتیی تاکفەرمان، ئاگادارانە چەند بیروڕایەکی ڕووپۆش کردووە. هەیشە دەڵێت مۆنتێسکیۆ پێویستی بەوە نەبووە هیچ شتێک لە پاشافەرمانیی فرانسە بشارێتەوە، چونکە ئەو ئەوەندەی حوکومڕانیی ئینگلیزی لا پەسند بووە، هێندەش

لایەنگری پاشافەرمانیی فرانسی بووە. ئێمە خۆمان بەوەوە خەریک ناکەین مۆنتێسکیۆ وەک کەس، دۆست و لایەنگری کێ بووە.

لەوە دەچێت مۆنتێسکیۆ توانیبێتی ڕیزێک شابیری ڕۆشنگەری لەگەڵ وریابوونی ئەریستۆکراتانە و کۆنەواردا کۆبکاتەوە. بەڵام ئەوەی لە لایەن ئەوەوە کاری لە خەڵکی دیکە کرد بیروڕاکان بوون نەک وریابوونەکەی. ئاشکرایە مۆنتێسکیۆ، لە بواری سیاسیی ڕۆشنگەریدا، بایەخێکی یەکجار گەورەی هەیە. مۆنتێسکیۆ نووسینەکانی خۆی و سەرنجی هاوڕێ بیریارەکانی خۆی ئاراستەی دژی سەربە ئەرکی دەوڵەت و ڕەوایەتیی دەستووران کرد. کاریگەریی مۆنتێسکیۆ ناگەڕێتەوە بۆ ڕەسەنایەتییەکی قووڵ. ئەگەر لە بوارێکیشدا ڕەسەنایەتییەکی هەبێت ئەوا لەوەدایە کە چەند نەریتێکی ڕاهێزاوە، ناوەڕۆکی نوێی بە چەمکی کۆن بەخشیوە و بابەتی وەهای کردووەتە شامەبەست زووتر لاوەکی بوون.

باوەڕی کەش - ی مۆنتێسکیۆ، یان بابڵێین بیروڕای ئەو دەربارەی گرینگیی هەلومەرجی دەرەکی لە بواری سیاسیدا، ئاوەڕدانەوەیەکە لە نەریتێکی تا ڕادەیەک شکۆدار. بەڵام مۆنتێسکیۆ یەکەم کەسە لە بیردۆزەی سیاسیدا جێگەیەکی هێندە گرینگ بۆ ئەم بیروڕایانە تەرخان بکات.

باوەڕی کەش دەکرا ببێتە سەرەتایەک بۆ ڕێژەگەرایی Relativism یەکی سەرلەبەر. دەشیا وا ڕانوێنێت کە هەر دەوڵەتێک ڕەنگدانەوەی مەرجگەلی ئەو ژینگەیەیە تێیدا هەڵکەوتووە و گەشەی کردووە. بەڵام مۆنتێسکیۆ خۆی لەو سەرەنجامە دەپارێزێت و ڕێبازی لۆک هەڵدەگرێتەوە و دەڵێت یەک مافی سروشتکرد هەیە و ئەویش ئاکاری هاوکۆیە و هەموو دەوڵەتسازییەک دەگرێتەوە. بەڵام ئەم چەمکی مافی سروشتکردە لای ئەم تەماوی و تا ڕادەیەکیش ناجۆرە. ئەوەش خۆی لە خۆیدا زەمینەسازە بۆ ڕمانی سەرلەبەری ڕامانی سەربە مافی سروشتکرد. تاکە خاڵی - کە تەواو بنەڕەتییە - ئەوەیە هەوڵ دەدات بیسەلمێنێت ماف جودایە لە خودی دەوڵەتسازیی بەرهەست. مۆنتێسکیۆ لەمەدا پشتی لۆک دەگرێت دژ بە هۆبز.

«باوەڕی کەش» مەبەستی ئەوەیە جیاوازی نێوان دەستوور و نەریتی میللیی جیاواز ڕوون بکاتەوە. گەر لە ڕوانگەیەکی تەسکەوە لێی بنۆڕی، گریمانەکانی مۆنتێسکیۆ دەربارەی کەش، تایبەتی نین. ئەو پێی وایە خەڵک لە کەشێکی گەرمدا، خەستتر هەست بە ژان و ئارەزوو دەکەن، وەک لە کەشی سارددا. خەڵک هەستەوەرتر دەبن بەڵام کەمتریش ئامادەن ئاگاردارانە کار بکەن. زووتریش گریمانەی وەها ساکار کراوە و تەنانەت ئەمڕۆش کار لە گوزەرانی گەشتەوەرەکانی مالۆرکا دەکات. مۆنتێسکیۆ دەڵێت کەشێکی مامناوەند لەبارترین کەشە بۆ خۆشگوزەرانی و هاوژینیی مرۆڤایەتی، بەڵام ئەوەش دەڵێت کە دەستووردانەری وەڵاتێکی زێدە گەرم یان زێدە سارد دەبێت بارودۆخی کەش ڕەچاو بگرێت و خواست و تەمای خۆی لەگەڵ ئەو کەشەدا بگونجێنێت.

ئەوەی پتر سەرنجڕاکێشە ئەوەیە مۆنتێسکیۆ بایەخ دەدات بە بارودۆخی گشتیی جیۆگرافیای وەڵات و دەوڵەتان، نێزیکبوونیان لە زەریاوە، ڕەوتی ڕووبارەکانیان، زەوی بەپیتیان… هتد. دەشێت ئەو یەکەم کەس بێت سیستەمی سیاسیی ئینگلاندی تەنیا بەوە لێک نەدابێتەوە کە بەشێکە لە نەریتێکی سیاسی یان مێژووکردی گشتی، یان بە نموونەیەکی دروست یان نادروستی دابنێت، بەڵکوو باس لەوەش دەکات کە ئینگلاند دورگەستانێکە، باشترین هەلومەرجی ڕاگەیاندن و بازرگانی هەیە.

کەواتە باوەڕی کەش - ی مۆنتێسکیۆ، لەوە زیاترە تەنیا لە کەش بدوێت. مۆنتێسکیۆ باس لە چەندین هۆکار دەکات کە کار دەکەنە سەر هەڵبەستنی بنگە و دەستوورانی وەڵات. ڕانواندن و پۆلێنی ئەو مەرجانە، بەو جۆرەی مۆنتێسکیۆ کردوویەتی، شیرازەدار نین بەڵام بۆ ئایەندە بوونە بنەمایەک بۆ بیردۆزەی ڕێکتری دیکەی سەر بەم بوارە.

مۆنتێسکیۆ، هەر لەبەر ئەوەی چەند هۆکارێکی ماددی ڕەچاو دەگرێت، نابێتە مەتێریالیست. خزمایەتییەکی کەمیشی هەیە لەگەڵ نووسەرانی مەتێریالیستی ڕۆشنگەری - وەک Baron d'Holbach - و زۆر ئەستەمیشە وێکچوونێک لە نێوان باوەڕی مۆنتێسکیۆ و ئەو مەتێریالیزمە مێژووکرد Historical materialism ـەدا بدۆزینەوە، کە مارکس و ئەنگیلز لە سەدەی نۆزدەیەمدا هەڵیان بەست. ئەوەی شارەزای بیردۆزەی سیاسیی زووتر نەبێت و «گیانی دەستووران» بخوێنێتەوە، پتر ئاکارەتی Moralism و ئایدیالیزم Idealism ی دێتە بەرچاو وەک لە مەتێریالیزم. پەیوەستی چینایەتی، لای مۆنتێسکیۆ، دیاردەیەکی تا ڕادەیەک شلە. وا پێدەچێت مۆنتێسکیۆ ئەو پەیوەستە بە بابەتێکی بێچارە و سەرچاوەیەک دابنێت بۆ ئاژاوە و فرەبەرەکیی نێو دەوڵەت. کارمەندییەتیی بەرز، دەبێت لە دەستووردا دیاری بکرێن. ڕاستە بەو کارە جیاوازیی نێوان پێگەی خەڵک فرەوانتر دەبێت لە وەی ڕێ بدرێت جیاوازیی نێوان بەرز و نزم، بە ئازادی گەشە بکات. بەڵام هۆیەکی پاڵەپەستۆ و هەرا لەسەر پێگە نامێنێت، ئەوەی پلەی خۆی بە پێی دەستوور پارێزرابێت دەتوانێت بێترس هاوکاریی گەل بکات.

مۆنتێسکیۆ، پلەی پارێزراوی بەگزادانی ئینگلاند دەکاتە نموونە. دابەشکردنی پەرلەمان بەسەر سەرخان و ژێرخاندا، بە کارێکی هۆشمەندانە دادەنێت: «لە دەوڵەتدا، هەردەم خەڵکی وەها هەیە بە هۆی بنەماڵە، سامان یان بە بەهرەدارییەوە پێشەمیان هەیە. بەڵام ئەگەر تێکەڵ بە گەل بکرێن، ئەوا ئازادیی گشتی بۆ ئەوان دەبێتە کۆیلەتی و هیچ بەرژەوەندێکیان لەوەدا نابێت ئەو ئازادییە بپارێزن، چونکە زۆربەی بڕیار دژ بە خۆیانە. لەبەر ئەوە، ئەو بەشەی دەستووردانانەی بەر ئەمان دەکەوێت دەبێت پەیوەند بێت بەو سەرمافانەی هەیانە: بۆ ئەوە دەبێت ئەنجومەنێکی وەها ساز بکەن مافی ڤیتۆیان بەرانبەر سازمانی گەل هەبێت وەک ئەوەی سازمانی گەل بەرانبەر ئەمان هەیەتی».

کەواتە ئەو بیرەی دەڵێت دەزگەی سیاسی دەبێت بە جۆرێکی وەها ڕێک بخرێن ببنە زەمینەسازی گۆڕانی بارودۆخی چینایەتیی نێو جڤاک، بیرێکە لە مۆنتێسکیۆ تەواو نامۆیە، بەڵام ئەوە وەها ناگەیەنێت مۆنتێسکیۆ پێی وەها بێت باری چینایەتی نەگۆڕ و ڕەهایە. ڕاستە مۆنتێسکیۆ دەڵێت بەرژەوەند و سەرمافی بەگزادان دەبێت بپارێزرێت، بەڵام ئەوەش دەڵێت کە، لە وەڵاتێکی تێروتەژی وەک ئینگلاندا، دەبێت پایەی ناوازی بەگزادان لاوازتر بکرێت: ئەگەرچی ئەو سەرمافە فەرمیپانەی پەیوەندە بە بنەچەوە دەبێت بپارێزرێن و بچەسپن، بەڵام تەنیا دوو لایەن هەن دەبنە بڕیاردەری پلەی جڤاکی: «سامان و کارامەیی ئەو کەسە».

ئەم ڕێبازەی مۆنتێسکیۆ کە باس لە مەرجی دەرەکی دەکات سەرەنجامێکی گرینگ بەڵام نادیاری لێ دەکەوێتەوە: لە فراژووتنی جڤاکیدا، چارەسەری سیاسی ئەو نۆرە یەکلاکەرەوە ڕەهایەی نییە کە زۆربەی بیریارانی سیاسیی پێش ئەم بۆیان دادەنا. سیستەمێکی سیاسیی هۆشمەندانە، بە تەنێ نابێتە دەستەبەری خۆشگوزەرانی، هۆکاری جیۆگرافیش مەرجێکی گرینگە - لەوانەیە ئەمیان لە بەرایی هەموو خاڵەکانی دیکەوە بێت. پەیوەندیی جڤاکیش لە جڤاکدا زەدە (بەرهەم) ی بڕیار و ڕێککەوتنی سیاسی نین: دەشێت دەستوور دانان

بۆ خەفەکردن و ڕێک خستنی فراژووتنێک بخرێتە کار، بەڵام پەیدابوونی خودی ئەو فراژووتنە پەیوەستی دەستوور دانان نییە.

دەراوی ئەم باوەڕانەی مۆنتێسکیۆ ئەو بۆچوونانەی لۆک- ن کە دەربارەی ئازادی و موڵکایەتی دەربڕیون، بەڵام بۆ یەکەم جار لە لای مۆنتێسکیۆ بوونە هۆی فرەواندنی هەموو بواری بیردۆزەی سیاسی. بیردۆزەی سیاسیی زووتر، هەر ئەوەندەی بوارێکی سەربەخۆ نەبایە، سەری دەنا بە خوداناسی و مێتافیزیکەوە. بەرئەنجامی ئەم ڕوانگەیەی مۆنتێسکیۆ ئەوەیە کە دەبێت بنەمایەکی زانیاری وەهای بۆ دارێژرێت سەربە جیۆگرافیا و جڤاکی و ئابووری بێت. ئەوەش بەرەنجامێکە تەنیا مۆنتێسکیۆ خۆی وردەوردە و پارەپارە دەیسەلمێنێت. لەگەڵ ئەوەشدا بە پەنهانی لە بەرهەمەکەیدا هەیە.

گەر بتەوێت، لە بوارێکی بەرتەنگدا، لە بیردۆزە سیاسییەکەی مۆنتێسکیۆ بگەیت، بەتایبەتی لە بیروڕاکانی دەربارەی دابەشکردنی دەسەڵات و دەربارەی هەڵاوێردنی جۆرەکانی حوکومڕانی، دەبێت ئەو خاڵەی سەرەوەت لە یاد بێت. دەشێت وەها ڕانوێنی کە مۆنتێسکیۆ بێ تەیارکردنێکی چاک دەستی بەسەر بیری نەریتەکیدا گرتبێت و دەستکاری کردبن. ئەو باوەڕەی ئەو دەریدەبڕێت دەربارەی دابەشکردنی دەسەڵات، پەرە دانێک بێت بەو بۆچوونە کۆنەی لە حوکومڕانیی تێکەڵاو دەدوێ و هەر زوو لە لایەن پۆلیبیۆس و سیسێرۆوە هەڵنران. ئەو هەڵاوێردنەی ئەو دەیکات لە جۆری حوکومڕانیدا لەوانەیە لە یەکەم چاولێکردندا بە لادانێکی شێواو بژمێردرێت لەو پۆلێنە نەریتییەی سەردەمی ئەفلاتۆن و ئەریستۆ.

باوەڕی دەسەڵات دابەشکردن ئەوەیە دەڵێت دەسەڵاتی دەستووردانەر، بەجێهێنەر و دادپرس دەبێت لەیەک جودا بکرێنەوە. کەواتە باوەڕێکی پێوەرەکییە. ئاشکرایە مۆنتێسکیۆ ئیلهامی ئەم باوەڕەی لە ئینگلاندەوە وەرگرتووە، بەڵام لاساییکردنەوەیەکی ڕووتی بارودۆخی ئینگلاند نییە و ڕەخنەیەکی ڕوونیش نییە لە پاشافەرمانیی ڕەهایی فرانسە.

وەک بیردۆزە گەورەکانی سیاسەتی سەدەی هەڤدەیەم، مۆنتێسکیۆش پێی وابوو دەستوور دانان شائەرکی سیاسەتە. لە ڕێی دەستوورەوە گوزەرانی سیاسی دەچەسپێت، لە ڕێی دەستوورەوە یەکەی دەوڵەتەکی هەڵدەبەسترێت. مۆنتێسکیۆ هاوبیریشە لەگەڵ ئەو بۆچوونە نەریتپارێزەی دەڵێت ئەوانەی ژێرفەرمانی دەستوورن دەبێت دەرفەتی ڕاستەوخۆ یان تیانیان هەبێت کار بکەنە سەر ئەو دەستوورە. ئەم کارەش بەوە دەبێت کە پەرلەمانێکی نوێنەرەکی بە تەنیا دەسەڵاتی دەستوور دانانی هەبێت. مۆنتێسکیۆ پێی وایە پێکهاتەی پەرلەمان دەبێت ڕەنگدانەوەی هەلومەرجی چینایەتیی نەریتەکی بێت، بۆ نموونە دابەش بێت بەسەر سەرخان و ژێرخاندا.

دەسەڵاتی بەجێهێنەر دەبێت تەواو لە دەسەڵاتی دەستووردانەر دابڕابێت. دەسەڵاتی بەجێهێنەر دەبێت فەرمانی دەستوورەکان جێبەجێ بکات، ئەو دەسەڵاتە لە چێوەی دەستووردا ئازادە، بەڵام هەرگیز نابێت لە دەستوور دەربچێ یان دەستوور پەک بخات. مۆنتێسکیۆ پێی وایە، بە پلەی یەکەم، پاشا و کۆڕی سەربە خۆی (واتە حکوومەت) ئەم ئەرکەیان دەبێت، بەڵام ئەمەش بە هیچ جۆرێک ناکات بە مەرج. بەڕێوەبەرایەتیی ئەمەریکای باکوور، کە سەرکۆمار و حکوومەتەکەی خاوەنی دەسەڵاتی بەجێهێنەرن، نەک تەنیا لە ژێر تاوی بۆچوونەکانی مۆنتێسکیۆدایە، بەڵکوو بە ڕادەیەکی بەرز لەگەڵ ئەو نۆڕینانەدا یەک دەگرنەوە. بەڵام پەرلەمانەتی Parliamentarism، واتە ئەو سیستەمەی حکوومەت یان دەسەڵاتی بەجێهێنەر تێیدا بەرپرسە لە بەردەم

پەرلەماندا، لەگەڵ ئەم باوەڕی دابەشکردنی دەسەڵاتدا یەک باوەڕ نین. زۆرجار ئاماژە کراوە بەوەی مۆنتێسکیۆ، لە ئینگلاندێکی ڕووەو پەرلەمانەتی، پشتیوانییەکی ئەزموونگەرانەی بۆ باوەڕەکەی خۆی خواستووە.

مۆنتێسکیۆ لەوە ناچێت گوێی دابێ بەوەی ڕاوێژکارانی پاشا، زۆربەی جار لە پەرلەمانەوە دەهێنران. ئایە نەدەبا خەمی ئەوەی بایە کاری وەها بەپێی باوەڕەکەی خۆی دەبێتە مایەی هەڕەشە ئەگەر دەسەڵاتی دەستووردانەر و بەجێهێنەر یەک بگرنەوە. نەخێر، ئاشکرایە کە باوەڕی دابەشکردنی دەسەڵات لای ئەو هێندە کۆنکرێت نەبووە ڕێگە لەوە بگرێت مرۆڤێک لە یەک کاتدا هەم ئەندامی دەسەڵاتی دەستووردانەر بێت و هەم ڕاوێژکاری دەسەڵاتی بەجێهێنەر. لەوە دەچێت مۆنتێسکیۆ تەواو پشتی بەستبێت بەو بۆچوونە نەریتپارێزەی دەڵێت «پاشا- لە- حکوومەتدا» (واتە بەرزەدەسەڵاتی بەجێهێنەر)، وەک بنەمایەک، وەک بیرێک، دەبێت جودا بێت لە «پاشا - لە- پەرلەماندا» (واتە بەرزە دەسەڵاتی دەستووردانەر).

ئاشکرایشە مەبەستی مۆنتێسکیۆ لە باسی دەسەڵاتی دەستووردانەر ئەو کارە بەردەوامەی دەستووردانان نییە کە لە پەرلەماندا دەکرێت. گرینگ ئەوەیە گەل - یان دەستەی هەڵبژاردەی گەل، یان ئاخێوەران - شارێی حوکومڕانیی دەوڵەتییان دارشتبێت. هەر لەبەر ئەوەیشە مۆنتێسکیۆ تاکفەرمانیی فرانسی، کە دەمێک بوو پەرلەمانی پەک خستبوو، هەروا بە ئاسانی بە بێکەڵک دانانێت: بە نۆڕینی مۆنتێسکیۆ ئەو ڕژێمە هەر چۆنێک بێت هەر ڕەوایە.

ئەوەی لە باوەڕی دابەشکردنی دەسەڵاتدا شامەبەست بێت، ئەوە نییە دەسەڵاتی دەستووردانەر و بەجێهێنەر لەیەک دابڕێن، بەڵکە سەرخۆبوونی دەسەڵاتی دادپرسییە. ئا لەم خاڵەشدایە فرانسە بەهیچ جۆرێک بە باڵای باوەڕەکە نییە: تاکفەرمانی پاشایانە هەر ئەوە نەبوو پاشا خۆی دەستووری بۆ خۆی دادەنا بەڵکوو دەسەڵاتێکی خۆسەپێنیشی بەسەر دادپرسایەتیشدا هەبوو.

لە ڕاستیشدا هیچ دەوڵەتێکی وەها نەبوو مۆنتێسکیۆ شارەزای بێت کە دەسەڵاتی دادپرسیی تێدا لە دەسەڵاتی دەستووردانەر دابڕا بێت. تەنانەت لەم خاڵەشدا ئامادە بوو مامەڵەیەک لەگەڵ باوەڕەکەی خۆی بکات.
مۆنتێسکیۆ، ڕای لە دادپەروەرایەتیی ئینگلیز بوو، کە سەرخان دادپرسی بەگزادان بوو، مۆنتێسکیۆ ئەو سیستەمەی بە پێوەر و نموونە دادەنا: «گەورەپیاوان هەمیشە جێی ئیرەیی خەڵکن، ئەگەر گەل دادپرسیان بێت دەکەونە مەترسییەوە و لەو مافە بێبەش دەبن کە لە لایەن هاوشانی خۆیانەوە دادپرسییان لێ بکرێت، کە بچووکترین وەڵاتییش لە دەوڵەتی ئازاددا ئەو مافەی هەیە. لەبەر ئەوە پێویستە ئەو بەشەی ئەنجومەنی دەستووردانەر کە لە بەگزادان پێک هاتووە، نەک دادگەی ئاسایی میللەت، ببێتە دادپرسی بەگزادان».

ئەمەش هەر تایبەتمەندییەکی مۆنتێسکیۆیە کە هەموو جۆرە دەربڕینێکی نارەزایی لە لایەن گەلەوە دژ بە کەسانی خاوەن پێگە، بە گەندەڵیی ئاکار دادەنرێت.

هەڵاوێردنی جۆرەکانی حوکومڕانی، لە لای مۆنتێسکیۆ، خزمایەتییەکی هەیە لەگەڵ ئەو باوەڕەی خۆیدا کە دەربارەی دابەشکردنی دەسەڵاتە، مۆنتێسکیۆ، ستەمفەرمانی و پاشافەرمانی و کۆمار لەیەک جودا دەکاتەوە، کۆماریش هەیە ئەریستۆکراتە و هەیشە دیمۆکرات. هەڵاوێردنی کلاسیک، ژمارەی فەرمانڕەوایانی کردبووە پێوانە و پاشان حوکومڕانیی چاک و ڕەوای لە خراپ و نارەوا جودا دەکردەوە. ئەو دەوڵەتەی پاشایەکی هەبایە ئۆتۆماتیک دەبووە پاشافەرمانی (ئەگەر حوکومڕانییەکەی پاشاکە بە نارەوا دانرابا، ئەوا دەبوو بە ستەمفەرمانی).

مۆنتێسکیۆ بنەمایەکی تەواو جودا بەکار دەهێنێت. بەلای ئەمەوە دەشێت پاشا لە حوکومڕانیی ئەریستۆکرات یان دیمۆکراتدا هەبێت. فرانسە بە لای ئەوەوە، نموونەیەکە بۆ پاشافەرمانی، بەڵام ئینگلاندی پاشانشین، بەو پێکهاتە و دەسەڵاتەی پەرلەمانەوە، دەبووە حوکومڕانییەکی تێکەڵ لە ئەریستۆکرات و دیمۆکرات.

پاشافەرمانی، لە لای مۆنتێسکیۆ، حوکومڕانییەکی دەستوورەکییە، بەڵام ستەمکار، لە ستەمفەرمانیدا حوکمی ڕەهایە، بە ئارەزووی خۆی ڕێ دەکات. ستەمفەرمانی تاکە حوکومڕانییەکە مۆنتێسکیۆ بەبێ دوودڵی دەیدزێنێت.

ئەم جوداکردنەوەیەی حوکومڕانییە، چ نۆرەیەکی گرینگی لە باوەڕی سیاسیی مۆنتێسکیۆدا نییە، بەڵام بۆ بیردۆزەی سیاسیی ئایەندە ناکاریگەر نەبوو. ئەو جوداکردنەوەیەی ئەو لەگەڵ جوداکردنەوەیەکی کلاسیکی یۆنانیدا، لەوانەیە یەکڕەو نەنوێنێت، لەگەڵ ئەوەشدا نێزیکترە لەو پۆلینانەی پاشان هاتنە کایەوە. زۆر جار بەریتانیا و سوید بە دیمۆکراتی ناو دەبرێن ئەگەرچی پاشایەتی بە شێوەیەکی فەرمی لە هەردوو وەڵاتدا هەر ماوە.

لەگەڵ ئەوەشدا، کاریگەریی ڕاستەوخۆی مۆنتێسکیۆ، لەوەوە نییە ناوەڕۆکی تازەی ئاخنیوەتە بیری کۆنەوە. بەڵکوو سەیر لەوەدایە مۆنتێسکیۆ، بەوەی بایەخێکی کەمتر یان بایەخێکی ڕێژەکی دەدات بە بنگەی سیاسیی دامەزراو، ڕێگە بۆ ڕۆشنگەریی ڕسکاوتر و ڕادیکاڵتر خۆش دەکات. لە نێوان فیکری سیاسیی سەدەی هەژدەیەم و سەدەی بیستەمدا خەرەندێک هەیە: لە سەدەی بیستەمدا بە شێوەیەکی سەرسەختانە سەرنج لە شێوازی سیاسیی گیر کراوە - کە بۆ نموونە وەهای کردووە دیمۆکراتی تەنیا ببێتە پرۆسەی بڕیار دان - ئەو جۆرە نۆڕینە لە سەدەی هەژدەیەمدا نموونەی نەبوو. مۆنتێسکیۆ دەڵێت: «دەوڵەتی دیمۆکرات و ئەریستۆکرات دەوڵەتێکی ئازاد نین. ئازادیی سیاسی تەنیا لە دەوڵەتی مامناوەنددا هەیە. بەڵام مەرجیش نییە لە هەموو دەوڵەتێکی مامناوەنددا هەبێت. ..». ئەم بۆچوونە، پاشان لە ڕۆشنگەریدا، پتەوتر دەکرێت.

ڕۆشنگەری و ڕوسو

ئەوەی نوێنەرە هەرە ناودارەکانی ڕۆشنگەریی وەک ڤۆلتار و دیدرۆ و دی هۆڵبەک کۆ دەکاتەوە، باوەڕە بە «هۆش» ی مرۆڤ. بەڵام «هۆش» چەمکێکی تاکواتا نییە. ئەوەی ڕاستی بێت، گەلێک هاسانترە باس لەو بابەتە بکەین کە ناگونجێن لەگەڵ ئەوەی نووسەرانی ڕۆشنگەری پێی دەڵێن هۆش، وەک لەوەی خەسڵەتەکانی هۆش دەستنیشان بکەین. باوەڕی نەگونجاو ئەوەیە دەڵێت دەسەڵاتی خوداکرد ڕاستەوخۆ دەست دەخاتە ژیان و گوزەرانی خەڵکەوە. لایەنی نەگونجاو زۆربەی بەزم و نەریتی دینەکی دەگرێتەوە. هۆش دروستاندنی دینەکی بۆ دەستوور و بنگەی جڤاکی ڕەت دەکاتەوە. دەسەڵاتی پاشایەتی خوداکرد نییە و تەنیا ئەگەر لە سوودی هاوژینیی مرۆڤایەتیدا بوو، ئەوسا شایانی داکۆکییە. پێگەی بەگزادان و کۆڕی کەشیشانیش هەروەها. بیانوی سەربە نەریت و شکۆمەندی، بەجارێک وەدەر نراون.

باوەڕی هۆشمەندی، بەگشتی، ئەوەیە مرۆڤ دەتوانێت زانیاری هۆشەکیی ڕاست دەربارەی گوزەرانی مرۆڤایەتی پەیدا بکات، ئەمە لە لایەک و لە لایەکی دیکەش ئەگەر ئەم زانیارە، ببێتە ڕێنمووی بڕیار و کردەوە، ئەوا دەگەین بە شادمانی و سەرکەوتنی هەرە بەرزی شیاو.

ئەم باوەڕە پەیوەندیی بە بیری گەشبینایەتیی پێشکەوتن - ی سەردەمی ڕۆشنگەریەوە هەیە. بەرچاوترین نموونەی ئەم هۆشە لە بواری زانستدا سەر هەڵدەدات، نموونەی گەشیش میکانیکی نیووتنە. بەڵام هەمان هۆشیش دەبا هەموو بوارەکانی دیکەش بگریتەوە. گرتنەوەکەش نەدەبا بە شەڕی خوێنین بێت. نووسەرانی ڕۆشنگەری بەر لە هەرشتێک، بڕوایان بە ڕێبازی بیرکارانە بوو. یەکێک لەو ڕێبازانە، فرەواندنی ڕۆشنگەری بوو: ئەدیبان دەبێت دژایەتی ئەفسانەپەرستی و بوختان بکەن و نوێنەکانیان بۆ خەڵکی دیکە بڵاو بکەنەوە. کە ڤۆڵتار پەلاماری دادگاکانی لێپرسینەوە دەدات، بۆ بەرژەوەندی ڕۆشنگەری ئەوە دەکات. بڵاوکردنەوەی «زانیاریستانی مەزن» لە لایەن دیدرۆ و هاوکارانییەوە، هەر بۆ بڵاوکردنەوەی ڕۆشنگەری بوو.

ڕێبازێکی دیکەی پەیوەست بە ڕێبازی یەکەمەوە، پەروەردە و فێرکارییە. یەکێک لەو خەسڵەتانەی بووەتە نیشانەیەک بۆ نووسەرانی ڕۆشنگەری ئەوەیە پێیان وایە مرۆڤ بەرهەمی ژینگە و هۆکاری دەرەکییە. ئەوەی ژیر لە گەمژە، هۆشمەند لە ئەفسانەپەرست، پیاوچاک لە بەد، جودا دەکاتەوە بەر لە هەر شتێک پەروەردە و فێرکارییە. گەر لە سەرەتاوە تەنیا وێنەیەکی دروست بدرێت بە مرۆڤ، ئیدی ئەو مرۆڤە مۆرکی ڕێبازی هۆشمەندی هەڵدەگرێت.

ئەم بۆچوونە ئەگەر یەکڕەوانە بخرایەتە کار، دەشیا ببێتە هۆی سەرهەڵدانی داخوازیی وەها کە داوای سەروژێرکردنەوەی جڤاکی دامەزراو بکات، چونکە، بەو نوێنە بێت، جیاوازیی نێوان هەژار و دەوڵەمەند، سەردار و نۆکەر، تەنیا بەرهەمێکی لاوەکیی ژینگە و پەروەردەیە. لە ژینگەیەکی چاکدا، هەژار و چەوساوەش دەتوانن، وەک کەسانی دەرفەت بۆ ڕەخسیوو، ببنە خاوەن هونەر و زانین، توانا و هۆشمەندی. کە وەهاش بوو، ئەوا لە جڤاکی هۆشمەندا، یەکسانییەکی سەرلەبەر پەیدا دەبێت. خەڵک، کاتێک دەخرێنە ژێر تاوی یەک هەلومەرجەوە، لە هەموو ڕوویەکی گرینگەوە وەک یەکیان لێ دێت. کەواتە جیاوازیی گەورەی چینایەتیی نێوانیان دۆزێکی هۆشنەیارانەیە.

بەڵام، بە دەگمەن نەبێت، نووسەرانی ڕۆشنگەری ئەم سەرەنجامە ناخوێننەوە: هەتا نەگەینە دوا سالانی ئەو سەدەیە بیری یەکسانیی دروست پەیدا نابێت، ئەو بیرەش هێندەی بەندە بە ڕۆشنگەرییەوە، هێندەش و لەوانەیە پتریش بەند بێ بە فەلسەفەی ڕوسووە.

ڕوسو بڕوای بەو بیرەی هاوزەمانی خۆی هەبوو کە دەیگوت فێرکاری هێزی ئافراندنەوەی هەیە. بەڵام ڕوسو بەگشتی بابایەک بوو هەردەم بەرهەڵست و بەهۆی هەرا نانەوەیەک ناوی دەرکرد: ساڵی 1750 لە وتارێکدا دەڵێت پێشکەوتن لە بواری هونەر، فەلسەفە و زانستدا، لەم سەدانەی ڕابوردوودا، زیانی لە سوودی زیاتر بووە، ئەمەش بۆچوونێکە یەکەوڕاست دژ بە ڕێبازی گەشبینایەتیی پێشکەوتن بوو کە نووسەرانی ڕۆشنگەری گرتبوویانە بەر. هەر ئەمەشە بووەتە بنەمای ئەو دیاردەیەی - تا ڕادەیەک نادروستانە - پێی دەگوترێت «ساکارەتی Primitivism ی ڕوسو».

پاشان، ڕوسو بەرهەمێکی زۆری دەرکرد بە ناوەڕۆک دژ بەیەک بوون و ئەوەندەش شیرازەدار نەبوون. خەڵکی، بە زێدەڕۆییەوە، لەو بەرهەمانە سەرەنجامێکی وەهایان هەڵێنجا، گۆیا ڕوسو شەیدای ژینی ساکار و سەرەتاییە. بۆ نموونە ئەو دروشمەی دەڵێت «با بگەڕێنەوە بۆ سروشت» کە هەردەم بە گوتەی ڕوسو ناسراوە، هەرگیز لە نووسینەکانی ڕوسودا نەدۆزراوەتەوە.

بەهەر حاڵ، ئەو نۆڕینەی ڕوسو کە دەڵێت فراژووتنی سەردەمی نوێ تاوێکی نایەتی هەبووە، یەکجار سەرنجراکێش بوو. ئەم نۆڕینە لادانێک بوو لە مێژووناسیی ڕۆشنگەری. نووسەرانی ڕۆشنگەری باوەڕیان وەها بوو گوزەرانی خەڵک، بە چاکبوونی هەلومەرجی گیانەکییان، چاک بووە. ئەم بۆچوونەیان لەگەڵ باوەڕیان بە هێزی هۆش تەواو لە یەکتر ئالابوون. بەڵام ڕوسو باوەڕی بە توانستی هۆش نەبوو. ڕوسو پێی وا نەبوو خەڵک بە توانستی هۆش بتوانن جڤاکێکی چاک دامەزرێنن. ڤۆلتار و دیدرۆ و دی هۆڵبەک پێیان وا بوو مرۆڤ، ئەگەر کردەوەی خۆی بخاتە ژێر ڕکێفی شرۆڤەیەکی هۆشەکی، داهات و دەرفەتی ئایەندەی خۆی هەر بەو شێوەیە لێک بداتەوە کە زانستکارێک خولێکی سروشتکرد لێک دەداتەوە، ئەوا دەشێت ئەو مرۆڤە ببێتە ئادەمیزادێکی بەختەوەر. ڕوسو ئەو جۆرە لێکدانەوەیەی بە دزێو دادەنا. ڕوسو، لە بری هۆش ویژدان دادەنێت. دەنگی ویژدان گوێڕایەڵی هۆش نییە. ویژدان پتر بەندە بە هەستەوە، بەڵکوو بە ڕەمەکەوە. ڕوسو دەڵێت ویژدان بەهەڵەدا ناچێت، بەڵام هۆش مەترسی ئەوەی لێ دەکرێت هەموو پەیوەندیەکی چاکەخوازانەی مرۆڤایەتی هەڵوەشێنێتەوە و فرەبەرەکی و ئاژاوەی لێ بزێتەوە.

باوەڕ بە ویژدان بەندە بە باوەڕ بە خێرخوازیی خۆرسکی مرۆڤەوە. نەک تەنێ ڕوسو بەڵکوو زۆربەی نووسەرانی ڕۆشنگەری باوەڕیان بەوە هەبوو کە بە شێوەیەکی خۆڕسک مرۆڤ خێرخوازە، بەڵام بەلای نووسەرانی ڕۆشنگەرییەوە، ئەم گریمانەیە بە پلەی یەکەم ئەوەی ڕادەگەیاند مرۆڤ لە سەرەتاوە بێگوناهێکی پەتییە. ئەم خێرخوازییەشی بە ڕێنمووی پەروەردەیەکی هۆشەکی دەپارێزرێت و پتەوتر دەکرێت. پەروەردەی هۆشنەیار و چەوت درندەی لێ دەزێت.

بەڵام بەگشتی، کاتێک ڕوسو باس لە خێرخوازیی مرۆڤ دەکات، بیر لەو بێگوناهییە سەرەتاییە ناکاتەوە. ڕوسو، بە پلەی یەکەم، بیر لەو هەستە سروشتکرد یان ڕەمەکییە دەکاتەوە کە بە نۆڕینی خۆی لە ویژداندا بەدەر دەکەوێت. بە بۆچوونی ڕوسو، ئەوەی جڵەوی خۆی بداتە دەست ویژدانێکی پاک، بە بەرزترین ئامانجی ژیان دەگات، ئەویش بریتییە لە: ئارامیی ناوەکی و ئاشتی دەرەکی لەگەڵ خەڵکی دیکەدا. ڕوسو دەڵێت ئەم فراژووتنە جڤاکییە مرۆڤکرد و شەڕخوازە ویژدانی زۆربەی خەڵکی چەپاندووە. ئەو خەڵکە ڕێبەری ڕەمەکیی خۆیان لەدەست داوە و لەبەرئەوە هەردەم وێڵن. جاروبار ئەم گریمانەیە وەها لێک دراوەتەوە گۆیا ڕوسو پێی وایە مرۆڤ تەنیا لە دۆخی سروشتکردی ڕەهادا، خێرخوازە. بەڵام ڕوسو مەبەستیی وەها نییە. ڕوسو، هەر وەک هۆبز - و بە پێچەوانەی لۆک، مۆنتێسکیۆ و نووسەرانی درەنگتری ڕۆشنگەری- پێی وایە چەمکی وەک چاکە و خراپە، ڕەوا و ناڕەوا، بە هیچ جۆرێک لە دەرەوەی جڤاک و بەر لە جڤاکسازی، پیادە ناکرێن. ڕاستە ئادەمیزادێکی کێوی تەنیا دوای ڕەمەکی خۆی دەکەوێت، بەڵام ئەوەی ئەو دەیکات نە چاکەیە و نە خراپەیە- بێلایەنە. بەڵام جڤاکسازی کاری پێویستە و لە ڕاستیشدا ڕەمەکە مرۆڤ بەرەو جڤاکسازی دەبات.

ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت جڤاک بەرهەمێکی ناهۆشەکی Irrational ی ڕووتە. ڕوسو تەواو لایەنگری باوەڕی پەیمانی جڤاکی یە- تەنانەت شاکارە سیاسییەکەی خۆی ناوی «پەیمانی جڤاکی» یە. بەڵام ئەم باوەڕە لای ئەم، پتر لەوەی لای نووسەرانی ڕۆشنگەری، داشۆراوە. بە نۆڕینی ڕوسو، ئەگەر پەیمانی جڤاکی نەبایە کەس لەوە نەدەگەیشت بۆ دەبێت کەمینە سەر بۆ زۆرینە فروو بێنێت. ئێستا ئاشکرایە بنەماکانی نێو «پەیمانی جڤاکی» تەنیا لە بەرزە جڤاکی ڕوسودا بەدەر دەکەون. پێوەری هەرە گرینگی نێو پەیمانی جڤاکی ئەوەیە هەموو ئەوانەی ناچار دەکرێن ملکەچی دەستوورێک بن، دەبێت بۆ خۆیان دەستیان لە دانانی ئەو دەستوورەدا هەبێت. ڕاستە ئەم پێوەرە لە پەیمانە نەرێتییەکەشدا هەر هەبووە، بەڵام لەوێدا بەهەند نەدەگیرا و «ڕەزامەندی بێدەنگ» یان

دەکردە پارسەنگ. ڕوسو پێی وایە بەڕاستی دەبێت هەموو وەڵاتییەک ڕاستەوخۆ دەستی لە دانانی ئەو دەستوورانەدا هەبێت کە پەیوەندییان بە ژیان و گوزەرانی خۆیەوە هەیە. ڕوسو لایەنگری ئەو بیرەیە دواتر بووە دیمۆکراتی ڕاستەوخۆ.

بە دیتنی ڕوسو، «پەیمانی جڤاکی» شارێی جڤاکی چاکەمان بۆ دەکێشێت. بەڵام هەموو - یان نێزیکەی هەموو - ئەو جڤاکە چەسپاوانەی هەن، جڤاکی خراپەن. جڤاکی بەد بەگشتی وەڵاتیانی بەدی وەهای لێ دەزێت، دەنگی ویژدانیان خەفە کراوە. بە دیتنی ڕوسو، بۆ ئافراندنی مرۆڤی چاک تەنیا دوو دەرفەت هەیە. دەرفەتی یەکەم، تەنیا بۆ چەند کەسێکی ژمارە کەمە: لە ڕێگەی پەروەردەوە منداڵ لە کاریگەریی جڤاکی گەندەڵی دەوروبەری خۆی ڕزگار بکرێت. دەرفەتی دووەم ئەوەیە هەر لە بنەڕەتەوە هەر هەموو جڤاکەکە بگۆڕدرێت.

ئەم بۆچوونەی دووەم بووە هۆی ئەوەی بیروڕای سیاسیی ڕوسو بە شۆڕشگێڕ ناو دەرکات و بووە هۆکارێکی دنەدەری کردەوەی شۆڕشگێڕانە، چ لە ڕۆژگاری شۆڕشی فرانسی و چ پاش ئەوەش. لە لایەکی دیکەوە، ڕوسو لە ڕوانگەیەکی تا ڕادەیەک ڕەشبینەوە دەیڕوانییە بوونی دەرفەتێک بۆ دامەزراندنی جڤاکی چاکە. لەبەر ئەوە جێی بڕوا نییە ڕوسو بەڕاستی پروپاگەندەی بۆ شۆڕشێکی کۆنکرێتی سیاسی و جڤاکی کردبێت.

لەگەڵ ئەوەشدا، ڕوسو بێوچان وێنەی بەرزەجڤاکی خۆی دەهێنایە پێش. بە دیتنی ڕوسو، بەر لە هەر شتێک، یەکەی سیاسی چ بە ژمارەی دانیشتوانی بێت و چ بە ڕووبەر دەبێت یەکجار سنووردار بێت. لە یەکەی گەورەدا هیچ دەرفەتێک بۆ وەڵاتیان نامێنێت ڕاستەوخۆ کار بکەنە سەر بڕیاری سیاسی. ڕوسو بەرانبەر زۆربەی دەوڵەتانی تازە ڕەخنەگرە، چونکە یەکجار بەرفرەوانن و خەسڵەتی فرەبنجیان هەیە.

دەوڵەتی سروشتکرد دەبێت خاوەنی سازمانێکی نائاڵۆز بێت. وەڵاتیان دەبێت پتر هۆگری سەرلەبەری جڤاک بن نەک هۆگری سازمانی خۆ و هاوکارانی خۆی نێو جڤاک بن. لە هەموو بوارێکی سیاسیدا، دەبێت هەموو کەسێک وەک یەک وەڵاتی - واتە وەک تاکەکەس - بێتە پێش، نەک وەک نوێنەری لایەنێک یان بەرژەوەندێکی تایبەتی. لەبەر ئەوە جڤاکێکی چینچین و خاوەن گروپ و سازمانی سیاسی، ناپەسەندە.

باوەڕی سیاسیی ڕوسو، دەشێت تا ڕادەیەک بە زیندەڵ دانرێت - چونکە خواستی ڕوسو ئەوەیە جڤاک بە شێوەیەکی زیندەڵ کار بکات. بەڵام ڕوسو لە تاوی تاکگەرایی سەپێنراوی ڕۆشنگەری بەدەر نییە. ڕوسو یەکەی سروشتکرد و سروشتنەکرد جودا دەکاتەوە. خێزان یەکەیەکی سروشتکردە، دەوڵەت دەبا سروشتکرد بایە. بەڵام گروپی هاوپیشە، چین و دەستەی هاوبەرژەوەند یەکەی ناسروشتکردن. لە دەوڵەتدا وەڵاتیان دەبێت وەک تاکەکەسی یەکسان بێنە پێش.

ئەم شێوە دەربڕینەی ڕوسو لە تاکگەرایی بەندە بەو باوەڕە بەناوبانگ و سەخت و مشتومڕ لەسەر کراوەی خۆی کە پێی دەگوترێت «باوەڕی خواستی گشتی *la volonté générale*». ڕوسو پێی وایە لەو دەوڵەتەی لەسەر بنەماکانی خۆی هەڵنرابێت، بڕیاری هاوکۆی وەڵاتیان - یان چاکتر وایە بڵێین بڕیاری زۆرینە - بڕیارێک دەبێت لە بەرژەوەندی دەوڵەتدا. بەڵام، ئەگەر هەر کەسە تەنیا دەنگی خۆی بدات نەک دەنگی گروپ و لایەن، جیاوازی بیروڕای تاکەکەسەکان دەبنە پارسەنگی یەکتر.

لەگەڵ ئەوەشدا ئاشکرایە کە چەمکی «خواستی گشتی» لەوە زیاترە: خواستی گشتی دەکاتەوە خواستی یەکەی دەوڵەتەکی و لەویشەوە بنەما بێگەردی و چەوتیی هەڵنەگری ڕێنمای دەوڵەتەکە. بەم جۆرە ڕوسو ڕێگە بۆ چەمکێکی دەوڵەتەکی ئایەندە خۆش دەکات، کە پاشان لە لایەن هێگل و بیریاری دیکەشەوە گەشەی پێ درا. ڕوسو بۆخۆی پیاوی ئەوە نەبوو هەڵاوێردنی فەلسەفیی ئەبستراکت دابڕێژێت. لە نێوکۆڕی بیردۆزانی سیاسەتدا، ڕوسو، بە کانیی بیرۆکە دادەنرێت.

بەهەر حاڵ، باوەڕی سیاسیی ڕوسو دوو ناوتوێژ Implication ی تێدایە، کە تا ڕادەیەک هەمەڕەنگی و کاریگەریی دژەوەستاوی باوەڕەکە ڕوون دەکەنەوە. لە لایەک، دەوڵەتی سروشتکرد دەبێت ساکار و سنووردار بێت، ئەوەی ئەو لە خەیاڵیەتی دەوڵەتی هاوچەرخ نییە بەڵکوو شارەدەوڵەتێکی تەواو نائاڵۆزە. لە لایەکی دیکەوە ئەو دەوڵەتە لەسەر بنەماکانی دیمۆکراتی هەڵدەنێت. مەرجیش ئەوەیە وەڵاتیان هۆشیار و ئاگادار بن. ئەمەش دەوڵەتی پێشکەوتوو دەگرێتەوە. ڕوسویش، وەک نووسەرانی ڕۆشنگەری، دەسەڵاتی دەستووردانەرانەی بە دابڕ و لە هەموان دەستڕۆتر دادەنا. لە بەرزەدەوڵەتی ئەودا گەل دەستووردانەر بوون، دەسەڵاتی بەجێهێنەریان خستۆتە ملی سازمانێکی تایبەتی. جۆری ئەو سازمانە بەلای ڕوسووە مەبەست نییە، گرینگ ئەوەیە ئەو سازمانە مانداتی گەلی هەبێت و پەیڕەوی دەستوورەکانی گەل بکات. ئەوجا پاشا بێت، ئەنجومەنێکی بەڕێوەبەر بێت، کێشە نییە.

لەبەر ئەوەیە نۆڕینی ڕوسو دەربارەی دەزگەی سیاسی تەماوی و نادیار ڕادەنوێنێت. لەگەڵ ئەوەشدا تەواوێک ئاشکراترە لەوەی لە نێو نووسەرانی ناوداری ڕۆشنگەریدا باوە. بڕوای ڕوسو بە هەست یان ویژدان دەیگەیەنێتە ئەو دیتنە تەواو دیاریکراوەی دەڵێت، هەر هەموو دەبێت بەشدار بن لەو بڕیارانەی هەموان دەگرێتەوە، دەنا بە هیچ جۆرێک ژیانێکی هاوئاهەنگ دەرفەتی نییە پەیدا بێت. باوەڕی هۆش لای ڤۆلتار و دی هۆلبەک، یەکێک لە ماناکانی ئەوەیە کە شێوازی سیاسی گرینگ نییە - هۆش دەتوانێت ڕۆح بکات بەبەر هەموو شێوازێکدا. کاتێک مۆنتێسکیۆ دەڵێت «مامناوەندەتی» نیشانەیە بۆ چاکە یان خراپەی ڕژێمێک، ئاماژەیەکە بۆ ئەم باوەڕە. بەڵام نووسەرانی درەنگتری ڕۆشنگەری لەمەش زیاتر دەڕۆن. خەسڵەتێکیشیان ئەوەیە کە، چونکە بەگشتی شێوازی سیاسی بەهەند هەڵناگرن، زۆربەی جار وەهای بە باش دەزانن پاشایەتی بمێنێت. بەو جۆرەش بڕیاردان هەر دەکەوێتەوە دەست تاکەکەس. ئەگەر ئەو تاکەکەسە هۆشمەند بێت، ئەوا هۆشمەندی گوزەرانی سیاسیش دەگرێتەوە.

باوەڕ بە تاکفەرمانی ڕۆشناک باڵی بەسەر نووسەرانی ڕۆشنگەریدا کێشاوە - ئەمە دەستەی سەربە زانیارستانی دەوری دیدرۆ دەگرێتەوە، ڤۆلتار دەگرێتەوە و بارۆن دی هۆلبەکی شۆڕشگێرتریش دەگرێتەوە. ئەمانە هەر هەموویان، بەرانبەر تاکفەرمانیی فرانسی، ڕەخنەگرێکی توندن. بەڵام ڕەخنەی ئەمانە لە شێوازە سیاسییەکە نییە، بەڵکوو لە هۆشنەیاری، ئەفسانەپەرستی و بێدادییە. هۆی ئەم دیاردانەش بەلای ئەو ڕەخنەگرانەوە دەگەڕێتەوە بۆ هۆشنەیاریی ڕێبەران، بۆ خۆویستی چینی دەستڕۆ، بۆ خۆویستی بەگزادەی بەرز و کۆڕی کەشیشانی بەرز. کەواتە ئەم ڕەخنەگرانە چاویان پتر بڕیوەتە گۆڕانکارییەک بواری بیرکاری و ئاکار بگرێتەوە نەک بواری سازمان و دامودەزگە.

بەڵام ئامانجی ئەمان لەو گۆڕانکارییە ڕەچاویان گرتبوو بەرهەست و فرەوانن، بەتایبەتی دی هۆلبەک کە چاوەڕێی هەڵگەڕانەوەی هەلومەرجە چینایەتییەکانی نێو جڤاک بوو. ئەوەی بەلای هۆشەوە نرخدارە، لایەنی لاوەکی و کاتەکی وەک دۆزی بنەچە نییە، بەڵکوو کارامەیی ئەو کەسەیە، چالاکییەتی، بەرزی ئاکاریەتی. دی

هۆلبەکیش وەک نووسەرانی دیکەی ڕۆشنگەری پێی وایە پەروەردە و فێرکاری ئەم خەسڵەتانە لە مرۆڤدا پتەوتر دەکەن. بەڵام فەلسەفەی سیاسیی دی هۆلبەک دەربارەی مرۆڤایەتی بە پلەی یەکەم بۆچوونێکی ئوتوپیانە نییە، بریتی بێ لە مرۆڤی چاکەخوازی نموونەیی و هۆشمەند. بەڵکوو ڕاستەوخۆ پەلاماری ئەو دۆخە ئابووری و جڤاکییەی ئەو دەمەی فرانسە دەدات. دی هۆلبەک دڵگەرمانە بەرگری لە بۆرژوای پەراوێزخراو دەکات، کە بۆیان نییە سوود لە بەرهەمی کاری خۆیان وەرگرن، چونکە دەبێت بەگزادە و کۆڕی کەشیشان بەخێو بکەن. دی هۆلبەک لە ناخی دڵەوە «ئاپۆرە»، واتە خەڵکی ئاسایی، دەدزێنێت، چونکە نەزانین و ئەفسانەپەرستی وەهای لێ کردوون بۆ هیچ کارێکی بەرپرسیاریەتی دەست نەدەن.

بیروڕاکانی دی هۆلبەک، بۆ هەموو ڕۆشنگەری، نموونەی هەڵوێستی دوو لایەنن لە ئاست فیکری یەکسانیدا. بەشێوەیەکی تا ڕادەیەک کەمتر ورد بەڵام ڕەوانتر، هەمان دوو لایەنی لای ڤۆلتاریش هەیە. ڤۆلتار پێی وایە ڕاستە هەموو خەڵک «وەک یەک دەزێن» بەڵام لە هەمان کاتیشدا پێویستییەکی تراژیدییە کە ئەمیان دەبێت ببێتە نۆکەر و کۆیلەی ئەوەی دیکە. خێری سروشت بەشی یەکسانی ناکات.

«ئەو دەستکورتییەی دووچاری ئادەمیزاد هاتووە مرۆڤێک دەخاتە ژێر دەستی مرۆڤێکی دیکەوە، نەگبەتیی ڕاست ئەوە نییە مەرجی وێکنەچوو هەیە، بەڵکوو بەندبوونە… لەم زەوییە ناشادمانەدا دابەشبوونی مرۆڤی نێو جڤاک بەسەر دوو چیندا، ستەمکاران و ستەمدیدە، کاری ناچارییە…

لە گوتەکانی ڤۆلتاردا زایەڵەیەکی کزی باوەڕی سەربە ئابووریی مێرکانتێلایەتی هەیە: خێری زەوی هەتاهەتایە سنووردارە، بەهای ئابووری سەرلەبەر نەگۆڕە. میرکانتێلایەتی لەمێژ بوو بەرەو هەڵوەشان دەچوو، بەڵام هەتا سالانی 1750 ئەوجا بیردۆزەیەکی ئابووری شیرازەداری نوێ هاتە جێی، ئەویش باوەڕی فیزیۆکراتیزم Physiocratism یە و لە زۆربەی نووسەرانی بەتەمەنی ڕۆشنگەری تێدەپەڕێت، بەڵام ڕوسو لە زۆر لایەنی گرینگەوە تەواو نێزیکیەتی.

شابنەمای فیزیۆکراتیزم ئەوەیە کە دەشێت سەرلەبەری سامان زیاد بکات بەڵام ئەمە تەنیا بە کارکردن لە زەویدا دەبێت، واتە بە پلەی یەکەم، بە کشتوکاڵ دەکرێت. فیزیۆکراتەکانی زوو - بەڵام نەک ڕوسو - هاوبیر بوون لەگەڵ کەمتەرخەمیی ڕۆشنگەریی بەرانبەر داکەوتی سیاسی: ئەگەر پاشا و فەرمانڕەوایان هۆشمەند بن و ڕێ بدەن فراژووتنی سیاسی ڕێچکەی سروشتکردی خۆی بگرێت، ئەوا ئایەندە ڕوونە.

تەنیا چەند دە ساڵێک پاش ئەوەی باوەڕی فیزیۆکراتیزم بەیان کرا، ئادەم سمیت Adam Smith (1790-1723) ی سکۆتی، لە بەرهەمە بەناوبانگەکەیدا «دەربارەی سامانی میللەتان» *On the Wealth of Nations (1776)* بیردۆزەیەکی ئابووریی تەواو فرەوانتری دارِشت، بە «ئابووریی سیاسیی کلاسیک» ناسراوە (جاروبار پێی دەڵێن «بیردۆزەی لیبەراڵ»). سمیت پێی وایە هەموو کارێکی بەرهەمهێن، نەک تەنیا کشتوکاڵ بگرە تەنانەت، و لەوانەیە بەر لە هەمووان، پیشەسازیش، بەهای ئابووری بەرهەم زیاد دەکات و بەوەش سامان زیاد دەبێت. نۆرەی دەزگەی حکوومەتی لەم بیردۆزەیەدا کزتر دەبێتەوە: دەزگەی حکوومەتی کاریان تەنیا ئەوەیە ڕێگە خۆش بکەن ئابووری خۆی خۆی بەرێت بەڕێوە و بە پێی بنەماکانی خۆی گەشە بکات. فیزیۆکراتیزم و بەتایبەتی ئابووریی سیاسیی کلاسیک، بە دواکاتەوە کارییگەرییەکی یەکجار قووڵی لە بیردۆزەی سیاسیدا هەبوو. ئەم باوەڕە ئابوورییانە، کە دەیانگوت ئادەمیزاد بە کارکردن زاووزێ بە سەرلەبەری سامان دەکات، هەلومەرجی ناوخۆی ئابووری هەر هەموو چین و توێژی هاوکار و هەروەها ئابووری میللیشی خستە بەر تیشکێکی نوێ.

ئەمەیان هەر زوو لای ڕوسو ئاشکرا بوو. «کاسبکارانی شار» واتە ئەوانەی خەریکی پیشەی دەستەکین و لە سیستەمی سەربە مێرکانتێلایەتیدا بەگەرمی لە سەریان دەکرایەوە، لەلایەن فیزیۆکراتانەوە بە چاوێکی نەیارانە سەیر دەکران. ڕوسویش ئەم هەڵوێستەی بە توندی دەردەبڕی. ئەو داکۆکییەی ئەو لە جڤاکی ساکاری دەکات، کە کشتوکاڵ تێیدا سەرچاوەی سەرەکیی داهاتە، دەبێت لە چێوەی باوەڕی فیزیۆکراتیزمدا سەیر بکرێت. ڕوسو شەیدای هەژاری نییە بگرە بە پێچەوانەوە، بڕوای بە تەژەندێکی پەرەسێن بوو لە بەرزەدەوڵەتەکەی خۆیدا.

لە بیروڕای ڕوسودا، دەربارەی موڵکایەتی و یەکسانی، ئەم ڕواندنە نۆرەیەکی گەورەی هەیە. گوتەکانی ڕوسو دەربارەی موڵکایەتی یەکجار دژبەیەک ڕادەنوێنن، تا ئەو ڕادەیەی بۆ پشتیوانی لە نۆڕینی تەواو پێچەوانەی یەک بەکار هێنراون. ڕوسو لە لایەکەوە دەڵێت موڵکایەتیی تاک پیرۆزترین مافە (دی هۆلبەکیش هەروا دەڵێت) لە لایەکی دیکەوە دەڵێت هەموو موڵکایەتییەک مافی دەوڵەتە، «چونکە دەوڵەت لە ئاست وەڵاتیانی خۆیدا، بەپێی پەیمانی جڤاکی، دەسەڵاتی بەسەر هەموو سامانی وەڵاتیدا دەشکێت. ..»، ئەم گوتەیەی - لەسەر بنەمایەکی یەکجار لاواز - بووە هۆی ئەوەی ڕوسو بە سۆسیالیست و تەنانەت بە کۆمیونیستیش ناو ببرێت.

بەڵام بۆچوونەکانی ڕوسو، لەم خاڵەدا، هێندە ناکۆک نین. ڕوسو پێی وایە هەموو وەڵاتییێک دەبێت دەسەڵاتی بەسەر موڵکایەتییەکدا هەبێت و بەکاری بهێنێت بۆ ئەوەی پەیوەندیی بە وەڵاتییەکی دیکەوە هەبێت. بەڵام دەوڵەت - واتە دەوڵەتی چاکە و بە خواستی گەل حوکومڕان - دەبێت کارێک بکات هیچ وەڵاتییێک موڵکایەتیی خۆی بەشێوەیەکی وەها زیاد نەکات کار بکاتە سەر موڵکایەتی و سەرخۆبوونی وەڵاتییەکی دیکە. کەواتە ئەرکی دەوڵەت ئەوەیە یەکسانیی ئابووری نێو جڤاک بپارێزێت. ڕوسو وەهای بۆ دەچێت خواستی گشتی دەبێت ببێتە بنەمایەکی زۆر باشی پارسەنگ. ئەوانەی بەتەمان لەسەر حسابی خەڵکی دیکە سوودی ئابووری بەدەست بێنن دەبێت خۆیان لە نێو کەمینەدا بدۆزنەوە.

ڕوسو لەوەی کە ڕادەی یەکسانیی ئابووری دەبێت چەند بێت، بڕیاری پێچەڵپێچی هەیە. ڕوسو هەر ئەوەندە دەڵێت ئەو یەکسانییە پێویست ناکات ڕەها بێت، بەڵام ناشبێ کەسێک ئەوەندەی هەبێت بە هێزی دەوڵەمەندیی خۆی بتوانێت ئازاری کەسێکی دیکە بدات یان بیکڕێت، کەسیش نابێت هێندە هەژار بێت ناچار بێت خۆی و کاری خۆی بفرۆشێت. کەواتە یەکسانییەکە ڕێژەکییە.

جیاوازیی نێوان نۆڕینی ڕوسو و ئایدیۆلۆژیی ڕۆشنگەریی باو، لە هیچ بوارێکدا هێندەی بواری ئازادیی سیاسیی ئاشکرا نییە. بەلای نووسەرانی ڕۆشنگەرییەوە دۆزێکی بەڵگەنەویستە کە ئازادی، بە پلەی یەکەم، ئازادیی دەربڕینی بیروڕایە. تەنیا هۆشە دەتوانێت دونیا چاک بکات، هۆشیش، گەر دەستی سەنسوور ئاواڵە بێت ڕێگەی لێ بگرێت، ناتوانێت بێتە گۆ و بیری خەڵکی ڕوون بکاتەوە. کەواتە دەشێت بڵێین نووسەرانی ڕۆشنگەری هەڵوێستێکی بیرکارانەیان لە ئاست دۆزی سیاسیدا هەیە. ئەم خاڵە لای ڤۆلتار لە هەموان ڕوونتر خۆی دەنوێنێت. لەم دونیایەدا ژان و هەژاریی بێ چارەسەر هەیە، بەڵام باشترین گوزەران بەوە دروست دەبێت ڕێگە بدرێت بە هۆشمەندان، واتە فەیلەسووف، بیرمەند و تێگەیشتووان بە ئازادی ڕەخنە و پێشنیازی خۆیان دەربڕن. لە بیرکردنەوەی ڕۆشنگەریدا، تاکگەراییەکی سیاسی و ئابووریش هەیە، بەڵام ئەم تاکگەراییە کراوەتە ژێردەستی تاکگەرایی بیرکاری: دەبێت مرۆڤە ژیرەکان جڵەوی فراژووتن ڕاکێشن.

به نۆڕینی ڕوسو تاکەکەس تەنیا ملکەچی بۆ دەوڵەت، واتە بۆ خواستی گشتی، بە ئازادی دەگات. مرۆڤ بەوەی پەیڕەوی دەستووری دەوڵەت بکات - کە دەکاتەوە ئەو مافانەی خواستی گشتی بە ڕەوای داناون - دەکرێت ئازادییەکی سروشتەکی پەیدا بکات.

مەبەست ئەوە نییە ئازادیی دەربڕین و ئازادیی بیروڕا ڕێبەست بکرێن. بەڵام بە پلەی یەکەم، بەهایەکی ڕێژەکییان هەیە. کاتێک لە کۆبوونەوەیەکی گەلێردا، خواستی گشتی دێتە گۆ، وا چاکە هەموو وەڵاتییەک تەواو ئاگاداری ئەو باسانە بێت کە دێنە کایەوە و لە جڤینەکەشدا دەبێت بە ئازادی بۆچوونی خۆی دەرببڕێت. بەڵام نابێت بەر لە جڤینەکە پروپاگەندە بڵاوکرێتەوە، چونکە تاکەکەس بەو کارە باشترین و زیرەکانەترین بۆچوونی خۆی دەدۆڕێنێت. ئەوجا کە زۆرینەش بڕیاری خۆی دا ئیدی هەموو گفتوگۆیەکی دیکە تەنیا خراپەی لێ دەزێتەوە.

نووسەرانی ڕۆشنگەری و ڕوسویش، دەربارەی ئازادیی، نەریتی خۆیان هەیە. هەردوو نەریتەکە لە سەدەی نۆزدەیەمدا، گەشەیان پێ دەدرێت و نۆرەیەکی چالاکتر لە گوزەرانی سیاسیدا دەنوێنن.

کۆنەوارەتی: هێگل

ئایدیۆلۆژییەکانی سەدەی نۆزدەیەم

لە سەدەی نۆزدەیەمدا ئایدیۆلۆژییە هاوچەرخەکانی کۆنەوارەتی، لیبەرالیزم و سۆسیالیزم، هەڵنران. فاشیزم و نازیزمیش ڕەگ و ڕیشەیان هەر لە سەدەی نۆزدەیەمدایە. ئەمەش مانای ئەوە نییە هزرێکی سیاسیی نوێ لە سەدەی نۆزدەیەمدا سەر هەڵدەدات. کۆنەوارەتی لە زۆر لاوە بەرتەک (کاردانەوە) یێکی بۆچوونەکانی ڕۆشنگەری سەدەی هەژدەیەمە و لیبەرالیزم بەردەوامییەکی نەریتی، لە سەرێک لۆک John Locke ـە و لە سەرێکی دیکەوە ئادەم سمیت Adam Smith ـە. تەنانەت سۆسیالیزمیش بنجی لە سەدەی زووتردا هەیە.

ئەوی نوێ بێت ئەوەیە ئەم ئایدیۆلۆژیانە تا ڕادەیەک لە شێوازێکی سەرلەبەر و ڕسکاودا خۆ دەگرن، وەک گۆشەنیگای لێکنۆڕ و وەک ئالتێرناتیڤ (بەدیل) ی یەکتر هەڵچنران. لە ئاست باوەڕی دەوڵەت لە کۆنەوارەتیدا، تاکگەرایی لیبەرالیزم ڕاست دەبێتەوە. بەرانبەر خواستی لیبەرالانەی چوستیی ئابووری، سیاسەتی خۆشگوزەرانیی کۆنەوارەتی دێتە پێش. لە سۆسیالیزمدا بیردۆزەی چینایەتی هەیە، کۆنەوارەتی باس لەوە دەکات کە لە ژێر سایەی دەوڵەتدا دەبێت هاوئاهەنگیی چینایەتی هەبێت.

بەم جۆرە، ئەم ئایدیۆلۆژیانە، ڕەنگ لە یەکتردا دەدەنەوە، ئەگەر بە نۆڕین و نرخاندن نەبێت ئەوا بەوەی ڕوویان لە چەند دۆزێکی تایبەتییە. ئەم باوەڕیان وەڵامێکە بۆ ئەو باوەڕەیان.

ئەمەش دیاردەیەکی سەیر نییە. ئایدیۆلۆژییەکانی سەدەی نۆزدەیەم، لە یەک ژینگەی ئەورووپایی تا ڕادەیەک سنووردراودا گەشەیان کردووە. لیبەرالیزم لە ئینگلاند پاکترین و ڕسکاوترین شێواز وەردەگرێت. گەورەترین بیریاری کۆنەوار هێگلی ئەڵمانییە. نوێنەرە یەکەمەکانی سۆسیالیزم فرانسی و ئینگلیز بوون. جیاوازیی نێوان ئینگلاند و فرانسە و ئەڵمانیا، لە بواری فراژووتنی پیشەسازی و جڤاکی، نەریتی سیاسی و پاشخانی فیکری، کەم نەبوون. بەڵام هەر هێندەش فرەوان بوون کە لە وەڵاتی جودادا پێشەمیی جودا بدەن بە ڕێبازە ئایدیۆلۆژییە سەرەکییەکان.

لە بواری ئابووریدا ئینگلاند لە پێش فرانسە بوو و تەواوێکیش لە ئەڵمانیای تێپەڕاندبوو. پیشەسازی لە ئینگلاند لە سەدەی هەژدەیەمەوە سەری هەڵدا، بەڵام ماوەیەکی سەدەی نۆزدەیەم تێپەڕی ئەوجا گەیشتە فرانسە، ئەڵمانیا لەویش درەنگتر بە پیشەسازی گەیشت. لەگەڵ ئەوەشدا فراژووتنەکە هەر وێکچوو بوو. نەک تەنیا ئینگلیز بەڵکوو فرانسی و ئەڵمانیش هەڵوێستیان لەو فراژووتنەی ئینگلاند دەگرت. بەلای ئەڵمان و فرانسییەکانەوە دۆزی هەڵگرتنەوەی شوێنپێی فراژووتنی پیشەسازی و ئابووری و جڤاکیی ئینگلاند، دۆزێکی سیاسیی گەورە بوو، هەبوو پێی باش بوو، هەبوو دژ بوو. چاکەی ئەو فراژووتنە لە چوستی و فرەبەرهەمیدا بوو، لە دەوڵەمەندبوونی چینی بۆرژوا و بەدوا ئەویشەوە ڕاهێزانی میللەت بوو. گەورەترین لایەنی خراپەی بەرهەستیشی ئەوە بوو پرۆلیتارێکی هەژار و شڕی پەیدا کردبوو. گفتوگۆ دەربارەی هۆکار و چارەسەری نابووتایەتی Pauperism جێیەکی تەواو بەرچاوی لە ئەورووپای سەدەی نۆزدەیەمدا گرتبوو، کۆنەوار و لیبەرال وەک سۆسیالیستەکان پێوەی خەریک بوون. جگە لەوەش، پیشەسازی گرفتێکی دیکەشی بۆ کۆنەوارەکان بەدەمەوە بوو، ئەویش لاواز بوونی نرخاندنی دینەکی و فەرهەنگیی نەریتیی بوو. بەڵام هەر هەمان ڕەوت، بەلای لیبەرال و تا ڕادەیەکیش سۆسیالیستەکانەوە، بە سەرکەوتنی هۆشمەندی و بە ڕەها بوون لە نیگاتەسکی دادەنرا.

شۆڕشی فرانسی 1789، ڕووداوێکی سیاسیی وەها بوو سێبەری بەسەر گفتوگۆی سیاسیی سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەمدا کێشابوو. فراژووتنی ئەو شۆڕشە بەرەو دەوڵەتی ترس و بەرەو تاکفەرمانیی ناپولیۆن Napoleon، لە لای کۆنەوارەتیی هاوچەرخ، بە باشترین بەڵگە دادەنرا بۆ ئەو گریمانەیەی دەڵێت میللەت ناتوانێت بە شۆڕش ڕابوردوو لە خۆی بتەکێنێت. بەڵام بیریارانی کۆنەوار – وەک هێگل – جیاوازییان لەگەڵ نوێنەرانی کۆنەپەرستی Reaction لەوەدا بوو کۆنەواران نەیان دەسەلماند گوزەرانی سیاسی بگەڕێتەوە بۆ دۆخی بەر لە 1789. کۆنەوارەتیی هاوچەرخ، هەر وەک لیبەرالیزم و سۆسیالیزم بڕوای بە پێشکەوتن و فراژووتن هەیە.

بە دیتنی لیبەرالی، شۆڕشەکە ئەنجامێکی خۆرسکی ڕەهایەتی Absolutism و حوکومڕانیی کەسانی خاوەن سەرماف بوو. لیبەرالەکان داوای ئازادیی بازاڕ و ئازادیی دەربڕین دەکەن، سیاسەتی نموونەیی خۆیان لە پەرلەمانی ئینگلیزدا دەبینن. لەبەر ئەوە لیبەرالیزم لە ئینگلاند، بەگشتی دەبێتە هێزێکی جڤاکپارێز، بەڵام لە ئەورووپا دەبێتە هێزێکی شۆڕشگێڕ.

بە دیتنی سۆسیالیستان، شۆڕشی فرانسی شۆڕشێکی تەواو بۆرژوایانە بوو، بەڵام بە ڕێنمووی شۆڕشی داهاتووی سۆسیالیستانەیان دادەنا.

ئەو هۆکارانەی دەستیان لە هەڵبەستی ئایدیۆلۆژییەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا هەبوو، هەر هەلومەرجە بنەڕەتییەکانی بواری جڤاکی و ئابووری نەبوون، تەنیا ئەوەش نەبوو کە گۆڕانکاریی سیاسیی سەرانسەریی نوێ چەسپێندرا، بەڵکوو ئەو پاشخانە فیکرییە ناکۆکەش بوو کە ژینگەی سەدەی نۆزدەیەمی پێک دەهێنا. ململانێی نێوان بیری ڕۆشنگەریی سەدەی هەژدەیەم و ڕۆمانتیکی نوێ، بە چەندین بار، کاری لەم ئایدیۆلۆژیانە کرد. ڕۆشنگەری بە باوەڕێکی ئەتۆمایەتی Atomism دەیڕوانییە سروشت و بە باوەڕێکی تاکگەرایی دەیڕوانییە جڤاک، لە نێوان ئەم دوو ڕوانگەیەشدا پەیوەندییەکی ئاشکرا هەبوو. هەر بەو شێوەیەش بۆچوونی ڕۆمانتیکی دەربارەی سروشت پەیوەستی ڕایەک بوو دەیگوت گەل و میللەت خاڵی بڕیاردەرن لە یەکەی سیاسیدا، نەک تاکەکەس.

ئایدیۆلۆژییەکانی سەدەی نۆزدەیەم تەنیا ئەوە نین پێشنیازی کردەوەی سیاسی بکەن بەڵکوو جیهانبینیی جیاوازیش پێکدێنن و دەبنە بەشێک لێیان. ئەمانە وزە لە ڕامانی سەربە فەلسەفەی سروشتکرد وەردەگرن، کە ڕیشەی لە ڕۆشنگەری و ڕۆمانتیکدا هەیە، بەڵگە لە باوەڕی سەربە فەلسەفەی مێژوویەکی بۆ ئایەندەبینیی خۆیان دەهێننەوە، ئەمانە بەشێک بوون لە سیستەمێکی هزری. ئەوەی ئێمە پێی دەڵێین کۆنەوارەتی و لیبەرالیزم و سۆسیالیزم تەواو دوورن لەوەی ببنە مەزنایەتییەکی پڕاوپڕ. لەگەڵ ئەوەشدا هەر یەکەیان خەسڵەتی بیرکارانەی وەهای هەیە تەواو ئاشکرا بێت.

پاشان بە دواکاتەوە، مشتومڕ لەسەر ئەوە پەیدا بوو ئایە چ لایەنێک دەبێتە خەسڵەتی هەڵاوێری ئەم یان ئەو ئایدیۆلۆژییە: نرخاندنەکانی ئایدیۆلۆژییەکە یان گریمانەی بیردۆزەکیی ناو ئایدیۆلۆژییەکە (گریمانەی داکەوت)؟ گەر بە قووڵیش سەیر بکرێت لەوانەیە وەک زرەگفتوگۆیەک ڕانوێنێت. دەشێت بگوترێت لیبەرالیزم تاکەکەس دەکاتە شامەبەست بەڵام کۆنەوارەتی و سۆسیالیزم کۆی جیاواز (وەک دەوڵەت و چین… هتد) دەکەنە شامەبەست. بەڵام ناشێت بگوترێت بەم خاڵە و بە چەندین خاڵی دیکەی سەربە نرخاندنە بنەڕەتییەکانی ئەو ئایدیۆلۆژیانە، خەسڵەتی هەڵاوێری ئایدیۆلۆژییەکان دیاری دەکرێن. تاکگەرایی لیبەرالیزم تەنیا ئەوە نییە تاکەکەس دەنرخێنێت، بگرە چەندین گریمانەی بیردۆزەکین دەربارەی مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی سەربە

بایۆلۆژی و جڤاکی. ئەم تاکگەراییە لە بیردۆزەی سەربە بایۆلۆژی و ئابووری و سایکۆلۆژیدا پشتیوانی بۆ بۆچوونەکانی خۆی، دەربارەی فراژووتنی مێژووکردی مرۆڤ، دەدۆزێتەوە.

بەڵام ئەگەر چەند نرخاندنێکی بنەڕەتی، لیبەرالەکانی بەرەو سەلماندنی جۆرە بیردۆزەیەک ببردایە و کۆنەوارەتی بەرەو جۆرێکی دیکە، ئەوسا باسەکە جودا دەبوو. ئەم دۆزە دەچێتەوە سەر دۆزێکی دیکەی گەورەتر، ئەویش ڕەگداکوتانی ئایدیۆلۆژییەکانە لە نێو چینە جیاوازەکانی جڤاکدا. لیبەرالیزم، تا ڕادەیەک، لە نێو چینی بۆرژوادا پتەوە، کۆنەوارەتی لە نێو بەگزادە و کەشیش و جووتیارانی زەویداردا پتر بڵاو دەبێتەوە، واتە لە نێو ئەوانەی پێیان وایە فراژووتنی ئابووری و جڤاکی هەڕەشە لە پێگەیان دەکات. لەبەر ئەوە ئاشکرایە کە هەلومەرجی چینایەتی کار دەکاتە سەر هەڵوێست لە بیردۆزە و گریمانەی بیردۆزەکی. بەڵام ئەم پەیوەندییە خاڵی نییە لە نموونەی ڕیزپەڕ و ناشبێ ببێتە هۆی ئەوەی ئایدیۆلۆژییەکان بە ڕەنگدانەوەیەکی ساکاری چەند بەرژەوەندییێکی دیاریکراوی چینایەتیی دابنرێن. ناشبێت وەهای لێک بدینەوە کە ئەو بیریارانەی ئەم ئایدیۆلۆژیانەیان بەو هەموو ئاڵۆزییەوە دارشتووە تەنیا پەیوەندیی چینایەتیی خۆیان دەربڕیوە و بەس. پرسیاری گرینگ لێرەدا ئەوەیە ئایە ئایدیۆلۆژییەکان لە ڕاستیدا چ ئەرکێکیان دەبێت واتە تا چ ڕادەیەک سوودیان بۆ ئەم یان ئەو چینەی کۆمەڵ دەبێت.

هێگل و کۆنەوارەتی

یەکەم نوێنەری کۆنەوارەتیی هاوچەرخ Edmund Burke (1729–1797) ی ئینگلیزە و لە *Reflections on the Revolution in France (1790)* دا بیروڕای وەهای نووسیوەتەوە لە کۆنەوارەتی سەدەی نۆزدەیەمدا برەویان پەیدا کرد. ئەمەش بەر لە هەر شتێک ئەو بۆچوونەی Burke دەگرێتەوە دەربارەی فراژووتنی سیاسی. Burke پێی وایە شۆڕشێکی وەک ئەوەی فرانسە تەنیا ئاژاوڵە و نائازادییەکی نوێی لێ دەزێت، چونکە مومکین نییە بە یەکجار بنکە سیاسییەکانی میللەتێک بگۆڕدرێت. لە هەموو گۆڕانکارییەکدا دەبێت نەرێت و ڕابوردووی میللەتەکە ڕەچاو بگیرێت. فراژووتنی میللەت کارێکی زیندەڵە، واتە هەنگاو بە هەنگاو و بەردەوامە. بە نۆڕینی Burke، فراژووتنی ئینگلیزیی پاش شۆڕشی 1688، باشترین نموونەیە بۆ فراژووتنی چاک و زیندەڵی لەو بابەتە.

نەتەوە، نەرێت، یەکگرتنی زیندەڵ، وێڕای ئەوانەش فراژووتن - ئەمانە چەمکی سەنتراڵن لە کۆنەوارەتیی هاوچەرخدا. لای هێگل Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) ئەم چەمکانە تێهەڵکێشی سیستەمێکی فەلسەفیی گشتلا دەکرێن. هێگل یەکێکە لە فەیلەسووفە هەرە سەختنووسەکانی هەموو دونیا. بیردۆزەی سیاسی - یان خۆی گوتەنی «فەلسەفەی ماف»- تەنیا بەشێکی بچووکی بواری هێگلە. مەودای نووسینەکانی هێگل فەلسەفەی سروشتکرد، فەلسەفەی مێژووییەکی، فەلسەفەی دینەکی و زانستی جوانی Aesthetics یش دەگرێتەوە. هێگل بۆ خۆی ئەو بڕیارەی دابوو هەموو زانستێکی مرۆڤایەتی تێهەڵکێشی سیستەمە فەلسەفییەکەی خۆی بکات. هێگل پێی وایە هەموو زانیار، بەو مێتۆدەی خۆی دایناوە، ڕوون دەکرێنەوە و ڕاڤە دەکرێن.

ئەو مێتۆدە پێی دەگوترێت مێتۆدی دیالەکتیکی، هێگل بۆ خۆی پێی دەڵێت «لۆژیک» مەبەستیشی لەو زاراوەیە تەواو جیاواز بوو لەوەی ئێمە پێی دەڵێین «لۆژیک». هێگل پێی وابوو لۆژیکی خۆی دەتوانێت بەسەر لۆژیکی نەرێتیی ئەریستۆدا زاڵ بێت و جێگەشی بگرێتەوە. هێگل پێی وابوو خۆی ئەریستۆی زەمانی نوێیە و وەک ئەریستۆ هەموو زانستێکی زەمانی خۆی تێهەڵکێشی سیستەمێکی سەرلەبەر کردووە. دەشێت هێگل، بۆ زەمانی

پاش خۆی، لەم خاڵەدا سنگدەرپەڕێن ڕانوێنێت، بەڵام لە نێو هاوزەمانەکانی خۆیدا، ئەو داخوازییانەی هێگل سەنگیان هەبوو.

بیردۆزەی سیاسی، لە سیستەمەکەی هێگلدا بەشێکی بچووک بەڵام گرینگ پێک دێنێت. مەرجێکی بنەڕەتیی فیکری هێگل ئەوەیە هەموو بوارەکانی زانیار ساختاری وێکچوویان هەیە. واتە دەکرێت زاراوەی بوارێک بۆ ڕاڤە دانی بوارێکی دیکە بەکار بێت. کاتێک هێگل باس لە دۆزی سیاسی دەکات، زاراوەی سەربە بایۆلۆژیی وەک ئۆرگانیزم، گەشەکردن و گوڵکردن بەکار دێنێت، یان شاوشەی وەک «دەرک» و «هۆش» لە بیردۆزەی زانیار و سایکۆلۆژییەوە دەهێنێت. سیاسەت یەکڕەوانە دەخرێتە ژێر فەرمانی ڕوانگەیەکی سەرلەبەری سروشتبەدەر (مێتافیزیک) کە هەر خۆی دایهێناوە. بەو جۆرە هێگل لە تێکبەستەی جیاوازدا باس لە «گیان» دەکات: گیانی جیهان، گیانی گەل و هتد. هەڵبەتە ئەم جۆرە زمانە ڕووی لە لایەنی دینەکیشە.

هۆیەکی گرینگی ئەم سەختنووسییە ناودارەی هێگل دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ئاژاوەی زاراوەیە. بەڵام نارەوایەتییەکی گەورە دەکەین گەر بڵێین هێگل شۆڕەسواری وشەوازی بووە و بۆشایی فیکریی لە پشت پەردەی زاراوەی هەمەلاوە شاردۆتەوە. سیستەمەکەی هێگل لەسەر ژمارەیەکی سەرسوڕهێنەر لە زانیاری دروست و ڕاستۆک بنیات ناوە، هەر هەموویان بە جۆرێکی بلیمەتانە و سەرسەختانە تێهەڵکێشی ڕوانگەیەکی سەرلەبەر کراون. بۆ ئەوەی لە فیکری هێگل بگەین دەبێت ئەو زانیارە ڕاستۆک و دروستانە ڕەچاو بگرین. بیردۆزە سیاسییەکەی هێگل بوارێکی زێدە بەخشەندە ئاواڵە دەکات. خولی مێژوو دەکاتە دەراو (سەرشار — خاڵی دەستپێک)، بەڵام لە ئیدیال و پێشنیازەکانیدا، هێگل خۆی لە داکەوتە سیاسییەکانی زەمانی خۆی دوور ناخاتەوە. شۆڕشی فرانسی، حوکومڕانیی ناپولیۆن و فراژووتنی دەوڵەتی پروسی لە ساڵانی زووی سەدەی هەژدەیەمدا، گرینگترین بنەمای ئەم بوارەن لای هێگل.

بواری بیردۆزەی سیاسی، یەکێکە لەو بوارانەی هێگل تێیدا یەکجار کاریگەر بووە (نموونەی بوارەکانی دیکە سروشتبەدەریی ڕەها و فەلسەفەی دینەکین). هەموو کۆنەوارەتییەکی درەنگ، کەموزۆر، پەیوەستی هێگلە. بەڵام کاریگەری هێگل لەوەش زیاترە. مێژوونۆڕیی مەتێریالیستانەی مارکسیانە، یەکێک لە مەرجەکانی لە فەلسەفەی هێگلدایە. فەلسەفەی هێگل، تەنانەت بۆ ڕاسترەوی پەڕگیریش، تینی هەبوو. ئایدیۆلۆژیستە فاشیست و نازیستەکان، ئەوانەی نەک ڕەگەز بەڵکوو مەزنایەتیی دەوڵەتیان لە باوەڕی خۆیاندا کردووەتە شامەبەست، خۆش خۆش گوتەکانی هێگل دووبارە دەکەنەوە - پیرۆزیی ڕەگەز باسێک بوو هێگل لێی نامۆ بوو.

لە ڕۆژگاری پاش مەرگی هێگلەوە، مشتومڕ زۆر بوو لەسەر ئەوەی ئایە هێگل بە ڕاستی تەنیا کۆنەوار بووە یان ئەو پەسنەی ئەو لەو حوکومڕانییە کۆنەوار و سەنتراڵیستەی پروسیای دەکات تەنیا کارێکی ناچارییە لە پرۆفیسۆرێکی بەرلینەوە بۆ حکوومەتێکی مووچەدەری خۆی. ئاشکرایە کە هێگل بۆخۆی هیچ ناجۆرییەکی لە نێوان بیردۆزەکەی خۆی و پەسنکردنی پروسیادا نەدیوە، بەڵام ئەوەش هەر ئاشکرایە کە مەیلی سیاسیی هێگل لەگەڵ ڕەوتی زەماندا گۆڕا، هێگل لە دواساڵانی تەمەنیدا بوو بە کۆنەوار.

هێگل، وەک زۆربەی بیرکارانی ئەڵمانیی هاوزەمانی خۆی، خۆشامەدی لە شۆڕشی فرانسە کردووە. دروشمەکانی شۆڕشەکە دەربارەی هۆش و ڕزگاری بە دڵی هێگل بوون. پاشان برِوای بەوە هێنا حوکومڕانیی ناپولیۆن نموونەی قۆناخێکی ئایەتی و گرینگە لە فراژووتنی مرۆڤایەتیدا. هێگل دیباچەیەکی پەنجا لاپەڕەیی بۆ *Phänomenologie des Geistes* «فێنۆمێنۆلۆژیی گیان» یان «شێوەی خویابوونی گیان»، (1807) نووسیوە، لەوانەیە گرینگترین

تێکستی هێگل بێت. ئەو دەمە هێگل لە شاری Jena دەژیا و هەر لەوێ ئەم دیباچەیەی نووسیوە. هەر لەو دەمەدا ناپولیۆن لە Jena یەکێک لە سەرکەوتنە هەرە گەورەکانی خۆی وەدەست هێنا. ناپولیۆن بەلای هێگلەوە بووبوو بە یەکێک لە شێوەکانی خویابوون (دەرکەوتن / دیاربوون) ی گیانی جیهان. گۆیا گیانی جیهان لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەمدا لە ناپولیۆندا بەرجەستە بووە.

هێگل هەرگیز لای نەدا لەو سیستەمە فەلسەفییەی خۆی لە «فێنۆمێنۆلۆژیی گیان» دا بناخەی بۆ دارِشتبوو. بەڵام ئەو لایەنەی هێگل لە ڕووی سیاسییەوە هۆگری دەبوو، دەگۆڕا: پاش کەوتنی ناپولیۆن، پروسیای بە بەرزترین شێوەی خویابوونی گیان، لەسەر زەوی، دادەنا. هێگل بۆخۆی پروسی نەبوو بەڵام ناسیۆنالیزمی پروسی، کە پاش هەژەندی تێکشکان بەرانبەر ناپولیۆن خێرا گەشەی سەند، کاری لە هێگل کردبوو. لەوانەیە ناسیۆنالیزمی هێگل نایەکرەو ڕانوێنێت: پروسیا بوو بە پاشافەرمانییەکی نەریتەکی، دینیش - مەسیحایەتیی لوتەری - ئەرکی جڤاکپارێزی خۆی پاراست. بەڵام لە بواری دیکەدا ڕوویەکی هاوچەرخی بەرهەستی هەبوو. دەوڵەتی ناپولیۆن، لە زۆر ڕووەوە، یەکەم دەوڵەت بوو بەڕاستی هاوچەرخ بێت. فێرکاری و هەموو بواری بیرکاری (هزری) ڕاستەوخۆ خرانە ژێر فەرمانی دەسەلاتی بەرزی دەوڵەتەوە. بە هۆی سیستەمی پۆلیسەوە، چاودێریی وەلاتیان ئاسان بوو. ئەرتەش بوو بە ئەرتەشی سەربازگری نەک ئەرتەشی پیشەیی خاوەن سەرماف. پروسیا پەرەی دا بە بەشێکی ئەو لایەنانەی فرانسەی ناپولیۆن. خەریکبوونی دەوڵەت بە سیستەمی فێرکارییەوە و بەتایبەتی بە زانستگەکەی بەرلینەوە، بایەخێکی تایبەتی هەبوو لای هێگل و بیرکارانی دیکە. پروسیا دەوڵەتی هۆش بوو. بەگشتیش هێگل پێی وابوو ئەو ئاوێزانە تایبەتەی نێوان کۆنباو و هاوچەرخدا بەڵگەیە بۆ ئەوەی پروسیا نوێنەری تێکەڵێکی بەرزی نەریت و نوێکارییە.

دەیسا بابزانین ئەم فیکرە چی پێیە.

دەوڵەت و مێژوو

«شارێی فەلسەفەی ماف» *Grundlinien der Philosophie des Rechts (1821)* گرینگترین بەرهەمی هێگلە لە بواری بیردۆزەی سیاسیدا. بەڵام بەرهەمەکانی دیکەشی لەم بوارەدا هەر نرخدارن، بۆ نموونە وانەکانی لە فەلسەفەی مێژووکرد و مێژووی فەلسەفە و ئەو بەرهەمەی باسمان کرد: «فێنۆمێنۆلۆژیی گیان» و هەروەها «زانیارستانی زانستە فەلسەفییەکان» *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften (1817).*

لە فەلسەفەی هێگلدا چەمکی «فراژووتن» (گەشەکردن)، سەنتراڵە. هێگل خۆیشی یەکێکە لە نوێنەرە هەرە گرینگەکانی فیکری فراژووتن کە نۆرەیەکی سەنتراڵی لە هەموو سەدەی نۆزدەیەمدا هەبوو. هێگل دەڵێت هەموو فراژووتنێک، فراژووتنێکی گیانەکییە، یان چاکترە بڵێین فراژووتنی گیانە (هێگل لێرەدا وشەی خودا بەکار ناهێنێت، چونکە خودا وشەیەکە سەربە بواری دینە نەک فەلسەفە). هەرچی ئێمە بتوانین زانیارێکی دەربارەوە پەیدا بکەین لە ئەنجامدا هەر ئافەریدەی گیانن. مەبەستیش ئەوە نییە، بۆ نموونە، بابەتی ماددی بوونێکی ڕاستینەیان نەبێت. هێگل خۆی وەها ڕوون دەکاتەوە: گیانی پاک یان گیانی ڕەها بنجی هەموو بابەتێکە بەڵام ئەم گیانی ڕەهایە بەو «لۆژیک» ـەی خۆی، فراژووتنی ڕاستینە و فیکریش دەبات بەڕێوە، «پەڕیوەتەوە» بۆ دژوەستاوی خۆی، کە دەکاتەوە سروشتی ڕەها (سروشتی نازیندەڵ، سروشتی مردوو). دژوەستان لە نێوان گیانی

ڕەها و سروشتی پاک، پاڵ بە فراژووتنەوە دەنێن بەرەو بابەتی بەرزتر و ئاڵۆزتر: ڕوەک، گیانەوەر و لە کۆتایشدا مرۆڤ، کە جیاوازیی لەگەڵ بوونەوەری دیکەدا ئەوەیە مرۆڤ خۆئاگا Self-Consciousness ی هەیە.

بەڵام هێگل وەک داروین Darwin ی پاش خۆی نییە، هێگل باوەڕی بەوە نییە ئەم فراژووتنە گرێدراوی کات بێت، بەو مانایەی بوونەوەری ژینەوەر، لە سەرەتاوە لە مایەی مردووەوە پەیدا بووبێت و پاشان وردەوردە بەرەو جۆری ئاڵۆزتر هەڵکشابێت. هێگل دەڵێت، تەنیا مرۆڤایەتییە خاوەن مێژووە. «گۆڕانکاریی نێو سروشت، با فرەدیویش بن، تەنیا خولن و بەردەوام خۆیان فرەپات دەکەنەوە، لە سروشتدا هیچی نوێ لە ژێر خۆردا پەیدا نابێ». هەساران بەردەوام لە هەمان خولگەدا دەبزوێن. هەمان ڕوەکجۆر و گیانەوەرجۆر هەمیشە هەر هەبوون. تەنیا مرۆڤە «توانای گۆڕانی هەیە، گۆڕانێکی بەرەو باشتر، بەرەو ڕسکان».

هۆکاریش ئەوەیە مرۆڤ ئاگا Consciousness ی هەیە. دەستووری گیانەکی یان هۆشەکی بڕیاری فراژووتنی ئۆرگانیزمی تاک دەدات. بەڵام ئۆرگانیزمەکە خۆی ئاگای نییە. هەرچی مرۆڤە ئەوا خاوەنی بیر و ڕامان و تەگبیری خۆیەتی، مرۆڤ بۆ خۆی گیانەکییە. سروشتی دیکە بێسەرپێچی دوای ویستی گیان کەوتوون بەڵام مرۆڤ سەرپێچی دەکات. لەبەر ئەوەشە مێژووی مرۆڤایەتی یەکجار ئاژاوڵە. لە لایەک گیان پلانی خۆی هەیە بۆ مرۆڤایەتی و لە لایەکی دیکەوە ئادەمیزادان پلان و بۆچوونی خۆیان هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا مێژوویەکی، بە پێوانەی هێگل، ڕاستینە دەکاتەوە فراژووتنێکی ڕاستینەی بەرەو باشتر و بەرزتر. هێگل باس لە زۆرزانیی گیان یان هۆش دەکات، مەبەستیشی ئەوەیە گیان، خەڵک و میللەت، بەکار دەهێنێت بۆ ئامانجی خۆی - کە دەکاتەوە پێشخستنی مرۆڤایەتی - ئەگەرچی خەڵک و میللەت ئاگادارانە ئامانجی تەواو جیاوازیشیان گرتبێتە بەر.

هێگل بە هیچ جۆرێک بە گەشبینایەتییەکی ساکاری فراژووتندا هەڵنادات. ئامانجی مێژوو بریتییە لە سەرلەبەری هۆشمەندی یان گیانی مرۆڤ - یان وەک هێگل خۆش خۆش دەڵێت - ئازادیی مرۆڤ. بەڵام ڕێگەی ئەو ئامانجە پڕە لە پەژارە و شەڕ و هەژەند. بێ ئەو تێگەیشتنە فەلسەفییەی، کە هێگل پێی وایە خۆی هەیەتی، مێژوو وەک زنجیرەیەک ڕێکەوت و دڕندەکاریی بێهودە ڕادەنوێنێت.

لەبەر ئەوەیە تۆژینەوەی ڕووداوی داکەوت بە تەنێ نابێت مایەی پەی بردن بە تێکبەستنی مێژوو. ئەوەی نەزانێت ئامانجی مێژوو چییە، ناشتوانێت پەی بەرێت بەو ماکەی مێژوو بەرەو پێشەوە دەبات. ئەوەی چەمکە فەلسەفییەکانی دەوڵەت نەناسێت، ناتوانێت بزانێت کامە حوکومڕانی ڕووەو پێشە و کامە وەها نییە. ئەوەی تەنیا لەوە بگەڕێت دەوڵەتان لە داکەوتدا چۆن دروست بوون، یەکجار کەم لە ماکی دەوڵەت دەگات.

کاتێک هێگل باس لە پێویستیی دەوڵەت دەکات، لەوانەیە وەها ڕانوێنێ هێگل مەبەستی ئەوە بێت مرۆڤگەل بەر لە دەوڵەتسازی لە دۆخی سروشتکرددا ژیابن. بەڵام هێگل مەبەستی ئەوە نییە دۆخی سروشتکردی ڕاستینە بەرهەست بکات، بەڵکوو دەیەوێت پێشانی بدات نەبوونی دەوڵەت چی بەدەمەوەیە. لە «فەلسەفەی ماف» ـدا هێگل دەڵێت:

«بیرۆکەی دەوڵەت هیچ پەیوەندییەکی نییە لەگەڵ بنجی مێژووکردی دەوڵەتی، پەیوەستی بنجی یەکەیەکەی دەوڵەتان نییە - واتە: مەبەست لە بنجی دەوڵەت ئەوەیە ئایە بنجی دەوڵەتەکە لە کوێوە سەری هەڵداوە، لە هەلومەرجێکی پاتریارکیەوە یان لە ترس و باوەڕەوە یان لە ئەنجومەنەوە... هتد. بیرۆکەی دەوڵەت پەیوەند نییە

بەوەی ئایە دەوڵەت لە سەرەتاوە لە ئاگادا وەک مافێکی خوداکرد، مافێکی پۆزەتیڤ، یان وەک پەیمانێک، یان وەک بەرهەمێکی نەریتزادە سەری هەڵداوە».

کەواتە هێگل بە توندی ڕیزێک کێشە ڕەت دەکاتەوە، ئەو کێشانە نۆرەیەکی سەرەکییان لە فیکری سیاسیی سەدەی هەژدەیەمدا هەبوو و لە بەشێکی فرەوانی گفتوگۆی سەردەمی خۆیشیدا ڕەنگیان دابۆوە. هێگل بڕوای وایە بۆچوونمان دەربارەی ئەزەل (سەرەتای بوون) هەر چۆنێک بێت، شتێک ناگۆڕێت لەوەی ژیانی مرۆڤی تاکەکەس هەمیشە خەباتێکی بێبزە بووە. مرۆڤ بەو خۆئاگاییەی هەیەتی دەبێت خەبات بکات بۆ ئەوەی هەم زاڵ بێت بەسەر سروشتدا و هەم لە لایەن خەڵکی دیکەوە سەلمێنراو بێت. لە خەباتی مەرگ و ژیانی نێوان مرۆڤ و مرۆڤدا - بۆ نموونە کاتی شەڕ - مرۆڤ داوای لێسەلماندن لە دوژمنەکەی دەکات. بەڵام ئەو لێسەلماندنە تەنیا بە مردنی بەرانبەرەکەی دێتە دی. ئەگەر ئاگای مرۆڤ لەو شەڕەی زیاتر تێدا نەبایە، ئەوسا هیچ فراژووتنێک جێی نەدەبۆوە. ئەم دەرفەتە تەنیا بەوە دەبێت لایەنێک ئەوەی دیکە بە سەردار بسەلمێنێت و بۆخۆشی بچێتە بەرگی نۆکەرەوە (خزمەتکار یان کۆیلە). نۆکەر، سەردار دەسەلمێنێت بەڵام سەردار نۆکەر ناسەلمێنێت. هێگل لە هەموو ڕێگوزەری مێژوودا ئەم پەیوەندییەی سەردار - نۆکەرەکە دەبینێت بێ ئەوەی سەرنج بداتە جۆرە جوداکانی ناکۆکیی چینایەتی.

وادیارە هێگل پێی وایە پەیوەندیی سەردار- نۆکەر، بۆ فراژووتنی مرۆڤایەتی پێویستە و ناشڵێت ئەم پەیوەندییە لە ڕووی جڤاکییەوە دەشێت نەمێنێت. لەگەڵ ئەوەشدا پەیوەندییەکی ناجۆرە، سەردار بۆ خۆی ناتوانێت کردەوەیەک بنوێنێت بەڵکوو لە ڕێی نۆکەرەکەیەوە دەیکات، نۆکەریش تەنیا ئامرازێکە بە دەست سەردارەکەیەوە. هیچ لایەکیان بە فراژووتنی هەمەکی Universal ناگەن، کە بەلای هێگل - و بەلای هاوزەمانەکانی خۆی لە ئایدیالیست و پەیڕەوانی ڕۆمانتیک - ـەوە ئەوە دەگەیەنێت کە مرۆڤ لە یەک کاتدا هەم بیری هەیە و هەم کردەوە. ناکۆکیی نێوان سەردار و نۆکەر تەنیا لە ڕێیەکی سیاسییەوە لە نێو دەبرێت، واتە بە دەوڵەت. بەوە هێگل شاچەمکێکی کۆنەوارەتی دەردەبڕێت: جیاوازیی چینایەتی پێویستە بۆ پێشڕەوتی بەڵام لە دەوڵەتی چەسپاودا دەکرێت چینەکان بە هاوئاهەنگی هەڵبکەن. هێگل بڕوای وایە دەوڵەت فراژووتنێکی مێژووکرد دەکات بەرەو ئازادی و هاوئاهەنگییەکی فرەوانتر. بەڵام ئەم فراژووتنە بەردەوام نییە و هەموو دەوڵەتسازییەکیش ناگرێتەوە. تەنیا چەند دەوڵەتێک - و تەنیا چەند ڕێبەرێکی دەوڵەت - فەرمانی گیانیان پێیە قۆناخی نوێ لە فراژووتنی دەوڵەت و لەویشەوە هی مرۆڤایەتی دەست پێ بکەن.

لێرەدا مەودای ئەوە نییە باسی نۆڕینە ئاڵۆزەکانی هێگل بکەین دەربارەی ئەوەی کامە «گیانی گەل» لە کاتی جیاوازدا فراژووتنی بەرەو پێش هاژواوە. بێگومان یۆنان و ڕۆما بەشێکن لەوان، ئەڵمانیای جێرمان و پرۆتێستانتیش هەر لەوانن. فرانسەی سەردەمی شۆڕش و سەردەمی ناپولیۆن بووە هەڵگری بیرۆکەکانی گیانی جیهان. پاش کەوتنی ناپولیۆن، پروسیا، ئەو نۆرەیەی گرتە خۆ.

ئەوجا بابزانین، بەلای هێگلەوە، دەوڵەت چۆن بەسەر جیاوازی و ناکۆکیی جڤاکیدا زاڵ دەبێت.

دەوڵەت و جڤاکی بۆرژوا

هێگل زاراوەی جڤاکی بۆرژوا لە ڕوسو-وە وەردەگرێت. لە جڤاکی بۆرژوادا چار نییە هەر دەبێت خەڵک وەک تاکەکەس بێنە پێش، چونکە وەک تاکەکەس بژێو و پێداویستییەکانی دیکەی ژیانی خۆیان پەیدا دەکەن. بە نۆڕینی هێگل، جڤاکی بۆرژوا «جڤاکی پێداویستی«یە.

کەواتە جڤاکی بۆرژوا نیشانەیەک نییە بۆ سەردەمێکی مێژووکرد، بەڵکوو هەمیشە هەبووە و هەر دەشمێنێت، بەڵام پلەی فراژووتنی و پەیوەندیی ئەو جڤاکە بە دەوڵەتەوە، لە گۆڕاندایە.

ئەگەرچی هێگل فراژووتنی ماددی و ئابووری لە چاو فراژووتنی گیانەکی و سیاسیدا بە لاوەکی دادەنێت، بەڵام لە سەنگی ئەو فراژووتنە بێئاگا نییە. بێگومان هێگل تەواو هۆگری بنەماکانی ئابووریی سیاسیی کلاسیکە و ئەو بنەمایانە، لە تێڕوانینی هێگلدا دەربارەی جڤاکی بۆرژوا، ڕەنگی داوەتەوە. لەسەر ڕێچکەی ئادەم سمیت، ئەمیش ئاماژە بۆ گرینگیی دابەشینی کار و فراژووتنی تەکنیکی دەکات. بەگشتیش پێی وایە فراژووتنی تەکنیک و ئابووری نیشانەیەکی هەوڵدانی مرۆڤە بەرەو زاڵ بوون بەسەر سروشتدا و نیشانەیەکە بۆ سەلماندنی ئەوەی مرۆڤ بوونەوەرێکی گیانەکی و هۆشمەندە. ڕاستە مرۆڤ بەرهەستترین زاڵبوونی خۆی لە ڕێی زانیاری بیردۆزەکیی ڕەهای خۆیەوە دەربارەی سروشت (واتە لە ڕێی زانستەوە) دەسەلمێنێت، بەڵام مرۆڤ سەردەستیی خۆی بەوە دەچەسپێنێت کە چەند شێوازێکی بە سروشت نامۆ بەسەر سروشتدا دەسەپێنێت (واتە لە ڕێی تەکنۆلۆژییەوە).

ئەم فراژووتنەی تەکنیک و ئابووری لە چێوەی جڤاکی بۆرژوادا دێتە کایەوە. بەڵام ناکۆکی لەو جڤاکەدا لە نێو ناچێت. لەوێدا خەڵک وەک تاکەکەس خۆ دەنوێنن، تاکەکەسانیش سەرگەرمی ڕکابەرییەکی ناوەکیی بێوچانن. هێگل دەزانێت ئەم ڕکابەرییە تیژبۆتەوە بەڵام ئەم، بە پێچەوانەی ئادەم سمیت و لیبەرالەکان، پێی وانییە ئەو تیژبوونەوەیە نیشانەیەکە بۆ سەرکەوتنی هۆش. ڕاستە بازاڕی ئازاد دەبێتە هاندەرێک بۆ فراژووتنێکی ئابووری پەتی، بەڵام لە هەمان کاتیشدا دۆخەکە خۆی هۆشنەیارە.

هێگل لە شرۆڤەکارییە جڤاکییەکانی خۆیدا، چەمکە کۆنەکەی «بەرە» دەکات بە دەراو - بیریارانی کۆنەواری سەدەی نۆزدەیەم بە گشتی بە پێچەوانەی لیبەرال و سۆسیالیستەکان باس لە «بەرە» دەکەن نەک «چین». چەمکی «چین» لە بواری ئابووری و جڤاکیدا جێی دەبێتەوە و چەمکی «بەرە» لە دونیای سەربە سیاسەت و دەستوورناسیدا خاوەن ماڵە. بەڵام بەرە بە نۆڕینی هێگل ئەو واتا نەرێتپارێزەی نییە. هێگل ئەو بەرەیەی زەویدارە و بوونی گرێدراوە بە بەرهەمی زەوییەوە، جودا دەکاتەوە لەو بەرەیەی سەرگەرمی چاککردن و دابەشکردنی بەرهەمی هەمەجۆرە و بوونی تەنیا بە کاری خۆیەوە گرێت دراوە. بەرەی سێیەم، بەرەی گشتییە، ئەمیان لە بری بەرژەوەندی خۆی خزمەتی بەرژەوەندی گشتی دەکات. بەرەی گشتی وەک پاسەوانەکانی نێو بەرزەدەوڵەتی ئەفلاتۆن - دەبێت لە خەمی دونیاکرد ڕەهابن. بە بۆچوونی هێگل، ئەندامانی ئەم بەرەیە بەوە بێخەم دەبن خۆیان سامانێکی باشیان هەبێت یان دەوڵەت، کە سوود لە چالاکیی ئەوان وەرەگرێت، گوزەرانێکی وەهایان بۆ برەخسێنێت لە ڕووی ئابوورییەوە بێخەمیان بکات. بەرەی دووەم، بەرەی کاسبکاران، دابەش دەبێت بەسەر: بەرەی پیشەی دەستەکی، کە تاکەکەسێک شتومەک بۆ یەکەیەکەی داواکاران دروست دەکات. بەرەی فابریک کە کارێکی «ئەبستراکت» - واتە دیارینەکراو - بە ژمارەیەکی زۆر دروست دەکات. بەرەی بازرگانی شتومەک

ئاڵوگۆڕ دەکات «بە پلەی یەکەم بە پارە، کە دەستاویژێکی گشتیی ئاڵوگۆڕکردنە و نرخی هەموو بەرهەمێکی ئەبستراکت دیاری دەکات».

هەڵبەتە بەرەی گشتییە لە بواری سیاسیدا دەسترۆیە و لەبەر ئەوە دەشێت ناویان بنرێت بەرەی دەوڵەتکار. ئەندامانی بەرەی دیکە، لە گوزەرانی خۆیاندا پەیوەندی بەرژەوەندی کەسەکیی خۆیانن. دەشێت خێری ئەمیان بۆ ئەویان شەڕ بێت، سوودی ئەمیان بۆ دەوڵەت زیان بێت. ئەوەش ئەرکی بەرەی گشتییە ڕێسا و سنوور دابنێت بۆ ئەو هەوڵەی مرۆڤ دەیدات بۆ بەرژەوەندی خۆی، دەبێت کارێکی وەها بکات کاسبکاران بە شێوەیەکی هۆشمەندانە کاری خۆیان جێبەجێ بکەن، واتە کارێک بکات هەموو کەس لە پێداویستییەکانی ژیان ئەو بەشەی بەر بکەوێت کە بە ئەندازەی پلەی جڤاکی خۆی پێی ڕەوایە. ڕاستە کاسبکاران وەک ئەوەی لە ڕووی جڤاکی و ئابوورییەوە ئەندامی جڤاکن مافی خۆیانە خەبات بۆ بەرژەوەندی خۆیان بکەن، بەڵام وەک وەڵاتیی دەوڵەتێکی چاک دەبێت بەرژەوەندی دەوڵەت بخەنە پێش بەرژەوەندی تاکەکەسەوە.

بەم جۆرە هێگل سێ بنەمای فیکری گرینگی کۆنەوارەتی دەردەبڕێت:

1) سیاسەت دەبێت سەردەست نەک ژێردەستی پەیوەستی ئابووری و جڤاکی بێت. بۆ مەبەستی پێشکەوتن، فراژووتنی سیاسی لە فراژووتنی ئابووری و جڤاکی گرینگترە.
2) تەنیا بە دەوڵەتی خاوەن سازمانی چەسپیو و تەنیا بە یارمەتی دەوڵەت دەکرێت خەباتی نێوان چینەکانی کۆمەڵ و خەباتی نێوان ئەندامانی یەک چین بکرێنە پێشبڕکێیەکی هۆشەکی و هاوئاهەنگی وەها کە خزمەتی تەژەند و ڕاهێزانی میللەت بکات.
3) دەوڵەت تەنیا بەوە دەبێتە دەوڵەتێکی باش و هاوئاهەنگ، کە «بەرەی گشتی«ی هەبێت، واتە گروپێک وەڵاتیان کە بەرژەوەندی دەوڵەت نەک بەرژەوەندی خۆیان ڕەچاو بگرن.

هێگل پێشکات ژیا، یان با بڵێین لە ژینگەیەکدا ژیا لە ڕووی ئابوورییەوە هێندە دواکەوتوو بوو دەرفەتی نەبێت لە باسی نۆرەی دەوڵەتدا، چارەسەرکردنی کێشەی ئەو هەژارییەی بووە زادەی فراژووتنی ئابووری و پیشەسازی، ڕوون بکاتەوە. ئەم باسە لە کۆنەوارەتیی درەنگی سەدەی نۆزدەیەمدا بوو بە باسێکی سەرەکی. هێگل لەم باسەدا بە شێوەیەکی گشتگیر و لاواز دێتە گۆ، بەڵام کۆنەوارەتیی جڤاکی *Social Conservatism* ی درەنگتر داوای سیاسەتی خۆشگوزەرانی دەکات، گوزەرانێکی لەبار بۆ هەموو وەڵاتیێک دەستەبەر بکات. لە هەژاری و پرۆلیتاراندنی گشتیدا هێزێکی ترسناکی جڤاکشێوێن و دەوڵەترمێن سەر هەڵدەدات، لەو کاتەشدایە ئاپۆرەی کرێکاران ڕوو دەکەنە سۆسیالیزم.

لە بری ئەوە، هێگل پتر سەرنج دەداتە خەسڵەتی سیاسی و دەستوورییەکانی دەوڵەت: هێگل ڕاوێژێک لەسەر چەمکی «خواستی گشتی» ی هەمە ڕووی ڕوسو دەکات. بە نۆڕینی هێگل، ڕوسو باشی بۆچووە کە خواستی گشتی کردووە بە مەزنایەتییەکی بان- تاکگەرا. بەڵام پێشی وایە ڕوسو بە باوەڕی سەربە «پەیمانی جڤاکی» وەهای کردووە خواستی گشتی پەیوەند بێت بە خواستی تاکەکەسەوە، چونکە تاکەکەسان لە ڕێی ئەو پەیمانەوە خواستی گشتییان سەلماندوە. هێگل بەم جۆرە بەرپەرچی ڕوسو دەداتەوە:

«خواستی گشتی (یان ئۆبژەکتیف - بابەتەکی - Objective) خۆی چەمکێکی هۆشەکییە، بێ ئەوەی پەیوەست بێت بەوەی ئایە تاکەکەس وەهای بۆ دەچێت یان نا. ئێمە دەبێت لە بیرمان بێت کە دژوەستاوی خواستی

ئۆبژەکتیف، واتە بیر و خواستی تاکەکەس، تەنیا خاوەنی یەک دیوە و لەبەر ئەوە خاوەنی یەک دیوی بیر و خواستی هۆشەکییە...».

هێگڵ و ڕوسو چەمکی «گشتی» و «ئۆبژەکتیف» بە واتای جیاواز بەکار دێنن «ئۆبژەکتیف» دەشێت لە لایەک بە «نێو- سۆبژەکتیف Intersubjective» لێک بدرێتەوە، بە واتای ئەوەی تاکەکەس (سۆبژە - زات Subject) ی جیاواز بە متمانەیەکی تایبەتی لە نێو خۆیاندا ڕێک دەکەون و بە گشتی ئەمە مەبەستی ڕوسویە لە «خواستی گشتی». بەڵام «ئۆبژەکتیف Objective» دەشێت بە واتای «دروست و دوور لە هەموو تێبینییەک» بێت (بۆ نموونە: «ئەوە ڕاستییەکی ئۆبژەکتیڤە کە هەسارەی پلوتۆ Pluto هەبووە بەر لەوەی هیچ کەسێک تێبینیی کردبێت»).

هەڵبەتە جیاوازی سەرەکی لە بۆچوونی هێگل و ڕوسودا، دەربارەی خواستی گشتی، جیاوازیەکی سەربە زمان نەبووە. تێڕوانینیان هەر لە بنەڕەتەوە جودایە.

بە بۆچوونی هێگل چەمکی «دەوڵەت» هەر لە ئەزەلەوە لە ئاگای گیانی جیهاندا هەبوو و دەوڵەتی ڕسکاویش بریتییە لە ئامانجی مێژووی جیهان. چەمکی دەوڵەت گرێت نەدراوە بە نۆڕینی مرۆڤ لە دەوڵەت. فراژووتنی مێژووکرد پێشانی داوە کە پروسیای هاوچەرخ یەکێکە لە بەراییەکانی ئەو دەوڵەتە دامەزراوانەی لە چەند ڕوویەکی گرینگەوە لە دەوڵەتی ڕسکاو دەچێت (واتە لەوەی کە چەمکی دەوڵەتی تێدایە). بەڵام ئەم فراژووتنە ڕووی دا بێ ئەوەی پەیوەندیی هەبووبێت بەوەی ئەو خەڵکەی دەستیان تێدا هەبووە زانیاریان دەربارەی دەوڵەت هەبووبێت، بەڵام خەڵک بە دواکاتەوە دەتوانن لە ڕێی وردبوونەوە لەو دەوڵەتە چاکانەی دامەزراون، پەی بەرن بە ماکی دەوڵەت. ئەمەش بە پلەی یەکەم ئەرکی فەیلەسووفانە. بەڵام کاری فەیلەسووفان ئەوە نیە لەسەر کاخەز نەخشەی دەوڵەت «بەو جۆرەی دەبا وەها بێ» بکێشن. فەیلەسووفەکان نابێت «ڕێنمووی ئەوە بکەن دەوڵەت دەبێت چۆن بێت» بەڵکوو «تەنیا پێشانی بدەن چۆن پەی بەرن بە دەوڵەت، بەو گەردوونی ئاکارە».

گوتەی سەختواتای لەم بابەتەی هێگل کاریگەرییەکی ئەوتۆیان لە فراژووتنی کۆنەوارەتیدا یەکجار دەگمەن بوو. بەڵام ئەو ڕامانەی پاشخانی ئەو گوتانەی پێک دەهێنا، تایبەتمەند بوون: دۆزی چۆنیەتی دەوڵەت دۆزێک نەبوو وەڵاتیان لە ڕێی هەڵبژاردن و کاری ئەوتۆوە بڕیاری تێدا بدەن، دەوڵەت هەر خێرە بێ ئەوەی گرێدراو بێت بەوەی ئایە زۆرینەی وەڵاتیان ئەم گوتەیە دەسەلمێنن یان نا. ئەرکی سەرەکیی ئایدیۆلۆژیستانی سیاسی و فەیلەسووفان ئەوەیە بۆ وەڵاتیانی ڕوون بکەنەوە دەوڵەت بۆچی خێرە. دەوڵەت لە هەموو گفتوگۆیەک بەرزترە.

ئازادی و یەکسانی

لەوانەیە وەها ڕانوێنێت هێگل بەو چەمکی دەوڵەتەیەوە تەواو هاوبیرە لەگەڵ بۆچوونی سیاسیی نەریتەکیدا. گەر وەهاش بێت ئەوا گوتەکانی هێگل دەربارەی ئەوەی دەوڵەتی پروسیا ئادگار (خەسڵەت، تایبەتمەندی) ی دەوڵەتسازیی وەهای پێوەیە لە شۆڕشی فرانسیدا هەڵنرابن، بە گوتەیەکی بۆش و بێناوەڕۆک دەردەچن. بە شێوەیەکی کۆنکرێت ئەو داکۆکییەی ئەو دەیکات لە دەوڵەتی پڕوسیای دامەزراو دەبێتە داکۆکییەک لە پاشایەتی و کڵێسە، لە پەیوەستی موڵکایەتیی نیمچە فیودالانە، لە ئەریستۆکراتی زگماک و ئەریستۆکراتی کارمەندایەتی و لە هێزی ئەرتەشیی پەرەسێن.

گەر وەها بێت هێگل دەبێتە کۆنەپەرستێکی وەک ئەوانەی لە فرانسە نوێنەرایەتی کۆنەپەرستییان دەکرد، ئەوانەی دەیانویست هەموو بەرهەمەکانی شۆڕشی فرانسی لە نێو بەرن و دونیا بگەڕێننەوە بۆ زەمانی بەر لە ساڵی 1789. جیاوازییەکە هەر ئەوە دەبوو هێگل گوزەرانی لە پروسیادا کردووە کە شۆڕشی لێ نەبووە.

ئەمە وێنەیەکی شێوێنراوە. هێگل بە توندی بەرپەرچی کۆنەپەرستانی هاوزەمانی خۆی دەداتەوە و چەندین بیرۆکەی گرینگی لە ڕۆشنگەرییەوە هێناوەتە ناو فیکری سیاسی خۆیەوە.

خاڵی یەکەم ئەوەیە هێگل هۆشەکیخواز Rationalist ێکی توندە. بەرەنگاری ئەو بۆچوونە باوەی کۆنەپەرستان دەبێتەوە کە دەڵێت بنگەی سیاسی، هەر لەبەر ئەوەی کۆن و پیرۆزە، دەبێت بپارێزرێت. ئەم پێی وایە هەموو بنگەیەک دەبێت هۆشەکیانە ڕەوا بێت. پێشی وایە هەموو بنگەیەک دەبێت گەشە بکات واتە بگۆڕدرێت.

خاڵی دووەم ئەوەیە هێگل بەرەنگاری ئەو بۆچوونەی کۆنەپەرستان دەبێتەوە کە دەربارەی دەسەڵاتی سیاسییە. دەسەڵاتی پاشایەتی، لە دیدی کۆنەپەرستاندا، دەبێت لە پەیمان و دەستوور و ڕێسا ڕەها بێت، دۆکیومێنتی وەک Magna Charta ی ئینگلیزییان ڕەت دەکردەوە. بە نۆڕینی هێگل و بیریارانی ڕۆشنگەری، قانوون و دەستووری وەها کە ئەرک و مافی دەزگە سیاسییەکان دەستنیشان دەکات یەکجار سەنگینن چونکە تەنیا لەو ڕێگەیەوە هۆشمەندیی دەوڵەت شێوازڕێژ و چەسپ دەکرێت.

کەواتە بیر و ئیدیالی کۆنەپەرستی لە هێگل تەواو نامۆن. بەڵام بابزانین هێگل چەندی لە بیروڕای ڕۆشنگەری و فیکر و ئیدیالی سیاسیی شۆڕشی فرانسی وەرگرتووە.

باشترین ڕێ بۆ پەیدۆزیی وەڵامی ئەو پرسیارە وردبوونەوەیە لە گفتوگۆی هێگل دەربارەی چەمکی «ئازادی» و «یەکسانی». هێگل لێرەدا ئاماژە بۆ بۆچوونە باوەکەی ڕۆشنگەری دەکات کە دەڵێت، بنگەی دەوڵەتی دەبێت بەر لە هەر شتێک ئازادی و یەکسانی بە وەڵاتیان ببەخشێت. هێگل دەڵێت ئەو گوتەیە ڕاستە بەڵام دەشێت لە تێگەیشتنی ئەو چەمکانەدا بە هەڵەدا بچن. ئەگەر ئەوپەڕی ئاکام لە باوەڕی یەکسانی بگیرێت ئەوا دەکرێت دژ بە هەموو دەوڵەتسازییەک بەکار بهێنرێت. دەوڵەت مەرجی نایەکسانی تێدایە، جیاوازی دەخاتە نێوان، حوکمڕان و حوکومکراو، سەردەست و ژێردەستە.

هەڵبەتە بیرۆکەیەکی یەکسانی کە لەگەڵ چەمکی دەوڵەتدا ناکۆک بێت، بۆ هێگل دەبێتە تەگەرە. هێگل دژی ئەو بۆچوونەش دەوەستێت کە دەڵی مرۆڤ لە ڕووی سروشتەوە وێکچوون. بێگومان چەمکی «سروشت» هەتا سەدەی هەڤدەیەم و هەژدەیەم بە واتای «پێوەر» و «ماک» بە کار دەهێنرا، کە دەگوترا «خەڵک لە ڕووی سروشتەوە وێکچوون» وەک ئەوە بوو بگوترێت مرۆڤ لە ناخدا وەک یەکن یان ماکی مرۆڤ وەک یەکە.

بە دواکاتەوە ئەوجا «سروشت» لەم بوارەدا بە واتای «بنج» وەک لای ڕوسو، بەکار هێنرا. بە نۆڕینی هێگل ئەم دیدی وێکچوونی مرۆڤ لە ڕووی سروشتەوە دەکاتەوە ئەوەی ئادەمیزاد لە دۆخێکی بنجیدا یەکسان بووبن. هێگل گاڵتەی بە بۆچوونی وەها دێت. سروشتی مرۆڤ جودایە و لەبەر ئەوەشە نایەکسانن. وەک تاکەکەسانێکی سروشتکرد، واتە وەک کەسانێکی خاوەن خەسڵەتی دیاریکراوی لەشەکی و دەروونەکی، هەر بە نالەیەکچوو دەمێننەوە: بەهێز یان بێهێز، ژیر یان گێل. بەڵێ هێگل دەوڵەمەند و هەژاریشی دەخاتە سەر (کە دەشێت ئەوەش بە خەسڵەتێکی سروشتکرد دابنرێت).

وێکچوونی ئادەمیزادان دۆزێکی خۆڕسک نییە بەڵکوو چەمکانەیە، واتە ئادەمیزاد خاوەن یەک ماکن. ئەم گوتەیە لە بواری سیاسیدا دەکاتەوە ئەوەی هەر هەموو لەبەردەم دەستووردا وەک یەکن. بەڵام دەستوور ئەوەی بە مەرج گرتووە کە لە ڕووی سروشتەوە خەڵکی وەک یەک نین. ئەوەی تاوانێک بکات دەبێت بە شێوەیەکی دیاریکراو سزا بدرێت و سزاکە پەیوەست نییە بە کەسایەتی ئەو مرۆڤەوە، بەڵام لە تاوانباریدا هەموو خەڵک هاوجۆر نین.

لە باسی ئازادیدا، هێگل «ئازادیی نایەتی» (نێگەتیف) و «ئازادیی ئایەتی» (پۆزەتیف) لەیەک جودا دەکاتەوە. ئازادیی نایەتی، ئازادبوونە لە خواستی خەڵکی دیکە، لە مامەڵەتی دەستووربەدەر. ئازادیی ئایەتی، وەک باوە، ئازادیی تاکە ئەو کارە بکات ئارەزووی لێیەتی.

بە نۆڕینی هێگل جۆری یەکەم هەر چۆنێک بێت، جۆری دووەمی بە مەرج گرتووە. مەرجێکی دیکەی ئازادیی تاک ئەوەیە دەبێت موڵکایەتی و ئاسوودەگی مرۆڤ بپارێزرێت. لە لایەکی دیکەوە ئەو پاراستنە داوای ئەوە دەکات ئازادیی کردەوەی تاکەکەس سنووررێژ بکرێت. کەواتە هێگلیش وەک بیریارانی ڕۆشنگەری دۆزی ئەوەی دەستوور دەبێت ببێتە دەستەبەری ئازادی و ماف، بەرز دەنرخێنرێت بەڵام بە پێچەوانەی ئەوان، ئەم پێی وایە دەستەبەرکردنی دەستووریی وەها مانای ئازادییەکی تاکگەرای فرەوان نادات.

هێگل بەرپەرچی ئەو بۆچوونەش دەداتەوە کە دەڵێت ئازادیی فرەوانتر، دەکاتەوە یەکسانیی فرەوانتر. هێگل دەڵێت «بە پێچەوانە، ئەم ئاستە بەرزەی فراژووتنە لە دەوڵەتی هاوچەرخدا فرەوانترین نایەکسانی لە نێوان تاکەکەساندا پەیدا کردووە». لەوانەیە هێگل لێرەدا کەمتر جیاوازیی ئابووری ڕەچاو گرتبێت و پتر بیری لای ئەو پەیوەندییە توندوتۆڵە بێ کە لە نێوان سەرکردە و ژێرکردەی نێو دەوڵەتی هاوچەرخدا هەیە. ئەوجا دەشڵێت «بەڵام دەوڵەتی هاوچەرخ بە هۆی دەستوورەکانییەوە هۆشمەندییەکی زیاتر و چەسپینێکی زیاتری بە دەمەوەیە وەک لە ئازادییەکی چەسپیوی فرەوانتر و پتەوتر». بەڵام ئازادی لێرەدا ئەوە نییە تاکەکەس دەرفەتی هەبێت بە دڵی خۆی بکات، بەڵکوو «دەستەبەرکردنی موڵکایەتی» یە و «دەرفەتە بۆ پێشخستنی بەهرە و خەسڵەتی چاک». کەواتە بە نۆڕینی هێگل، ئازادیی مرۆڤی هاوچەرخ بە پلەی یەکەم ئەوەیە مافی موڵکایەتیی کەسەکی هەبێت، دەرفەتی هەبێت پەرە بە بەهرەی خۆی بدات، واتە بتوانێت کەسایەتیی خۆی بنوێنێت.

کاتێک هێگل لە بواری دیکەدا دەڵێت، مرۆڤ لە دەوڵەتدا ئازادیی خۆی دەدۆزێتەوە، مەبەستی لەم جۆرە ئازادییەیە. لە جڤاکێکدا مرۆڤ ئازادیی بزووتنی بێسنووری هەبێت و بتوانێت بە بێ زەبری قانوون بجووڵێتەوە، ئازادیی ئەم دەبێتە ملکەچیی تەواو و نائازادی بۆ ئەوەی دیکە. لە جڤاکی تاکگەرادا، نە موڵکایەتی دەستەبەر دەبێت و نە کەس دەرفەتی دەبێت پەرە بە بەهرەکانی خۆی بدات.

بەڵام لە دەوڵەتی فراژوودا، هەموو کەسێک لە گشتدا تێکبەستە و بە ئەندازەی بەهرەکانی خۆی نۆرەی هەیە، مافێکی هەیەتی و ئەرکێکی لەسەریەتی وەهان دەرفەتی فراژووتنی کەسایەتی و ئاسوودەگی برەخسێنن چ بۆ خۆی، چ بۆ ئادەمیزادانی دیکە. هێگل دەڵێت: «دەوڵەت داکەوتێکی کۆنکرێتی ئازادییە، بەڵام ئازادیی کۆنکرێت لەوەدایە تاکایەتیی کەسەکی/ واتە تاکەکەس/ و خواستە تایبەتییەکانی تاکەکەس فراژووتنی تەواویان هەبێت و مافیان بسەلمێنرێت. .. بەوەش ئەوەی تاکگەرایە دەبێتە گشتی... و گشتاندن دوا ئامانجە».

هێگل و ئایەندە

بە دەگمەن نەبێت کۆنەوارەتی مۆرکی بۆچوونی ئوتوپیانە و ئایەندەبینیی بوێرانەی پێوە نابێت. ئەوەی لە نەریتدا چاکە دەبێت بپارێزرێت و پەرەی پێ بدرێت. کۆنەواران هەرگیز بەرپابوونی شۆڕش ناسەلمێنن بەڵام دەشێت شۆڕشێک بسەلمێنن ڕووی دابێت (Burke پیرۆزبایی لە شۆڕشی 1688 ی ئینگلاند دەکرد و هێگل پێی وابوو شۆڕشی فرانسی 1789 ڕەوایەتیی خۆی هەبوو).

دۆزینەوەی وێنەیەکی ڕوونی تێڕوانینی هێگل، دەربارەی فراژووتنی سیاسیی ئایەندە، یەکجار سەختە. ئەمەش لە ڕاستیدا بووە هۆیەکی دابەشبوونی شاگردەکانی هێگل بە سەر چەندین ڕێبازدا، هەر لە چەپەوە هەتا ڕاست. لە نێو خۆیاندا لەسەر ئەوە ناکۆک بوون ئایە ناخی فەلسەفەی هێگل جڤاکپارێزە یان شۆڕشگێڕە. باسەکەش لەوەدا خڕدەبۆوە ئایە پروسیای دامەزراو، بەلای هێگلەوە، دوا وێستگەی مێژووە یان تەنانەت پروسیاش دەبێت هەڵوەشێت و جێ بۆ دەوڵەتسازیی بەرزتر و هۆشمەندتر چۆل بکات. ئەگەرچی هێگل لە ڕووی سیاسییەوە تەنیا بە کۆنەوار دادەنرێت، بەڵام دەشێت چەندین ڕێبازی فیکریی جیاواز لە بەرهەمەکانیدا پشتیوانی بۆ خۆیان بدۆزنەوە.

لە لایەکەوە هێگل پەیوەستێک لە نێوان فەلسەفەکەی خۆی و دەوڵەتی پروسیادا دەبینێت. بە دەربڕینی بیروڕاش بووە بنیاتنەری پروسیای دەستوور و دەزگە (تەنانەت فەرمانڕەوایانی پروسیاش ئەم ڕێککەوتنەیان پەسەند کرد و بۆ ماوەیەکی کورتیش فیکری هێگل وەک فەلسەفەی دەوڵەت سەیر دەکرا). بەڵام هێگل پێی وایە فەلسەفەکەی خۆی دوایەکییە (یەکجارەکییە)، یان هەر نەبێت ئەو مێتۆدە بنجییانەی خۆی دایناون، لە بواری زانستدا، هەرگیز پشتگوێ ناخرێن. جاروباریش هێگل دەڵێت پروسیا وەک نموونەیەک هەر نەبێت شارێی بۆ هەموو دەوڵەتێکی چاک و دروستی ئایەندە داڕشتووە.

لە لایەکی دیکەوە، هێگل لە بواری دیکەدا بە هیچ جۆرێک خەریکی پێشبینی نابێت. هێگل دەڵێت «فەلسەفە هەمیشە درەنگ دەکەوێت» لە ئاست پێشبینیدا فەیلەسووفان یارمەتیمان دەدەن لە دەوڵەتە دامەزراوەکان بگەین، بەڵام ناتوانن باس لەوە بکەن ئایە ئەم دەوڵەتانە جێ بۆ دەوڵەتسازیی دیکە چۆڵ دەکەن یان نا. «کوندەبەبووی مینەرڤا Minerva کە تاریکی داکەوت ئەوجا دەفڕێ» [مینەرڤا خواوەندی ژیرییە لای یۆنانییەکان].

لە لایەکی سێیەمەوە، گومان لەوە دەکرێت ئەو ڕەسینە ڕێژەکییەی پروسیا لەگەڵ ئەو مێژوونۆڕیە دیالەکتیکییەی هێگلدا یەک بگرنەوە. ئایە دەشێت ئەو تێکبەستەی ئازادی و سیستەمە دەستوورییەی هێگل پێی وایە لە پروسیادا دەیبینێت، ببێتە تێکبەستەیەکی دوایەکی؟ ئەدی نابێت ئەم تێکبەستەیەش وەک هەموو تێکبەستەکانی زووتری مێژوو هەڵوەشێنرێتەوە؟ - ئەمە بووە کوڵەکەیەکی ئەو ڕێبازی هێگلپەروەرانی لاو یان هێگلپەروەرانی چەپ، گرتیانە بەر، زۆر بە لاوی مارکس و ئەنگیلز سەربەوانە بوون.

بەم دژوەستانە، هێگل وەک تاکە ئایدیۆلۆژیستێکی گرینگی کۆنەوارەتی، کاری کردە سەر فیکری سیاسیی شۆڕشگێڕ و ڕادیکالی سەدەی نۆزدەیەم و بیستەم.

لیبەرالیزم: میلل و سپێنسەر

ئایدیۆلۆژیی لیبەرالیزم

وشەی «لیبەرالیزم» گەر بشێت لە وشەی «کۆنەوارەتی» لێڵتر و فرەواتاتره. لیبەرالیزم دەشێت بۆ باوەڕێکی گشتی وەها بەکار بێت کە پێی وا بێت شادمانی و خۆشگوزەرانیی تاکەکەس ئامانجی سیاسەتە، دەشێت بۆ بەرز نرخاندنی ئازادیی بیر و ئازادیی دەربڕین بەکار بێت، یان بۆ باوەڕێکی ئابووری بەکار بێت کە پێی وا بێت فراژووتنی ئابووری بەوەی پێی دەگوترێت بازاڕی ئازاد، دوور لە دەست تێوەردانی دەوڵەت، سوودمەند دەبێت. ئەمڕۆ هەر تێڕوانینێکی دژەکۆمیونیستانە و دژەسۆسیالیستانە زۆر جار پێی دەگوترێت لیبەرال. لە زۆر وەڵاتدا، وشەی لیبەرال بۆ ئەو حیزبانە بەکار دێت کە لە نێوان ڕاست و چەپی نەریتەکیدا جێیەکی ناوەندیان گرتووە.

دەربارەی ئەوەی ئایە بیری لیبەرال لە چ ماوەیەکدا تەواو ڕسکا، دیسان بۆچوونی هەمەجۆر هەیە. زۆر جار جۆن لۆک John Locke بە بنیاتنەری لیبەرالیزم دادەنرێت. جاروبار بە ئابوورییە سیاسییە کلاسیکەکەی ئادەم سمیت Adam Smith دەگوترێت لیبەرالیزمی ئابووری – ئەم بۆچوونەش لە هیچە نییە. بەڵام لە بەرهەمی لیبەرالی نوێدا گەلێک جار وا پێشان دەدرێت بڕوا بە دیمۆکراتیی نوێنەرەکی Representative Government و مافی دەنگدانی یەکسان و بۆ هەموان، بەشێکی بنەڕەتی و تایبەتە بە ئایدیۆلۆژیی لیبەرال. ئەگەر وا بێت ئەوا لیبەرالیزم زادەی دەمە درەنگەکانی سەدەی نۆزدەیەمە.

لەمەولا «لیبەرالیزم» بۆ ئەو باوەڕە بەکار دێنم کە، تێکبەستنێکی بۆچوونی کەم وێکچووە، کە لە ڕێگوزەری سەدەی نۆزدەیەمدا ماڵی جودا کردەوە، چ لە کۆنەوارەتی هاوچەرخ و چەند تێڕوانینێکی کۆنەپەرستانە و چ لە بزاڤی سۆسیالیستانەی پەرەسێن. دیارە ئەم باوەڕە ڕەگی توندی لە فیکری ڕۆشنگەریدا هەیە، واتە لە بیروڕای سەربە هۆشمەندی و ئازادیی بنەتای سەدەی هەڤدەیەم و سەدەی هەژدەیەم. بەڵام وەک باسکرا، ئەو دەمەی کەوتە ئەوەی بەرپەرچی ڕاست و چەپ بداتەوە ئەوجا گەییە پلەی فراژووتنی تەواو. بنەمای ئەم دەستنیشانکردنەش تا ڕادەیەک ئاسانە.

دابەشینی چینایەتیی هاوچەرخ بەسەر، سەرچینێکی خاوەن سەرماف، چینی بۆرژوای سەرمایەداری ڕووەوپێش و چینی کرێکاری خێرا پەرەسێن، لە سەدەی نۆزدەیەمدا تەواو پێگەیی. لە سەدەی هەژدەیەمدا بیروڕای بۆرژوایانە تەنیا دژایەتی سەر چینی نەریتەکی دەکرد. بەیاننامە جۆراوجۆرەکانی فرانسی و ئەمریکایی کە لە مافی مرۆڤایەتی دەدوان بۆ هەموو گەل بوون دژ بە کەسانی سەرمافدار، بەگزادە و کەشیشان بوون.

باوەڕی وێکچوونی خۆڕسکی هەموو ئادەمیزادان، باوەڕێکی سەنتراڵ بوو. لیبەراڵە بەرچاوەکەنی سەدەی نۆزدەیەم - زۆربەی جار دەیان ویست نوێنەرایەتیی بەرژەوەندی چینی کرێکارانیش بکەن و گەلێک جاریش بوونەتە جێی باوەڕی کرێکاران. بەڵام دەبا خەباتێکی بێوچان دژ بە سۆسیالیستەکانیش بگێڕن. لیبەراڵەکان لێکدانەوەی نوێیان بۆ بیرۆکەی وێکچوونی خۆڕسکی مرۆڤ دەدۆزییەوە، یان هەر بەجارێت لایان دەدا. ئەمانە بە ئاسانی نەیان دەسەلماند ڕێ بدەن کرێکاران بە ئەندازەی ژمارەی خۆیان دەسترۆ بن. تاکگەرایی سەدەی هەژدەیەم خەسڵەتێکی تا ڕادەیەک نوێی وەرگرت: ئەو تاکگەراییە بووە داکۆکی لە مرۆڤی تاکەکەس. نەک تەنیا دژ بە خواستی سەرچین و سەرمافداران بەڵکوو دژ بە «ئاپۆرەی نەخوێندوو» و «ڕای گشتی» ش و... هتد، بیری چینایەتیی سۆسیالیستانە و بیری دەوڵەت و گەلی کۆنەوارانە و کۆنەپەرستانە، بووبوونە یەکەم کێلەنیشانی لیبەراڵەکان.

بەڵام لیبەرالیزمی سەدەی نۆزدەیەم دەبێت دژ بە کۆنەوارەتیی هاوچەرخیش بخەبتێت، کە ئەمیان جیاوازی لەگەڵ کۆنەوارەتیی سەدەی هەژدەیەمی جڤاکپارێزدا ئەوە بوو کۆنەوارەتیی هاوچەرخ بەڵگەی هۆشمەندانەی دەهێنایەوە بۆ داکۆکیکردن لە نەریت و دەوڵەت و دین. لیبەرالیزمی سەدەی نۆزدەیەم نەک هەر خۆی دوور ناخاتەوە لەو مێژوونۆڕییەی لە فەلسەفەی هێگلدا چووە بەرزترین شێوازەوە، بەڵکوو لە زۆر خاڵی گرینگیشدا کەوتۆتە ژێر تاوی ئەو مێژوونۆڕییە. ئەو باوەڕی پێشکەوتنە گەشبینەی بیریارانی ڕۆشنگەری ناچار بوو سەر فروو بێنێت بۆ باوەڕی فراژووتن، کە ئەمەیان لە دۆزی دوائامانجی مێژوودا کەمتر گەشبین نەبوو بەڵام پێی وا بوو ڕێگەی بەرەو ئەو دوائامانجە سەخت و دژوارترە. سەرکەوتنی هۆش ڕاستەوخۆ لە بەردەمماندا نییە.

کەواتە دەشێت لیبەرالیزمی تەواو ڕسکاو بە زادەی سەدەی نۆزدەیەم دابنرێت. بەڵام ئەو گوتەیە مانای ئەوە نییە لیبەرالیزم لە سەدەی نۆزدەیەمدا خەسڵەتێکی تەواو یەکگرتووی گرتە خۆی. بەپێچەوانەوە. لیبەرالیزم لە سەدەی نۆزدەیەمدا دوو شارێبازی لێ کەوتەوە، هەردووکیان هەتا ئەمڕۆ بەرژیانن. ڕێبازی یەکەمیان ناوێکی وەهای نییە لە گشت لاوە سەلمێندرابێت. جار هەیە تەنها بە لیبەرالیزم ناو دەبرێت، جار هەیە دەبێتە لیبەرالیزمی پەتی. ناوێکی دیکەی باوی هەیە: لیبەرالیزمی مانچێستەر یان Laisseze–Faire–Liberalism. جاروبار پێی دەگوترێت داروینایەتیی جڤاکی Social Darwinism. مەبەستیش لەو باوەڕەیە گۆیا بیردۆزەی «فراژووتنی جۆر» — ی داروینی کردووە بە دەراو بەڵام پتر پەیوەندیی بە فەلسەفەی هەربەرت سپێنسەر Herbert Spencer ەوە هەیە و پتر لە ئەمەریکا برەوی پەیدا کرد. من لێرەدا سپێنسەر دەکەم بە نوێنەری ئەم جۆرە لیبەرالیزمە.

ڕێبازی دووەمی بە گشتی بە ناوی لیبەرالیزمی جڤاکی Social Liberalism بەناوبانگە. جیاوازیی ئەمیان لەوەی یەکەم ئەوەیە ئەمیان، بە مەبەستی چارسەری هەژاری و نەداریی چینی کرێکاران، چەند جۆرێک دەست تێوەردانی دەوڵەت دەسەلمێنێت. دژ بە پاوان (مۆنۆپۆل) ی ئابووری دەوستێت و ڕێگرتن لە ڕکابەریی ئازاد ناسەلمێنێت. جۆن ستیوارت میلل John Stuart Mill یەکەم نوێنەری گەورەی ئەم لیبەرالیزمە جڤاکییەیە.

جۆن ستیوارت میلل و هەربەرت سپێنسەر

میلل و سپێنسەر لە چەندین بواردا کاریگەرییان هەبووە. چالاکیان، جگە لە بیردۆزەی سیاسی، چەندین بواری دیکەشی گرتۆتەوە.

میلل (1806 — 1873) زۆربەی تەمەنی کارمەند بووە لە کۆمپانیای ڕۆژهەڵات- هیند و چەند ساڵێکیش سەرۆکی ئەم کۆمپانیایە بووە. لە ساڵی 1860 دا ئەندامی ژێرخانی ئینگلیزی بووە و نوێنەرایەتی سیاسەتێکی لیبەرالی دەکرد بە تایبەتی لە بواری دەستووردانان و فێرکاریدا. بەڵام بە پلەی یەکەم لە چەند بوارێکدا نووسەرێکی چالاک بوو. لە بواری لۆژیک، بیردۆزەی زانیار، ئاکارناسی Ethics و ئابووری سیاسیدا تاوێکی زۆری هەبوو. بەرهەمە سیاسییەکانی میلل فرەوان و سەنگینن، بۆ نموونە لە ئازادی سیاسی، مافی سیاسی، حوکومڕانیی نوێنەرەکی و دۆزی ژنان، دواوە.

میلل وەک فەیلەسوفێک بە پەیڕەوی سوودخوازەتی Utilitarianism و ئەزموونگەری Empiricism دادەنرێت. بە نۆڕینی میلل هەموو زانیارێک، تەنانەت ئەوەی سەربە لۆژیک و ماتماتیکە، لە ڕێی ئەزموونەوە پەیدا دەکرێت

نەک لە ڕێی تێفکرین و ڕامانەوە. سوودخوازەتی دەڵێت کردەوەی چاک ئەوەیە خۆشیهێن بێت نەک تەنیا بۆ تاکەکەس، بەڵکوو بۆ هەموو مرۆڤایەتی. میلل بەوەی خۆشیی بەرز و نزم لە یەک جودا دەکاتەوە خۆی لە سوودخوازانی دیکە دادەبڕێت، لای ئەم: خۆشیی زگتێری لەو خۆشییە نزمترە کە لە کۆپلەیەک شیعر یان مۆسیقا پەیدا دەبێت. ئەم سوودخوازەتییە چاککراوە تاوێکی بنەڕەتیی هەیە تەنانەت لە تێڕوانینی سیاسیی میلل - دا.

لەو بەرهەمانەی میلل کە بۆ هەڵسەنگاندنی نۆڕینە سیاسییەکەی خۆی بایەخدارە، ئەمانەن: «بنەماکانی ئابووریی سیاسی» 1848 (*Principles of Political Economy*). کتێبی «دەربارەی ئازادی» 1859 (*On Liberty*) لە ئازادیی سیاسی دەدوێ و برەوی زۆرە. کتێبی 1861 (*Consideration on Representative Government*) «چەند تێبینییەک دەربارەی حوکومڕانیی نوێنەرەکی» و پاشان «بیرەوەرییەکانم» 1873 (*Autobiography*).

هەربەرت سپێنسەر Herbert Spencer (1820–1903) ماوەیەک وەک ئەندازیاری ئاسنەڕێ کاری دەکرد بەڵام هەر زوو وەک نووسەر و زانایەک خۆی سەپاند. وەک هێگل ئەمیش لەوە دەدوا کە هەموو زانیاری مرۆڤایەتی لە یەک سیستەمی فەلسەفی سەرلەبەردا کۆ دەکاتەوە، بۆ خۆی ناوی لێ ناوە فەلسەفەی تێکبەستە Synthetic Philosophy. هەموو دیاردەیەک هەر لە ئەتۆمەوە هەتا جڤاکی مرۆڤایەتی، ملکەچی یەک جۆر دەستووری فراژووتنن. هەموو شتێک لە گۆڕاندایە، لە دۆخێکی ئاژاوڵە بەڵام گشتگیر بەرەو دۆخێکی لێکدراو و جوداکراو. هەر وەک چۆن سیستەمی خۆر بە هەموو هەسارانەوە لە بارِستە گازی شەبەنگی Nebulous یەوە پەیدا بوون هەروەهاش جڤاکی هاوچەرخ، کە چوستە و کاری تێدا دابەشە، لە سەرەتادا بریتی بووە لە جڤاکی بچووکی ساکار و بە گشتی هەموو کەسێک هەموو کارێکی دەکرد. سپێنسەر دەڵێت، کاتێک ئەم فراژووتنە دەگات بە ئەوپەڕی ڕەسین ئەوجا دەگاتە دۆخێکی هەڵوەشان و بەردەوام دەبێت هەتا دەگاتەوە ئەو دۆخەی سەرەتا، بێساختار و ناجوداکراوەیە. بەڵام ئەو تێڕوانینەی سپێنسەر دەربارەی خولی هەمیشەکی نۆرەیەکی ئەوتۆی نەبوو لە فەلسەفەی جڤاکی و فیکری سیاسیی خۆیدا.

سپێنسەر شارِێی فەلسەفە تێکبەستەکەی خۆی لە کتێبی 1862 (*First Principles*) دا ڕوون دەکاتەوە. ئەگەرچی سپێنسەر لە نێزیکەی هەموو لکەکانی زانست دواوە، لەگەڵ ئەوەشدا بایۆلۆژی شانۆرەی هەیە لە باوەڕەکەیدا. بەر لەوەی داروین کتێبی «دەربارەی بنجی جۆر» *(1859) On the Origin of Species* بڵاو بکاتەوە، سپێنسەر باسی لەوە کردبوو کە جۆرەکانی ڕوەک و گیانلەبەر، لە جۆری کەمتر و ساکارترەوە هەڵکشاون بەرەو پتر و فراژووتر.

فەلسەفەی جڤاکیی سپێنسەر بە گشتی لەسەر بایۆلۆژی بنیات نراوە. مێژووی مرۆڤایەتی بە بەردەوامبوونێکی ڕاستەوخۆی مێژووی جۆرە بایۆلۆژییەکان داناوە و دەڵێت هەر ئەو دەستوورانەن لە هەردوو لا کاریگەرن. ئەم تێڕوانینە جڤاکییەی ڕووەو بایۆلۆژی، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، برەوی فرەوان بوو. سپێنسەر وەک جڤاکناس و بیردۆزی سیاسی، دواکەوتەی زۆر بوون. ئەم باوەڕە تازەیەی فراژووتن وەک پشتیوانێک بۆ ئایدیۆلۆژی لیبەرال بەکار هێنرا.

لە نموونەی بەرهەمەکانی سپێنسەر، لە بواری بیردۆزەی سیاسی و جڤاکیدا ناوی ئەم دوو کتێبە دەهێنن: *The Man Versus the State* (1883) و *The Study of Sociology* (1873) کە یەکێکە لە کتێبە هەرە ناسراوەکانی.

چەمکی «موڵکایەتی» لە فیکری ڕۆشنگەریدا شانۆرەی هەبوو. بەڵام مەبەست لە موڵکایەتی هەر پەیوەندیی ئابووریی نێوان شتومەک و خاوەن شتومەک نەبوو، مافی موڵکایەتیی تاک دەکاتەوە مافی تاکەکەس لە لەش و گیانی خۆی، لە بیر و دەربڕینی خۆی. ئازادیی ئابووری و ئازادیی سیاسی لەیەک جودا دەکرانەوە. ڕاڤە دانی ئەم بۆچوونە لە ڕووی مێژووەوە ئاسانە. ئەو سیستەمە جڤاکی و سیاسییەی بیریارانی ئابووری دەچوون بە گژیدا، کۆسپێک بوون هەم لە ڕێی فراژووتنێکی ئازادیی ئابووری و هەم لە ڕێی ئازادیی بزووتنی تاکەکەسدا. لە ڕوانگەی ئەو دەوڵەتنۆڕی و جڤاکنۆڕییە نەریتپارێزەی، کەمو زۆر مۆرکی فیودالانەی پێوە بوو، پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ هەیە لە نێوان سەرڕاستیی دینەکی و فەلسەفی لە لایەک و سەرمافی پلەو پایە و سازدانی ئابووری لە لایەن دەوڵەتەوە، لە لایەکی دیکەوە، بیریارانی ڕۆشنگەری بەگژ هەموو ئەو بۆچوونانەدا دەچوون نەک تەنیا یەکێکیان.

لە لیبەرالیزمی سەدەی نۆزدەیەم و بیستەمدا، کە بەردەوام داکۆکی لە ئازادیی ئابووری و ئازادیی سیاسی کردووە، پەیوەندیی نێوان ئەم دوو ئازادییە تەگەرەدار بووە. باوەڕی سەربە ئابووری پێی وا بوو تەژەند و سامان لە ڕێی گەمەی هێزە ئازادەکانی ئابوورییەوە پەیدا دەبێت، ئیدی چ پەیوەندییەکی سەربە لۆژیک و سەربە چەمک نامێنێت لەگەڵ باوەڕی سەربە ئازادیی ڕا و دەربڕین و کۆبوونەوە. لە لیبەرالیزمی هاوچەرخدا زۆرتر باس لەوە دەکرێت کە پەیوەندییەکی هۆیەکی Causal لە نێوان هەردوو ئازادییەکەدا هەیە: ئازادیی ئابووری مەرجە بۆ ئازادیی سیاسی. لە جڤاکێکدا کە موڵکایەتیی کەسەکی تێدا نەبێت و ئابووری بە شێوەیەکی سەنتراڵ ساز بدرێت هیچ دەرفەتێک بۆ ئازادیی سیاسی نامێنێت.

لیبەرالیزمی هاوچەرخ لە هەلومەرجی دەوڵەتانی سۆسیالیستی دامەزراودا پشتیوانی بۆ ئەو بۆچوونە دەهێنێتەوە. لیبەرالەکانی سەدەی نۆزدەیەم ئەو دەرفەتەیان نەبوو، ناچاربوون نموونە لە دیتنی دیکە بهێننەوە.

باوەڕ بەوەی ئازادیی ئابووری پیرۆزە هەر لە سەردەمی ئادەم سمیتەوە گرێت درابوو بە بیردۆزەیەکی پێشکەوتووی ئابوورییەوە. بەڵام لە بواری ئازادیی سیاسیدا بیردۆزەیەکی وەک ئەوە لە ئارادا نەبوو. لەم بوارەیاندا هێشتا پشت بە بۆچوونی گشتی دەربارەی سروشتی مرۆڤایەتی و هۆش و... هتد دەبەسترا. بەڵام لە سەدەی نۆزدەیەمدا، لیبەراله بەرچاوەکان بۆ بەڵگەی نوێ دەگەڕان باوەڕی سەربە ئازادیی پێ پتەو بکەن.

ئەمەش مانای ئەوە نییە باوەڕی ئابووری و سیاسی، بێ بەربەرەکانی خۆی دا بەدەستەوە و کرا بە بەشێک لە ڕوانگە فرەوانەکەی بۆچوونی سەربە پێشکەوتن. دوو شارێبازەکەی لیبەرالیزم، کە لێرەدا لێیان دەدوێین، دەگەڕان بۆ چارەسەری جیاوازی ئەم تەگەرەی یەکگرتنەی لیبەرالیزمی سیاسی و لیبەرالیزمی ئابووری. ئەگەر بە ساکاری لێی بدوێین دەشێت بڵێین ئەو لیبەرالیزمەی سپێنسەر نوێنەرایەتی دەکرد، ئازادیی ئابووری بە بنەما دادەنا، بەڵام لیبەرالیزمی جڤاکی، لە مۆدێلەکەی ستیوارت میلل، داکۆکیی لەوە دەکرد ئازادیی سیاسی پێشەمی هەبێت. سپێنسەر دەیگوت، ئەگەر ئازادیی ئابووری پێشێل بکرێت هەموو فراژووتنی مرۆڤایەتی زیانی کوشندەی لێ دەکەوێت. بە نۆڕینی میلل، ئازادیی سیاسی — و بەتایبەتی ئازادیی دەربڕین ئەو شانۆرەیەی هەیە.

سپێنسەر لەم خاڵەدا تەواو دڵنیایە و هەرگیز ڕێگۆڕی ناکات، بەڵام میلل زۆر جار ڕاڕایە و لە دەمی جیاوازدا چارەسەری جیاواز دەدۆزێتەوە. میلل هەوڵێکی ئاگادارانە دەدا بۆ ئەوەی لیبەرالیزمی سیاسی تەواو لە لیبەرالیزمی ئابووری جودا بکاتەوە. لە On Liberty دا دەڵێت:

«هەر وەک چۆن بنەمای ئازادیی تاک بەشێک نییە لە باوەڕی سەربە بازرگانیی ئازاد، هەروەها زۆربەی ئەو دۆزانەی لەوانەیە لە سنووری ئەو باوەڕەدا پەیدا بن، سەربە ئازادیی تاک نین، وەک ئەوەی تا چ ڕادەیەک ڕێگە بدرێت بەوەی چاودێریی دەوڵەتی هەبێت بۆ ئەوەی ڕێگە لە ساختەکاری بگیرێت، یان تا چ ڕادەیەک دەبێت کاربەخشان ناچار بکرێن چارە بۆ دۆزی خاوێنی کارگە و سەلامەتی کرێکارانی پیشەی خەتەرناک بدۆزنەوە. ئەم دۆزانە لە سنووری بواری ئازادیی تاک دەخشێن بەڵام تەنیا لەو مەودایەدا کە، وەک لە هەموو بوارێکی دیکەی هەلومەرج ویکچوودا، وا چاکترە ڕێگە بدرێت خاڵک خۆی کاری خۆی جێبەجێ بکات نەک زۆریان لێ بکرێت. ئەجا ئەگەر هۆی لەباریش هەبوو بۆ چاودێریکردنیان بۆ مەبەستی لەو بابەتانە، ئەوا لە ڕووی باوەڕەوە کارێکی ناجۆر نییە».

ڕێکەوت نییە سپێنسەر و میلل ڕای تەواو جیاوازیان هەیە بەرانبەر ئەو ڕێساگەلەی لە ئینگلاندی سەدەی نۆزدەیەمدا بۆ چاکەی کار و هەژاری سەپێندران. بەڵام وەک باسمان کرد، میلل و سپێنسەر، هەردووکیان لە ژێر تاوی ئەو بۆچوونەی سەدەی نۆزدەیەمدا بوون کە لە فراژووتنی مێژووکرد دەدوا. تەنانەت میلل نەیتوانی هەتا سەر داکۆکی بکات لەوەی هەڵکشانی ئابووری و ئازادبوونی سیاسی دوو ڕێبازی لەیەک جودای فراژووتنن.

میلل و سپێنسەر هەر بەوەی ڕێگەی ڕوانگەیەکی فراژووتنی مێژووکرد دەگرنە بەر، خۆیان لە شارێی فیکری ڕۆشنگەری و لیبەرالیزمی سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم جودا دەکەنەوە. بۆچوونێکی چەوت هەیە دەڵێت فەیلەسووفانی ڕۆشنگەری هەستی مێژووکرد یان ئاگای مێژووکردیان نەبووە. بەڵام دیارە ئەو فەیلەسووفانە نرخاندنیان بۆ فراژووتنی مێژووکرد و بۆ ئایەندە جودا بوو لە نرخاندنی بیریارانی بەرچاوی سیاسەتی سەدەی نۆزدەیەم- هێگل یان مارکس بێت، میلل یان سپێنسەر بێت. ڕێبازی فیکری ئەو فەیلەسووفانە گەر بە ساکاری دەربببڕین ئەمەیە: ئەگەر هۆش باڵ بەسەر هەموو بوارێکی مرۆڤایەتیدا بکێشێت، ئەوا دونیا دەبێتە چاکە و شادمانی. کەواتە ئەو دونیا چاک و شادمانە نێزیکە لێمانەوە - ئەو بۆچوونەی زۆربەی ڕێبەرانی شۆڕشی فرانسی بڕوایان پێی بوو، کە گۆیا هەر ئەوەندەی دەزگە سیاسییەکانی جڤاکی کۆن بڕووخێن، ئیدی شادمانستان پەیدا دەبێت، لەگەڵ ئەو باوەڕەی سەرەوەدا هاوئاهەنگ بوو.

بە پێچەوانەی ئەو بۆچوونە، بیریارانی سیاسیی سەدەی نۆزدەیەم، کە ئەزموونی شۆڕشی فرانسییان لە پشت بوو، پێیان وابوو جڤاکی هۆشمەند (ئەوجا مەبەستیان لەوە هەرچیەک بووبێت) تەنیا پاش فراژووتنێکی مێژووکردی سەخت و درێژخایەن پەیدا دەبێت و جڤاکی جیاواز ڕێگەی دوور و نێزیکیان لەبەردەمدایە بەرەو ئەو ئامانجە، هەر یەکەیان بە پێی ئەو پلەی فراژووتنەی پێی گەیشتووە.

ڕاستە میلل لە پەیوەندیدا بەو باوەڕی فراژووتنەی لە سەدەی نۆزدەیەمدا باو بوو ڕاڕاتر بوو لە سپێنسەر، بەڵام میلل سنوورێکی ئاشکرا، لە نێوان تێڕوانینی خۆی و بۆچوونەکانی سەدەی هەژدەیەمدا، دەکێشێت. میلل لە بیرەوەرییەکەیدا باس لەوە دەکات چۆن لە ژێر تاوی فەیلەسووفە فرانسییەکانی مێژوو گەیشت بەوەی هۆش و ڕۆشنگەری ناتوانن ڕاستەوخۆ هەموو جۆرە ژینگەیەکی سیاسی و ئابووری بگۆڕن. میلل نۆڕینی فراژووتنەکەی خۆی لە بیردۆزەیەکدا دەچەسپێنێت کە سەربە دەروونی مرۆڤە - لە ئەنجامدا هەموو کارەکە دێتەوە سەر

ئەوەی گەشە بە دەروونی مرۆڤ بدرێت – میلل دەڵێت «لە دەروونی مرۆڤدا جۆرە نارێکییەک هەیە لە ئاست بەرەوپێشچوونی شیاو و وەها دەکات چەند بابەتێک پێش بابەتی دیکە بکەون، حکوومەت و ڕێبەرانی فیکری گەل دەتوانن ئەو نارێکییە تا ڕادەیەک بگۆڕن بەڵام مەودای گۆڕینەکەیان بێسنوور ئاواڵە نییە».

میلل لە کتێب *Considerations on Representative Government* دا، لە بواری دەزگەی سیاسی و فراژووتنی ئەو دەزگەیانەدا، نۆڕینی میکانیکی لە نۆڕینی زیندەڵ جودا دەکاتەوە. بە نۆڕینی میکانیکی، کە دەکرێت بە ماڵی ڕۆشنگەری دابنرێت، بە گشتی دەشێت سیستەمی سیاسی لە هەر جێیەک و لە هەر دەمێکدا بێت دابمەزرێت – هەر ئەوەندەی بەسە مرۆڤ خۆی بڕوای بەوە هەبێت ئەو سیستەمە سیستەمێکی هۆشمەندانەیە و بتوانێت بە خەڵکی دیکەشی بسەلمێنێت. بە بۆچوونی زیندەڵ، بە هیچ جۆرێک ناکرێت دەزگەی سیاسیی بکرێتە بابەتێک بۆ هەڵسەنگاندن، «بە گشتی دەبێت ئێمە وەک خۆیان وەریان بگرین».

بە بڕوای میلل هەردوو بۆچوونەکە ناجۆرن و پێشنیازی سازانێک دەکات. سیستەمی سیاسی بەرهەمی خواست و هەڵسەنگاندنی مرۆڤانەیە. فراژووتنی سیاسی وەک فراژووتنی درەختێک نابینا نییە، خەڵک هەمیشە دەرفەتی ئەوەیان هەیە لە نێوان سیستەمی جیاوازدا هەڵبژێر بن.

بەڵام ئەو ئازادییە بێسنوور نییە. حوکومڕانیی هەمەجۆر داوای ڕەسینێکی گیانەکیی هەمەجۆر لە خەڵکی ژێر فەرمانی خۆیان دەکەن. گەلێکی نارۆشناک نابێتە خاوەنی ئازادیی سیاسی و مافی سیاسی. خێڵە ساکارەکان تەنیا بە زۆرداری دەچنە ژێر فەرمانی حوکومڕانییەکی ژیارمەند (میلل لە نێو ئیمپێریالیستاندا ئیمپێریالیستێکی خەست بوو).

مێژوونۆڕیی میلل یەکجار ئایدیالیستانە بوو. فراژووتنی مێژووکرد، سەرەما و بنەمای هەر فراژووتنی هۆش و زانیاری مرۆڤە. پرسیار لێرەدا ئەوەیە چۆن ئەم مێژوونۆڕییە لەگەڵ ئەو باوەڕی ئابووری سیاسیی کلاسیکە دەگونجێت کە میلل بڕوای پێیەتی و فراژووتنی چوستیی بەرهەمهێنانی ماددی تێیدا بۆتە جێگەی سەرنج. میلل ئەم کارەی بەوە بۆ چۆتە سەر کە - بە پێچەوانەی ئادەم سمیت و داڤید ڕیکاردۆ David Ricardo و ئەوانەی دیکەی بەر لە خۆی – توانیویەتی سنوورێکی ئاشکرا لە نێوان بەرهەمهێنان Production و دابەشکردن Distribution ی شتوومەکدا بکێشێت. بەرهەمهێنان پەیوەندە بە سروشتی ئەو شتانەی بە بەرهەم دێن، گەشەکردنی بەرهەمهێنان پێگە لە دەستووری سروشتەوە وەردەگرێت، بێ ئەوەی خواستی مرۆڤ دەستێکی لەوەدا هەبێت. بەڵام دابەشکردن – واتە دابەشکردنی بەرهەم بەسەر چینە جیاوازەکانی جڤاکدا – دۆزێکە بەندە بە هەڵسەنگاندنی مرۆڤانەوە. بەو جۆرە دابەشکردن – بەدوا ئەویشەوە پەیوەندیی ئابووری – هەمان پلەی حوکومڕانی و ئازادیی سیاسی و مافی سیاسی وەردەگرێت: خەسڵەتەکانیان لە دوا هەنگاودا هەر بەندە بە پلەی فراژووتنی گیانەکیی مرۆڤ و چینەکانی جڤاکەوە. جۆرە ئازادییەکیش هەیە لە هەڵبژاردنی شێوەی دابەشینی ئابووریدا، بەڵام ئازادییەکە بێسنوور نییە.

میلل کە دێتە سەر باسی ئازادیی سیاسی، بێ پێچوپەنا لە گرینگیی فراژووتنی گیانەکی دەدوێت. ئازادیی دەربڕین جێگیر نابێت لە نێو «جڤاکی دواکەوتووی وەهادا کە سەرلەبەری گەل تێیدا نارسکاو بێت». «ستەمکارەتی Despotism شێوە حوکومڕانییەکە لەگەڵ بەربەردا ڕەوایە». ئەوجا دەڵێت: «ئازادی وەک بیرێک بە هیچ جۆرێک جێگەی کار پێکردنی نییە لەو هەلومەرجانەدا کە هێشتا مرۆڤایەتی تێیاندا نەگەیشتۆتە ئەو

دۆخەی بە گفتوگۆی ئازاد و هاوشان ڕێگەی پێشکەوتن بگرنە بەر». خەڵکی وەها دەبێت سوپاسگوزاربن کە یەکێکی وەک «ئەکبەر Akbar یان کارلی مەزن» ڕێبەرییان بکات.

سپێنسەریش هەر بەو بۆچوونە دێتە گۆ، ئەمەش کۆپلەیەکی ناوداری ئەوە: «من پێم وایە ستەمکارەتی، ئەریستۆکراتی، حوکومڕانیی کەشیشان و هەموو بەڵایەکی دیکەی ئازاری مرۆڤایەتی دەدەن پێویستن بۆ ئەوەی دەروونی مرۆڤ زاخاو بدرێت، پێشم وایە هەموو گەلێک دەبێت، بە هەموو دۆخە جیاوازەکانی نێوان ڕەهایەتی و دیمۆکراتیدا گوزەر بکەن بۆ ئەوەی بە ئازادییەکی چەسپاو بگەن. ئەگەر میللەتێک بە زەبر و زۆری هێزی لەش خۆی ڕزگار بکات و بێ ئەوەی بەو ئەزموونە ئاکارەکییانەدا گوزەر بکات بە ئامانجی خۆی بگات، ئەوا بڕوا ناکەم ئازادیی وەها بەردەوامیی هەبێت».

لەم بوارەدا، میلل و سپێنسەر، تەنیا لە ڕابوردوو نادوێن. گەلانی ئەورووپا بەو زاخاودانەدا تێپەڕیون و ئێستە بۆ ئازادیی سیاسی پێگەییون، بەڵام زۆربەی گەلانی ئەورووپابەدەر هێشتا هەر بەربەرین. لەبەر ئەوە دیاردەیەکی ئاساییە ئیمپراتۆرییەتی ئینگلیزی وەک ستەمکارێک لە بەشەکانی دیکەی دونیادا حوکومڕانی دەکات.

کەواتە جیاوازی لە نێوان نۆڕینی میلل و سپێنسەردا، لە قۆناخەکانی فراژووتنی سیاسی، تەنیا جیاوازیی پلەیە نەک جیاوازیی جۆر. میلل لە قۆناخە جیاوازەکانی فراژووتندا، دەرفەتێکی هەڵبژادنی کەمێک فرەوانتر دەدات بە مرۆڤ وەک لەوەی سپێنسەر دەیدات. بەڵام جیاوازیی بۆچوونی ئەو دووانە لە هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی سیاسیی «ژیارمەند» – واتە ئەورووپی – دا دەردەکەوێت. لای سپێنسەر هیچ گومانێک نییە لەوەی چ سیستەمێکی سیاسی دەبێت لەوێدا دابمەزرێت. میلل پێی وایە ئاڵتێرنەتیڤ زۆرە و دەکرێت یەکیان هەڵبژێرین.

دەتوانین جیاوازیی نێوانیان وەها دەرببڕین: بە نۆڕینی میلل دۆزی باشترین سیستەمی سیاسی دۆزێکی ئاکارەکییە، بە نۆڕینی سپێنسەر ئەم دۆزە لە ئەنجامدا هەر دۆزێکی بایۆلۆژیانەیە.

جڤاکنۆڕیی سپێنسەر ڕەگی لە بیردۆزەی خۆیدا داکوتاوە کە دەربارەی فراژووتنی بایۆلۆژیانەیە. ئەو دەستوورانەی جڤاکی مرۆڤایەتی دەبەن بەڕێوە هەر ئەوانەن فراژووتنی بایۆلۆژی دەبەن بەڕێوە.

سپێنسەر جڤاک ناو دەنێت «ئۆرگانیزمی جڤاکی». ئەمەش مانای ئەوە نییە سپێنسەر خۆی دەداتە پاڵ ئەو جڤاکنۆڕییە زیندەڵەی میلل باسی لێوە دەکات و بۆ نموونە لە کۆنەوارەتیی سەدەی نۆزدەیەمدا بووە باو. مەبەستی سپێنسەر ئەوەیە لە قۆناخە بەرزەکانی فراژووتنی «ئۆرگانیزمی جڤاکی» دا هەر دەبێت تاکگەرایی سەر هەڵدات. سپێنسەر پێی وایە ئەم دیاردەیە تەواو هاوئاهەنگە لەگەڵ دەستووره گشتییەکانی فراژووتندا، کە خۆی دایڕشتوون و دەڵێن: فراژووتنی جڤاک دەکاتەوە جیاکارییەکی بەهێز کە لە ئەنجامدا تاکەکەسان، لە جڤاکی توند سازدراودا، وەک یەکەیەکی سەربەخۆ دێنە پێش.

کە گوترا جڤاک ئۆرگانیزمێکی جڤاکییە مانای ئەوەیە ئەو دەستوورانەی فراژووتنی ئۆرگانیزمی بایۆلۆژی دەبەن بەڕێوە، بە گشتی هەر خۆیانن فراژووتنی جڤاکیش دەبەن بەڕێوە. فراژووتنی بایۆلۆژیانە جودابوونەوە و یەکگرتنی بەهێزی بە دەمەوەیە. ئۆرگانیزمی هەرە نزم ئەندامی تەواو جوداکراوەی نییە، بەڵام ئەوانە یەکەیەکی تەواو ڕسکاویش نین: ئەمێبیا Amoeba بریتییە لە یەک خانە، بە دابەشبوون زاوزێ دەکات. ئۆرگانیزمی هەرە بەرزیش چەندین ئەندامی تایبەتکاری هەیە و هەر یەکەشیان یەکەیەکی تەواو جودایە.

ئۆرگانیزمی جڤاکیش بە هەمان جۆرە گۆڕانکاریدا گوزەر دەکات. یەکەم یەکگرتن لەو دەمەدا پەیدا دەبێت «کە خێزانی ڕەوەند، وەک پوشمانەکان [گەلێکن لە خوارووی ئەفەریقا] یەک دەگرن و خێڵی گەورەتر پێک دێنن. پێشکەوتنی دیکەی لەو بابەتە، کە لە هەموو جێیەک خۆی دەنوێنێت ئەوەیە خێڵی بەهێز سەربە خێڵی بێهێز شۆڕ دەکات و سەرخێڵی ئەمیان سەر فروو دێنێت بۆ سەر خێڵە بەهێزەکە». لە ئاستێکی نزمی فراژووتندا، بە دەگمەن نەبێت، ئەم یەکگرتنانە بەردەوامییان نابێت بەڵام لە ئاستێکی بەرزی فراژووتندا بەردەوام و چەسپاو دەبن. سپێنسەر پێی وایە، لە ژیاری ئەورووپاییدا نیشانەی یەکگرتنێکی میللەتبەدەر هەیە، سپێنسەر «بۆ شوێنپێی سەرهەڵدانی کۆوەڵاتێکی ئەورووپایی دەگەڕێ».

لە ناو یەکەی میللییشدا جودابوونەوە و یەکگرتنی وەها دروست دەبێت. جودابوونەوە بەر لە هەر شتێک دەکاتەوە ئەوەی خەڵک لە کار و ئەرکی جیاوازدا تایبەتکار بن. «دوو سیستەمی جیاواز پەیدا دەبێت، سیستەمی فەرماندە و سیستەمی کارگەر». لە نێو ئەم دوو سیستەمەدا جودابوونەوەی دیکەش دروست دەبێت. بەڵام سازمانی ئەو یەکانەی پەیدا دەبن بەردەوام توندتر دەبێت. لەگەڵ ئەوەشدا بەرهەستترین ویکچوون لە نێوان فراژووتنی ئۆرگانیزمی بایۆلۆژیانە و فراژووتنی جڤاک لەم دەستوورە گشتییانەی فراژووتندا نییە، کە بە بڕوای سپێنسەر بۆ هەموو بوارێکی داکەوت دەست دەدەن، بەڵکو ویکچوونەکە لەو میکانیزمەدایە فراژووتنەکە بەرەو پێش دەبەن.

بیردۆزەکەی داروین دەربارەی فراژووتنی جۆر لەسەر ئەو گریمانەیە بنیات نراوە کە دەڵێت: گۆڕینی جۆر بە پێی هەڵبژاردنێکی سروشتکرد ڕوو دەدات. داروین دەڵێت لە نێو هەموو جۆرێکدا نیمچە جیاوازییەک هەیە. لە نێو هەموو جۆرێکیشدا ئەوەندە تاکی تازە دەزێ کە ناکرێت هەر هەموویان بەرژیان بن. لەبەر ئەوە دەبێت لە پارزۆنگ (بێژنگ) بدرێن، هەڵبژاردەیەک - واتە ئەو تاکانەی باشتر لەگەڵ ژینگەدا دەگونجێن - دەمێننەوە. پاش ماوەیەکی یەکجار درێژخایەن سەرلەبەری جۆرەکە دەگۆڕدرێت.

بەر لەوەی داروین ئەو بیردۆزەی خۆی پێشکەش بکات، سپێنسەر باسی لەوە کردووە کە جۆر بەرگۆڕە (ئامادەی گۆڕانە) و دەشڵێت گۆڕانەکە بە هەڵبژاردن دەبێت. سپێنسەر زاراوەی «هەڵبژاردنی سروشتکرد» ی بەکار نەهێناوە بەڵکوو *Survival of the fittest* ی بەکار هێناوە [لەوانەیە بە کوردی ببێت بە «مانەوەی هەرە لەبار»] مەبەستی گوتەکەش ئەوەیە مانەوە بۆ ئەوەیە لە هەموان لەبارترە. داروین گوتەکەی سپێنسەری هەڵگرتەوە، ماوەیەکی درێژخایەن ئەم گوتەیە بووە جۆرە بانگەوازێک بۆ ئەو دیاردە پەلهاوێژەی پێی دەگوترێت «داروینایەتی» Darwinism.

سپێنسەریش وەک داروین، ئیلهامی بیردۆزەی هەڵبژاردنەکەی خۆی لە «بیردۆزەی دانیشتوان» ـەوە هێناوە کە تۆماس مالتوس Thomas Malthus (1766-1834) ی کەشیشی ئینگلیز و پسپۆڕی ئابووری سیاسی، دایناوبوو. ئەم بیردۆزەی دانیشتوانە دەڵێت لە باری ئاساییدا زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان خێراترە لە زیادبوونی خۆراک. بیردۆزەی مالتوس تەنیا دەربارەی جڤاکی مرۆڤایەتییە و دەڵێت دۆزی هەژاری هەرگیز بە زیادکردنی چوستیی بەرهەمهێنان، چارە نەکراوە. مالتوس ئاکامێکی ڕەشبینانەی گرتبوو، سپێنسەر هەر ئەو بیردۆزەیەی فرەواند بۆ ئەوەی هەموو گیانلەبەرێک بگرێتەوە و کردیە بەڵگەی ئەوەی هەموو فراژووتنێک و هەموو پێشکەوتنێک لە ڕێی هەڵبژاردن و ڕکابەرییەوە پەیدا دەبێت و ڕکابەری گرینگترین مەرجە بۆ ئەوەی پێشکەوتنی دیکەش ڕوو بدات. جڤاکێک ڕێگە نەدات هەرە بەهێز و لەبار بەسەر ئەوانەی دیکەدا سەرکەوتوو بێت، جڤاکێکە نەیاری فراژووتن.

سپێنسەر بەم شێوەیە بیردۆزەیەکی بایۆلۆژیانەی یەکجار بە دەسەڵات کۆ دەکاتەوە بۆ باوەڕە لیبەراڵەکەی خۆی دەربارەی جڤاک. سپێنسەر پێی وەها بوو ئەو جڤاکە لیبەراڵەی ڕکابەریی تێدا ئازادە و دەرفەت دەدات بە هەموو کەسێک بێسنوور خۆی دەوڵەمەند بکات، تاکە جڤاکە، پاش ئەوەی خەڵک دەگەنە پلەیەکی «ژیارمەند» بتوانێت فراژووتن بەرەو پێشەوە ببات.

سپێنسەر یەکڕەو لەگەڵ ئەو ڕوانگە بایۆلۆژییەدا باسی فراژووتنی جڤاکی بە زاراوەی وەک ڕەگەز و بنجی بایۆلۆژیانە دەکات. لە جڤاکی تا ڕادەیەک سەربەخۆدا، بنجێکی نوێ لە جۆری Homo Sapiens (مرۆڤ) پەیدا دەبێت. نوێنەرانی باوەڕی ڕەسین Evolution – کە سپێنسەر یەکێکە لەوان – مەودایەکی یەکجار درێژخایەنیان بۆ گۆڕانکاریی بایۆلۆژیانە دادەنا، کەچی زۆر جار ئامادە بوون گۆڕانکاریی نێو خەڵک لە ماوەی چەند سەدە یان دەساڵێک ببینن. سپێنسەر دەڵێت: «ئێمەی ئەنگلۆ – ئەمریکان نموونەیەکین لە بنجێکی نوێ کە لەم چەند نەوەیەی دواییدا پەیدا بووە، ئەگەر بڕوا بە دەنگوباسیش بکەین، ئەوا نموونەیەکی وەها خەریکە لە ئاوسترالیاش پەیدا دەبێ».

سپێنسەر فراژووتنی بایۆلۆژیانە بە هێزی چارەنووس دادەنێت کە خەڵک دەبێت ملی بۆ کەچ بکەن. ئەگەر «پەلەی ژیان» *Struggle For Existence* لە جڤاکێکدا نەمێنێت، ئەوا هەر زوو ئەو جڤاکە لە کاروانی فراژووتن جێ دەمێنێت. سپێنسەر جەخت لەسەر ئەوە دەکات و دەڵێت: «ئەگەر جڤاکێک زیان لە ئەندامە بەرزەکانی خۆی بدات و سوودی بۆ ئەندامە نزمەکانی هەبێت، توانای نامێنێت لە خەباتی دژ بە جڤاکی دیکەدا خۆی ڕابگرێت، ئەمەش وەک چۆن بۆ جۆر و بنجی دیکە دەست دەدات هەروەهایش بۆ جڤاکی مرۆڤایەتیش دەست دەدات».

سپێنسەر پێی وایە ئەو خەتوخاڵەی خۆی بۆ سازمانی سیاسیی نێو جڤاکی پێشکەوتووی دەکێشێت، ڕاست و ڕەوان لەسەر ڕێبازی باوەڕی بایۆلۆژیانە دەڕۆن بەرێوە. ئەمەش گوتەیەکی تەواو بەرگومانە. جاروبار ئاوازێکی ئاکارەکی تێکەڵ بە نۆڕینە ئۆبژەکتیڤەکانی سپێنسەر دەبن، ژێر کەوتنی جڤاکی و داماوی، دەبنە سزایەکی ڕەوا بۆ ئەوانەی بێکەڵکن – ئەگەر سزاکە لە خوداوە نەبێت، ئەوا لە وەستای نادیار و نەناسراوی فراژووتنە:

»داماویی مرۆڤی بێکەڵک، ئەو نەگبەتییانەی تووشی کورتبینان دەبن، برسیەتی تەمبەڵان و دەرکردنی لاوازان لە لایەن خەڵکی بەهێزەوە، کە ئەو هەموو خەڵکە ڕەوانەی هەژاری و مەینەتی دەکەن، بەرهەمی چاکەخوازییەکی گەورە و فرەوانبینە».

ئازادی و شێوازەکانی حوکومڕانی

سپێنسەر و میلل ڕێکن لەسەر ئەوەی جڤاکی کارا دەبێت جڤاکێکی چیندار بێت. خەڵک ئەرکی جیاوازیان لە گشتەی جڤاکیدا هەیە و دەبێت تاوی ئابووریی جیاواز و پێگەی جڤاکیی جیاوازیان هەبێت.

میلل و سپێنسەر پێیان وایە جڤاکی وەها دەشێت ببێتە جڤاکێکی هاوئاهەنگ. ئەمان بڕوایان بە هاوکاریی چینایەتی هەیە نەک خەباتی چینایەتی. تەنانەت سپێنسەریش پێی وایە کرێکاران – بەڵام مەبەست لێرەدا کرێکاری زیرەک و سەلار و بەڕاستی بەرهەمهێنە - مافی ئەوەیان هەیە داوای داهات و سەلامەتیی خۆیان

بکەن. بەڵام بە ڕکەوە بەرەنگاری بیرۆکەی سازمانی سیاسی و سەندیکای خەبات دەبێتەوە. میلل لە ئاست بۆچوونی سۆسیالیستانەدا بە گومانە و تەنیا پاش تۆژینەوەیەکی ورد ئەوجا ویڵیان دەکا، بەڵام سپێنسەر هەموو داواکردنێکی یەکسانی ڕەت دەکاتەوە و بە ساکارەتییەکی سانای دادەنێت: کۆمیۆنیزم و سۆسیالیزم لە قۆناخێکی فراژووتنی یەکجار سەرەتادا جێگەیان دەبێتەوە.

سیستەمی سیاسی بەلای سپێنسەرەوە تەنیا ئۆرگانێکی یاریدەرە بۆ سیستەمی ئابووری و جڤاکی. مادام سیستەمی سیاسی فراژووتنی ئابووری و جڤاکی دەپارێزێ و تەنانەت دنەشی دەدات. ئەوا دەبێت ئەو سیستەمە بپارێزرێت. بەڵام هەر ئەوەندە بووە کۆسپ ئەوا دەبێت لاببرێت و بگۆڕدرێت بە سیستەمێکی دیکەی وەها لەبارتر بێت بۆ فراژووتن.

گوتەکانی سپێنسەر لەم بوارەدا کورت و بێتەگەرەن. بەڵام میلل سەنگێکی سەربەخۆ دەدات بە هەلومەرجی سیاسی. گوتەکانی میلل لەم بوارەدا — بە تایبەتی لە *Considerations on Representative Government* — تێروتەسەل و پڕ لە ڕا و بۆچوونن و نۆرەیەکی یەکجار گەورەیان لە گفتوگۆی سیاسیی داهاتوودا بینی.

وەک باسمان کرد، میلل بەوە خۆی لە نووسەرانی ڕۆشنگەری جودا دەکاتەوە، کە پێی وایە شێوازی حوکومڕانی بەندن بە قۆناخی فراژووتنی مێژووکردەوە. لەگەڵ ئەوەشدا چەند ئادگارێکی ڕۆشنگەری لە دونیای بۆچوونی میللدا هەیە. بۆ نموونە، میلل شێوازی حوکومڕانی بە «تەنیا ئامراز» دادەنێت و — وەک مۆنتێسکیۆ — پێی وایە بڕوا هێنان بەوەی خودی شێوازەکە دەستەبەری چاکی و هۆشمەندیی حکوومەتەکەیە، کارێکی ناجۆرە. دەشێت بڵێین میلل لە نێوان دوو لایەندایە، کەمتەرخەمیی سەدەی هەژدەیەم لە ئاست خەسڵەتی فەرمیی حوکومڕانی لە لایەک و سەرگەرمیی ناوازی سەدەی بیستەم بە شێوازی سیاسییەوە لە لایەکی دیکەوە.

میلل گومانی نییە لەوەی حوکومڕانییەکی گەلێر، واتە جۆرێک لە دیمۆکراتی، شێوازێکی لەبارە و بەرپەرچی نووسەرانی ڕۆشنگەری دەداتەوە لەوەدا کە بڕوایان بە خێری ستەمکاری ڕۆشناک هەیە - ئەو باوەڕە لە ڕۆژگاری میللدا هێشتا تەواو لە نێو نەچووبوو. بێگومان لەو باوەڕەدا، کۆکردنەوەی هەموو بڕیارێکی سیاسی لەدەست تاکە یەک کەسدا، کارێکی باش بوو. بەڵام میلل دەپرسێت: ژێردەستانی ستەمکارێکی وەها چییان بەسەر دێ؟ خۆ ئەوانە ناتوانن خۆیان لە هیچ بوارێکدا گورج بکەنەوە. ئەوانە دەبنە ئاپۆرەیەکی بێخواست. ئەوجا ئەگەر لە دۆزێکی تایبەتدا، زۆرینەی ئەوان خاوەن یەک ڕا بوون — ستەمکارەکە چی دەکات؟ خواستی زۆرینەی سەلماند لە ستەمکاری دەکەوێت، نەیسەلماند، ڕاپەڕین هەڕەشە دەکات.

ئەم ڕەخنەیەی میلل پێشانی دەدات کە جۆرێک ڕێژەگەرایی دزەی بۆ ناو باوەڕی هۆشی میلل کردوە. لای نووسەرانی ڕۆشنگەری هەرگیز گومان لەوە نەدەکرا کە هەموو پرسیارێک یەک و تەنیا یەک وەڵامی هەیە هۆشمەندانە بێت. پاشان گرینگ نییە ئەگەر تاکە یەک ستەمکار وەڵامە هۆشمەندەکەی لابێت یان زۆرینە ئەگەرچی هۆی کارەکی وا دەخوازێ ستەمکارەکە بێت. بە بۆچوونی میلل ڕێگەی بەرەو ڕاستی یەکجار دژوارترە. چۆنی بیر لێ دەکاتەوە، ئەوا ئێستە باسی دەکەین.

بە نۆڕینی میلل باسێکی بەڵگە نەویستە کە هەموو گەل — یان چاکتر وایە بڵێین بەشێکی لێهاتووی گەل — دەبێت لە بڕیاری سیاسیدا بەشدار بن. ئەوجا دەشڵێت تەنیا لە یەکەی یەکجار بچووکدا — واتە لە شاری یەکجار بچووکدا — گەل دەتوانێت ڕاستەوخۆ بەشداری بڕیاردان بێت — و تەنیا لەبەر هۆی کارەکی — دەبێت

حوکومڕانیی نوێنەرایەتی دابمەزرێت، تێیدا گەل ڕێگە دەدات بە چەند کەسێکی ژمارە کەم و باوەڕپێکراو لە ئەنجومەنە بڕیاردەرەکاندا نوێنەرایەتی زۆرینەی گەل بکەن.

ئەم بیرەی دیمۆکراتیی نوێنەرەکییە (بە پێچەوانەی دیمۆکراتیی ڕاستەوخۆی ڕوسو) بەلای ئێمەوە پتر دەستەمۆیە. ئەم باوەڕە زادەی هزری میلل نییە، بەڵام میلل یەکێکە لەوانەی ڕێبازی نوێنەرایەتی دارشتووە. زۆر لە مێژ بوو بیروڕا دەربارەی ئەنجومەنی نوێنەرەکی، وەک پەرلەمان و بنگەی دیکەی بڕیاردەر، هەبوو. بەڵام بۆ نموونە ئەندامانی پەرلەمان بە پلەی یەکەم بۆ ئەوە نەبوون نوێنەرایەتی خەڵکی دیکە بکەن. بەڵکوو بۆ ئەوە بوون نوێنەرایەتی هەرێم و شار و بەشەکانی کاسبی بکەن. ئەگەر بۆ ئەوەش بانایە نوێنەرایەتی خەڵک بکەن، ئەوا نوێنەری خەڵکی هاوشانی خۆیان نەبوون بەڵکوو نوێنەری ژێر دەستەکانی خۆیان بوون: ئەمانە نوێنەرایەتی کۆمەڵێک خەڵکیان دەکرد هەر وەک چۆن جاروبار دەگوترێت فلانە سەرۆک نوێنەرایەتی هەموو دامەزراوەکانی ئەم کۆمپانیایە دەکات.

دیدی نەریتەکی دەربارەی نوێنەرایەتی هیچی بەسەر دیمۆکراتییەوە نەبوو، هەروەها پەرلەمانی نەریتەکیش هیچی بەسەر بنگەی دیمۆکراتییەوە نەبوو. بەستنەوەی بیری دیمۆکراتیی نوێنەرەکی بە بنگەکانی پەرلەمانەوە نوێکارییەکی سەیر بوو لە مێژووی بیری سیاسیدا.

ئەوجا بۆ ئەوەی ئەم بۆچوونە ڕەوایەتییەکی هەبێت، ئەوا دەبوو مەرجی ئەوە دابنێت پەرلەمان و بە تایبەتی پرۆسەی هەڵبژاردن بۆ پەرلەمان دەبێت بگۆڕدرێت. چونکە ئەگەر هەموو گەل – یان زۆربەی هەرە زۆری گەل – مافی دەنگدانی نەبێت، ئەو کاتە پەرلەمان مەگەر بە شێوەیەکی تیان و نادروست بە نوێنەری گەل دابنرێت.

دۆزی فرەواندنی مافی دەنگدان یەکێک بوو لە دۆزە هەرە گەورەکانی ئینگلاندی زەمانی میلل. ئەم دۆزەش بەشێکی هەرە گرینگی ئەو نووسینانەی میلل - ن دەربارەی شێوازی حوکومڕانیی نوێنەرەکی.

میلل داوای فرەواندنێکی یەکجار بەرین دەکات، بەڵام کاتێک دێتە سەر باسی مافی دەنگدانی وەک یەک و گشتی، ڕاڕایە. میلل چەند گومانێکی هەیە و لێی بوونەتە خەسڵەتێکی تەواو ئاشکرا و لە ناو بیرە سیاسییەکەیدا تەواو درەخشان. میلل دەڵێت مافێکی دەنگدانی تا ڕادەیەک سەرلەبەر ئامانجێکە هەوڵی بۆ دەدرێت. بەڵام مەرجی ئەو کارەش لەوەدایە ڕادەی تێگەیشتنی گەل بەرز بکرێتەوە، گەلێک ئەندامانی پەرلەمان هەڵبژێرێت نابێت نەزان بێت. گەر وەها بن، ڕایەکی خۆشجڵەو و خەتەرناک پێک دەهێنن. میلل لێرەدا ڕێک مەبەستی لە کرێکارانە، کرێکاران لە دونیای بیری لیبەرالی ئەودا، گرفتێکی بەردەوامن. کرێکاران دەبێت دەرس دادرێن بەر لەوەی ببنە وەڵاتیی تەواو ڕسکاو.

لەگەڵ ئەوەشدا، گروپێک هەیە بە بۆچوونی میلل هەرگیز ناشێت مافی دەنگدانیان هەبێت. ئەو گروپەش بریتییە لەوانەی هەژارانە وەردەگرن. ئەوەی نەتوانێت بەکاری خۆی، خۆی بژێنێت بۆی نییە دەنگی لە ئەنجومەنەکاندا هەبێت، کە بەشێکی کاریان ئەوەیە بڕیاری خەرجی و باجی فەرمی بدەن. ئەم جۆرە کەسانە هیچ بەرژەوەندێکیان لەوەدا نییە پارە پاشەکەوت بکرێت، بەپێچەوانە، ئەمانە زیاتر لە خەمی زێدە خەرجیدان.

ئەم بۆچوونەی میلل دەربارەی وەرگرانی هەژارانە، داشکانێکە بەلای ئەو بۆچوونەی لە دەستووری دەنگدانی ئەو دەمەدا جێگیر بوو، بڕیاری هەبوو پێی دەگوترا بڕیاری تایبەتمەندی، وەهای کردبوو مافی دەنگدانی وەڵاتیان بە

پێی سامانی ئابووریيان بێت. میلل نەیتوانیوە خۆی لەو بۆچوونە ڕزگار بکات کە دەڵێت مرۆڤ دەبێت بەوەی باج دەدات، لە ڕووی ئابوورییەوە ببێتە خاوەن مافی دەنگدان. بەڵام دەشڵێت ئەوانەی باج دەدەن دەبێت هەر هەموویان وەک یەک مافی دەنگدانیان هەبێت و، ئەوانەی داهاتیان لەوە کەمترە باجی لێ بدرێت دەبێت بۆیان هەبێت مافی دەنگدان بە پارەیەکی کەم بۆ خۆیان بکڕن.

کاتێک میلل باس لەو شێوە حوکومڕانییە نوێنەرەکییە دەکات کە نەخشەی بۆ کێشاوە، مەبەستی ئەوە نییە ئەو حوکومڕانییە خۆی گرفتە گرینگەکانی سیاسەت و جڤاک و ئابووری چارە بکات، نەخێر ئەو پێی وایە ئەمە ڕێگەیەکە لە هەموان مەترسی کەمترە بەرەو ئامانجی گرینگ لە دەوڵەتانی ڕۆژاوای ئەو دەمەدا.

بە نۆڕینی میلل، دیمۆکراتیی نوێنەرەکی مەترسیی گەورەشی تێدایە. چینی کرێکاران لە نێو ئەوانەی مافی دەنگدانیان هەیە دەبنە زۆرینە. ئەمەش گرفتی گەورەی بە دەمەوەیە: دەشێت ڕای گشتی هەڵبژێر نابەهرەمەند دەرچێ و پاڵێوراوی نابەهرەمەند بۆ پەرلەمان و... هتد پێشکەش بکات. بەڵام تەگەرەی گەورە لەوەدایە ئەم چینە وەک چین بێتە پێش و بەرژەوەندی چینایەتیی خۆی پێش بەرژەوەندی گشت جڤاک بخاتەوە. دوور نییە چینگۆڕکێ ڕوو بدات.

ئەم مەترسیانەی میلل لێیان دەدوێ - چین و دەستە لە بری تاکەکەس لە دونیای سیاسەتدا دەسترۆ دەبن - وێنەی بەرهەستیان هەیە لە وریاکردنەوەی ڕوسودا دەربارەی بەرژەوەندی گروپ و دەستە. بەڵام بۆچوونی میلل دەربارەی چارەسەرکردنی ئەم گرفتانە تەواو جیاوازە. کاری نموونە لای میلل ئەوە نییە خواستی گشتی لە ڕادەبەدەر تاکگەرا بێت، بە پێچەوانەوە، دەبێت چەندین خواستی تەواو تاکگەرا هەبن و ئەوەی لە نێوانیاندا لە هەموان بەرزترە، سەنگینتر دەبێت و بۆی هەیە ڕێبەرایەتی فراژووتن بکات.

میلل پێی وا نییە یەکەم هێزی بزوێنەری فراژووتن لە پەرلەمان و کۆڕی گەورەی هەڵبژێراندا بێت. ئەوەی لە ئەنجامدا فراژووتن بەرەو پێشەوە دەبات ئەو بیروڕا بلیمەت و مەزنانەیە کە لە مرۆڤی بلیمەت و مەزنەوە پەیدا دەبن. حوکومڕانی لە دەوڵەتدا دەبێت بە شێوەیەکی وەها بێت بنەمایەک بۆ ئەو بلیمەتییە خۆش بکات و بە کردەوە بیانخاتە کار.

میلل لە *On Liberty* دا کە یەکێکە لە کتێبە هەرە ناودار و باوەکانی خۆی، باس لەم بۆچوونانە دەکات. ئەم کتێبە ڕوونی دەکاتەوە بۆچی میلل هێندە سوورە لەسەر ئەوەی شێوازی حوکومڕانی «تەنیا ئامرازە».

پیرۆزترین مافی سیاسی، بەلای میللەوە، مافی دەنگدان نییە، بەڵکوو ئازادیی دەربڕینە. نرخی ئەمیشیان بە پلەی یەکەم لەوەدا نییە ڕەزامەندی بە تاکەکەس دەبەخشێت، بەوەی تاکەکەس ڕێگەی پێ بدرێت بێکۆسپ دیتنی خۆی دەرببڕێت. بەڵکوو لەوەدایە بەر لە هەر شتێک ڕێگە خۆش دەکات بیروڕای نوێ بێتە کایەوە. لە جڤاکی وەک ئەوانەی ڕۆژاوا بیروڕای نوێ مەرجە بۆ پێشکەوتن. لەبەر ئەوە دەبێت ئازادیی دەربڕینی بیروڕا سەرلەبەر بێت. گرینگ ئەوەیە بیروڕای سەرپەڕیش دەرفەتی دەربڕینیان هەبێت. دەشبێ پێشەمییان بدرێتێ نەک بترسێنرێن و پاشەکشەیان پێ بکرێت، چونکە لەوانەیە بابەتی نوێ و نەزموو (تاقی نەکراوە) و خەیاڵبەدەر یان تێدابێت.

میلل هەڵکشانی جڤاکی و فەرهەنگی بە هاوشانی فراژووتنی زانستی دادەنێت. لە ڕاوێژی زانستیدا دەبێت هەموو بیروڕایەک بە ئازادی باس بکرێن، تەنیا بەوجۆرەش دەکرێت بخرێنە ئەزموونەوە بۆ ئەوەی هەرە دروستەکەیان بدۆزیتەوە. بە هەمان شێوەش دەبێت هەموو بیروڕایەک لە بواری گفتوگۆی گشتیدا باس بکرێن. ئەوەش تاکە ڕێگەیە بەرەو «ڕاستی». گەر نەزانین ڕاستی چییە ناتوانین لە سنووری گونجاودا دونیا چاک بکەین. ڕێگە نەگرتن لە بیروڕای ناواز یەکجار گرینگە، چونکە بیروڕای ناواز یان شێتانەن یان بلیمەتانەن. ئەوجا بەلای میللەوە، هەر دەسەڵاتی ستەمکار و دەستوور دانانی چەوت نین دەبنە کۆسپ لە ڕێی بیروڕای ناوازی لەو بابەتە، بەڵکوو ڕای گشتیش هەمان مەترسی لێ دەکرێت. ڕای گشتی دەشێت خاو و گوێنەدەر بێت. لەمیشدا، وەک لە کۆڕی بەرفرەوانی هەڵبژێراندا، مەترسیی ماندووبوون و هۆشکولی و نەزانی هەیە.

لە باوەڕی ئازادیی میللدا خاڵێکی خەتەرناک هەیە، ئەویش ئەو خاڵەیە بیر تێیدا دەبێتە کردەوە، واتە لەو خاڵەدا کە بیری چاک تێکەڵ بە داکەوت دەکرێت. ئەو گفتوگۆیە گشتییەی ئەو لێی دەدوێ هەر بەڕاستی تەنیا گفتوگۆیە. بیر، هەرچەندێکیش باش بێت، نابێت یەکسەر پیادە بکرێت. ئالێرەدایە شێوازی حوکومڕانی، بۆ نموونە: پرۆسەی هەڵبژاردن، ڕۆتینی پەرلەمان و پرۆسەی بڕیاردان، دەبنە لایەنی ڕێکخەر و پارسەنگ. میلل ترسی لە کردەوەی پەلە هەیە. نموونەیەکی هەیە بەناوبانگە و گەلێک جاریش لە لایەن سۆسیالیستە نەیارەکانییەوە دووبارە دەکرێتەوە:

«... بۆ نموونە بۆچوونێکی دەڵێت بازرگانی گەنم خەڵکی هەژار دەکوژێت لە برسان، یان ئەوەی دەڵێت موڵکایەتیی کەسەکی دزییە، ئەگەر تەنیا لە ڕۆژنامەکاندا خول بخوات، دەبێت بێکۆسپ ڕێگەی دەربڕینی هەبێت، بەڵام ئەگەر لە نێو ئاپۆرەی خەڵکی ورووژێنراودا کە لە بەردەم مەخزەنی کابرای گەنمفرۆشدا خڕبوونەتەوە، جاڕی بۆ بدرێت ئەوا دەبێت بدرێت بە دادگا...».

سۆسیالیزم: مارکس و ئەنگیلز

سۆسیالیزمی سەدەی نۆزدەیەم

لە سەدەی نۆزدەیەمدا چەندین ڕێبازی لە نێو خۆدا دژ بەیەک، بە ناوی سۆسیالیزمەوە، هەڵنران. خاڵی هاوکۆ لەم ڕێبازانەدا ئەوەیە هەر هەموویان خۆیان بە نوێنەر و بەرژەوەندپارێزی هەژار و داماو - بەڵام مەرج نییە هەموو جارێک هەر پرۆلیتاریای پیشەسازی بێت - دەزانن دژ بە چینە سەرمافدارەکان (بەگزادە و کەشیشان) لە لایەک و بۆرژوای پەرەسێن لە لایەکی دیکەوە. سۆسیالیزم پێی وایە بێدادیی جڤاکی و ئابووری بەوە لە نێو دەبرێن مولکایەتیی کەسەکی بە هەر شێوەیەک بێ بگۆڕدرێت بە مولکایەتیی گشتی. بەڵام چارەسەری ئەم دۆزە، لەو ڕێبازانەدا هێندە جیاوازە خاڵی هاوکۆیان هەر نییە.

فرەڕێبازیی سۆسیالیزم وەهای کرد وشەی «سۆسیالیزم» فرەواتا و تەماوی بێت. بە نۆڕینی کۆنەواران نێزیکەی هەموو ئەو باوەڕانەی دژ بە سیستەمی دامەزراون بە سۆسیالیستانە دادەنرێن. لیبەرالەکانیش، ئەو بۆچوونەی داوای دارماڵکردنی (ڕێککردنی) بازاڕی بکردایە بە سۆسیالیستانەیان دادەنا. وێڕای ئەوەش، لە نێو ڕێبازە سۆسیالیستەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا یەک ڕێباز هەیە، لە ڕووی بیردۆزەکی و ئاڵۆزی و مەودای کاریگەرییەوە لە هەموان هەڵکشاوترە، ئەویش ئەو ڕێبازەیە کە سەرچاوە لە کارل مارکس Karl Marx و فریدریک ئەنگیلز Friedrich Engels ەوە هەڵدەگرێت. لێرەدا ئەم ڕێبازە دەکەینە تاکە نوێنەری سۆسیالیزمی سەدەی نۆزدەیەم.

بەشێکی بەرچاوی نووسینەکانی مارکس و ئەنگیلز بەرپەرچ دانەوەی بیریارانی سۆسیالیستی دیکەیە. بەشێکی باوەڕە سەنتراڵیستەکانی مارکس و ئەنگیلز، ئەگەر بە پاشخانی ئەو باوەڕە ڕکابەرە سۆسیالیستانەی دیکەوە بگیرێن، ڕوونتر دەبنەوە. مارکس لە نامەیەکی بەناوبانگیدا، خزمەتی خۆی لە بواری بیردۆزەی سیاسیدا، لەم سێ خاڵەدا کۆ دەکاتەوە:

1) گریمانەی ئەوەی جۆرە جیاوازەکانی جڤاک (بۆ نموونە: جڤاکی فیودال و جڤاکی سەرمایەدار) مێژووکردن، واتە قۆناخن.
2) باوەڕی ئەوەی ئەم جڤاکە سەرمایەدارە دامەزراوە تەنیا بە شۆڕش دەشکێت، کە دەکاتەوە دامەزراندنی دیکتاتۆریی پرولیتاریا.
3) باوەڕی ئەوەی ئەم دیکتاتۆرییەی پرۆلیتاریا ڕێگەی بەرەو جڤاکی بێچین دەکاتەوە.

لەو سێ خاڵەی سەرەوە، دووەم و سێیەمیان دەبنە سنوور و ئەم ڕێبازە لە ڕێبازەکانی دیکەی سۆسیالیزم جودا دەکەنەوە. خاڵی یەکەمیش ئاڕاستەی ئەو گریمانەیە کراوە کە لە ئابووریی سیاسیی کلاسیکیدا هەبووە و دەیگوت فراژووتنی مێژووکرد بە پلەی یەکەم مانای ئەوەیە جڤاک وردەوردە بەرەو جڤاکی سەرمایەداری ڕسکاو دەچێت. ئەم بۆچوونە تاوی بەرفرەوانی لەسەر چەندین سۆسیالیستیش هەبوو.

لەو سۆسیالیستە بەرچاوانەی مارکس و ئەنگیلز بەرەنگاریان دەبوونەوە، ناوی ئەو چەند کەسە دەهێنین: C-H de Saint-Simon (1825-1760) ی فرانسی، Charles Fourier (1837-1772) ی فرانسی، Pierre-Joseph Proudhon (1865-1809) ی فرانسی و Robert Owen (1856-1772) ی ئینگلیز. مارکس و ئەنگیلز بە ئەمانەیان دەگوت سۆسیالیستی ئوتوپییست - ئەم وەسفە پاشان لە بواری نامارکسیانەشدا بەکار دەهێنرا بەڵام واتاکەی هەر بەو پاشخانەی

مارکس و ئەنگیلزەوە دیارە Saint-Simon، Fourier، Proudhon و Owen ڕێبازی سۆسیالیستانەی جیاوازیان هەڵنا، بەڵام ئێرە بواری ئەوەی نییە بە وردی باسی باوەڕەکانیان بکرێت. لە بری ئەوە چەند خاڵێکی گرینگی جیاوازیی نۆڕینی سۆسیالیزمی ئەوان و مارکسیزم Marxism دەخەینە ڕوو.

1) ئەوەی مارکسیزم ناوی ناوە سۆسیالیزمی ئوتوپییست پێی وایە چارەسەری ناکۆکی و بێدادیی جڤاکی لە بواری بەرتەسکی ئابووریدایە - کە دەکاتەوە بازرگانیی هەمەجۆر، کشتوکاڵ و کۆبەرهەمی پیشەسازی - بە نۆڕینی مارکسیزم ئەو چارەسەرە لە دەوڵەتدایە: بۆ ئەوەی مرۆڤ بتوانێت بە سیستەمێکی جڤاکیی سۆسیالیستانە بگات دەبێت هەر هەموو یەکەی میللی بگۆڕێت و پاشان لای بدات.
2) سۆسیالیزمی ئوتوپییست گەر بەراورد بکرێت بە مارکسیزم، ناشۆڕشگێڕە. بە ڕای بەشێک لە نوێنەرانی ئەو هێڵانە، سۆسیالیزم بەشێوەیەکی هاوئاهەنگ لە چەند مەیلێکی ناو جڤاکی سەرمایەدارەوە گەشە دەکات. بەشێکی دیکەیان پێی وایە بواری جڤاکی و ئابووری دەبێت سەرەوژێر بکرێت، بەڵام نەک بواری سیاسی. بەرچاوترین نوێنەری ئەم دوا ڕایە Proudhon ـە، کە بۆچوونەکانی دەبنە ئیلهامبەخشی ئەنارکیزم Anarchism (کە تاکگەرایی و دزاندنی هەموو جۆرە دەسەڵاتێکی سیاسی، تێیدا بەهێز بوو) و سەندیکالیزم (کە پێی وایە تاکە ڕێگەی گەیشتن بە سۆسیالیزم خەباتێکی سەندیکاگەری [نەقابی] دیسەنتراڵە).

بە نۆڕینی هەموو سۆسیالیستەکان، هۆی سەرەکیی ئەو بێدادییە جڤاکییە دەگەڕێتەوە بۆ هەلومەرجی موڵکایەتیی دامەزراو. بەڵام بە نۆڕینی مارکس و ئەنگیلز، سۆسیالیستی ئوتوپییست نوێنەرایەتی مێژوونۆڕییەکی ئایدیالیستانە دەکەن. ئەمەش بەر لە هەر شتێک مانای ئەوەیە ئەم جۆرە سۆسیالیستانە چەند بیرێک بە هۆکاری بڕیاردەر دادەنێن بۆ دامەزراندنی سۆسیالیزم - بیرەکانیش بە پلەی یەکەم سروشتێکی ئاکارەکییان هەیە. ئەمانە، بۆ نموونە Proudhon، هەموو فراژووتنی مێژووکرد بەوە لێک دەدەنەوە کە لە بنەڕەتدا بریتییە لە فراژووتنی بیری هەمەجۆر و بەرەبەرە ئاڵۆزتر. ئەمانە پێیان وایە، ئەگەر خەڵک لە ڕێی تێگەیاندنێکی هۆشمەندانەوە لەوە بگەن کە بیروڕای سۆسیالیستانە بیروڕایەکی چاک و دادپەروەرانەیە، ئەوا خەڵک لە هەموو جۆرە چینێکەوە ڕوو دەکەنە سۆسیالیزم.

لەبەر ئەوەیە مارکس و ئەنگیلز پێیان وایە سۆسیالیزمی ئوتوپییست مێژوونەکردە و بەگشتیش نازانستانەیە. بەڵام بێگومان هۆی سەرەکیی ئەم چەمکی «ئوتوپیا» ـیە، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی نوێنەرانی ئەم ڕێبازە زۆر جار بۆ ڕازاندنەوەی ئەو دەوڵەتە خەیاڵکردە خۆیان پەنایان دەبردە بەر نیگارکێشی ڕەنگین. بەتایبەتی Fourier کە هەوڵێکی زۆری داوە نیگاری ئوتوپیایانە لەو بابەتە بکێشێت. Fourier پێی وابوو ئەگەر خەڵک گوزەرانیان لەوەی خۆی پێی دەگوت لاباڵ، واتە جڤاکی بچووک و تەواو سەربەخۆدا ببردایەتە سەر، ئەوا هەموو کەسێک دەرفەتی دەبوو بەهرەکانی خۆی بنوێنێت و هەموو جۆرە دووبەرەکییەک لە نێو دەچوو. نەک تەنیا خەڵک دەگۆڕان، بگرە گیانەوەریش کاریان تێ دەکرا و جۆری نوێ و باشتر پەیدا دەبوو. لە شێری کێوی ناشێرێک پەیدا دەبوو خاوەن خەسڵەتی ئاشتیخوازانە.

مارکس و ئەنگیلز نەفرەتیان لەم جۆرە بۆچوونانە دەکرد. نۆڕینی ئەمان دەربارەی جڤاکی بێچین لەچاو خەیاڵستانی ئوتوپیستەکاندا لاواز بوو. مارکس و ئەنگیلز بەو کەسانەی ڕێبازە زانستییەکەی ئەمانیان نەدەسەلماند، دەگوت پێشبین.

سێ سەرچاوەکەی مارکسیزم

کارل مارکس Karl Marx (1818-1883) و فریدریک ئەنگیلز Friedrich Engels (1820-1895) بەگشتی یەک باوەڕ و بیردۆزەیان هەبوو. ئەمەش مانای ئەوە نییە هەردووکیان لە ڕووی بیرکارییەوە تەواو وەک یەک بوون: فراژووتنیان، بواری سەرنجراکێشیان، جۆری زانین و بەهرەوەریان لایەنی تەواو جیاوازی هەبوو. بەڵام هەدووکیان هەوڵیان دەدا خۆیان لەگەڵ یەکتر بگونجێنن، لە بواری بیردۆزەکی و کارەکیدا، گوێیان بۆ ئامۆژگاریی یەکتر شل دەکرد و سوودیان لە بۆچوون و توانستی گیانەکیی یەکتر وەردەگرت. لەبەر ئەوەشە بەرهەمەکانیان ئادگاری یەکگرتنی پێوەیە و هەردووکیان بەیەکەوە بوونەتە بنیاتنەری مارکسیزم.

باوەڕی مارکسیزم یەک بنجی نییە. مارکس و ئەنگیلز پەیوەندییان بە چەند ڕێبازێکی بیرکارییەوە بووە و ئەو ڕێبازانە ڕەنگیان لە بیردۆزەیەکانی ئەماندا داوەتەوە. بە گشتی باس لە سێ سەرچاوەی مارکسیزم دەکرێت: فەلسەفەی ئایدیالیستانەی ئەڵمانی کە هێگل تێیدا گەورەترین ناوە، ئابووریی سیاسیی کلاسیک کە بنج و نوێنەرە بەرچاوەکانیشی هەر لە ئینگلاندا بووە و سۆسیالیزمی زوو کە لە فرانسە سەری هەڵداوە.

مارکس و ئەنگیلز، لە بەرلین فەلسەفەی هێگلیان ناسی. هەردووکیان کەوتنە بەر تاوی ئەو ڕێبازە فیکرییەی لە نێوان ئەوانەی پێیان دەگوترا هێگلپەروەرانی لاو یان هێگلپەروەرانی چەپ باو بوو. پەیڕەوانی ئەم ڕێبازە پێیان وابوو مێتۆدی دیالەکتیکی هێگل لەگەڵ ئەو کۆنەوارەتییەدا نەدەگونجا کە هێگل خۆی دابووە پاڵ. هێگلپەروەرانی لاو پێیان وابوو خۆیان نوێنەرایەتی ڕێبازێکی شۆڕشگێڕانە دەکەن، بەڵام ئەمانە بەر لە هەر شتێک بەتەمای شۆڕشێکی گیانەکی بوون، شۆڕشێک لە نێو دیندا. ئەمانە پێیان وابوو شۆڕشێکی لەو بابەتە شۆڕشێکی سیاسی بە دوای خۆیدا کێش دەکات. کەواتە مێژوونۆڕیی ئەمان بە ئاشکرا ئایدیالیستانە بوو.

مارکس و ئەنگیلز هەر زوو پشتیان کردە ئەم ئایدیالیزمە و هەوڵی هەڵنانی دیالەکتیکی مەتێریالیستانەیان دا. ئەمان بەردەوام دانیان بەوەدا دەنا کە جۆرە پەیوەندییەکیان بە مێتۆدی هێگلەوە هەیە، ئەو مێتۆدەی مارکس گوتەنی، ئەمان سەرەوژێریان کرد، هێگل بەسەردا ڕایگرتبوو، واتە لەسەر بیر ڕایگرتبوو، مارکس و ئەنگیلز خستیانە سەر پێ.

ماوەیەکی درێژخایەن مشتومڕ لەسەر ئەوە هەبوو ئایە هێگل چ سەنگێکی لە بیردۆزەی مارکسیدا هەیە. باوەڕێکیان دەڵێت مارکس و ئەنگیلز لە بەرهەمی ڕسکاوی خۆیاندا تەنیا چەند ئاماژەیەکی بەئەدەبانە بۆ مامۆستای لاوێتییان دەکەن. دەستەی بەرانبەریش دەڵێت مارکسیزم تەنیا جۆرە گەشەکردنێکە لە فەلسەفەی هێگلەوە. لەبەر ئەوە، ئەوەی دەیەوێت بەڕاستی لە مارکسیزم بگات دەبێت لە هەموو فەلسەفەی هێگل بگات، چونکە کلیلی مارکسیزم لەوێدایە. - لەوە دەچێت ڕای لەبار جێیەکی ناوەندی ئەم دوو سەرپەڕە بگرێت. لە لایەکەوە ئاشکرایە کە دیالەکتیکی هێگلی نۆرەیەکی گرینگی لە داڕشتنی بیردۆزەی مارکسیدا هەبووە. لە لایەکی دیکەشەوە ئاشکرایە کە مارکس و ئەنگیلز لە چەندین خاڵی گرینگدا - نەک تەنیا ئایدیالیزم و مەتێریالیزم - لە فەلسەفەی هێگل لایان داوە.

سەرچاوەی دووەمی مارکسیزم، ئابووری سیاسیی کلاسیکە. ئەنگیلز لە ئینگلاند بە بیردۆزەیەکانی ئادەم سمیت و داڤید ڕیکاردۆ ئاشنا بوو، مارکس لە پاریس ئەو بیردۆزەگەلەی ناسی، ئەو دەمە مارکس پروسیای نائازادی بەجێ هێشتبوو. مارکس بە دەیان ساڵ سەرگەرمی بیردۆزەی ئابووریی سیاسی بوو، ڕیکاردۆی کردبووە

نێزیکترین دەراو بەڵام لە خاڵی گرینگیشدا لەوی لادابوو. مارکس پێی وابوو بیردۆزەی زێدەبەها بنەمایەکی پتەوی بۆ خەباتی شۆڕشگێڕانە دارِشتووە. «لەوە دەچێت ئەمە گەورەترین بەرد بێت گیرابێتە سەرمایەدارەتی Capitalism»، مارکس ئەم گوتەیەی پاش بڵاوکردنەوەی یەکەم بەرگی «سەرمایە» Das Kapital (1867) نووسیوە. (ئەنگیلز پاش مردنی مارکس دوو بەرگەکەی دیکەی بڵاو کردەوە).

مارکس، دیسان لە پاریس، سۆسیالیزمی زووی ناسی. هەر لە ژێر تاوی ئەوەشدا بوو مارکس - و ئەنگیلزیش - بڕوایان بەوە هێنا پرۆلیتاری پەرەسێنی پیشەسازی ئەو چینەیە شۆڕش دژ بە جڤاکی دامەزراوی بۆرژوا دەکات. پاشان مارکس و ئەنگیلز پشتیان کردە ئەو ڕێبازە سۆسیالیستانەی لە ئارادا بوون و بیردۆزەیەکی شۆڕشگێڕانەی سەربەخۆیان دارِشت. ئەم بیردۆزەیە یەکەم دارِشتنی ڕسکاوی لە «مانفێستی کۆمیونیستانە» *Manifest der Kommunistischen Partei (1848)* دا بوو، کە هەردووکیان بە یەکەوە لەسەر خواستی یەکیەتیی فرەمیللەتی کۆمیونیستانە نووسیان، خۆشیان لە 1847 دا چووبوونە پاڵ ئەو سازمانەوە. نۆڕینی مارکس و ئەنگیلز دەربارەی دەرفەت و ئامرازەکانی خەباتی شۆڕشگێڕانە لەگەڵ دەورانی زەماندا گۆڕا، بەڵام مانفێستەکە پایەی خۆی وەک ڕێبەرێکی جیهانی و بەرنامەیەکی بەهێز پاراست. بەڵام مارکس و ئەنگیلز نە ئەم بەرهەمە و نە هیچ بەرهەمێکی دیکەیان بە بەڵگەنامەیەکی وەها دانەدەنا کە هەتاهەتایە شارێی کردەوەی سیاسی پێشان بدات. ئەوان زۆر جار دەریان بڕیوە کە بیردۆزەی سیاسی دەبێت بەردەوام بگۆڕدرێت و بە ئەزموونی کارەکیی نوێ دەوڵەمەند بکرێت. شۆڕشەکانی ئەورووپای ساڵی 1848 سەرچاوەیەکی ئەزموون بوو بۆیان. هەروەها سەختانگی گەورەی ئابووریی کۆوەڵاتی ئەمەریکا USA و ئینگلاند لە ساڵانی 1850 و 1860 دا و ئەو ڕژێمە شۆڕشگێڕە کەمتەمەنەی بە کۆمۆنەی پاریس ناسراوە (1871)، ئەزموونی دیکەی بەخشی بە مارکس و ئەنگیلز. بەشێکی زۆری بەرهەمی ئەم دووانە بۆ سازمانە شۆڕشگێڕەکان تەرخان کرابوو، بەر لە هەمووشیان یەکەم سازمانی فرەمیللی (ئینتەرناسیۆنال) ی کرێکاران بوو کە ساڵی 1864 دامەزرا و ساڵی 1876 لەبەر ناکۆکیی نێوان مارکسیست و ئەنارکیستەکان هەڵوەشایەوە. مارکس و ئەنگیلز زۆر بەگەرمی سەرنجیان دابووە پارتی سۆسیال دیمۆکرات (دیمۆکراتی جڤاکی) ی ئەڵمانی، کە پاشان مۆرکێکی پتر مارکسیانەی بە خۆوە گرت. هەردووکیان لە ئینگلاندەوە، بە ئامۆژگاری و ڕێنموو یارمەتی ڕێبەرانی کرێکارانی ئەڵمانیایان دەکرد. ئەوەی پێیان وابووایە هەڵەی بیردۆزەکییە و لادانە لە ڕاستەڕێی شۆڕشگێڕی، دڵگەرمانە دژی دەوەستان. گرینگترین نموونەی ئەم ڕەخنەگرییە بەرهەمەکەی مارکسە بەناوی «ڕەخنە لە بەرنامەی گۆتا» (1875).

زاراوەکاریی نێو مارکسیزم کە بووەتە خەسڵەتێکی باوەڕەکە و تا ڕادەیەکیش ئاڵۆزە، هەر ڕەنگدانەوەی سێ سەرچاوەکەی مارکسیزمە. شاوشەی نێو بەرهەمەکانی مارکس و ئەنگیلز بنجیان لە نەریتی بیرکاریی جیاوازدا هەیە. بۆ نموونە:

چەمکی فەلسەفی (هێگل سەرچاوەی هەرە نێزیکە لێرەدا): دیالەکتیک، دژواتا، دژوەستاو، دەرەکی، ناوەکی، ناچارەکی، کاتەکی، چەندایەتی، جۆرایەتی.

چەمکی ئابووریی سیاسی: بەهای بەکار هێنان، بەهای گۆڕینەوە، زێدەبەها، سەرمایە، بەرهەمهێنان، دابەشکردن.

ئەو چەمکانەی پتر گرێدراوی نەریتی سۆسیالیستانەن: شۆڕش، چینی کرێکار، بۆرژوا.

بێگومان بەشێک لەو چەمکانە مۆرکی چەند نەریتێکیان پێوەیە: (وشەی «شۆڕش» لای هێگلیش نۆرەی هەیە، وشەی «کار» لای مارکس و ئەنگیلز ئادگاری ئابووریی سیاسی، سۆسیالیستی و هێگلیشی پێوەیە). بەڵام باسی گرینگ، باسی بنج و بناوانی ئەم وشانە نییە بەڵکوو ئاستی وردەکارییە لە دیاریکردنی ئەم وشانە لە لایەن مارکس و ئەنگیلزەوە. مارکس و ئەنگیلز لەگەڵ چەمکی ئابووریی سیاسیدا یەکجار وردەکارترن وەک لەوەی لەگەڵ شاچەمکی فەلسەفیدا.

کتێبی «سەرمایە» بە نموونە دەگرین. سەرمایە وەک لە سەردێڕی دووەمیەوە دەردەکەوێت ڕەخنەیە لە ئابووری سیاسی. ڕاستە چەمکی «ئابووری» لە بواری وەهادا نۆرەیەکی گەورەتری هەیە وەک لە چەمکی سەربە سۆسیالیزم و فەلسەفە، بەڵام کتێبەکە بۆ ئەوەش دانراوە کە نۆڕینی ئابووریی سۆسیالیزم و لە ئەنجامیشدا بەشێکی گرینگی بنەمای بیردۆزەکیی سۆسیالیزم پێشان بدات. ئەوجا مارکس دەڵێت مێتۆدی دیالەکتیکی بەکار هێناوە. ڕاستیش دەکات، «سەرمایە» شاوشەی سۆسیالیستی و دیالەکتیکیشی تێدایە نەک هەر شاوشەی ئابووریی سیاسی. بەڵام مارکس هەوڵێکی خەمخۆرانەی گەورە دەدات بە وردی چەمکەکانی سەربە ئابووریی سیاسی دیاری بکات. چەمکی وەک «بەهای بەکار هێنان»، «بەهای گۆڕینەوە»، «هێزی کار»... هتد زۆر بە وردی دەناسێنێت. پاشان بەگوێرەی ئەو ناساندنە بەکاریان دەهێنێت.

بەڵام شاوشەکانی سەربە سۆسیالیزم و سیاسەت، لە «سەرمایە» دا ئەو نۆرە سەنتراڵیستەیان نییە. بۆ نموونە ئەگەرچی مارکس بە ئاشکرا مەبەستی خۆی لە وشەی «شۆڕش» ڕوون دەکاتەوە بەڵام دەست ناگیرێتەوە لەوەی بە واتای خەیاڵیش بە کاری بهێنێت (بۆ نموونە «هێزی بەرهەمهێنی شۆڕشگێڕانە»). چەمکی سەربە فەلسەفە و دیالەکتیک دەچنە بارێکی تایبەتییەوە. مارکس باسی ئەوە ناکات وشەی وەک «دژوەستان Contradiction»، «سۆبژەکتیف Subjective» و «جۆرایەتی Quality»، چۆن بەکار دەهێنێت. خوێنەر دەبێت لە تێکڕای بابەتەکە واتای ئەو وشانە دەربێنێت. ئەم کارەش هەروا ئاسان نییە. تەنانەت لە نێو نەریتی مارکسیزمدا ئەم سەختییە بووەتە هۆی فرەبەرەکی دەربارەی بنەما فەلسەفییەکانی مارکسیزم.

ئەم تەگەرەیە هەر زوو لە لایەن مارکس خۆی و بەتایبەتی لە لایەن ئەنگیلزەوە هەستی پێکرا. ئەنگیلز خەریکی فەلسەفەیەکی مارکسیانەی وەها بوو بیردۆزەی زانیار و فەلسەفەی سروشت بگرێتەوە. ئەنگیلز ئەم فەلسەفەیەی ناونابوو مەتێریالیزمی دیالەکتیکی و دەشی گوت ئەم فەلسەفەیە بنەمایەکی پێویست پێک دێنێت بۆ مێژووونۆڕیی مارکسیزم و ئەو باوەڕانەی سەربە ئابووری و جڤاکناسیی سیاسەتن و پەیوەستی ئەو مێژووونۆڕییەن.

بەناوبانگترین بەرهەمی ئەنگیلز دەربارەی ئەم مەتێریالیزمی دیالەکتیکییە *Anti-Dühring* ـە (سەرەوژێرکردنی زانست لە لایەن *Eugen Dühring* ـەوە، 1878). ئەم بەرهەمە تاوێکی بەهێزی لەسەر مارکسیزم پاش خۆی هەبوو. بەڵام مشتومڕ لەسەر ئەوە هەیە تا چ ڕادەیەک مەتێریالیزمی دیالەکتیکی بنەمایەکی پێویست پێک دێنێت بۆ: بیردۆزەیەکانی بەرهەمهێنانی ماددی و شێوازەکانی جڤاکی، کە بێگومان بەشی سەنتراڵن لە مارکسیزمدا. لە باسێکی سەرانسەریی وەها دەربارەی مێژووی بیری سیاسی لەوانەیە پێویست نەکات بچینە باسی دیالەکتیکی گشتییەوە. شاڕێیەکانی مێتۆدی دیالەکتیک لە باسی مێژوونۆڕی مەتێریالیستانەدا ئاشکرا دەبن.

مێژوونۆڕیی مەتێریالیستانە

بۆ تێگەیشتنی چەمکی «مەتێریالیستانە» لە زاراوەی «مێژوونۆڕیی مەتێریالیستانە» دا، دەبێت ئەوە ڕەچاو بگیرێت کە واتای ئەو چەمکە لەو ژینگە بیرکارییەی مارکس و ئەنگیلز تێیدا گەشەیان کردووە جیاواز بوو لەگەڵ ئەو واتایەی ئەمڕۆ هەیەتی. لە ڕۆژگاری مارکس و ئەنگیلزدا وشەی «مەتێریالیزم» بە سێ واتای جیاواز بەکارهێنراون:

1) لە نۆڕینێکی بە هەبووناسی Ontology، (واتە لە نۆڕینی سەربە ماکی داکەوت)، ئەم نۆڕینەش دەڵێت ئەوەی بوونێکی سەربەخۆ و ڕاستینەی هەبێت تەنیا لەش و بزووتنی لەشە.

2) نۆڕینی سەربە بیردۆزەی زانیاری، کە دەڵێت زانیاری بە تێبینی (هەستەکی) پەیدا دەبێت نەک لە ڕێی تێفکرینی فەلسەفییەوە.

3) نۆڕینی سەربە دەروونناسی (سایکۆلۆژی) و جڤاکناسی (سۆسیۆلۆژی) یەوە، کە پێی وایە تاکە مرۆڤ و هەروەها جڤاکیش بە بیروباوەڕ دیاری ناکرێن بەڵکوو بە چالاکیی («هەستەکی»)ی کارەکی دیاری دەکرێن.

لە زمانی ئەم ڕۆژگارەدا وا باوە چەمکی «مەتێریالیزم» تەنیا بە واتای یەکەمیان بەکاربهێنرێت. خاڵی دووەم پتر دەچێتە چێوەی نۆڕینێکی گشتیی ئەزموونگەرانەوە. بەڵام تەنیا بە واتای سێیەمیانە مێژوونۆڕیی مارکس دەشێت پێی بگوترێت مەتێریالیستانە. ناکرێت بیردۆزەیەک دەربارەی فراژووتنی مێژووکردی مرۆڤایەتی ڕاستەوخۆ لەسەر نۆڕینێک دابمەزرێت دەربارەی سروشتی داکەوتە، بەڵام کە گوترا هێزی بزوێنەری فراژووتن بریتییە لە بیر و خواستی خەڵک یان بریتییە لەو شێوازانەی خەڵک بۆ بەرهەمهێنانی پێداویستییەکانی ژیانیان بەکاری دەهێنن، ئەوا دەبێتە گوتەیەکی یەکلاکەرەوە.

ئەم فرەواتایەی وشەی «مەتێریالیزم» بووەتە هۆی ئەوەی هەیە بە هەڵەدا چووە و دەڵێت مێژوونۆڕیی مارکسی دەبا پێی بگوترایە ئابوورەکی نەک ماتێریالیستانە. لێرەدا ڕوون دەکرێتەوە کە مارکس و ئەنگیلز بەهیچ جۆرێک مەبەستیان ئەوە نەبوو فراژووتنی ئابووری ڕاڤەی سەرجەمی فراژووتنی مێژووکرد بکات. (پیرە ئەنگیلز و پاش ئەویش لینینی لاو بەرانبەر بەو ئابوورایەتی Economism یەی لە دەمەوە بنەتای سەدەی نۆزدەیەمدا جاروبار لەگەڵ مارکسیزمدا تێکەڵ دەکرا، دژی وەستان).

مارکس و ئەنگیلز مێژوونۆڕییەکەی خۆیان لە سێ لاوە پەرژین داوە. لای یەکەمیان ئەوەیە بەرەنگاری ئەو ئایدیالیزمە دەبنەوە کە لە مێژووڕانانی هێگل و هێگلیەروەرانی لاودا ئاشکرابوو، ئەم مێژووڕانانە دەیگوت فراژووتنی مرۆڤایەتی بەر لە هەر شتێک فراژووتنی بیر و ئاگایە. لە «ئایدیۆلۆژیی ئەڵمانی» *Deutsche Ideologie* کە لە 1845 – 1865 مارکس و ئەنگیلز بەیەکەوە نووسیان بەڵام هەرگیز تەواویان نەکرد، نووسراوە: «دەشێت بگوترێت جیاوازیی ئادەمیزاد و ئاژەڵ لە ئاگادایە، لە دیندایە یان لە هەر شتێکی دیکەدایە. لە ڕاستیدا ئادەمیزاد لەو دەمەدا لە ئاژەڵەتی دەکەوێت کە دەکەوێتە ئەوەی پێداویستی ژیانی خۆی بەبەرهەم بێنێت، ئەم هەنگاوەش بەندە بە سازمانی لەشەکی مرۆڤەوە».

ئەوجا مارکس و ئەنگیلز تەنیا بەرەنگاری مێژوونۆڕیی ئادیالیستانە نابنەوە بەڵکوو بەرەنگاری ئەو جۆرە نۆڕینانەش دەبنەوە کە ئەگەرچی مەتێریالیستانەیە بەڵام ڕەنگێکی ئامانجناسی Teleology یشی پێوەیە و

فەیلەسووفی ئەڵمانی Feuerbach Ludwig دایناوە و تەنانەت مارکس لە نووسینە زووەکانیدا ڕەنگێکی ئەم باوەڕەی پێوە بووە. بە نۆڕینی ئەم باوەڕە مرۆڤ ماکێکی هەیە، سروشتێکی ئایدیالی هەیە، کە لە ڕێگوزەری مێژوودا لێی دوور خراوەتەوە بەڵام دەبا لە ڕۆژگاری خۆیدا بیچەسپێنێت. لە *Deutsche Ideologie* دا مارکس و ئەنگیلز ئەوە ڕەت دەکەنەوە کە ماکێکی وەها هەبێت هاوکۆی هەموو مرۆڤایەتی بێت. سروشتی خەڵک - ئەگەر شتێک هەبێت بە ناوی سروشتی خەڵک - بە گۆڕانی ئەو هەلومەرجەی خەڵک تێیدا دەژی، ئەویش دەگۆڕدرێت.

هەر لەسەر بنەمای وەهایشە مارکس و ئەنگیلز پشت دەکەنە ئەو نۆڕینەی سەربە فراژووتنی مێژووکردە و کەموزۆر بە پەنامەکی لە ئابووریی سیاسیی کلاسیکیدا هەیە و لەویشەوە پشت دەکەنە چەندین لایەنی گرینگی لیبەرالیزم. ئەم بۆچوونە دەڵێت مێژوو بەر لە هەر شتێک نێزیکبوونەوەیەکی لەسەرخۆیە بەرەو جڤاکی هاوچەرخی سەرمایەدار و بۆرژوا. سیستەمی سەرمایەداری بە هەر شێوەیەک بێت هاوشانی سروشتی مرۆڤ بووە. هەردەم جۆرە سەرمایەدارەتییەکی کەموزۆر نارِسکاو هەر هەبووە: فراژووتنی بەرەو ئەم ئاستە هاوچەرخە تەنیا بەشێوەیەکی کاتەکی، لە لایەن دارماڵکردنی هۆشنەیارانە و دەست تێوەردانی دەسەڵاتدارانە، کۆسپی خراوەتە بەر. هەر وەها سیستەمی سەرمایەداری گۆیا هەتاهەتایە هەر دەمێنێت. ئادەم سمیت و کەسانی دیکەش باس لە «ئاستی دوایەکی» دەکەن، واتە ئابووریی بۆرژوای تەواو ڕسکاو.

مارکس بەم مێژوونۆڕییە دەڵێت مێژوونەکرد. مارکس و هەروەها ئەنگیلزیش دەیان گوت سەرمایەدارەتی سەرەتای هەبووە و کۆتابوونێکی ئاشکراشی هەیە. هیچ شتێک نییە، نە لە سروشتی مرۆڤدا نە لە ماکی مێژوودا، کە سەرمایەدارەتی کردبێتە ناچارەکی. بەڵام کە سەرمایەدارەتی پەیدا بوو، ئەوجا بە هۆی ناکۆکیی ناوەکیی پەرەسێن گەشەی کرد، ئەو ناکۆکییانە لە کۆتادا هێندە بەهێز دەبن خودی سیستەمی سەرمایەداری لە نێو دەبەن.

لیبەرالەکان - کە هەربەرت سپێنسەر یەکێکە لە هەرە بەرچاوەکانیان - لە بیردۆزەی بایۆلۆژیانەی دەربارەی فراژووتنی جۆردا ئاکامگیری سەربە جڤاکناسی و سیاسەتیان هەبوو. مارکس و ئەنگیلز، چۆن بەرپەرچی هەموو مێژوونۆڕییەکیان دەدایەوە باوەڕی سەربە سروشتی مرۆڤایەتییان کردبایەتە دەراو، هەروەهاش یەکرەوانە دژ بەم ئاکامگیرییەی لیبەرالەکان وەستان. وەک باسمان کرد سپێنسەر پێی وابوو فراژووتنی مرۆڤایەتی ملکەچی ئەو دەستوورانەن کە فراژووتنی جۆریش دەبەن بەڕێوە. بە نۆڕینی ئەنگیلز و مارکس فراژووتنی مرۆڤایەتی بێمانەندە.

بەرتەکی مارکس و ئەنگیلز لە ئاست بیردۆزەکەی داروێندا بەشە هەرە گرینگەکەی مێژوونۆڕیی ماتێریالیستانە ڕۆشن دەکاتەوە. گریمانەکەی دەربارەی فراژووتنی جۆر دەمودەست لە لایەن مارکس و ئەنگیلزەوە سەلمێنرا، مارکس لە نامەیەکدا بۆ ئەنگیلزی نووسیوە، دیمانەی بنجی بایۆلۆژیانەی مرۆڤ دەبێتە «بنەمایەکی مێژووکردی خۆڕسک بۆ نۆڕینی ئێمە». بەڵام مارکس ئەوە ناسەلمێنێت کە داروین بیردۆزەکەی مالتوس بەسەر تێکڕای فراژووتنی بایۆلۆژیانەدا بسەپێنێت -«مەگەر خاڵی سەرەکی بە لای مالتوسەوە ئەوە نییە کە بیردۆزەکە ناشێت لەگەڵ ڕووەک و گیانەوەردا بەکار بهێنرێت و تەنیا بۆ خەڵکە». مارکس مەبەستی ئەوەیە داروین، لەم بۆچوونەیدا بەرانبەر گۆڕانی جۆر، کەوتۆتە ژێر تاوی ئەو جڤاکە ئینگلیزییەی تێیدا ژیاوە، «بە دابەشکردنی کارەوە، ڕکابەری،کردنەوەی بازاڕی نوێ، «دۆزینەوە» و «پەلەی ژیان» ی مالتوسی».

مارکس و ئەنگیلز پێیان وایە مرۆڤ بنجێکی تەواو خۆڕسکی هەیە لە جۆری دیکەدا، بەڵام فراژووتنی مێژووکردی مرۆڤ دۆزێک نییە پەیوەندیی بە بیردۆزەی بایۆلۆژیانەوە هەبێت. مرۆڤ بە بەرهەمهێنانی ماددیی

خۆی دەبێتە مرۆڤ. تەنانەت نێچیرەوان و ماسیگری ساکاریش شتێکی وەها بەبەرهەم دێنێت و پەیدا دەکات کە فراژووتنی بەردەوامی پێ پتەو بێت، کەچی نێچیر و ماسی لە دونیای گیانەوەراندا لە خولگەیەکی هەمیشەکیدان. جۆری گیانەوەران پارچەیەکن لە سەرجەمی سروشت، پاسیڤانە بۆشاییەک پڕ دەکەنەوە. مرۆڤ بەوە دەبێتە مرۆڤ کە لە ڕێی بەرهەمهێنانی خۆیەوە چالاکانە سروشت بگۆڕێت، سوود لە سامانی سروشت وەربگرێت و بە شێوەیەکی بەرفرەوان سروشت بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. لە گۆشەنیگایەکی مارکسیزمەوە دەشێت مێژوو بە گەمەیەکی نێوان مرۆڤ و سروشت دابنرێت، مرۆڤ لە سەرەتاوە بەشێکی تێهەڵکێشراوی سروشت بووە و بەرەبەرە خۆی سەربەخۆ دەکات و فێر دەبێت باشتر بەسەر سروشتدا زاڵ بێت.

کەواتە مرۆڤایەتی بە فراژووتنێکی مێژووکرددا گوزەری کردووە و بەرهەمهێنانی ماددیش مەرجی ئەم فراژووتنەیە. بەڵام پاشان ئەم بەرهەمهێنانە ماددییە - واتە شێوازی پەیداکردن و دروستکردنی پێداویستییەکانی ژیان لە لایەن مرۆڤەوە - چۆیەکی دا بە فراژووتنە مێژووکردەکە. ئەمەیە گریمانەی سەنترال لە مێژوونۆڕیی مەتێریالیستانەدا.

شێوەی بەرهەمهێنان لە ڕێگوزەری مێژوودا گۆڕاوە. هێزەکانی بەرهەمهێن پەرەیان پێ دراوە: گەر کاری ئەمڕۆ بەروارد بکەیت بە کاری سەد یان هەزار ساڵی بەرەو پاش، دەبینیت بە هەمان کار- یان ڕاستتر وایە بڵێین بە هەمان کاتی کار - بەرهەمی کاری ئەمڕۆ زۆر زیاترە لە بەرهەمی کاری ئەو دەمە. هێزی بەرهەمهێنی سەرەتایی بریتی بووە لە تەنیا هێزی لەش و ڕادەیەکی کەمی لێکدانەوەی زیرەکانە کە مرۆڤی ساکار لە باریدا بووە. ئامرازی سەرەتایی، بوون بە هێزێکی نوێی بەرهەمهێن. وردەوردە ئامرازەکان زیاتر بوون و باشتر بوون: بەرهەمهێنانی ماددی هەڵکشا.

ئەوجا هەڵکشانی بەرهەمهێنانیش، بە نۆڕینی مارکسیزم، جۆرێک نییە لە دەستووری سروشتکرد. هێزی بەرهەمهێن لە بۆشاییدا گەشە ناکەن بەڵکە تەواو پەیوەستی ئەو «هەلومەرجی بەرهەمهێنان» ـەن کە باون. هەلومەرجی بەرهەمهێنان بریتین لە پەیوەندییە ئابوورییە بنەڕەتییەکان. دەست نیشانکردنی هەلومەرجی بەرهەمهێنان لە وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانەدایە: «کێ خاوەن فلانە شتە؟» «کێ فلانە کار دەکات؟ بۆ کێی دەکات؟ بەرانبەر کارەکەی چی وەردەگرێ؟».

پەیوەندیی نێوان هێزی بەرهەمهێن و هەلومەرجی بەرهەمهێنان تەنیا بەوە ڕوون دەبێتەوە کە دابەشینی کار ڕەچاو بگیرێت. سەرەتا وەها بووە هەموو کەسێک بەگشتی هەموو کارێکی کردووە بەڵام بە فراژووتنی هێزی بەرهەمهێن تایبەتکاری و بەشکردن دێتە کایەوە، هەر یەکە خۆی فێری جۆرە ئامرازێک دەکات.

لەبەر ئەوە جڤاک دەبێتە سازمانێکی کار. بەوەش جۆرە هەلومەرجێکی بەرهەمهێنان لە جڤاکدا پەیدا دەبێت. دەستەیەکی بەڕێوەبەریش پەیدا دەبێت: چینێکی دەسترۆ. بەو جۆرەش بنەمای گرینگترین خاڵی بەشکردنی کار دادەڕێژرێت کە دەکاتەوە جیاکردنەوەی کاری لەشەکی لە کاری گیانەکی. چینی دەسترۆ وردەوردە لە کاری لەشەکی دوور دەکەونەوە. ئەوەش بێگومان جڤاک ناچار دەکات بەرهەمێکی زیادە دروست بکات. واتە ئەوانەی لە بەرهەمهێنانی ماددیدا کار دەکەن، نەک تەنیا بەشی بوونی فیزیکی خۆیان، بەڵکوو بەشی سەردارەکانیشیان، بەرهەم پەیدا دەکەن. کاتێک دەگوترێت فلانە چین دەسترۆیە، بەر لە هەر شتێک، مەبەست لەوەیە ئەو چینە دەسەڵاتی بەسەر ئەو زیادەبەرهەمەدا ڕادەشکێ و بڕیاری چۆنەتیی دابەشکردنی دەدات.

کەواتە سازمانێکی چەسپاوی جڤاکی کە خاوەن هەلومەرجی چەسپاوی بەرهەمهێنانە، چێوەیەک بۆ فراژووتنی هێزی بەرهەمهێن پێک دێنێت. ئەوجا هێزی نوێی بەرهەمهێن و گەشەکردنی هێزی کۆنی بەرهەمهێن پەیوەندییە جڤاکییەکان دەگۆڕن: چینی جڤاکیی نوێ پەیدا دەبێت. ئەم گۆڕانکارییەش هەڕەشە لە دۆخی دەسەڵات دەکەن. چینی دەسترۆ بەرژەوەندی لەوەدایە دۆخی دەسەڵات وەک خۆی بمێنێت. بەرەبەرە ناکۆکی ڕاستەوخۆ لە نێوان هێزی بەرهەمهێن و هەلومەرجەکانی بەرهەمهێناندا پەیدا دەبێت. ئەم ناکۆکیانە «شۆڕش» یان بەدەمەوەیە، کە دەکاتەوە گۆڕینی هەلومەرجەکانی بەرهەمهێنان و دۆخی دەسەڵات بە گشتی. هەڵگرانی ئەم هێزە نوێیەی بەرهەمهێن دەسەڵات دەگرنە دەست و دەبنە چینی دەسترۆ.

ئەمەیە بیردۆزەی ئەبستراکی مارکسیزم دەربارەی فراژووتنی مێژووکرد. بەڵام ئەم بیردۆزەیە تەواو بەردەرک نابێت و سەختتریشە بە کردەوە بخرێتە کار ئەگەر نەبەستریتەوە بە باوەڕە سەنتراڵیستەکانی سەربە ئابووریی سیاسیی مارکس و ئەنگیلز و شیکارییان دەربارەی دۆخی چینایەتی و سیاسی و فیکریی قۆناخە جیاوازەکان.

بیردۆزەی بەها

«سەرمایە» ی مارکس، هەر وەک لە سەرناوەکەیەوە دیارە، لە ئابووریی سەرمایەداری دەدوێت. بەڵام مارکس بۆ ڕاڤەدانی ئەم ئابوورییە باسەکە دەداتە بەر پاشخانی جۆرەکانی دیکەی ئابووریی زووتر، بەر لە هەمووشیان، سیستەمی ئابووریی دێرین کە لەسەر بنەمای کۆیلەتی دامەزرابوو، سیستەمی فیوداڵەتی کە بۆ نموونە سەرلەبەری ئەورووپای سەردەمی ناڤینی گرتبۆوە. ئەوجا نەخشەی شارێیەکانی ئابووریی پاش - سەرمایەداری، ئابووری سۆسیالیستانە دەکێشێت.

مارکس ئاگایانە ئاوڕ لە بیردۆزە و چەمکە سەنتراڵیستەکانی ئابووری سیاسی دەداتەوە، بەر لە هەمووشیان، ئەو گریمانەی دەڵێت کار بەهای گۆڕینەوە دروست دەکات. بەهای گۆڕینەوە ئەو نرخەیە شتومەک لە گۆڕینەوەدا لەگەڵ شتومەکی دیکەدا هەیەتی. لە سیستەمی ئابووری هەڵکشاودا بەهای گۆڕینەوە بە هۆی دەستاوێژێکی تایبەتی، کە پارەیە، دیاری دەکرێت. پارەش وا باوە لە شێوەی میتالی ناواز بێت. پارەکاری Finance لە ئابووریی سەرمایەداریدا ئەوجا تەواو سەرلەبەر دەبێت. پارە بە شتومەک دەگۆڕدرێتەوە، شتومەک بەو ناساندنە دەبێتە بابەتێکی خاوەن بەهای گۆڕینەوە.

ئەوجا دەبێت بەهای گۆڕینەوە بە وردی لە بەهای بەکار هێنان جیا بکەینەوە. هەر بابەتێک پێداویستییەکی مرۆڤ دابین بکات ئەوا بەهای بەکار هێنانی هەیە. هەوا بەهای بەکار هێنانی هەیە، بەڵام بەهای گۆڕینەوەی نییە، بەردێکی ناواز بەهای گۆڕینەوەی هەیە بەڵام بەهایەکی بەکار هێنانی تا ڕادەیەک کەمی هەیە.

بەهای گۆڕینەوە پەیوەستی بەهای بەکار هێنان نییە، بەڵکوو لە ئەنجامدا هەر ئەو کاتی کارکردنەی لە بەبەرهەمهێنانی شتەکەدا خەرج کراوە بڕیاری بەهای گۆڕینەوەکەی دەدات. کاتی جڤاکی پێویست بۆ دروستکردنی ئەو شتە بڕیاری تێکڕای بەهاکەی دەدات. مەبەستیش لەو کاتەیە دەبێت خەرج بکرێت بۆ ئەوەی بەرهەمێکی تایبەتی دروست بکرێت ئەویش بە ڕەچاوگرتنی ئەو ئاستە زانستی، تەکنیکی و فراژووتنە سازمانەکییەی هەیە.

بەڵام بۆ نموونە نرخی چاکەتێک تەنیا بریتی نییە لەو کاتەی پێویستە بۆ درووومانی قوماشەکە. قوماشەکە خۆیشی بە چەندین پرۆسەی کاردا تێپەڕیوە. ئەمەش نموونەیەکە لە کاری کۆکراوە. ئەو ئامراز و ئامێرانەش کە لە دروستکردنی چاکەتەکەدا بەکار دێن، کاری کۆکراوەیان هەیە. ئەوجا بە فراژووتنی تەکنیکی و ئابووری پشکی کاری کۆکراوە لە مەکینە و... هتد زیاتر و زیاتر دەبێت، لە ئابووری سەرمایەداریدا سەرمایەی توند مەیلی زیاد بوونی هەیە.

خاڵی گرینگ لەم بیردۆزەیەدا دەڵێت خواست و پێداویستی مرۆڤ نییە لە ئەنجامدا بڕیاری پەیوەندییە ئابوورییەکان دەدات. مارکس و ئەنگیلز دەڵێن فراژووتنی ئابووری هەتا دەگاتە شۆڕشی سۆسیالیستی، نابینایە، واتە پەیڕەوی دەستووری وەها دەکات بەند نییە بە هۆشی مرۆڤایەتییەوە، مرۆڤیش دەبێت بە گوێرەی ئەو فراژووتنە ڕێ بکەن. سەرمایەدار و کرێکاری پیشەسازی -هەروەها فیوداڵ و ڕەشەجووتیار- لە ئاست فراژووتنی ئابووریدا نائازادن.

دیاریکردنی پەیوەندی گرینگ لە جڤاکدا لە وەڵامی ئەم پرسیارەدایە: کێ خاوەنی بەرهەمی کارە؟ واتە کێ دەستی بەسەر کاتی کاردا گرتووە؟ وەک باسمان کرد، هەر جڤاکێک چینێکی تێدا هەبوو ڕاستەوخۆ بەشداری لە بەرهەمهێنانی ماددیدا نەکات، دەبێت زێدە بەرهەمێک دروست بکات و بیکاتە بژێوی ئەوانەی ناکاران. زێدەبەرهەم داوای زێدەکاری دەکات، واتە خەڵکی کارا دەبێت کار زیاتر بکەن لەوەی خۆیان پێویستیانە. چینی دەسترۆ بۆ مانی خۆی و دەسەڵاتی خۆی دەبێت ئەم زێدەکارییەی بپارێزێت، لە سیستەمی سەرمایەداریدا تەنانەت ئەمەش تێر ناکات: زێدەکاری دەبێت زیاد بکرێت، چونکە سەرمایەدارەتی هەڵکشانی ئابووریی بەردەوامی کردووەتە مەرج، ئابووریی دێرین و فیوداڵەتی ئەم مەرجەیان نەبوو. ئەم گریمانەیە لە بیردۆزەی ئابووریی مارکسیدا جێیەکی سەنتراڵی گرتووە و دەبێت زیاتر لێی بدوێین.

دەبێت جیاوازیی شێوەی بەرهەمهێنان لە سیستەمی سەرمایەداری و سیستەمی زووتری وەک دێرین و فیوداڵەتی، بە نۆڕینی مارکس چی بێت؟

پیشەزانێک، پێڵاودروویەکی زەمانی زوو بێنەرە بەرچاوت. ئەم پێڵاودرووە تەنیا لە جڤاکێکدا پەیدا دەبێت بەشکردنی کار هێندە هەڵکشا بێت مرۆڤێک بتوانێت لە پێڵاودرووندا تایبەتکار بێت و هیچ کارێکی دیکە نەکات. لە جڤاکی وەهادا پارەش هەیە، ئەگەرچی دەشێت هەموو مامەڵەیەک بە پارە نەکرێت. کابرای پێڵاودروو، پێڵاو دەفرۆشێت و پارەی دەست دەکەوێت. بە پارەش ئەو کەرەستانە دەکڕێت بۆ خۆی پێویست بێت. خۆی کەرستەیەک دروست دەکات بۆ ئەوەی کەرەستەی دیکەی پێپەیدا بکات. پارە تەنیا پردێکە لەو نێوانە.

شێوەی کاری سەرمایەدار تەواو جیاوازە. سەرمایەدار لە بەرهەمهێنانی ڕاستەوخۆ جیابۆتەوە، ئەم بە کاری خۆی نایەتە پێش بەڵکوو بە پارەی خۆی. سەرمایەدار سەرمایەگوزاری دەکات. ئەم سەرمایەگوزارییەش دەرفەتی دروستکردنی کەرەستە دەڕەخسێنێت. بەڵام مەبەستی سەرمایەدار ئەوە نییە لە بری ئەو پارەیەی دایناوە کەرەستە بۆ خۆی پەیدا بکات، بەڵکوو مەبەستی ئەوەیە پارەی زیاد (واتە قانزاج یان سوود) ی دەستکەوێت، بۆ ئەوەی زیاتر سەرمایەگوزاری بکات و بەرهەمی زیاتر بێت. ئەم کارەش پارەکەی زیاد دەکات و ئەمیش دەتوانێت سەرمایەگوزاری زیاتر بکات و... هەتاهەتایە بەو جۆرە بەردەوام بێت.

مەرجێکی سەرمایەدارەتی ئەوەیە مامەڵەی کرێدیت Credit ی هاوچەرخی تێدا هەبێت، سەرەتای ئەم جۆرە مامەڵەتە لە سەردەمی ناڤینی بەرزدا، لە شارە بازرگانەکانی ئیتالیادا پەیدا بوو. بانکدار کار بۆ ئەوە ناکات پارەی دەست کەوێت و شتومەکی پێ بکرێت (بێگومان دەبێت پێداویستییەکانی خۆی پڕ بکاتەوە، بەڵام ئەمەیان کەمە ناچێتە ئەم ژمێرکارییەوە).

جگە لەوەش سەرمایەدارەتی، بە نۆڕینی مارکس، مەرجێکی دیکەی پێویستی هەیە ئەویش بوونی کرێکاری ئازادە، کە هێزی کاری خۆی دەفرۆشێت بەو کەسەی دەستاوێژی بەرهەمهێنانی هەیە، واتە بە سەرمایەداری. کۆیلە و ڕەشەجووتیار و شاگردی وەستای سەردەمی ناڤین ئازادیی وەهایان نەبوو. بۆ یەکەم جار لە جڤاکی سەرمایەداریدا، خەڵک دەرفەتی بۆ ڕەخسا بازرگانی بە هێزی کاری خۆیەوە، واتە بە خۆیەوە، بکات. ئەم دەرفەتەش لە کەلێنەکانی نێوان ڕەشەجووتیاری و دەستەکانی کاری سەردەمی ناڤین، لە ڕێی کارگە دەستەکییەکانەوە پەیدا بوو.

پرۆلیتاریای پیشەسازیی هاوچەرخ ئەو چینەیە بازرگانی بە هێزی کاری خۆیەوە دەکات بۆ ئەوەی بژێوی دەست کەوێت. سەرمایەدار مووچەیەک دەدات بە کرێکاران، بەڵام ئەو مووچەیە بە ئەندازەی هەموو ئەو کارە نییە کرێکاران دەیکەن. بۆ ئەوەی سەرمایەکە بمێنێت و گەشە بکات، دەبێت زێدەبەها هەبێت. کرێکار لە سیستەمی سەرمایەداریدا هیچ مافێکی لەو زێدەبەهایەدا نییە کە خۆی بەبەرهەمی دێنێت: «کاتێک کرێکار هێزی کاری خۆی بە سەرمایەداری فرۆشت، ئیدی هەموو بەهایەکە یان بەرهەمەکەی دروستی کردووە دەبێتەماڵی ئەو سەرمایەدارە، کە بۆ ماوەیەکی دیاریکراو خاوەنی هێزی کاری کرێکارەکەیە».

ئەمەش خراپەخوازی و دەستگیری نییە لەلایەن سەرمایەدارەوە هەوڵ دەدات هێزی کار بە هەرزانترین نرخ بکرێت و گەورەترین زێدەبەهای دەست کەوێت. سەرمایەدار ناچارە وەها بکات، دەنا لە سەرمایەداری دەکەوێت. مارکس، (هەر نەبێت لە بەرهەمە درەنگەکانیدا) لەگەڵ ئەوەدا نییە کە پێی دەگوترا مووچەدانانی سەخت، کە داڤید ڕیکاردۆ دایڕشتبوو و دەیگوت کرێکاران دەبێت مووچەیان لە ئاستێکی ژێرپەڕدا بێت. مارکس دەڵێت، کرێکاران، لەو بەرهەمهێنانەی بەردەوام ڕوو لە زیادبوونە، بە هۆی هێزی هاوچەرخی بەرهەمهێنەوە، بە شێوەیەکی ڕێژەکی پشکێکی بەردەوام ڕوو لە کەمبوونیان بەر دەکەوێت. مانای ئەم گوتەیەش ئەوەیە زێدەکار و زێدەبەها ڕووەو زیادبوونن و ئەمەش دەکاتەوە ئەوەی دادۆشینی چینی کرێکار بەردەوام زیادتر دەبێت.

جیاوازیی سەرمایەدارەتی و سیستەمە ئابوورییەکانی دیکە لەوەدایە ئەمیان سیستەمێکە ڕکابەریی ئازادی تێدایە، هەم لە نێوان سەرمایەداراندا لەسەر بازاڕ و هەم لە نێو کرێکاراندا لەسەر دەرفەتی کار. بەڵام فراژووتنی هێزی بەرهەمهێن، چڕبوونەوەیەکی بەردەوام بەهێزتری بەدەمەوەیە. هێزی هەڵکشاوی بەرهەمهێن پێویستی بە سەرمایەی پتەوی گەورەیە. یەکێک لە هێزە گرینگەکانی بەرهەمهێن بریتییە لە هاوکاریی نێوان کرێکاران، بگرە لە نێوان کرێکاران و «ئامێری گەورە» دا و ئەو هەموو کرێکارانەی خزمەتی مەکینەکان دەکەن.

بەو جۆرە، سەرمایەی تاک بە نۆڕینی مارکسیزم بەردەوام گەورەتر و ژمارە کەمتر دەبێت. سەرمایە بۆ ئەوەی لە ڕکابەریدا نەشکێت دەبێت هەتا دەتوانێت، هەموو توانستێکی تەکنیکی و زانستی بەکار بهێنێت. مارکس بڕوایەکی چەسپاوی هەیە بەوەی بەشێکی فرەوانی فراژووتنی زانستی و تەکنیکی ئەم سەردەمە نوێیە بەرهەمی سەرمایەدارەتییە، واتە بەرهەمی ئەو پێداویستییە ناوەکییەی سەرمایەیە بۆ هەڵکشان و پەلەکردن لە فراژووتنی هێزی بەرهەمهێن. بەڵام فراژووتنی سەرمایەدارەتی دەکاتەوە فراژووتنی پەیوەستی ناوەکی، یاخود گەر وردتربین

ناکۆکیی نێوان هێزی بەرهەمهێن و هەلومەرجی بەرهەمهێنان. فراژووتنی هێزی بەرهەمهێن، وەک باسمان کرد، دەکاتەوە بەرزکردنەوەی پلەی هاوکاریی نێوان خەڵک: مارکس دەڵێت، خەڵک جڤاکیتر دەبن. هەرچی هەلومەرجی بەرهەمهێنان هەیە ئەوا بەرەو سەرپەڕی ئەولا گەشە دەکات. ژمارەی سەرمایەداران کەم دەبێتەوە و سامانی سەرمایەدار زیاتر دەبێت. ناکۆکیی نێوان هێزی بەرهەمهێن و هەلومەرجی بەرهەمهێنان (واتە لە نێوان خاوەن سەرمایە و بۆرژوا لە لایەک و چینی کرێکار لە لایەکی دیکە) هەر دەبێت لە کۆتادا بگاتە شۆڕش.
مارکس لە «سەرمایە» دا دەڵێت:

«هاودەم لەگەڵ کەمبوونەوەی تەوەرەکانی سەرمایە، کە دەرفەتی ئەوەیان هەیە هەموو سوودێکی فراژووتنی جڤاک بۆ خۆیان ڕاکێشن و دەستی بەسەردا بگرن، دادۆشینی ئاپۆرەی خەڵک زیاد دەکات، داماوی و کۆیلەتی و سەرشکێنی زیاد دەکات. لەگەڵ ئەوەشدا ڕکی چینی کرێکاری بەردەوام پەرەسێنیش زیاد دەکات، کە هەر لەو کاتەدا خەریکی فێربوون و یەکگرتن و سازدانە، لەلایەن میکانیکی شێوازی بەرهەمهێنانی خودی سەرمایەدارییەوە. مۆنۆپۆلی سەرمایە دەبێتە کۆت لە پێی ئەو شێوازی بەرهەمهێنانەی لە ژێر دەسەڵاتی خۆیدا گەشەی کردووە. دەستاوێژی بەرهەمهێنان شێوەیەکی سەنترالْ وەردەگرێت و خەسڵەتە جڤاکییەکانی کار گەشە دەکات تا ئەو ڕادەیەی جێگەی نابێتەوە. ئەم شەق دەبات. زەنگی مافی موڵکایەتیی سەرمایەداری لێ دەدات. زەوتکار دەبنە زەوتکراو».

بە نۆڕینی مارکس، چڕبوونەوەی سەرمایە و هەڵکشانی پشکی سەرمایەی توند لە تاکە سەرمایەدا دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی پشکی سوود. ئەم کەمبوونەوەیەش هۆکارێکی گرینگە بۆ ڕمانی سیستەمی سەرمایەداری. سەرمایە بەردەوام داوای فراژووتنی بازاڕ دەکات. گرینگ نییە چی دروست دەکرێت - پێداویستییەکی ژیان بێت یان شتی پووچ بێت - گرینگ ئەوەیە بەهەر جۆرێک بێت بفرۆشرێت.

بە بۆچوونی مارکس، هەر لەبەر ئەوەشە دەبێت دەمدەم سەختانگی ئابووریی وەها پەیدا بێ پەیوەست بە بەرهەمهێنانی زیاد لە پێویست: بەردەست لە خوازراو زیاترە. مارکس پێی وایە لە ڕۆژێکی وەهادا دەبێت سیستەمی سەرمایەداری هەراسان بکرێت و پرۆلیتاریا دەسەڵات بگرنە دەست.

بیردۆزەی مارکسی دەربارەی فراژووتنی سەرمایەدارەتی و شۆڕشی پڕۆلیتاریا، بیردۆزەکە باس لە چەند مەیلێکی گشتی دەکات. ئەو بیردۆزەیە نالێت فراژووتنی بەرەو ناکۆکیی بەردەوام بەهێزتر و لە ئەنجامدا بەرەو هەڵوەشان، شارێیەکی تەواو ڕاستە. مەبەستیش ئەوە نییە هەموو هۆکارێکی دیکە لە فراژووتنی جڤاکدا بێسەنگن. بەڵام مارکس و ئەنگیلز دەڵێن، فراژووتنی هێزی بەرهەمهێن و هەلومەرجی بەرهەمهێنان هۆکاری بنەڕەتین:
هەلومەرجی سیاسی و دەستووری، هەروەها بیروڕا و ئیدیال سەرچاوەیان هەر دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هۆکارە بنەڕەتییانە و بۆ پەیوەندیی نێوان ئەو هۆکارانە، پێچەوانەی ئەمە ڕاست نییە. مارکس دەڵێت: «شێوازی بەرهەمهێنانی ماددی، سەرچاوەیە بۆ پرۆسەی جڤاکی، سیاسی و گوزەرانی گیانەکی بەگشتی». «ئاگای مرۆڤ نییە بڕیاری گوزەرانی مرۆڤ دەدات بەڵکوو پێچەوانەیە». ئەو دەمەی ناکۆکیی نێوان هێزی بەرهەمهێن و هەلومەرجی بەرهەمهێنان دەگاتە ئاستێکی تایبەتی: «دەمێکی تایبەت بە شۆڕشی جڤاکی دێتە پێش. بە گۆڕینی ژێرخانی ئابووری، سەرلەبەری ئەو ژوورخانە مەزنە دەگۆڕدرێت - ئیدی خێرا بێت یان خاو. کاتێک لە هەڵگەڕانەوە ورد دەبینەوە دەبێت هەردەم هەڵگەڕانەوەی ماددیی سەربە باری بەرهەمهێنان، کە دەکرێت بە وردییەکی زانستانە حیساب بکرێت، جودا بکرێتەوە لە هەڵگەڕانەوەی سەربە بواری دەستووری، سیاسی، دینەکی، هونەرکاری و فەلسەفی، بە کورتی بواری ئایدیۆلۆژی، کە لە ڕێیەوە مرۆڤ ئاگاداری ناکۆکییەکە دەبێت و خەباتی دژ دەکات». مەبەست لەم گوتانەی مارکس ئەوەیە ناکۆکیی نێو ژوورخان سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ناکۆکیی نێو ژێرخانی ماددی. بەڵام وشەکانی لێکدانەوەیەکی بەرتەسکتریش هەڵدەگرن. وا پێدەچێت مارکس لێرەدا باس لە پەیوەندییەکی کاتانە بکات لە نێوان هەڵگەڕانەوەی نێو ژوورخان و ژێرخان و ئاسانیشە وشەکانی بەوە لێک بدرێنەوە گۆیا هەموو ناکۆکییەک - بە دوا ئەوەشدا هەموو ڕووداوێک - لە ژوورخاندا، ڕاستەوخۆ لە هەلومەرجی ژێرخانەوە پەیدا دەبن.

مارکس گوتەی دیکەی هەیە لەگەڵ ئەم لێکدانەوەیەدا دژ دەوستن، بەڵام باوەڕی مارکسیزم زۆر جار بەم واتایە لێک دراوەتەوە. پیرە ئەنگیلز ڕەنجێکی زۆری داوە بۆ بەرپەرچ دانەوەی ئەم «ئابوورایەتی» ـیە. لە نامەیەکی بەناوبانگیدا دەنووسێت:

»بە مێژوونۆڕی مەتێریالیستانە، ئەوەی لە دوا هەنگاودا بڕیاری خولی مێژوو دەدات بریتییە لە بەرهەمهێنان و بەرهەمهێنانەوەی گوزەرانی ڕاستینە. نە مارکس و نە من لەمە زیاترمان نەگوتوە. ئەگەر ئەم ڕستەیە وەها بشێوێنرێت کە گۆیا مەبەست لێی ئەوەیە هۆکاری ئابووری تاکە هۆکاری بڕیاردەرە، ئەوا ڕستەکە دەبێتە دەربڕینێکی بۆش، ئەبسراکت و پووچ. باری ئابووری بنەمایە، بەڵام لایەنە جیاوازەکانی ژوورخان - شێواز و ئەنجامەکانی خەباتی سیاسیی چینایەتی - ئەو بنگە دەستووریانەی چینی سەرکەوتوو دایدەمەزرێنێت، شێوازی قانوونی و ڕەنگدانەوەی هەموو ئەو ململانێ کۆنکرێتانە لە ئاگای بەشداراندا، بیردۆزەی فەلسەفی و دەستووری، نۆڕینی دینەکی و گەشەکردنیان بەرەو سیستەمی دۆگما، بە هەمان ڕادە کار دەکەنە سەر ململانێی مێژووکرد و لە زۆر باریشدا دەستێکی بڕیاردەریشیان هەیە لە شێوەی ئەو ململانێیەدا. لە نێو کارلەیەککردنی ئەم هەموو لایەنەدا، فراژووتنی ئابووری لە نێو چەندین ڕێکەوتی بێهەژماردا وەک پێداویستییەک خۆی دەنوێنێ«.

ئەنگیلز ئاماژە بۆ ئەوەش دەکات کە جەخت نەکردنی مارکس و خۆی، لەسەر ئەو لایەنە لەبەر ئەوە بووە کە ناچاربوون بەرەنگاری مێژوونۆڕیی ئایدیالیستانەی جیاواز بوەستن.

لەگەڵ ئەوەشدا پێویست ناکات پەنا بەرینە بەر ڕاڤە دانی فیکری لەو بابەتە بۆ ئەوەی تێبگەین کە مارکس و ئەنگیلز سەنگێکی سەربەخۆ، بۆ نموونە، دەدەن بە هەلومەرجی سیاسی. گریمانەیەکی یەکجار سەنترال لای ئەوان ئەوەیە دەڵێت پرۆلیتاریا، بۆ ئەوەی شۆڕشەکەی خۆی جێبەجێ بکات، دەبێت دەسەڵاتی سیاسی بگرێتە دەست. جڤاکی سۆسیالیستانە هەر لەخۆوە، لە ڕێی ناکۆکیی نێو فراژووتنی سەرمایەداری پەیدا نابێت، تەنیا بە خەباتی سەندیکاگەریش پەیدا نابێت. دروست بوونی جڤاکی وەها پێویستی بە بزاڤێکی کرێکارانەی گەورە هەیە کە لە ڕووی سیاسییەوە هۆشمەند بێت و خۆی فێری ئەوە بکات دەست نەک تەنیا بەسەر دەستاوێژی بەرهەمهێناندا بگرێت بگرە بەسەر بنگەی سیاسی و دادپرسیشدا بگرێت.

دەوڵەت بە نۆڕینی مارکسی، دەزگەیەکی دەسەڵاتە و لە خزمەتی چینی دەسڕۆدایە. هەڵبەت مەبەست لە چینی دەسڕۆ ئەو چینەیە دەستی بەسەر دەستاوێژەکانی بەرهەمهێنانی ماددیی ئەو زەمانەی خۆیدا گرتووە. بەڵام تەنیا بە دەستاوێژی بەرهەمهێنان حوکوم ناکرێت. ئەو چینە پشتیوانییەکی بەهێز، لە بنگەی جیاوازی دەوڵەتدا، بۆ خۆی پەیدا دەکات: هێزی پۆلیس، هێزی دەستووردانان و هێزی سزادان بە گوێرەی ئەو دەستوورانە، هێزی باج سەندن و سەرماف دان... هتد. چینی دەسڕۆ، تەنیا بەم شێوەیە دەتوانێت دەسەڵاتی خۆی بچەسپێنێت.

سیستەمی سیاسی، بە نۆڕینی مارکس، دوا بنجی دەگەڕێتەوە بۆ هەلومەرجی بەرهەمهێنانی ماددی، ئەمەش خزمەتی چەند بەرژەوەندێکی چینایەتی دەکات - کەموزۆر هاوئاهەنگ لەگەڵ ئامانجدا. شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری هاوشانێکی خۆی هەیە لە نێو سیستەمی سیاسیی بۆرژوادا. شۆڕشی ئینگلیزی 1789 نموونەی شۆڕشی بۆرژوان. دەرفەتی ئەم شۆڕشانە لەوەوە پەیدا بووە کە ناکۆکیی نێوان هێزی بەرمهێنی نوێ و سیستەمی دامەزراوی نیمچە فیوداڵەتی، تەواو فرەوان بوو. ئەو هەموو دەستتێوەردانەی ڕژێمە کۆنەکان لە ئازادیی بازرگانیدا و دارماڵکردنی گوزەرانی ئابووری بەگشتی، کۆسپێک بوون لە ڕێی بڵاوبوونەوەی پیشەسازیدا و لەویشەوە بۆ بەکارهێنانی زانست و تەکنیک لە بەرهەمهێناندا. لە سیستەمێکی سەرمایەداری وەهادا کە بۆ فراژووتن لەبار بێت دەبێت، خەڵک، لە ڕووی بیردۆزەکییەوە، وەک تاکەکەسانێک سەیر بکرێن کە مافی وەک یەکیان هەیە بۆ خۆ دەوڵەمەندکردن، بۆ بازرگانی، بۆ پیشەسازی، بۆ فرۆشتنی هێزی کاری خۆ بە بەرزترین نرخ. ڕژێمە سیاسییەکانی بەر لە ڕژێمی بۆرژوا ڕێگەیان لە هەموو ئەم لایەنانە دەگرت و قەدەغەیان دەکردن. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو بەرنامەگەلەی بەر لە شۆڕشەکانی بۆرژوا و لە دەمی ئەو شۆڕشانەدا هاتنە کایەوە، تەنیا لە ئازادیی ئابووری نە دەدوان، لە هەموو بوارێکدا: سیاسەت، دین و ئاکار، داوای ئازادی دەکرا.

مارکس شرۆڤەیەکی دەربارەی چەمکی ئازادی و یەکسانی کردووە دەشێت بەراورد بکرێت بەوەی هێگلی یەکرەو کردوویەتی (بڕوانە بەشی ئازادی و یەکسانی لای هێگل). داواکردنی ئازادی و یەکسانی، بە نۆڕینی مارکس، بە پلەی یەکەم ئازادی و یەکسانی ئابوورییە. لە سەروکاری گۆڕینەوەدا، کە لەسەر بنەمای بەهای گۆڕینەوە بنیات نراوە (واتە ئەوەی تەنیا پەیوەندە بە نرخی ئەو کەرەستانەی دەگۆڕدرێنەوە) ئەگەر نەبەستنەوە و وەکیەکیی فەرمیی تەواو هەبێت، ئەوا بە گوتەی مارکس: «دەبنە بنەمایەکی ڕاستینە و بەرهەمهێن بۆ هەموو یەکسانی و ئازادی«. لە جڤاکی پێش بۆرژوادا، گۆڕینەوە لە نێوان بەرهەمهێن و بەرهەمبەردا تەنیا گرێدراوی بەهای گۆڕینەوەی ئەو کەرەستەیە نەبوو کە دەگۆڕدرایەوە، بەڵکوو ڕێساش هەبوو بڕیاری دەدا کێ بۆی هەیە بەرهەمهێن بێت و کێ بۆی هەیە بەرهەمبەر بێت و چ شتێک دەبێت دروست بکرێت. تەنانەت هێزی کاریش کڕین و فرۆشتنی بۆ نەبوو. «لە سەردەمی ناڤیندا کار سەرماف بوو، شتومەکی خاوەن بەهای تایبەتی دروست دەکرد نەک خاوەن بەهای گۆڕینەوەی گشتی».

فراژووتنی نێو ژێرخان، واتە فراژووتنی هێزی بەرهەمهێن و هەلومەرجی بەرهەمهێنان، دەبێتە دنەدەرێک بۆ داخوازیی ئەوەی هەموو کەسێک مافی فەرمیی هەبێت بتوانێت هەموو جۆرە شتومەکێک بگۆڕێتەوە. ئەمەش بۆ سەرلەبەری فراژووتنی جڤاکی پێویستە. بەڵام ناکرێت بە پەستان بچووک بکرێنەوە بۆ داواکردنی ئازادی و یەکسانیی تەنیا ئابووری. سەرمافە ئابوورییە کۆنەکان پشتیان بە سەرمافی دیکە بەستبوو، بۆ نموونە سەرمافی سیاسی کە پێشەمی دەدات بە بەرەیەکی تایبەت و بەگشتیش خەڵک بە بەرەی جیاواز دادەنێت نەک بە تاکەکەس، یان سەرمافی دینەکی کە ڕێگە دەدات گروپێک بڕیار بدەن خەڵکی دیکە بیروڕایان چی بێت و بەو جۆرەش پەرژینێکی دینەکی لە دەوری سیستەمی جڤاکی چەسپاو بکێشێت. هەموو ئەم سەرمافانە دەبێت لابدرێن. خەبات دەبێت لە هەموو بەرەیەکدا بکرێت. کەواتە مارکس پێی وایە ململانێی شۆڕشگێڕانەی بۆرژوا دژ بە جڤاکی کۆن پێویستە و ڕەوایە. مارکس دەڵێت، ئازادیی ئابووری، سیاسی و دینەکی کە بۆژوا بەدەستی دێنێت، لە ماوەیەکی تایبەتیدا سوودی بۆ هەموو جڤاک هەیە.

لەگەڵ ئەوەشدا، مارکس دەڵێت، ئەو ئازادی و یەکسانییەی زەدەی سیستەمی سەرمایەدارە، تەنیا لە ماوەیەکی کەمخایەندا ناوەڕۆکی ڕاستی خۆی دەپارێزێ چونکە سەربەخۆیی تاکەکەس بە مەرج دەگرێت بەڵام تاکەکەس تەنیا بە شێوەیەکی فەرمی سەربەخۆیی بۆ دەمێنێتەوە. پرۆلیتاری هاوچەرخ مافی ئەوەی هەیە هێزی خۆی بفرۆشێت بە هەر کەسێک خۆی مەبەستێتی. بەڵام ڕکابەری لەسەر دەرفەتی کار ئەم ئازادییە بۆش دەکات. کرێکاران وەک تاکەکەس سەیر ناکرێن، بەڵکوو وەک چین، خودی فراژووتنی سەرمایەدارەتی بەرەو پتر چڕبوونەوە، خەسڵەتی کۆیەکی Collective لە چینی کرێکاردا بەهێز دەکات. سەرمایەدارەکانیش لە لای خۆیانەوە دەبێت وەک بەرەیەک بەرەنگاری کرێکاران ببنەوە و ڕێک لەبەر ئەوەی لە هەمان کاتیشدا ناچارن لە نێو خۆیاندا خەریکی ڕکابەریی مەرگ و ژیان بن، زیاتر کۆیلەئاسا دەبەسترێنەوە بە بارودۆخی ئابوورییەوە.

ئازادییە سیاسییەکانیش بەرەو هەمان ڕووگە گەشە دەکەن و بەرەبەرە دەبنە ئازادیی دەربڕین و پەیڕەویکردنی نرخاندن بۆرژوایانە. بۆچوونی نوێی سۆسیالیستانەی شۆڕشگێڕانە بەربەرەکانێ دەکرێن و دەچەوسێنرێنەوە.

مارکس دەڵێ سەلەبەری ئەم فراژووتنە لە تەک ئامانجی سیستەمی سەرمایەداریدا کۆکە: «ئەوەی فراژووتنی ئازادی و یەکسانی دەشێوێنێ، بەڕاست گێڕانی ڕێک ئازادی و یەکسانییە، چونکە لە ڕاسگێڕانەکەدا دەبنە نائازادی و نایەکسانی».

مارکسیزم دەڵێت، بە پلەی یەکەم دەبێت پرۆلیتاریای پەرەسێنی پیشەسازی خەبات دژ بە سیستەمی سەرمایەداری و دژ بە جڤاکی دارزاوی بۆرژوا بکەن. ئەم خەباتەش هەر وەک خەباتی بۆرژوا دژ بە سیستەمی کۆن، دەبێت هەموو بەرەیەک بگرێتەوە. دەبێت خەباتێک بێت دژ بە بیر و باوەڕ و ڕامانی وەها کە سیستەمی دامەزراو دەدروستێنێت (دروستاندن: تەبریر، پاساو هێنانەوە). دەبێت خەباتێکی سیاسی بێت و هەوڵی هەراسانکردنی سیستەمی سیاسی بدات، سیستەمی سیاسیی وەک ئەوەی لە ئینگلاند بریتییە لەو پەرلەمانگەرییەی هێدی هێدی بەرەو دیمۆکراتیی نوێنەرەکی گەشەی کردووە، یان وەک ئەوەی فرانسەی ناپولیۆنی سێیەم Napoleon III (لە ساڵانی 1850 و 1860دا) کە شێوە تێکەڵێکی مەزنایەتی بیرۆکراتی و قەیسەری. دەشبێ لە کارگەکاندا خەباتێکی سەندیکاگەریش هەبێت، ئەمیان خەباتی ڕاستەوخۆی کرێکارانە دژ بە سەرمایەداران.

هەتا ئێرە ڕێکەوتنێکی تەواو هەیە دەربارەی نۆڕینی مارکس و ئەنگیلز و هەموو لایەنێک ڕوونە. بەڵام مشتومڕ لەسەر ئەوە هەیە ئایە، بە بۆچوونی مارکس و ئەنگیلز، پەیوەندیی نێوان دەستاوێژ و ئامانج، کە جڤاکی بێچینە، چۆنە. مارکس و ئەنگیلز لە لایەکەوە جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە گەیشتن بە ئامانج تەنیا لە ڕێی شۆڕشێکی پرۆلیتاریەوە دەبێت. لە لایەکی دیکەوە دەڵێن هیچ ڕێنمایەک دوایەکی نییە، بەڵکوو دەبێت بە پێی فراژووتنی ئابووری، جڤاکی و سیاسی، ڕێنماکان بگۆڕدرێن.

بژارخواز Revisionist ان، لە دەمەو بنەتای سەدەی نۆزدەیەمدا پەیدا بوون و پاشان ڕەنگیان لە هەموو بزاڤی سۆسیال دیمۆکراتدا دایەوە. ئەمانە جەختیان لەسەر گۆڕانکاریی نێو مارکسیزم دەکرد. بەرانبەر بژارخوازان، لایەنێکی دیکە هەبوو پێی وابوو باوەڕی شۆڕشی پرۆلیتاریانە بەشێکی دانەبڕاوە لە مارکسیزمدا، ئەمانە پاشان ناوی کۆمیونیست Communist یان لێ نرا. لە بوارێکی دیکەدا باس لە هەردوو لایەن دەکەین. لێرەدا هەوڵ دەدەین گۆشەنیگا بنجییەکانی مارکسیزم ڕوون بکەینەوە.

1) مارکس و ئەنگیلز جەخت لەسەر بزاڤی سازدراوی کرێکاران دەکەن. بۆ ئەوەی بزاڤی کرێکاران بەڕاستی بتوانێت سازمانێکی توند دروست بکات، پێویستە سیستەمی سەرمایەداری تا ڕادەیەک گەشەی کردبێت: کارگەی گەورە بە کرێکاری زۆرەوە، بازاڕێکی فرەمیللی بۆ سەرمایە و کەرەستە... هتد. ئەمانە دەبنە بنەمایەکی خۆڕسک بۆ ئەو شێوە هاوکارییە کۆیەکییە پێویستەی ناو بزاڤی کرێکاران.

2) کرێکاران دەبێت فێر بکرێن و ئامادە بکرێن بۆ دەسەڵات گرتنەدەست. مارکس و ئەنگیلز ئەم بیرەیان لە شۆڕشی 1848 ـەوە وەرگرت، ئەو دەمە ئەمان بەتەمابوون سەرهەڵدانێکی کرێکارانەی خۆکرد (عەفەوی) ڕووبدات، ڕووی نەدا، لەودەمەدا پێیان داگرت لەسەر ئەوەی چینی کرێکار ناتوانێت ڕاپەڕینێک بەرەو ئەنجامی چاک و جێگیر بەرێت بەڕێوە ئەگەر تەواو لە سیستەمی دامەزراو و ئامانج و مێتۆدی خەبات ئاگادار نەکرابێت.

3) مارکس و ئەنگیلز جەختیان لەسەر گرینگی ململانێی دیکەی نێزیکەدەست دەکرد: لە بواری سیاسی و سەندیکاگەری و فیکریدا، ئەوان پشتیوانییان لە داخوازی هەشت سەعات کارکردن دەکرد، پشتیوانییان لە مافی دەنگدانی وەکیەک و گشتی دەکرد، پشتیوانیان لەوە دەکرد پارتە سۆسیال دیموکراتەکان بەشداری هەڵبژاردن بن. بەشێکی بەرچاوی چالاکییان بۆ بەرپەرچ دانەوەی ڕۆژانە تەرخان کرابوو دژ بە جڤاکنۆڕی دیکە، بەتایبەتی ئەوانەی مۆرکی سۆسیالیستانەی گشتی و ئەنارکیستانەیان پێوەبوو.

بە بۆچوونی مارکس و ئەنگیلز، هەم سازدانی بزاڤی کرێکاران و هەم ململانێ بۆ ڕیفۆرمکردن لە نێو چێوەی بۆرژوا - سەرمایەداریدا، ئامادەکاری بوون بۆ شۆڕش. ناکۆکی بنەڕەتی لە نێوان کار و سەرمایەدا، واتە لە نێوان چینی کرێکاران و بۆرژوادا، بە بۆچوونی ئەوان، بەوە لە نێو ناچێت بۆرژوا یاریزانێکی بەهێز لە سیستەمەکەی خۆیدا بسەلمێنێت، یان بەوەی گوزەرانی چینی کرێکاران کەمێک باشتر بێت. سەرکەوتنێکی سیاسی کرێکاران، ئەگەر لابردنی موڵکایەتی کەسەکی پێوە نەبێت، سەرکەوتنێکی بۆشە. ڕۆژی هەشت سەعات کارکردن بۆ سوودی کرێکاران ڕیفۆرمێکی گرینگە، بەڵام سیستەمەکە ناگۆڕێت، چونکە هێشتا هەر داوای ئەوە دەکات کرێکاران مافی خاوەنیەتی زێدەبەهای کاری خۆیان بۆ سەرمایەدار جێهێڵن.

نۆڕینێکی بنەڕەتیی زووی مارکسیزم ئەوەیە دەڵێت گۆڕانکاری بڕیاردەر پەیدا نابێت هەتا هەموو سیستەمی دامەزراو نەدرێت بە پشتدا.

مارکس و ئەنگیلز، لە باسکردنی چۆنێتی جێبەجێکردنی شۆڕشەکەدا، کەمدوون، ئەوان پێیان وایە ئەمە دۆزێکە پەیوەندی زۆری بە بار و ڕێکەوتی دەرەکییەوە هەیە. پاش کۆمۆنەی پاریس (1871) مارکس نووسیویەتی:

«ڕاستە ئەگەر شیابا خەبات لە گەمەیەکی هەڵەنەبری دۆستانەی ڕێکەوتدا کرابا، یەکجار ئاسان دەبوو مێژووی جیهان هەڵنرێت. بەڵام مێژووی جیهان سروشتێکی سەربە غەیبی وەردەگرت ئەگەر "ڕێکەوت" هیچ نۆرەیەکی نەبایە. بێگومان ئەم داکەوتانە دەستیان تەنانەت لە ڕەوتی گشتی فراژووتندا هەیە و ڕێکەوتی دیکەش دەبنە پارسەنگیان. ئەوجا ئەگەر ڕەوتی فراژووتن خێرا بێت یان خاو بێت، بە ڕادەیەکی فرەوان پەیوەستی "ڕێکەوت" ی لەو بابەتەیە - یەکێک لەو "ڕێکەوت" ـانە ئەوەیە ئایە ئەو کەسانەی لە لووتکەی بزاڤەکە دان، چ جۆرە مرۆڤێکن» هەڵگەڕانەوەی شۆڕشگێڕانە مۆرکی چەندین بارودۆخ و ڕووداوی شەپرێوانەی پێوەیە و ناکرێت پێشبینی لە ڕەوتیان بکرێت. بە نۆڕینی مارکس و ئەنگیلز، فراژووتنی مێژووکرد پرۆسەیەکی داهێنەرانەیە، بەردەوام شێوە و بنگە و بیری نوێ پەیدا دەبێت و ناشکرێت بە دڵنیاییەوە پێشبینی لە سەنگیان بکرێت. زۆر جار لە ململانێی نێوان شۆڕشگێڕان و بژارخوازانی نێو مارکسیزمدا، سوود وەرگیراوە لە گوتەی بەڕواڵەت دژ بە یەکی مارکس و ئەنگیلز کە دەربارەی مافی گشتی دەنگ دانن و لەویشەوە دەربارەی سەنگی هەڵبژاردنەکانی گەل لە پەرلەماندا. پرسیاری سەرەکی ئەمەبوو: ئایا پەرلەمانێک چینی کرێکاران تێیدا زۆرینە بێت دەتوانێت ببێتە پلاتفۆرمێک بۆ گۆڕینی جڤاک بەرەو ڕووگەیەکی سۆسیالیستانە؟ ئەگەر وابێت ئایا پەرلەمان جێگەی شۆڕش دەگرێتەوە؟

ئەو ڕاوێژەی هاتە کایەوە، لەبەر ئەوەی چەمکی «دەوڵەت» ی مارکس و ئەنگیلز دەخستە پشت گوێ، لە بەشێکی فرەوانیدا بە گۆشەنیگای ناجۆر دەگەیشت. مارکس و ئەنگیلز بە ئاشکرا دەڵێن دەوڵەت ئامرازی چینی دەستەڕۆیە، ئەدی پەرلەمانی هەڵبژاردەی گەل، گەر بە بنگەیەکی دەوڵەتی دابنرێت، چییە؟

بە نۆڕینی مارکس و ئەنگیلز، سەرەتا و بنەتای دەوڵەت و دەسەڵاتی دەوڵەت هەر دەسەڵاتی سەپاندنە یان دەسەڵاتێکی سەپێنەرە. کۆڵەکەی دەوڵەت و بەشێکی ئاسایی دەوڵەت هەتا ئەو دەمەی مارکس و ئەنگیلزیش، بریتی بوو لە ئەرتەش، پۆلیس و دادگە - دەوڵەت بەم ئامرازانە دەتوانێت سەپێنەر بێت. ئەرکی ئەم ئامرازانە داکۆکییە لە سیستەمی دامەزراو و لە سەرمافەکانی چینی دەسترۆ. مارکس بۆ نموونە لە ڕەخنەکەیدا لە بەرنامەی گۆتا جەخت دەکات لەسەر پەیوەندی پاسیڤانەی دەوڵەت بە جڤاکەوە.

دەبێت ئەوەمان لەیاد بێت کە پەرلەمان نۆرەیەکی ئەوتۆی لە چەمکی «دەوڵەت» ی مارکس و ئەنگیلزدا نییە. پەرلەمان کاتێک دەبێتە بەشێکی گرینگی دەوڵەت کە سەربەخۆ بتوانێت بڕیار دەرکات، بڕیارەکانی دەسەڵاتی سەپێنەرانەیان هەبێت. پەرلەمانی نەریتی بەو پێکهاتەی کە بریتییە لە نوێنەرایەتییەکی ناجۆر، بەگشتی تەنیا ڕەنگدانەوەیەکی هەلومەرجی چینایەتی و دەسەڵاتی دامەزراوە.

ئەو سەنگەی مارکس و ئەنگیلز دەیدەن بە مافی دەنگدانی گشتی دەبێت بەم جۆرە سەیر بکرێت: ئەگەر نوێنەرایەتی چینەکان لە پەرلەماندا بە گوێرەی ژمارە بێت نەک دەسەڵاتی ئابووری و دەسەڵاتی دیکە، ئەودەمە

پەرلەمان دەبێتە پارسەنگێکی بنگە دەوڵەتییەکانی دیکە. پەرلەمان، بۆ چینی کرێکار، دەبێتە بنگەیەکی بەناو دەوڵەتیی دژ بە بنگە دەوڵەتییەکانی دیکە کار دەکات.

بەڵام بەمەش پەرلەمان نابێتە خاوەن ئەو دەسەڵاتە سەپێنەرەی دەوڵەت. بڕیارەکانی پەرلەمان، گەر دژ بەهەلومەرجی دامەزراوی دەسەلات بن، لەلایەن بنگە دەوڵەتییەکانی دیکەوە هەڵدەوەشێنرێتەوە - پەرلەمانیش هەڵدەوەشێنریتەوە. پەرلەمانێکی بەڕاست سەربەخۆ کە نوێنەری گەل بێت و بتوانێت لەناوەوە دەسەڵاتی دەوڵەت بگۆڕێت، هێشتا لە زەمانی مارکس و ئەنگیلزدا نەهاتبۆوە کایەوە لەبەر ئەوە هەردووکیان خۆیان لە گوتاری ئاواڵە دەپارێزن. ئەوان تەواو دڵنیانین لەوەی شۆڕش دەبێت چ ڕێگەیەک بگرێتەبەر و سوود لە کام ئامراز وەربگرێت.

بەرانبەر ئەوەش، مارکس و ئەنگیلز، گومانیان نیە لە ئامانجی دەمودەستی شۆڕشی پڕۆلیتاریا ئەویش دامەزراندنی دیکتاتۆرییەتی پڕۆلیتاریایە. دەوڵەت ئامرازی چینی دەستڕۆیە و هەر وەهاش دەبێت. پڕۆلیتاریا دەبێت سوود لەو ئامرازی دەسەڵاتە وەربگرێت کە چینی بەر لە خۆی دایان ڕشتووە بۆ ئەوەی خواستەکانی خۆیانی پێ جێبەجێ بکەن. بەڵام دەوڵەت تەنیا هەتا ئەو ڕۆژەی نوێنەری دەسەلات و بەرژەوەندی یەک چین بێت دەژی. پڕۆلیتاریا تەنیا لە ماوەی پەڕینەوەدا پێویستی بە دەوڵەتە. ئەنگیلز دەڵێت: «یەکەم کردار، کە دەوڵەت بە ڕاستی وەک نوێنەرێکی سەرلەبەری جڤاک بیکات — واتە دەستاوێژی بەرهەمهێنان بە ناوی جڤاکەوە بگرێتە دەست — دەبێتە دوا کرداری سەربەخۆی دەوڵەت. دەستێوەردانی دەوڵەت لە هەلومەرجی جڤاکیدا، لە بوار دوای بوار دەبێتە کارێکی ناپێویست و هەر لە خۆوە نامێنێت. لە بری حوکومکردنی خەڵک، سەرپەرشتیکردنی شتومەک و بەڕێوەبەرایەتی پرۆسەی بەرهەمهێنان دێتەکایەوە. دەوڵەت 'لانابرێت' بەڵکو 'دەپووکێتەوە'».

ئەم ڕاوێژە نموونەیەکە لە دیالەکتیکی نێو مێژوونۆڕی مەتێریالیستانە. هەموو مێژووی پێشوو، ئەوپەڕی مەرجی لە ناکۆکیی نێوان هێزی بەرهەمهێن و دەستاوێژی بەرهەمهێناندا بووە و لەویشەوە ناکۆکیی نێوان ئەم چین و ئەو چینی جڤاکی بوو. هەموو چینێک بەرژەوەندی خۆی هەبووە داکۆکی لێ بکات بەرانبەر چینەکانی دیکە. پڕۆلیتاریا یەکەم چینە شتێکی نەبێت بەشی خۆی بێت و خەباتی بۆ بکات. چینی بۆرژوا دەمێک بوو بە ناوی سەرلەبەری گەلی چەوساوەوە - بەناوی هەر هەموو «بەرەی سێیەم» ـەوە - دەسەڵاتی گرتبۆوە دەست. بەڵام کاتێک دەسەڵاتی گرتە دەست، کەوتە پاراستنی بەرژەوەندی خۆی دژ بە دەسەڵاتدارانی کۆن و دژ بە پڕۆلیتاریا. دەبا هەلومەرجی بەرهەمهێنانی خۆی و سیستەمی سیاسیی خۆی بپارێزێ دژ بە ڕاست و دژ بە چەپ. پڕۆلیتاریا بەرژەوەندی تایبەتی لەو بابەتەی نییە. تاکە بەرژەوەندی پڕۆلیتاریا لەوەدایە دەستاوێژی بەرهەمهێنان بگوێزرێتەوە دەست سەرلەبەری جڤاک. کاتێک پڕۆلیتاریا دەوڵەت بەکار دەهێنن بۆ ئەوەی «بە ناوی جڤاکەوە دەستاوێژی بەرهەمهێنان بگرێتە دەست»، دەوڵەتیش لە دەوڵەت بوون دەکەوێت، چونکە چیدی نوێنەرایەتیی بەرژەوەندێکی تایبەت ناکات دژ بە بەرژەوەندێکی دیکە.

دەستگرتنی جڤاک بەسەر دەستاوێژی بەرهەمهێناندا مەرجە بۆ جڤاکی بێچین. لە فەرهەنگی مارکسیدا، کە دەگوترێت جڤاکی بێچین مەبەست لەوە نییە هەموو کەسێک هەموو جۆرە کارێک بکەن (ئەگەرچی مرۆڤی فرەدیو و بگرە هەمەکی بە نموونە دانراوە) مەبەست لە جڤاکی بێچین ئەوەیە هیچ چینێک مۆنۆپۆلی بەسەر دەستاوێژی بەرهەمهێناندا نەبێت و بەو جۆرەش هیچ چینێک دەرفەتی ئەوەی نەبێت بە زۆر بەرهەمی کاری چینێکی دیکە بۆ خۆی بەرێت.

مارکس و ئەنگیلز پێیان وایە مەرجی جڤاکی بێچین ئەوەیە هێزی بەرهەمهێن یەکجار بەرز هەڵکشا بێت. لە بنەڕەتیشدا سیستەمی سەرمایەدارە فراژوتنێکی بێوچانی هێزی بەرهەمهێنی گرتۆتە بەر. بەڵام لە ئاستێکی تایبەتی چڕبوونەوەدا، هەلومەرجی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری دەبێتە کۆسپ لە بەردەم فراژووتنی هێزی بەرهەمهێندا. هێزی بەرهەمهێن پێویستی بە پلەیەکی بەرزی هاوکاری هەیە و ئەو ژمارە ڕوو لە کەمبوونەی سەرمایە (و سەرمایەدار) ئەم بارەی پێ هەڵناسووڕێت. پێویستە خەڵک بەرپرسایەتی هاوکۆ و ڕاستەوخۆی فراژووتن بگرنە ئەستۆ.

بەڵام ڕێگەی نێوان شۆڕشی پرۆلیتاریا و ئەو دۆخەی دروشمی «لە هەریەک بە گوێرەی توانا و بۆ هەریەک بە گوێرەی پێداویستی» تێدا بە کارە، ڕێگەیەکی درێژە. ئەم دۆخەی دوایی کە لێنین ناوی لێنا کۆمیونیستانە (بۆ جیاکردنەوەی لەوەی پێشتر کە سۆسیالیستانەیە)، پێویستی نەک هەر بە بەرهەمهێنانێکی چوستە بەڵکوو بە پشتگیرییەکی بێوچانە لە نێو خەڵکدا. ئەوجا بۆ یەکەم جار لە جڤاکی وەهادا، بە نۆڕینی مارکسیستان، ئازادی و یەکسانیی دروست دەچەسپن. ئازادیی ئەوە نییە بە ویستی خۆت بکەیت، ئازادی ئەوەیە لە ڕێی کارەوە بەسەر کۆسپ و سەختیدا زاڵ بیت. «کاری بە ڕاست ئازاد، ئەوەیە لە یەک کاتدا جیددیترین بابەت و چڕترین ڕەنجدان، بگونجێنیت». ئازاد بوون بەلای مارکسەوە ئەوەیە مرۆڤ خودی خۆی بڕاستێنێت (تحقیق بکات). - بەلای هێگلیشەوە هەروەها بوو بەڵام خۆڕاستاندن لای مارکس تەواو جیاوازە لەوەی لای هێگل.

گرفتی نێو مارکسیزم

وا پێدەچێت مارکسیزم لە ڕووی بیرکارییەوە لە هەموو ئەو باوەڕانەی کاریگەریی سیاسییان هەبووە، سەختتر بێت. لەگەڵ ئەوەش لە هەموو باوەڕێکی دیکەی سۆسیالیستانە فرەوانتر کاریگەر بووە. دۆزێکی سەیر نییە کە ڕاڤە دانی هەڵە و نکووڵی ناجۆری لەگەڵدا کرابێت. ڕاڤە دانی مارکسیزم سەختیی زۆری تێدا بووە، ئەمەش زۆربەی جار دەگەڕێتەوە بۆ کەمناسینی بەرهەمەکانی مارکس و ئەنگیلز. وا لێرەدا چەند نموونەیەک دەخەمە بەرچاو:

1) بیردۆزەی سەربە چین بوون

بەلای مێژوونۆڕیی مەتێریالیستییەوە، تەنانەت بیروڕا - و لەویشەوە بیردۆزە زانستییەکان - لە دوا پلەدا بنجیان لە هەلومەرجی بەرهەمهێناندا هەیە. بیروڕا و زانیاری وەها هەیە دەبنە پشتیوانی بەرژەوەندی چینی دەسترۆ، هەیشە دەبێتە چەک بەدەست خەباتی شۆڕشگێڕانەی چینایەتیی ژێردەستانەوە دژ بە جڤاکی دامەزراو. جاری وا هەبوو ئەم بۆچوونە بە شێوەیەکی وەها لێکدراوەتەوە گۆیا بە نۆڕینی مارکسیزم، شتێک نییە پێی بگوترێت زانیاری ئۆبژەکتیڤ، بەڵکوو هەموو زانیارێک ڕێژەکییە و بەندە بەوەی سەربە چ چینێکە. بەڵام مارکس و ئەنگیلز مەبەستیان وەها نییە. بیردۆزەی دروست و بیردۆزەی نادروست هەیە، ئەوەش بەندە بەوەی کێ بیردۆزەکانی پێ باشە. ئەوجا لە چیندا مەیلێک هەیە بۆ سەلماندنی جۆرە بیردۆزەیەک و ڕەتکردنەوەی جۆرەکانی دیکە.

با سەیرێکی ئەم نموونەیە بکەین: بە بۆچوونی مارکس و ئەنگیلز، بیریارانی ئابووری سیاسیی کلاسیک، وێنەیەکی دروست دەدەن دەربارەی شێوازی کارکردنی سیستەمی سەرمایەداریی زوو، بە ڕکابەریی ئازاد و بە

کرێکاری و... هتد. بەڵام سمیت و ڕیکاردۆ و میلل نەیانتوانی باس لە فراژووتنێکی دیکەی سەرمایەداری بکەن ڕووی لە مۆنۆپۆل و ناکۆکیی وەها بێت بەرەو هەڵوەشانی ببات. کەواتە ئەو بیردۆزەیەی، بە پلەی یەکەم مارکس، دەربارەی سەرمایە دایڕشتووە لە ڕووی ئۆبژەکتیڤەوە زانیارێکی پتر دەدات وەک لەوەی سمیت و ڕیکاردۆ و میلل دایان ڕشتووە.

بەڵام ئاشکرایە کە بیردۆزەی ئابووریی سیاسی لە لایەن دەسەڵاتی بۆرژواوە پشتیوانی لێ دەکرێت: لە جڤاکێکدا بۆرژوا دەسەڵاتی بەسەر دەستاوێژی بەرهەمهێناندا هەبێت - بە گوێرەی ئابووریی سیاسیی کلاسیک - دەبێت فراژووتنی ئابووری و گشتی دنە بدرێت. بەڵام بیردۆزەی مارکسی پشتیوانی لە داخوازیی شۆڕشگێڕانەی پرولیتار دەکات.

کەواتە مێژوونۆڕیی مەتێریالیستانە بەهیچ جۆرێک دەرفەتی بوونی زانیاری ئۆبژەکتیڤ ڕەت ناکاتەوە.

2) ناچارەکی و خەباتی شۆڕشگێڕانە

مشتومڕی زیاتر لەسەر ئەوە کراوە کە مارکسیزم لە لایەک گریمانەی هەیە دەڵێت فراژووتنی سەرمایەداری دەگاتە شۆڕش و لە لایەکی دیکەوە هانی خەباتی شۆڕشگێڕانە دەدات. وا باوە بگوترێت: ئەگەر شۆڕش ناچارەکییە، کەواتە خەڵک دەتوانن بە هێمنی چاوەڕێی بکەن.

ئاسانترین وەڵامی ئەم گوتەیە ئەوەیە کە خودی خەباتەکە مەرجێکی پێویستە بۆ شۆڕشەکە (فراژووتنی سەرمایەداری دەگاتە سەختانگ و ئاژاوڵە بەڵام ناگاتە دیکتاتۆرییەتی پرولیتار و بە هیچ جۆرێکیش ناگاتە جڤاکی بێچین). کاتێک مارکس و ئەنگیلز پێشبینی شۆڕش دەکەن، ئەوەیان بە مەرج گرتووە کە دەبێت خەباتێکی ئاگادارانەی پرولیتار لە ئارادا هەبێت. تەنانەت بیردۆزەکەی خۆشیان مەرجێکی پێویستە بۆ ئەو خەباتە.

3) بیردۆزە و ئوتوپیا

مارکس و ئەنگیلز زۆربەی بیردۆزانی سۆسیالیستی بەر لە خۆیان و هاوزەمانی خۆیان ڕەت دەکەنەوە و ناویان دەنێن «ئوتوپیست». ئەدی ئەمە ئوتوپیا نییە ئەوان باس لە جڤاکی بێچین دەکەن؟ - واز لەوە بێنە ئەم وێنەیە لە چاو وێنەکەی ئایەندە کە Fourier دایڕشتووە، کەمتر ڕازاوەیە. مارکس و ئەنگیلز دەڵێن، ئەو فراژووتنەی خۆیان نیگاری دەکێشن ئەنجامێکی ڕاستەوخۆی بیردۆزەکیی خۆیانە دەربارەی فراژووتنی سەرمایەداری. ئەوان کە دەڵێن خەباتی چینایەتی هەر دەبێت بە کۆتابوون بگات، تەنیا ئاکامگیرییەکی ڕاستەوخۆی باوەڕەکەی خۆیانە دەربارەی خەباتی چینایەتی و هەروەها هۆکار و شێوازی ململانێی جڤاکییە.

لەگەڵ ئەوەشدا نکووڵی لەوە ناکەن کە وێنەی جڤاکی بێچین دنەوەرێکی گرینگە بۆ خەباتی ئازادیخوازانەی پرۆلیتار - ئەگەرچی وێنەکە وردەکاریی کەمیشی تێدا بێت. مارکس و ئەنگیلز تەواو بڕوایان بەوە هەیە کە

زانیار هۆکارێکی گرینگە تەنانەت لە خەباتی جڤاکی و سیاسیدا و دەبێت ڕێنمووی کردەوە و خواست و خەونەکانی خەڵک بکات. یان وەک خۆیان دەڵێن: بیردۆزە و کردەوە کار لە یەکتر دەکەن.

فاشیزم و نازیزم: هێتلەر

فاشیزم و نازیزم وەک ئایدیۆلۆژی

وشەی فاشیزم Fascism لە (Fasces دەسکەدار) ی لاتینییەوە هاتووە و لە ڕۆمای دێریندا هێمای پاراستنی دەستوور و هێمنی بووە. فاشیزم بە پلەی یەکەم ناوی بزاڤێکی سیاسییە لە ئیتالیای هاوچەرخدا بە ڕێبەرایەتیی بەنیتۆ موسولینی Benito Mussolini. پاش شەڕی جیهانی یەکەم ڕێبازی لەو بابەتە لە تێکڕای ئەورووپادا سەری هەڵدا، ئەوەی لە هەموان گەورەتر و هەژێنتر بوو ڕێبازە ئەڵمانییەکەی سۆسیالیزمی میللیی National socialism یان نازیزم Nazism بوو. شەڕی جیهانیی یەکەم بووە شکانێکی گرینگ بۆ فاشیزم و نازیزم، بەڵام لەم چەند دەساڵەی دواییدا دەرکەوت کە بیروڕای فاشیستانە بە هیچ جۆرێت بنەبڕ نەبووە بەڵکوو هەردەم ڕێبازی نوێ دەگرێتە بەر.

کەواتە چەند ئیدیالێکی سیاسی هەیە دەشێت بە فاشیستانە دابنرێن، لەگەڵ ئەوەشدا ئاسان نییە باس لە ئایدیۆلۆژییەکی فاشیستانە بکرێت بەو جۆرە باس لە ئایدیۆلۆژی لیبەراڵ و کۆنەوار و سۆسیالیستانە دەکرێت. سەرلەبەری فاشیزم باوەڕێکی دژەهۆشگەرایی Anti-Rationalism یە، واتە ڕێبازێکە شکۆمەندیی لەوەدا دەبینێت بنەمای گۆشەنیگای خۆی بە ڕاوێژی هۆشەکی و بیردۆزەیەک بنیات نەنێت. بیرۆکەی ڕێنیشاندەر لە بزووتنەوەی فاشیستانەدا بریتی نییە لە بیردۆزەیەک دەربارەی سەنگی مانا و هاوکاریی هۆکارە ئابووری و جڤاکی و سیاسییەکان، بەڵکوو بریتییە لە خواست و ڕەزامەندیی ڕێبەرێک، دوجە Duce یەک یان فورهەر Fürher ێک. فاشیزم مەبەستی نییە بە ڕاوێژی بیرکارانە بڕوا بە خەڵک بهێنێت بەڵکوو پەنا دەباتە بەر تاوی شالاوی هەست و ئەفسانە. لەگەڵ ئەوەشدا چەند دیدێک لە ڕێبازە فاشیستە جیاوازەکاندا هەیە، ڕێبەران ناتوانن بیشێوێنن مەگەر بە تێکدانی خەسڵەتی فاشیستانەی ڕێبازەکە. ئەمانە گۆشەنیگایەکن فاشیستەکان بە ئاشکرا لە بەرپەرچ دانەوەی ڕێبازی سیاسیی دیکەدا بەکاری دێنن و دەشێت بە ناوەڕۆکی ئایدیۆلۆژی فاشیستانە دابنرێن. لەبەر ئەوە دەکرێت، لە ڕێی بەراوردکردنی فاشیزمەوە بە ئایدیۆلۆژی ڕکابەرەوە، شائادگاری ئەمیان دیاری بکەین. بیروڕای جیاواز هەیە دەربارەی وێستگەی فاشیزم، نۆڕینێکی باو هەیە دەڵێت فاشیزم کۆنەوارەتییەکی زێدەڕۆیە و ناوی دەنێت «کۆنەوارەتیی سەرپەڕ Ultra-conservativism» و «پەڕگیرایەتیی ڕاستڕەو Right Wing Extremism». بەڵام ئاشکرایە کە فاشیزم خزمایەتی لەگەڵ هۆشمەندیی نێو کۆنەوارەتیی هێگلدا نییە، تەنانەت لەو خاڵە ساکارەی نێو کۆنەوارەتیدا کە تەنیا داوای پاراستنی بارودۆخی دامەزراو دەکات، فاشیزم لەگەڵ ئەم ڕێبازەدا یەک ناگرنەوە. بەپێچەوانەوە فاشیزم لە چەند ڕوویەکەوە شۆڕشگێڕانەیە، لەبەر ئەوەشە بە «ڕادیکالیزمی ڕاستڕەو» ناو دەبرێت.

فاشیزم لەگەڵ کۆنەوارەتییەکی تا ڕادەیەک هەڵکشاودا لەو باوەڕەدا یەک دەگرنەوە کە دەوڵەت لە ژوور تاکەکەس - و بەتایبەتی لە ژوور چینەکانی جڤاکەوە - دادەنێن. دەوڵەت دەبێت وەها هەڵنرا بێت دەرفەتی ناکۆکیی جڤاکی نەهێڵێت و لە بری ئەوە کارێک بکات چالاکیی هەموو چینێک و هەموو تاکەکەسێک ڕووی لە بەرژەوەندی دەوڵەت بێت. بۆ ئەوەش- بە ڕای فاشیست و کۆنەواران- دەبێت سیستەمی سیاسی و دەستووری وەها توند بێت ڕێگە تەنانەت لە هەژاری و دەوڵەمەندیی سنووربەدەر بگرێت.

دەوڵەتی ڕاستینە، بە نۆڕینی فاشیزم، تەنیا ئامرازێکە بە دەست «میللەت» (نەتەوە) یان «گەل» ـەوە. فاشیست لە ناخەوە دەوڵەتی وەک ئەوەی ئوتریش (نەمسا)- هەنگاریا دەدزێنێت چونکە چەندین میللەت و گەلی کۆ کردۆتەوە (بە فاشیزم دەگوترێت کۆنەپەرست، بەڵام لەم خاڵە سەنترالیستەدا گۆشەنیگایان تەواو پێچەوانەی نوێنەرانی کۆنەپەرستایەتیی سیاسی پاش 1815 یە). گەل- بۆ نموونە لای فاشیستەکانی ئیتالیا- بە پلەی یەکەم

یەکەیەکی مێژووکردە. لەگەڵ ئەوەشدا دەشێت گەل بە یەکەیەکی بایۆلۆژیانە یان بە ڕەگەز دابنرێت. ڕەگەزپەرستایەتی Racism لە پڕوپاگەندەی فاشیستەکانی ئەڵمانیا، واتە نازیستەکاندا یەکجار بەرچاو بوو.

فاشیزم بەم ڕووکردنە گەل و میللەت تەواو خۆی دابڕیوە لە بەشێکی بەرفرەوانی کۆنەوارەتی. هەڵبەت ئەمە ڕێ لەوە ناگرێت ڕێبازی ناسیۆنالیزم Nationalism و تەنانەت ڕەگەزپەرستایەتیی ئاواڵە لە کۆنەوارەتیشدا گەشە بکات. بەتایبەتی ڕوانگەی بایۆلۆژیانە لە ئایدیۆلۆژی دیکەشدا جێی خۆی کردبۆوە، بۆ نموونە لە بەشێکی بەرچاوی لیبەرالیزمدا (لای سپێنەر). داروینیایەتیی جڤاکی (سۆسیال داروینیزم) بنەمایەکی گرینگ بوو بۆ ئایدیۆلۆژیی نازیستانە.

فاشیزم لەبەر ئەوەی لە چەندین دۆزی گرینگدا، بۆچوونی نادیار و دژوەستاوی هەیە، ئاسان نییە جێگەی لە نێو ڕێبازە سیاسییە بەرچاوەکانی دیکەدا دەستنیشان بکرێت. یەکێک لەو دۆزە گرینگانە بواری ئابووریی جڤاکی دەگرێتەوە. ئابووری دەبێت کرنوو بەرێت بۆ بەرژەوەندی گەل - و لەوەیشەوە بۆ دەوڵەت، بەڵام چۆن؟ فاشیستەکان لایەنی موڵکایەتیی کەسەکی دەکەنەوە بەڵام چەند داوایەکی لێڵی سەربە هاوبەشایەتیشیان هەیە. سۆسیالیزم و بەتایبەتی مارکسیزم بە دووژمنی سەرەکیی خۆیان دەزانن، بەڵام باس لەوەش دەکەن گەر بازاڕی کەسەکی و پارەکاریی مەزن فراژووتنیان سنووربەدەر بێت، مەترسیی هەیە.

هۆی ئەم ڕاڕا و شلانەوەیە، بە پلەی یەکەم، ناگەڕێتەوە بۆ دژبوونی فاشیستەکان بەرانبەر هەڵنانی بەرنامە و شێوازی کار لەسەر بنەمایەکی بیردۆزەکیی ڕوون. فاشیستەکان یەکڕەوانە دژ بە نوێنەرایەتییکردنی بەرژەوەندی گرووپێکی تایبەتین، ئەوان پێیان وایە خۆیان نوێنەرایەتی بەرزترین و خۆڕسکترین مەبەستی هەر هەموو گرووپەکان دەکەن. فاشیست داوای پشتیوانی دەکەن لە کرێکار و ئەفسەران، لە وردەبۆرژوا و کارمەندان. فاشیزم لەمەدا خۆی لە ئایدیۆلۆژییەکانی دیکە دادەبڕێت. ئەوانەی دیکە خۆیان، بە پلەی یەکەم، بە نوێنەری چینێکی تایبەتی جڤاک دادەنێن (واز لەوە بێنە هیچیان دەست بە ڕووی کەسەوە نانێن گەر سەر بە چینیکی دیکە بێت و بداتە پاڵیان). فاشیستەکان بەگشتی ئەم جڤاکە هاوچەرخەی چینایەتی بە نیشانەی داڕووخان دەزانن و پێیان وایە دەبێت بە ناوی بەرژەوەندی گەل یان بەرژەوەندی میللەتەوە، دژایەتی بکەن.

ئەوجا فاشیستەکان، لە ڕاستیدا، نوێنەرایەتی بەرژەوەندی چ چینیک دەکەن ئەمە دۆزێکی دیکەیە. گەرچی ڕێکەوت نییە فاشیزم لەو وەڵاتانەدا بەهێزتر گەشەی کردووە کە سیستەمی جڤاکیی سەرمایەداری هەیە و سەرمایەدارەتی تێدا کەوتۆتە بەر هەڕشەی یان بەر تاوی سەرمایەدارەتی جڤاکی دیکەوە. فاشیزم پاش هەژەندەکانی شەڕی جیهانیی یەکەم گەیشتە ئەوپەڕی بەهێزی. ئەو دەمە بەرانبەر مارکسیسزمی شۆڕشگێڕ خۆی کردە ڕزگارکاری مرۆڤایەتی و پارێزەری ئابووریی میللیی لە ڕکابەرێکی فرەتوانی فرەمیللی. فاشیزم خۆی کردە دەستەبەری کار و جۆرە ئەمانێکی ماددی بۆ کرێکاران، لەگەڵ ئەوەشدا خۆی دەکردە دەستەبەری موڵکایەتیی تاک و هێزی هاوچەرخی بۆرژواکان.

فاشیزم ئەوسا و ئێستاش، لەملا و ئەولا، لە چینە جۆراوجۆرەکانی جڤاک کەسانێکی وەها بۆ خۆی ڕادەکێشێت کە پێگەی خۆیان بە بەرهەڕەشە دەزانن و دەیانەوێت ئاسایشی خۆیان بپارێزن. فاشیزم بەو خەڵکەی سەلماندبوو کە دیمۆکراتیی ئەنگلۆسەکسۆنی سیستەمێکی بێهێزە و هەروەها ماف و ئازادیی کەسەکی سەنگێکی ئەوتۆیان نییە. تەنیا بە خەباتێکی میللیی توندوتۆڵ دەکرێت مارکسیزم بشکێنرێت و هێمنی و ڕێکوپێکی لە جڤاکدا دابمەزرێنرێت.

فاشیزم لە پڕوپاگەندەی سیاسیدا پەنای دەبردە بەر چەندین نۆڕینی باوی ناو خەڵک (و زرە بۆچوون)، سوودی لە بۆچوونی چەوت و ناهۆشەکی وەردەگرت و دنەی دەدات. فاشیزم ئەو نۆڕینانەی وەردەگرت بەبێ گوێدان بەوەی بنجیان لە چ نەریتێکی فەرهەنگیدا هەیە، ئیلهامی لە زۆربەی ڕێبازە سیاسییەکان وەردەگرت. لەبەر ئەوەیە لیستی ناوی ئیلهامبەخش و ڕێبەرانی گیانەکیی فاشیزم لیستیەکی درێژ و هەرەمەکییە. هەر لەبەر ئەوەشە دۆکیۆمێنتێک نییە بشێت بە دەربڕینێک دابنرێت لە هەموو دونیای بیری فاشیزمدا. بەرنامەی حیزبە فاشیستەکان تەنیا بەشێکن لە پڕوپاگەندەی فرەوانی حیزبی و هەتا پلەیەکی بەرز تاکتیکن. ئەوانەی گۆیا بیردۆز و ئایدیۆلۆژیستن بەر لە هەر شتێک ئەوەیان نوسیوەتەوە کە ڕێبەرایەتی حیزب بڕیاری لەسەر داوە، بۆ نموونە ئەلفرێد ڕوسەنبێرگ Alfred Rosenberg ی ئەڵمانی.

بەنیتۆ موسولینی و ئادۆڵف هیتلەر دوو ڕێبەری هەرە گەورەی فاشیزمن، بەڵام لافی ئەوەیان لێ نەداوە پیاوی خامە و سیستەمڕێژ بن. لەگەڵ ئەوەشدا لە ئەدەبیاتە بەرتەسکەکەی میراتی ئەواندا دەربڕینی زیندووی بۆچوونی فاشیستانە دەدۆزرێتەوە. هەر خواستەکانی ئەوانیش بوو وردەکاریی نێو ئایدیۆلۆژیی فاشیستانەی ئیتالیا و ئەڵمانیای دەکێشا. لە نێو نووسینەکاندا «خەباتی من» *Mein Kampf (1925)* ی هیتلەر پێشەمییەکی تەواوی هەیە و بریتییە لە تێکەڵێکی بیرەوەریی خۆی و بەرنامەی سیاسی. ئەم کتێبە بەو ڕوونبێژییە بێپۆش و گوێنەدەرە دۆکیۆمێنتێکی دەگمەنە. ڕاستە *Mein Kampf* چەندین ساڵ بەر لەوەی هیتلەر و سۆسیالیستانی میللی لە 1933 دا حوکوم بگرنە دەست، بڵاوکرایەوە و هیتلەر لە حوکومڕانییەکەی خۆیدا لە چەندین بیری سەنتراڵی کتێبەکەدا لای دا، بەڵام لەو شەشسەد لاپەڕەیەدا، هیتلەر، خەسڵەتە ئاشکراکانی نۆڕینی فاشیزم پێشان دەدات بەتایبەتی هەڵوێستی پراگماتیکی فاشیزم لە ئاست بیردا.

گەل و دەوڵەت

چەمکی «گەل» و «ڕەگەز» بنەمای ئایدیۆلۆژیی نازیستانەن. دەوڵەت دەبێت لە ژێر گەل و ڕەگەزەوە بێت، تاکەکەس و دەستەکانی جڤاکش دەبێت لە ژێر دەوڵەتەوە بن.

هیتلەر دەڵێت: «لەبەر ئەوەی هەردەم بەلای ئێمەوە دەوڵەت هەر شێوەیە و ناوەڕۆکەکەی گرینگە کە گەل و میللەتە، دەبێت هەموو شتێک سەر فروو بێنێت بۆ بەرژەوەندی بەرزی ئەوان». ڕوونیشی دەکاتەوە کە دەوڵەت دەستاوێژە نەک ئامانج. ئەو ئامانجەی دەوڵەت دەبێت خزمەتی بکات «ڕەگەزە». واتە دەوڵەتی ئەڵمانی دەبێت ڕەگەزی ئاری بپارێزی.

هیتلەر و ڕێبازی نازیستی دیکەش، چەند ڕێبازێکی فیکری لە داروینیەتیی جڤاکی وەردەگرن. فراژووتنی مێژووکردی مرۆڤ هاوکات فراژووتنێکی بایۆلۆژیانەیە، هەڵبژاردنی سروشتکرد و پەلەی ژیان ڕەنگیان تێدا داوەتەوە. هیتلەر دەڵێت:

«ئەرکی مرۆڤی بەهێز ئەوەیە دەسترۆ بێت نەک لەگەڵ بێهێزیدا بتوێتەوە و گەورەیی خۆی بدۆڕێنێت. تەنیا ئەوەی بە زگماک لاوازە ئەم دیدە بە درپی دادەنێت، دەیسا خۆی هەر مرۆڤێکی بیهێز و سنووردراوە. بەبێ ئەم دەستوورە هیچ جۆرە فراژووتنێکی لە گوزەرانی زیندەڵدا بەرەو ئاستێکی بەرزتر، بوونی نەدەبوو». پەلەی ژیان

بەلای نازیستەکانەوە ململانێی نێو ڕەگەزانە، نەک ململانێی تاکەکەس و چینەکانی جڤاک. ئەرکی سیاسەت ئەوەیە دنەی ئەم ململانێیە بدات و ڕێگەی بۆ خۆش بکات نەک لاواز بپارێزێت. کەواتە باوەڕی سەربە فراژووتن و ڕەگەز کراوە بە بنەمای هەموو بۆچوونەکە - یان جیهانئۆرییەکە وەک هێتلەر و هاوبیرانی پێیان خۆش بوو ناوی بێنن. نازیستەکان دەڵێن ئەم باوەڕە بایۆلۆژییەکی تەواوە و دەکرێت گرێت بدرێت بە چەندین بۆچوون و گریمانەی سەربە خەسڵەتی ڕەگەز و فراژووتنی ڕەگەزەوە کە لە سەدەی نۆزدەیەم و بیستەمدا لە لایەن چەند بایۆلۆژ، فەیلەسوف و مێژوونووسەوە، هاتنە کایەوە. ئەوجا ئەم گریمانە و بۆچوونانە لە بڵاو کراوە هەمەجۆرەکانی نێو خەڵکدا بڵاو دەکرانەوە و ئەرکی یەکەمیشیان ئەوە بوو پشتی بۆچوونی ڕەگەزپەرستانەی بەتایبەت دژەسامی (دژەجوو) anti-semitic بگرن، ئەمیان لە پێشەوە لە سەرانسەری ئەورووپا و بەتایبەتی لە ئەڵمانیادا بڵاو کرابۆوە. لەگەڵ ئەوەشدا خەسڵەتی بایۆلۆژیانەی باوەڕی ڕەگەزی نازیستەکان دەشێت بخرێتە بەر گومان چونکە لە ڕاستیدا بنەمایەکی هەیە دەچێتەوە سەر نەریتی پێش- بایۆلۆژیی دابەشکردنی ڕەگەز، کە دەگەڕێتەوە بۆ چیرۆکی سێ کوڕەکەی نوحی نێو تەوجیل، سام و حام و جافەت، گۆیا نەوەکانی سام، سامییەکان، ڕەگەزێکی بایۆلۆژی تایبەتی پێک دێنن. چەندین بیردۆزەی بایۆلۆژیی لێسەلمێنراوی دەوروبەری ئەم سەردەمە بریتی بوون لە تێکەڵێکی ڕەگەز دابەشکردنی کۆن و نوێ.

بەڵام نازیستەکان و تەنانەت هێتلەریش زۆر ئازادانە مامەڵەتیان لەگەڵ ڕەگەزپەرستترین بایۆلۆژیی ڕەگەزدا دەکرد. نێزیکەی هەر هەموو سەرنجدانێکیان لە ناکۆکیی نێوان ئاری و سامیدا کۆ کردبۆوە. ڕەگەزەکانی دیکە ڕاست و ڕەوان «نزمتر» بوون. جیاوازیی نێوان ئاری و جوو هەموو بوارێکی دەگرتەوە: ئاری جوان و بەهێز بوون، جوو جوان نەبوون، ئاری بۆ هاو ڕەگەزانیان ڕۆحی قوربانییان تێدا بوو، جوو تاکگەرای خەمسارد بوون (مەگەر لە دەرەوەی خۆیانەوە هەرەشەیان لێ کرابا !). ئاری داهێنەرن، جوو لاخۆریی لە خوانی داهێنانی خەڵکی دیکە دەکەن (زانستکارە نەزانەکانی جوو لە ڕاستیدا داهێنانەکانی خۆیان لە ئارییەکانەوە خواستووە). ئاری خاوەن گیانێکی قووڵن، ئەویش ڕەنگدانەوەی نیشتیمانە سەرەتاییە چڕەکانی خۆیانە، جوو گیانیان وەک بیابان تەختە. هەتا دوایی.

هێتلەر و نازیستەکان بە شێوەیەکی وەها وەسفی گەلە کۆمەکیی جوو دەکەن بەرانبەر ئاری گەل، جوو دەکەنە ڕەگەزێکی بێسنوور باڵادەست، بەو ژمارە کەمەیانەوە توانویانە ئەم هەموو خراپە کارییە، بۆ نموونە پارەکاریی مەزنی فرەمیللی و مارکسیزم، بەسەر ئارییەکاندا بسەپێنن و بە شەڕ و بنەبڕکردن نەبێت نەشکێن.

ئەوجا بەلای نازیستانەوە خەباتی ڕەگەزایەتی بەس نییە بۆ دەستەبەرکردنی فراژووتنی دروست و ئایەتی. دەوڵەت دەبێت دارماڵکردنی زاوزێی ناو ڕەگەزی ئاری بگرێتە ئەستۆ، بۆ ئەوەی تەنیا مرۆڤی ئاریی خاوەن لەش و دەروونی دروست دەرفەتی هەبێت زاوزێ بکات. «ئەوەی بە ئاشکرا نەخۆشە یان نەخۆشی زگماکی هەڵگرتووە دەبێت ڕێگەی ئەوەی لێ بگیرێت منداڵ بخاتەوە، ئەم ڕێگە لێگرتنەش دەبێت بە شێوەیەکی کارەکی بسەپێنرێ». «جیهانبینییەکی میللی لە دەوڵەتێکی میللییدا دەبێت سەردەمێکی بەرزتری وەها دروست بکات، کە لە بری ئەوەی لە خەمی چاککردنی سەگ و ئەسپ و پشیلەدا بێت، دەبێت لە خەمی بەرزکردنەوەی مرۆڤدا خۆیدا بێت». کەواتە نازیستەکان پشتگیرییان لە ئیدیاڵی یوجینیک Eugenic (زانستی چاککردنی ڕەگەز) دەکرد- تەنانەت ئەویش کە تەواو لەسەر بۆچوونی بایۆلۆژیی نێو داروینایەتی بنیات نراوە.

لەگەڵ ئەوەشدا کارێکی نادروستە گەر بڵێین نازیزم تەنیا لەسەر چەند گریمانەیەکی سادەی بایۆلۆژیانە بنیات نراوە.

نازیستەکان دوای ماوەیەک چەندین بۆچوونی جۆراوجۆری بایۆلۆژیانەیان هەڵبژارد بۆ دروستاندنی تۆڕینەکانی خۆیان. چەند ڕوانگەیەکی بایۆلۆژیانە هەبوو دەگونجا لەگەڵ هەوڵی ئەمان بۆ دڕکردنی ئادەمیزاد، واتە جەختکردن لەسەر خەسڵەتی فیزیکی مرۆڤ، ڕوخساری، لەشی، توانای لەشی، ئارەزووی مرۆڤ بۆ شەڕ- و توانای مرۆڤ بۆ «بەرگەگرتنی لێدان» وەک هێتلەر ناوی لێ نابوو.

ئەوجا ئەم وێنە دڕەی مرۆڤ لەگەڵ ئیدیالێکی فەرهەنگیی وەهادا جووت کرا، ناوەندەکەی بریتی بوو لە پێکهاتەیەکی مرۆڤدۆستانەی ئەڵمانی پاکی هەڵبەستراو. نازیستەکان ڕابوردووی گەلی ئەڵمانیان یەکجار بەرز دەکردەوە و پێیان وابوو ناسینی ئەو ڕابوردووە گرینگترین هەنگاوە بۆ پەروەردەکردنی گەل. ناکۆکییەکی ناوەکیی نازیزم دەگەڕێتەوە بۆ ناکۆکیی نێوان ئادگاری داروینیایەتیی جڤاکیی لە لایەک و خۆشویستنی مێژووی ئەڵمانی لە لایەکی دیکەوە. بە تۆڕینی داروینیایەتیی جڤاکی، فراژووتنی بایۆلۆژیی و بەدوا ئەویشدا فراژووتنی مێژووکرد هەر دەبێت بەرەو پێشەوە بڕوات، ئەگەر نەزانیی مرۆڤ ڕێگەی لێ نەگرێت. بەو تۆڕینە بێت، جڤاکسازیی جێرمانیی سەردەمی دێرین و ناڤین دەبێت بە ساکار و نەڕسکاو دابنرێت. بەڵام نازیستەکان ئەو جڤاکانەشیان بە نموونە دەگرت بۆ ئەڵمانیای نوێ.

ئەم جووتهەڵوێستەی نازیستەکان لە بواری دیکەشدا ڕەنگی هەیە: لە لایەک ژیانی سروشتکرد و وەرزشکارانەی ئادەمیزادیان بە باش دەزانی و لە لایەکی دیکەوە هەتا لە توانایاندا هەبوو سوودیان لە بواری زانستی و تەکنیکی ئەو دەمەی خۆیان وەر دەگرت. نازیستەکان دەیان گوت زانست و تەکنیک، مەتێریالیزم و نافەرهەنگییان بەدەمەوەیە، لە لایەکی دیکەوە دەیان گوت ئەمە بەرهەمی داهێنانی ئارییانە، باشترین بەڵگەیە بۆ باڵادەستیی ئارییان لە بواری داهێناندا. ئەم جووتهەڵوێستە یەک خاڵی هاوبەشیان هەبوو: تەکنیک و زانست گەر بخرێتە خزمەتی خەباتی گەلی ئەڵمانیاوە خێرە، دەنا شەڕە.

ئەم تێکەڵکردنەی ڕۆمانتیکی مێژوو لەگەڵ تونێکاریدا، بەگشتی بووەتە خەسڵەتێکی بزاڤی فاشیستانە. فاشیستاکان سوودیان وەردەگرت لەوەی گروپی وەها هەیە لە جڤاکی هاوچەرخ نارازییە، بەڵام سوودیشیان لە توانای جڤاکی هاوچەرخ وەردەگرت بۆ خزمەتی ئامانجەکانی خۆیان. ئەمانە خەونی شیرینی گوزەرانی ڕابوردووی گەل و میللەتیان زیندوو دەکردەوە، لە هەمان کاتیشدا بە یەکسانی ماددی و سوودی ماددی خەڵکیان ڕادەکێشا. نازیستەکان لە لایەک خۆیان بە پارێزەر و زیندووکەرەوەی نەریت پێشان دەدا، لە لایەکی دیکەوە خۆیان بە بزاڤی شۆڕشگێڕی لاوان، بە بزاڤی داهێنەران پێشان دەدا.

نازیزم باوەڕی ڕەگەزی کردووەتە بنەمای باوەڕە سیاسییەکەی خۆی و بەوە خۆی لە زۆربەی ڕێبازە فاشیستەکانی دیکە دابڕیوە. لایەنی ڕەگەزپەرستانە لە زۆربەی فاشیزمدا هەیە و بۆچوونە بنەڕەتییەکە لە هەر هەموویاندا هەیە: خەڵک نرخی جۆراوجۆریان هەیە و گرێدراون بەوەی سەربە چ بزاڤێکن و چ جۆرە خەسڵەتێکی بایۆلۆژییانەیان هەیە، نرخی هەرە بەرزیش بۆ ئەو کەسەیە خزمەتی دلێرانە بە گەل و ڕێبەری خۆی پێشکەش دەکات.

دەوڵەت و چینەکانی جڤاک

بزاڤی فاشیستی، بە پلەی یەکەم دوژمن لە نێو جڤاکی هاوچەرخدا دەست نیشان دەکات: سەرمایەی فرەمیللی و مارکسیزم، بە سۆسیال دیمۆکراتی بژارخوازیشەوە. ئەم دوو لایەنە تەواو جیاواز و یەکنەویستە، بەلای فاشیزمەوە بە نهێنی هاوکارن یان هەر نەبێت هەردووکیان بەرهەمی هەمان فراژوتنی هەژەندەکین. هەردووکیان فرەمیللی و فرەمیللیخوازن، هەردووکیان هۆشەکی و هۆشەکیخوازن.

بە بۆچوونی نازیزم، سەرمایەی فرەمیللی و مارکسیزم چەکی جوون لە ململانێی دژ بە ڕەگەزی ئاری و گەلی ئەڵمانیدا. ئەوەی ڕاست بێت لەم گوتەیەدا ئەوەیە تاکوتەرا سەرمایەداری جوو هەبووە و کارل مارکس و چەند مارکسیستێکی دیکەی بەرچاو جوو بوون. لە *Mein Kampf* ی هیتلەردا هاتووە: «جارێکی دیکەش دەستم کردەوە بە خوێندنەوەی بەرهەمەکەی کارل مارکسی جوو، ئەم جارەیان لە مەبەست و مەرامی کتێبەکە گەیشتم. ئەم جارەیان لە «سەرمایە» کەی تێگەشتم، هەروەها لەوەش گەیشتم بۆچی سۆسیال دیموکراتەکان بەگژ گوزەرانی ئابووریی میللییدا دەچن و بەتەمان ڕێگە خۆش بکەن بۆ ئەوەی پارەکاری و سەرمایەی بۆرسەی فرەمیللی ڕاستینە دەسترۆ بن».

کەواتە نێونەتەوایەتییە کە مارکس و «پارەکاری و سەرمایەی بۆرسەی فرەمیللی ڕاستینە» کۆ دەکاتەوە.

نابێت لە ئاست هەڵوێستی نازیستەکان بەرانبەر ئابووریی خۆماڵی بە هەڵەدا بچین: دوژمن بریتییە لە ئابووریی فرەمیللی یان بەگشتی لە ئابوورییەکدایە لە سنووری دەوڵەت و دەسەڵاتی سیاسی دەرباز بووبێت. هێتلەر دژ بەو شێوە مولکایەتییە دەوەستێت ڕێگە بۆ نێودەوڵەتی خۆش دەکات. هێتلەر دەڵێت: «نیشانەیەکی گرینگی دارڕزانی ئابووری لەوەدا بوو کە وردە وردە لە مولکایەتیی تاکەکەسی دوور دەکەوتەوە و گوزەرانی ئابووری بەرە بەرە ڕووەو شێوەی کۆمپانیای پشکدار هەڵدەکشێ». هێتلەر و هەموو فاشیستەکانی دیکە داکۆکی لە مولکایەتیی تاکەکەس دەکەن، مەترسی لە چڕبوونەوەیەکی ئابووریدا دەبینن، هەر لە سەرەتای بزاڤی نازیستانەوە دەگوترا هەموو کۆمپانیا گەورەکان دەبێت خۆماڵی بکرێن. بەڵام وەهایان لێ نەکرا، زۆربەی کۆمپانیا گەورەکانی ئەڵمانیا وردە وردە کەوتنە دەست باشترین و بەنرخترین دۆستانی نازیزمەوە.

نازیستەکان، بەر لەوەی دەسەڵات بگرنە دەست، لەگەڵ مارکسییەکاندا پێشبڕکێیان لەسەر ڕاکێشانی دڵی چینی کرێکار دەکرد. نازیستەکان دڵگەرمانە دەیانگوت مارکسیەکان لەوەدا ڕاست دەکەن کرێکار دەبێت لە جڤاکدا خاوەن گوزەرانێکی لەبار و ئاسوودە بێت. بەڵام بەلای نازیستەکانەوە ئەمە تەنیا داخوازییەکی دادپەروەرایەتی نەبوو، هێمنی و ئاسایش هەرگیز جێگیر نابێت گەر کرێکاران - کرێکارانی ئەڵمانی - دەستکورت بن.

ئەم بۆچوونەش لێکدانەوەیەکی دیکەشی هەیە دەڵێت هەتا هەموو ئەڵمانییەک گوزەرانێکی ئاسوودەی نەبێت، جڤاکی ئەڵمانی هەر وا چینداری دەمێنێ، واتە گرووپانی خەڵک تێیدا هاوکارنین بگرە لە ناکۆک و دژ بە یەک.

ئامانج ئەوەبوو چین بکرێت بە بەرە، نازیست و فاشیستەکان بە گشتی، وەک کۆنەوارەکانی سەدەی نۆزدەیەم، ئەو دابەشبوونە کۆنەیان دەسەلماند کە جڤاکی دەکرد بە چەند بەرەیەکەوە. ئەندامانی چین دەبوونە هۆگری هاوچینی خۆیان لە وەڵاتی دیکە. ئەندامانی بەرە ملکەچی یەکەی میللیی خۆیانن و هۆگرییان بۆ هاوبەرەی خۆیانە لە نێو هەمان میللەتدا. هێتلەر دەڵێت «بەرە و بەرژەوەندی پیشە وەک دابڕانی چینایەتی نییە، تەنانەت گەر

جوداش ببنەوە لە یەکدی ئەنجامێکی خۆڕسکی ژیانی ئابووریمانە، دابەشبوونی جڤاک بەسەر گروپی پیشەدا نابێتە کۆسپپیک لە ڕێی هاوکۆکییەکی دروستی گەل، چونکە ئەمیان لە هەموو ئەو دۆزانەدا کە پەیوەندی بە نەتەوایەتییەوە هەیە، هەر لە هەستێکی میللیی یەکگرتوودا دەمێنێتەوە».

ئەم ئیدیاڵە کۆرپۆراتەی Corporative یەی فاشیستەکان لەوە باشتر ڕوون ناکرێتەوە. سیستەمێکی ئابووری سروشتەکی هەیە، جیاوازییەکی ئابووری سروشتەکی هەیە لە نێوان گروپی پیشەی هەمەجۆردا و لەویشەوە ڕکابەریی سروشتەکی هەیە بۆ وەدەستهێنانی سوودی ئابووری. بەڵام ئەم ڕکابەرییە دەبێت هەردەم ملکەچی دەوڵەت و میللەت بێت. دەوڵەتی فاشیستانە نابێت گۆڕانکاری ئابووریی سەرلەبەر بکات. ئەو شۆڕشەی باس دەکرێت شۆڕشێکی ئابووری نییە بەڵکوو گیانەکییە. ئەوەی دەبێت بگۆڕدرێت هەلومەرجی جڤاکی نییە، پەیوەندیی نێوان گروپی پیشەی هەمەجۆر نییە، بەڵکوو پەیوەندی هەموو گرووپەکانە بە دەوڵەتەوە و لەویشەوە بە میللەت و گەلەوە.

کرێکاری پیشەسازی لە ئەڵمانیا نابێت هاوکاری کرێکاری ئینگلاند و فرانسە بێت و هەوڵ بدات پەیوەندی دەرەکیی خۆی و هاوشانەکانی خۆی بگۆڕێت. ڕاستە کرێکاری پیشەسازیی ئەڵمانیا دەبێت داکۆکی لە بەرژەوەندی خۆی بکات، بەڵام بەر لە هەر شتێک دەبێت لەگەڵ بەرزەکارمەند، ئەرتەشکار، سەرمایەدار، وردەکارمەند و جووتیاری ئەڵمانیا و بۆ بەرژەوەندی میللەتی ئەڵمانی هاوکاری بکات.

فاشیستەکان لە خەباتی ڕووەو ئەم شۆڕشە «ناوەکی» ـیە، هەوڵ دەدەن سوود لە بنگەکانی جڤاکی هاوچەرخ وەرگرن. ئەمەش هەر خەسڵەتێکی فاشیستەکانە کە مەبەستیان نییە بنگەی نوێ دامەزرێنن بەڵکوو دەیانەوێت لە ناوەوە بنگە چەسپاوەکان بگۆڕن و بۆ مەبەستی خۆیان بەکاریان بهێنن. فاشیستەکان بۆ ئەوەی جڤاکی بەرە دامەزرێنن سوود لە دوو بنگە وەردەگرن، سەندیکا و پەرلەمان، ئەگەرچی لە جڤاکی پێش- فاشیستدا، فاشیستەکان لە ناخەوە شێوەکاری ئەم دوو بنگەیەیان دەدزاند.

بە نۆڕینی فاشیستانە، سەندیکا کەمزۆر سۆسالیستەکان گرینگترین مەرجی جڤاکی هاوچەرخن. سەندیکا خەباتێکی فرەمیللی دژ بە گروپەکانی دیکە دەکەن و هەوڵ دەدەن هێزی ئابووریی سەرمایەدارەکانی نێو دەوڵەتەکەی خۆیان زەوت بکەن و توانای ڕکابەرییان پێ نەهێڵن. بەو جۆرە سەندیکا بنەمای گوزەرانی ئابووریی میللەت تێک دەدەن و پەلە لە بە فرەمیللیکردنی سەرمایە دەکەن و دەبنە لایەنگری دەوڵەتێک سەرمایەداریی تێدا تەواو هەڵکشا بێت.

لەگەڵ ئەوەشدا فاشیستەکان نایانەوێت سەندیکا هەڵوەشێننەوە بەڵکوو دەیانەوێت بیانگۆڕن. سەندیکا دەبێت کڕنوو بۆ دەوڵەت بێنێت. ڕاستە سەندیکا دەبێت داکۆکی لە بەرژەوەندی ئابووری ئەندامەکانی بکات بەڵام ئەرکی یەکەمی ئەوەیە ئەندامەکانیان بە بیرێکی میللیی دەرس دابدەن و پێگەی خۆیان لە یەکەی میللییدا پێشان بدەن. هێتلەر دەڵێت:

«سەندیکای سۆسیالیستی میللیی ئۆرگانێکی خەباتی چینایەتی نییە، بەڵکوو نوێنەری پیشەیە. دەوڵەتی سۆسیالیستی میللیی "چین" ناناسێت، بەڵکوو لە ڕووی سیاسییەوە تەنیا وەڵاتیانی خاوەن مافی تەواو وێکچوو و لەویشەوە خاوەن ئەرکی تەواو وێکچوو دەناسێت، لە تەک ئەمانیشدا، ژێردەستان هەن لە ڕووی سیاسەتی

دەوڵەتییەوە تەواو بێمافن». کەواتە سەندیکا بە پلەی یەکەم سازمانێکی سیاسییە و وەک هەموو سازمانێکی دیکەی سیاسی تەنیا بۆ ڕۆڵەکانی میللەت ئاواڵەیە، نائەڵمانی تەنیا ژێردەستەیەکی بێمافە و هیچی دیکە.

فاشیستەکان هەوڵ دەدەن پەرلەمانیش بکەنە نوێنەرێکی پیشە و بەرە. فاشیستەکان بێسنوور پەرلەمانەتییان دەدزاند، چونکە پەرلەمانەتی دەسەڵاتی پەرلەمانی بەسەر حکوومەتدا دەسەپاند. دیمۆکراتیی وەها کە ماف بە خەڵک بدات، بێ گوێدان بە بەرە و پێگە، بێ گوێدان بە ڕەگەز و میللەت، دەنگ بدەن بەم یان بەو ئەندامی پەرلەمانە، بەلای فاشیستەکانەوە داشکانێکە بەلای ئاپۆرەی نەزان و بەرەڵاوە.

یەکەم خاڵی نەسەلماندنی پەرلەمان لای فاشیستەکان پەیوەندە بەو بێهێزی و کەم کارامەبوونەیەتی. پەرلەمان ناتوانێت بەرەنگاری مارکسیزمی فرەمیللی ببێتەوە. مارکسیستەکان پەرلەمان وەک ئامرازێکی بێخواست بەکار دەهێنن بۆ ئەوەی دیکتاتۆرییەتی پرۆلیتاریا دامەزرێنن. نوێنەرانی حیزبە سیاسییەکانی دیکە بۆ خۆیان ڕێگە دەدەن فێڵیان لێ بکرێت. نێزیکەی سەرلەبەری پەرلەمان نەزانینێکی ڕەها دایپۆشیوە. دەبێت لە چەندین دۆزدا- هەر نەبێت بە فەرمی - بڕیار بدات و لە زۆربەیاندا شارەزاییەکی دروستی نییە. هێتلەر دەڵێت: «بڕیاری هەرە گرینگی سەربە سیاسەتی ئابووری دەدرێتە دەست کۆڕێک تەنیا سەدی دەی ئەندامانی خوێندووی ئابوورین».

بەرانبەر ئەوە، پەرلەمانی فاشیستەکان، پەرلەمانی بەرەیە. لەوێدا سوود لە زانیاری تایبەتیی گروپانی کاری هەمەجۆر وەردەگیرێت و بەرژەوەندی هەمەجۆریان ڕەچاو دەگیرێت و هەر هەموو تێهەڵکێشی یەکەیەکی هاوئاهەنگ دەکرێت. بەڵام ئەم پەرلەمانە بڕیاردەر نییە بەڵکوو تەنیا ئامۆژگارە، کاری ئەوەیە ڕا و بۆچوون پێشانی سەرکردایەتی - ڕاستتر وایە بڵێین سەرۆک- ی ڕاستینە بدات و ببێتە بارۆمەتری بیروڕا.

ئیدیالی کۆرپۆراتی تا ڕادەیەک لە ئیتالیای موسولینیدا خرایە گەڕ، بەڵام لە ئەڵمانیای نازیستدا لە سنووری بەرنامە دەرنەچوو. نازیستەکانی ئەڵمانیا بۆ گەیشتن بە ئامانجی خۆیان پێویستیان بەوە نەبوو بنگە دامەزراوەکان بەو ڕادەیە بگۆڕن کە خۆیان پێیان وابوو پێویستە.

پەرلەمان و سەندیکا، لەگەڵ ئەوەشدا لە ئایدیۆلۆژیی فاشیستەکان بایەخیان کەمتر بوو. ئەرکیان هەر ئەوە بوو گەل و میللەت بکەن بە گشتەیەکی زیندەڵ و خواستی ڕێبەر بگەیەننە خەڵک. ڕێبەر و گەل چەمکی سەنتراڵن لە دونیای بیری فاشیستاندا.

هەڵوێستی فاشیستەکان لە ئاست گەلدا دەشێت بە ڕووگۆڕ بێتە بەرچاو. لە لایەکەوە بە چاوێکی نزم لە ئاپۆرەی خەڵک دەنۆڕن، ئاپۆرە نەزان و خۆشجڵەوە، گەر سەربەخۆ بزوێ ئەنجامی هەژەندانەی لێ دەکەوێتەوە. لە لایەکی دیکەوە بزاڤی فاشیستەکان بزاڤێکی گەلێرە، داوای پشتیوانیی ئاپۆرەی خەڵک دەکات لە خەباتی سیاسیی خۆی و ئەم پیشتیوانییە گەلێرەی کردووەتە مەرجی دەوڵەتی فاشیستانە.

بە دیدی فاشیستەکان، خەسڵەتە نایەتییەکانی ئاپۆرە بە بوونی سەرکردایەتییەکی توندوتۆڵ لە نێو دەبرێت. زۆربەی خەڵک لە گەلێکی وەها بەرزەڕەگەزدا تەنیا کاری لەشەکی جێبەجێ دەکەن، لەبەر ئەوە مەشق دانی لەشەکییان زۆر پێویستە. ئەوجا دەبێت فێری گوێڕایەڵی بن، فێربن فەرمان جێبەجێ بکەن. جیاوازیی خۆڕسکی خەڵک لای فاشیستان دیاردەیەکی بەڵگەنەویستە، بۆیە دەبێت کار و بەرپرسایەتیشیان جیاواز بێت. ئەمەش ئەرکی سەرکردایەتییە، هەر مرۆڤێک نۆرەیەکی وەهای بدرێتێ لێی بوەشێتەوە و ڕێگەی خۆدزینەوەشی لێ

بگیرێت. کەواتە زۆرینە دەبێت بە شێوەیەکی پاسیڤانە جێگەی خۆیان لە گشتەی دەوڵەت و میللەتدا پڕ بکەنەوە، ئەوجا چەند «کەسایەتییەکی بەرچاو» ی ژمارە کەم هەن، چەند کەسێکی خاوەن بەهرەی ڕێبەرایەتی هەن دەزانن چۆن گەل بەڕێوە ببەن. لە نێو ئەوانیشدا تاکە یەک ڕێبەری مەزن دەسەڵاتی بڕیاردەری دەبێت. دەسەڵات گرێت نەدراوە بەم یان بەو کارمەندییەتیەوە، پەیوەندیش نییە بەوەی ڕێبەر دەسەڵاتی لە خوداوە وەگرتووە یان لە گەلەوە، بەڵکوو تەنیا بە خەسڵەتی کەسەکیی ڕێبەرەوە. کەواتە ڕێبەری فاشیستانە ڕێبەرێکی خاوەن کاریزمایە.

سازمانی فاشیستانە سازمانێکی هەرەمی توندە، ڕێبەر لە دوندە و گەلی کارای ساکاریش لە بنارە. سەرکردە هەموو دەسەڵاتێکی لە ئاست ژێرکردەدا هەیە و ژێرکردە لە بەردەم سەرکردەدا بەرپرسە، هەرگیز بە پێچەوانە نییە. نموونەی ئەم هەرەمییە لە ئەرتەشدا هەیە- بەڵام هەرەمییەکی ئەرتەشی کە هیچ بەرپرسیارتییەکی لە دەرەوەی خۆی نەبێت.

ئەو وەسفانەی فاشیستە گەورەکان بۆ ڕێبەری دادەنێن تا ڕادەیەک بێبایەخن چونکە بە پلەی یەکەم هەوڵدانێکن بۆ خۆنواندن. هێتلەر، لە *Mein Kampf* دا باس لە ڕێبەر دەکات و دەڵێت دەبێت ڕەوانبێژ بێت، ورووژێنەرێکی مەزن بێت، بەڵام زانینی بیردۆزەکیی ڕێبەر هێندە گرینگ نییە. ڕێبەر دەبێت ئاپۆرە جۆش بدات و زاڵیش بێت بەسەریاندا.

باوەڕی ڕێبەر - کەسایەتیی مەزن- کە مێژووی خۆی دروست دەکات، وەڵامێکی فاشیزمە بەرانبەر کۆیەکیی مارکسیزم. هێتلەر دەڵێت:

«جیاوازی فیکریی نێوان جیهانبینیی میللی و مارکسی ئەوەیە یەکەمیان نەک تەنیا سەنگی ڕەگەز بەڵکوو سەنگی کەسایەتیش ڕەچاو دەگرێت و ئەمەش دەکاتە شاکۆڵەکەی هەموو ساختارەکە و هۆکارێکی باربەر لە جیهانبینییەکەدا».

ئەفسانە

لە بەرهەمە بەرچاوەکانی فاشیزمدا، چەندین گۆشەنیگای سەربە هەلومەرجی سیاسی و ئابووری و جڤاکی خویا دەبن. بەڵام ئەو گۆشەنیگایانە تەنیا تا ڕادەیەک خەسڵەتەکانی فاشیزم دەنوێنن. فاشیستەکان مەبەستیان ئەوە نییە دیدی هۆشەکی بۆ جۆری گوزەرانی سیاسی هەڵنێن. ئەوان پەیامی خۆیان لە مەزنایەتیی ناهۆشەکیدا چڕ دەکەنەوە: فاشیستەکان پێیان وایە هاوکۆیی میلیی و گەلێر، بە چەمکی بیردۆزە نایەتە دامەزران، پێویستیان بە دیاردەی هەست بزوێن و هەڵمەتجۆشە. فاشیستەکان نکووڵی لە بوونی ڕاستیی بیردۆزەکی ناکەن، پێشیان وایە خۆیان خاوەنی چەندین ڕاستیی لەو بابەتەن. بەڵام پێیان وایە دنە دانی کردەوە دەبێتە یەکەم ئەرکی ڕاستی. ڕاستییەک تەنیا ببێتە جێی ڕامان، ئەمان لە ناخەوە ڕەتی دەکەنەوە.

ئەوجا ڕاستیش بەتەنیا بەش ناکات بۆ ئەوەی گەل بخرێتە بزاوتن، بەڵکوو دەبێت چەندین ئەفسانەشی بخرێنە پاڵ، ئەفسانە لە لایەن گەلی نەزانەوە بە ڕاست دادەنرێت و وزەی بزوێنەری هەیە. تەنیا ئەوانەی بەڕاستی ژێر

و پەندیارن ڕاستی و ئەفسانە جودا دەکەنەوە. بەڵام ئەوان ئەم ئەفسانە بەکەڵکانە ئاشکرا ناکەن چونکە گەر وەها بکەن سەرلەبەری گەل گۆج دەبێت.

زۆربەی باوەڕە گرینگ و سەسوورمێنەکانی فاشیزم، لە لایەن ڕێبەرانی بزووتنەوەکەوە بە ئەفسانە دادەنران. بە نۆرینی نازیستەکان، باوەڕی ڕەگەز پەیوەندییەکی ئازاد و بەرهەستی بە چەند بیردۆزەیەکی بایۆلۆژییەوە هەبوو. بەڵام لەوەدا چڕ کرابۆوە کە دەیگوت مارکسیزم و پارەکاریی مەزنی فرەمیللی چەکن بە دەست جوولەکایەتییەوە دژ بە ئاریگەل. ئالێرەدا گەوجی ئاشکرا دەبێت، نازیستە گەورەکان و بەر لە هەموانیش هێتلەر، گەر ئەم گریمانەیەیان بە گەوجی دانەنابێت ئەوا بە ئەفسانەیەکی پێویست و بەسوودیان داناوە. هێتلەر هەر زوو لە *Mein Kampf* دا نووسیویەتی:

«ئەوە بەشێکە لە بلیمەتیی ڕێبەری مەزن کە بتوانێت دوو دوژمنی تەواو دوور لە یەک کۆ بکاتەوە و وەهایان پێشان بدات سەربە یەکن، بۆ ئەوەی کەسانی ڕاڕا و لاواز بەوەی دوژمن لە لایەنی هەمەجۆرەوە هەیە، لە دۆزی خۆیان نەکەونە گومان».

بێگومان لە بۆچوونی وەهادا زۆر سەختە بزانین چی بە ڕاستییەکی دروست دانراوە و چی بە ئەفسانە. لە دونیای بیردا گەر ڕاستی هەردەم سەر بۆ کردەوە فروو بێنێت، سنووری نێوان ڕاستی و درۆ لێڵ و بێنرخ دەبێت.

سۆسیالیزم: بێرنشتاین، لێنین و ماو

سۆسیالیزمی سەدەی بیستەم

یەکێک لە ڕووداوە بنەڕەتییەکانی مێژووی بیری سیاسی لە سەدەی بیستەمدا، پەرەسەندنی فاشیزم و نازیزمە. یەکێکی دیکەیان پەرەسەندنی سۆسیالیزمە، واتە لەتبوونی بزاڤی سۆسیال دیمۆکراتە: لایەکی بژارخوازانە Revisionistic و لایەکی شۆڕشگێڕانە، ئەو دوو لایەنە هەر ئەوانەن ئەمڕۆ پێیان دەگوترێت سۆسیال دیمۆکرات و کۆمیونیزم. لە یەکەم بەشی ئەم باسەدا لەم کەرتبوونە دەدوێین.

ڕووداوێکی سێیەمی ئەم سەدەیە بریتییە لە گۆڕانکارییەکی کەمتر بەرچاوی بەڵام بەدەم کاتەوە پتر بنەڕەتیی وەها نەتوانین مێژووی بیری سیاسیی سەدەی بیستەم بنووسینەوە بێ ئەوەی باسی بیریارانی دەرەوەی دونیای فەرهەنگی ئەوروپا بکەین.

هەتا ئێرە باسمان لەو نەریتە کردووە کە لە زۆر ڕووەوە بە شێوەیەکی سەرسوڕهێنەر یەکگرە و بە ئەفلاتون و ئەریستۆ دەست پێ دەکات. هۆ زۆر بوون وەهامان لێ بکەن ڕوانگەیەکی بەرفرەوانتر هەڵبژێرین و بۆ نموونە نەریتی سیاسیی هیندستانی تیهەڵکێش بکەین، ئەو نەریتەی لە *Arthas'àtra* ی Kautilya دا گەیشتە ئەوپەڕی بەرزی و هەزار ساڵ لە پێش «میر» ی مەکیاڤێللییەوە بوو، بەڵام لە زۆر ڕووەوە هەڵکشاوتر و پێشکەوتووتر بوو. وەڵاتی چین شایەنی ئەوەیە مێژووی بیری سیاسیی سەربەخۆی هەبێت، نەک هەر لەبەر ئەوەی جۆرە بیرکردنەوەیەکی سیاسی- کارەکی هەیە و هەزاران ساڵە خزمەت دەکرێت، بەڵکوو هەر نەبێت لەبەر ئەوەی خاوەنی ڕیفۆرمکاری دلێری جڤاکیی وەک وانگ ئانشی Wang Anshi ی سەدەی یازدەیەمە، گەر بەراورد کرابا بە شۆڕشەکانی جووتیارانی ئەورووپای سەدەی شازدەیەم و هەڤدەیەم، کارێکی باشی لێ دەردەچوو. تایبەتمەندیی بیرە سیاسییەکانی کالڤین Calvin ئاشکراتر دەبوون گەر لە تەک ئەو بۆچوونەدا دانرابان کە — وەک ئیسلام دەڵێت - ڕاستەوخۆ دەوڵەت دەخاتە ژێر فەرمانی خوداوە.

بەر لە سەدەی بیستەم فرەواندنی پەلهاوێژانەی بابەت هەم خۆشامەدی لێ دەکرا و هەم هۆی ڕەوای دەبوو. بەڵام بەم شێوەیەی ئێرەش هەر دەکرێت، باس لە نەریتی ئەورووپی وەک گشتەیەک بکرێت، بەو بڕوایەی ئەم نەریتە پاشخانی فیکری سیاسیی ئێمە پێک دێنێت. لە سەدەی بیستەمدا وێنەکە تەواو دەگۆڕێت، ئەمڕۆ ناکۆکیی ئایدیۆلۆژیی وێکچوو لە هەموو دونیادا هەیە و کاریگەری گرینگ لە جیهانی سێیەمەوە ڕاستەوخۆ دەگاتە جیهانەکەی ئێمە، ئەو جیهانەی خۆمان پێی دەڵێن یەکەم. هۆی سەرپەڕی ئەم بڵاوبوونەوەیەی سیستەمی بیری سیاسیی ئەم سەردەمە بە هەموو جیهاندا ناگەڕێتەوە بۆ هێزی خودی بیرەکان. هەر وەک چۆن بازاڕی جیهانی و لەویشەوە سەمایەدارەتی و کۆمیونیزم بوونە سەروکارێکی جیهانی، ئایدیۆلۆژیش وەها بووە جیهانی.

هیچ تاکە سیاسەتمەدارێک نییە باشتر لە ماو زیدۆنگ Mao Zedong هێمای ئەم گۆڕانکارییە بێت. لە بەشی دووەمی ئەم باسەدا بە وردی لێی دەدوێن.

کاریگەریی مەزنی ماو لە سۆسیالیزم و کۆمۆنیزم، پاش سەرەتای هەفتاکان بە توندی سەرەولێژ بوو، هەم لە خودی وەڵاتی چین و هەم لە دونیاشدا. لە دەمەو بنەتای هەشتاکاندا، لە یەکیەتیی سۆڤیەت، میخائیل گۆرباچۆڤMikhail Gorbachev و پێرێسترۆیکا Perestrojka کەی خۆی بوونە تازەترین نوێنەری ئەو دونیایەی پێی دەگوتری دونیای سۆسیالیست. تەمەنی حوکومڕانیی گۆرباچۆڤ کورت بوو. گوتەکانی گۆرباچۆڤ دەربارەی سۆسیالیزمێکی کراوەتر و کەمتر سەنتەراڵ و پتر ڕووەو بازاڕ، جڤاکێکی سۆڤیەتی نوێکراوەی لێ نەزا وەک خۆی

بەتەما بوو. ئەو ئیمپراتۆرییە مەزنە لاوازتر و دواکەوتووتر دەرچوو لەوەی بۆ خۆی دەرکی کردبوو. هێزی هەڵوەشێن گورج بوون. پاش ئەوەی وەڵاتانی ڕۆژهەڵات و ناوەندی ئەورووپا لەساڵی 1989 وە و بە ڕەزامەندیی گۆرباچۆف خۆیان ڕاپسکان لە پەیوەستی ساڵانی ساڵی سۆڤیەتەوە، خودی یەکیەتیی سۆڤیەتیش خێرا هەڵوەشایەوە. لەگەڵ کۆتابوونی ساڵی 1991 دا چیرۆکی یەکیەتیی سۆڤیەتیش کۆتا بوو. چەند دەوڵەتی نوێ لە کەلاوەی ئیمپراتۆرییەکە پەیدا بوو، هەرە گەورەکەشیان ڕووسیایە کە بۆریس یەلتسین Boris Jeltsin ی کاتی خۆی ڕکابەری گۆرباچۆف بوو، بووە سەرۆکی.

بێرنشتاین و لێنین

سۆسیالیزمی سەدەی نۆزدەیەم تەواو دوور بوو لەوەی یەک گشتە بێت. مارکسیزم یەکێک بوو لە چەندین ڕێباز. لە ئەورووپادا پارتییە گەورەکانی سۆسیال دێمۆکرات لەسەر بەرنامەی مارکسیزم ڕێک کەوتبوون. لە ئینگلاند، سنووری نێوان لیبەرالیزمی ڕادیکاڵ و سۆسیالیزم بزێو بوو، کاریگەریی مارکسیزم سنووردار بوو، ئایدیۆلۆژە گرینگەکانی پارتی لەیبەر *Labour*، کە لە *Fabian Society* دا یەکیان گرتبوو، خۆیان هەم بە سۆسیالیست و هەم بە لیبەرالی تەواو ڕسکاو دادەنا.

حیزبە سۆسیال دێمۆکراتەکان مارکسی بوون- یان پاشان بوون بە مارکسی. ئەمەش مانای ئەوەیە شۆڕشگێڕ بوون. خەسڵەتی شۆڕشگێڕانەی مارکسیزم مانای ئەوە نییە مارکسیزم تێکبەربوونی خوێنینی پێ باشە، بەپێچەوانە، لە نۆڕینی مارکسیستە بەرچاوەکانەوە ئاشکراییە کە جڤاکی نوێ لەسەر بنەمای جڤاکی کۆن هەڵنانرێت. لە جڤاکی سەرمایەداریدا ناکۆکیی نێوان دوو چینی نوێ و پەرەسێنی سەرمایەدار و پرۆلیتاریا لە ئاستێکدایە چارە ناکرێت مەگەر بە گۆڕینی تەواوی هەلومەرجی سیاسی و ئابووری و جڤاکیی جڤاک.

شێوەی بیرکردنەوەی مارکسی چەند بە قووڵی کاری لە پارتە سۆسیال دێمۆکراتەکان کردووە، دۆزێکە مشتومڕی لەسەرە. لە هیچە نەبوو کە دەگوترا شۆڕشگێڕی مارکسیزم، بە نۆڕینی زۆر کەس، تەنیا پەردەیەک بوو لە پشتییەوە سیاسەتی کارەکیی جیاواز دەبرا بەڕێوە. بەڵام ئەو ناکۆکییە توندەی نێوان لایەنگرانی شۆڕش و بژارخوازان، لە سەرەتادا لە نێو پارتی سۆسیال دێمۆکراتی ئەڵمانیا و پاشان هی ڕووسیا، پێشانی دەدا مارکسیزم بە فرەوانی کاری لێ کردبوون.

بژارەتی Revisionism یش خۆی بە مارکسی دەزانی - نوێنەرانی بژارەتی دەیانویست مارکسیزمی ڕەسەن بژار بکەن. دەیانویست بە شێوەیەکی وەهای بگۆڕن بگونجێت لەگەڵ ئەو فراژووتنە سیاسی و جڤاکییەی ساڵانی دەوروبەری ئەم سەرەسەدەیە هاتە کایەوە. یەکێک لە گۆڕانکارییە مەزنەکان ئەوە بوو پشت بکرێتە پەیامی شۆڕشگێڕیی مارکسیزم و ئەو بڕوایەی بخرێتە جێ کە دەڵێت بە ڕیفۆرم Reform ی لەسەرەخۆ دەگەینە جڤاکی سۆسیالیستانە. لەبەر ئەوەشە زۆر جار بە بژارخواز دەگوترێت ڕیفۆرمیست Reformist. (دەبێت ئەوەشمان لەبیر بێت کە ڕیفۆرمیزم Reformism چەمکێکی بەرفرەوانترە لە چەمکی بژارەتی، تەنانەت لیبەڕال و سۆسیالیستی نامارکسیش هەیە خۆ دەدەنە پاڵ ڕیفۆرمیزم).

بژارخوازی پێشەنگ لە ئەڵمانیا، ئەدوارد بێرنشتاین Eduard Bernstein (1850-1932) بوو. لە سەرەتادا بێرنشتاین خۆی دابووە پاڵ مارکسیزم و چەند ساڵێکیش تا ڕادەیەک لە ئەنگیلزەوە نێزیک بوو. بەڵام *Fabian Society* ی ئینگلیزی کاری تێکردبوو، لە دوا ساڵی سەدەی نۆزدەیەمدا خۆی وەک ڕێبەرێکی بژارەتی هێنایە پێش - یەکێک لە بەرهەمەکانی ئەم کتێبەیە: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie (1899))*.

ڕێبەری سۆسیال دیمۆکراتی ئەڵمانیا، August Bebel (1840-1913) و خەڵکی دیکەش بەرەنگاری بێرنشتاین بوونەوە. گفتوگۆی ئەم بوارە پتر لە دە ساڵ بەردەوام بوو پێی دەگوترا «گفتوگۆی بێرنشتاین». بەڵام ناکۆکیی نێوان شۆڕشگێڕان و بژارخوازان تەنیا دیاردەیەکی ئەڵمانی نەبوو. لە نێو پارتی سۆسیال دیمۆکراتی ڕووسیشدا دووبەرەکیی لەو بابەتە و قووڵتریش لە نێوان بۆلشەڤیک (نوێنەری زۆرینە)ی شۆڕشگێڕ و مەنشەڤیک (نوێنەری کەمینە) پەیدا بوو.

لێنین Vladimir Iljitj Lenin (1870-1924) گەورەترین نوێنەری مارکسیزمی شۆڕشگێڕ، ڕێبەرایەتی بۆلشەڤیکی دەکرد. شۆڕشی ئوکتۆبەری 1917، بە ڕێبەرایەتیی بۆلشەڤیک، نێونەتەوایەتیی کۆمیونیستانە هەڵنرا. بەوەش دووبەرەکی ڕێگەی گەڕانەوەی نەما: لایەکی سۆسیال دیمۆکراتی کۆن بوو بە سۆسیال دیمۆکراتی بژارخواز و ڕیفۆرمیست و لایەکی دیکەش بوو بە کۆمیونیزمی شۆڕشگێڕ. ئەو بژارکردنەی مارکسیزم کە بێرنشتاین و هاوبیرانی نوێنەرایەتییان دەکرد بژارێکی قووڵ بوو، بیردۆزەی ئابووری و سیاسی و جڤاکناسیشی دەگرتەوە.

بژارخوازان داوایان دەکرد بیردۆزەی ئابووریی مارکس، بەو شێوەیەی لە «سەرمایە» دا باس کراوە، دەبێت هەم بنەماکانی، یان دەستکاری بکرێن یان هەر نەبێت لایەنی دیکەیان بخرێتە سەر، هەم ئەو ئاکامگیرییەی بواری فراژووتنی سەرمایەدارەتی دەبێت بنەڕەتانە گۆڕانکاری تێدا بکرێت.

مارکس لایەنگری دیمانیەکی ئۆبژەکتیف Objective ی بەها بوو: گۆڕینەوەی شتومەک پەیوەستی ئەو کاتەیە کە لە دروستکردنی ئەو کاڵایە (واتە ئەو بابەت Object ـە) دا خەرج کراوە. بێرنشتاین، لەسەر ڕێی Fabian Society، پێی وابوو بەهای ئابووری دەکرێت، و بگرە چاکتریش دەکرێت، بە بیردۆزەیەکی نوێ، بیردۆزەی «لێواری سوود»، ڕوون بکرێتەوە. ئەم بیردۆزەیە سۆبژەکتیف Subjective بوو: بەهای شتومەک لە ئەنجامدا، لە لایەن پێویستی و داواکردنەوە (واتە زات Subject ەوە) دیاری دەکرێت. جگە لە ئەنجامی سەربە بیردۆزە- ئابووری، جیاوازییەکی ئایدیۆلۆژیش لە نێوان بیردۆزەی بەهای ئۆبژەکتیف و سۆبژەکتیڤدا هەبوو. لە یەکەمیاندا سەرنج ڕووی لە دەستووری ئۆبژەکتیڤی ئابوورییە و لە چینەکانی جڤاکە، لە دووەمیاندا سەرنج ڕووی لە سۆبژە (زات) و خواستەکانیانە. بیردۆزەی «لێواری سوود»، لەگەڵ تاکگەرایی و باوەڕهێنان بە هەڵکردنێکی هاوئاهەنگ جینەکانی جڤاک، ئاسانتر ڕێک دەکەوێت.

بەڵام گرینگترین بژارکردنی بیردۆزەی ئابووریی مارکسی لە بواری سەربە فراژووتنی سەرمایەداریدایە. بێرنشتاین و بژارخوازانی دیکە دەیانگوت فراژووتن لە وەڵاتانی سەرمایەداری، لە دەمەو بنەتای سەدەی نۆزدەیەمدا پێشانی دا کە ئاکامگیرییەکانی مارکس هەڵەن، یان هەر نەبێت زێدەڕۆییان تێدایە. یەکەم خاڵ ئەوەیە چڕبوونەوەی سەرمایە هێندە خێرا نەبوو وەک مارکس پێشبینی دەکرد. چەندین سەرمایەی بچووکتری نوێ پەیدا بوون. خاڵی دووەم ئەوەیە ناوتوێژی نێوان کرێکار و سەمایەداران لە نێو نەچوو، بەپێچەوانە، چ لە

ڕووی ژمارەوە و چ لە ڕووی دەوڵەمەندییەوە هەڵکشا. خاڵی سێیەمیش دانەکەوتنی ئاستی ئابووریی چینی کرێکارە و بگرە بەرزبوونەوەیەتی.

گەر وەها بێت دەبێت لایەنی جڤاکناسیش لە بیردۆزەی مارکسیدا بێتە گۆڕین. ئەو باوەڕەی دەڵێت ململانێی چینایەتی هەتا بێت توندتر دەبێت، لەوە نەدەچوو ڕاست بێت. ئەگەرچی هەلومەرجی چینی کرێکار یەکجار خراپە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەرەو باشتر چووە. هەڵکشانی ئابووری دەشێت خێری هەموو چینەکانی تێدا بێت. لەوە ناچێت فراژووتنەکە ڕووی لە سیستەمێکی دووچین بێت بە پێچەوانە ڕووی لە فرەچینییەکی زەنگینترە.

تێبینیی ئەزموونگەرانەی بێرنشتاین بەگشتی دروست بوون. فراژووتن، لە وەڵاتانی پێشەنگی پیشەسازی، لە دەوروبەری ئەم سەرەسەدەیەدا تا ڕادەیەک خێرا و هێمن بوو. بەڵام ئاکامگیرییەکانی دەشێت بەرگومان بن. بە پلەی یەکەم لێنین سەرلەبەری بژارکردنی بیردۆزەی ئابووری و جڤاکناسیی مارکسیانە ڕەت دەکاتەوە.

بەگشتی لێنین پێی وا بوو، بژارەتی بەرهەمێکی ئەو فراژووتنە تا ڕادەیەک ئاشتیخوازانەیە کە ماوەی نێوان ساڵەکانی 1870 و ساڵانی بەر لە شەڕی جیهانی یەکەم مەودای هەبوو. جەختی لەسەر بەرتەسکیی ڕوانگەی بژارخوازان دەکرد، ئەمانە چاویان تەنیا لە ماوەیەکی کەمخایەنی فراژووتنی چەند دەوڵەتێکی پیشەسازە.

لێنین دەیگوت سەرمایەدارەتی هێشتا زۆری ماوە بگاتە دۆخی خڵەفان و بزاڤی کرێکاران لەسەرەخۆ و بە هێمنی جێیێی بۆش بکەن، بەپێچەوانە سەرمایەدارەتی گەیشتۆتە بەرزترین ئاست- ئاستی ئیمپێریالیستی. لەم ئاستی ئیمپێریالیستییەدا هەموو دونیا ڕاپێچی دونیای سەرمایەداری کراوە. وەڵات و ناوچەی دەرەوەی وەڵاتانی پیشەسازیی بەرز بوون بە ڕەخسێنی کەرەستەی خاو و بە یارمەتی ئەوان سەرمایە توانی تا ڕادەیەک هەڵکشێت، ئەمەش بۆ بەردەوامبوونی سەرمایە کارێکی پێویست بوو. تەنانەت زاڵبوونی سەرمایەدارەتی بەسەر سەختانگە ئابوورییەکاندا هەر دەگەڕێتەوە بۆ ناردنی ئەو زێدەبەرهەمەی هۆکاری سەختانگ بوون، بۆ ناوچە دوورە کەمگەشاوەکانی ئەو ئیمپێراتۆرییە ئابوورییە. کەواتە سیستەمی ئیمپێریالیستی ڕێگەی نەدا ڕەوتەکە بگاتە وێستگەیەکی شۆڕشگێرانەی وەها کرێکاران تێیدا بتوانن دەسەڵات بگرنە دەست. بیردۆزەی ئیمپێریالیزمی لێنین، لە چەندین گوتەی مارکس و ئەنگیلزەوە پشتیوانی لێ دەکرێت. لە یەکەم دەساڵی سەدەی بیستەمدا گفتوگۆ لەسەر هۆ و نرخی ئیمپێریالیزم یەکجار گەرم بوو J. A. Hobson (1848-1950)، ئابووریناسێکی لیبەراڵی ئەنگیلز بوو، کتێبێکی بە ناو «ئیمپیریالیزم» *Imperialism (1902)* دانا. ئەم کتێبە تا ڕادەیەک بایەخدار بوو بۆ لێنین. هۆبسۆن لە دەراوێکی لیبەراڵانەی گشتییەوە بەرپەرچی ئەو باوەڕانە دەداتەوە کە دەڵێن گەشەندی گەلی ئینگلیز، بە دادۆشینی کۆلۆنی و ناوچەکانی سەرانسەری دونیا، پەیدا دەبی. هۆپسۆن پتر لەخەمی ئابووریی نیشتیمانەکەی خۆیدا بوو نەک لە خەمی ئەو مەینەتییەی ئیمپێریالیستەکان دەیان هێنا بەسەر خەڵکی وەڵاتاندا. هۆپسۆن دەڵێت:»ئیمپێریالیزم بەرهەمی ئابوورییەکی چەوتە». «"ڕیفۆرمی جڤاکی" ئەوەی ئاستی بەرهەمبەری ‹ئیستهلاک› ی کەسەکی و گشتیی میللەت بەرز بکرێتەوە بۆ ئەوەی میللەت بەو شێوەیە بگاتە بەرزترین ئاستی بەرهەمهێنان». کەواتە هۆپسۆن پێی وایە ڕیفۆرمی جڤاکی، دانیشتوانی وەڵات دەکاتە بەرهەمبەرێکی باشتر و بەو جۆرەش بەهەمهێنان زیاد دەکرێت. کۆلۆنی، کە ئیمێریالیستەکان پروپاگەندەی بۆ دەکەن، دەبنە هۆی دەوڵەمەندبوونی تەنیا چەند سەرمایەدارێکی ژمارە کەم.

لێنین دەڵێت، هیچ ڕیفۆرمێکی جڤاکی ناتوانی جێی ئیمپێریالیزم بگرێتەوە، ئیمپێریالیزم پێویستە بۆ پەل هاویشتنی سەرمایە. لە سایەی ئیمپێریالیزمدا، خەڵکی ئەم دونیایە زیاتر و زیاتر دەبنە پرۆلیتار و دەچنە خزمەتی

سەرمایەوە. لە ژێر سایەی ئیمپێریالیزمدا پەیوەندیی نێوان سەرمایە و دەوڵەت دەگۆڕدرێت. سەرمایە ئەو دەوڵەتەی چنگ دەکەوێت پێویستیەتی، دەوڵەت دەستاوێژی دەسەڵات دەخاتە خزمەت سەرمایەوە. بەوەش ڕکابەریی لەسەر بازاڕ دەکەوێتە نێوان میللەتی پیشەسازەوە. لێنین شەڕی جیهانیی یەکەم بە ئەنجامێکی ئەو ململانێ پەرەسێنەی نێوان میللەتە سەرمایەدارەکان دەزانێت. ڕکابەریی سەرمایەی جودا بووەتە ڕکابەریی دەوڵەتی جودا.

لێنین یەکڕەوانە لە ڕوانگەیەکی جیهانییەوە دەڕوانێتە فراژووتنی ئابووری و جڤاکی و لەوانیشەوە فراژووتنی سیاسیش. سەرمایەدارەتی لە ئاستی هەرە بەرزیدا بووەتە دیاردەیەکی جیهانی. خەباتی نێوان سەرمایە و کار دۆزێک نییە تەنیا گرێدراوی دەوڵەتانی پیشەساز بێت.

شابەرهەمی لێنین دەربارەی ئیمپێریالیزم کتێبێکە بە ناوی «ئیمپێریالیزم بەرزترین ئاستی سەرمایەدارەتییە» و لە 1916 لە ڕۆژگاری گرگرتووی شەڕی جیهانییەکەمدا نووسیویەتی. ئەو دەمەش پازدە ساڵ زیاتر بوو ململانێی لەگەڵ بژارخوازاندا بەردەوام بوو.

بەرانبەر گوتەکانی بژار خوازان، لێنین دەڵێت، گەر لە چەند وەڵاتێکی سەرمایەداریدا کرێکاران باریان سووکتر بووبێت ئەوا دۆزێکی کاتەکییە و بەر لە هەر شتێک بۆ خامۆشکردنی پشکۆی شۆڕشگێڕانەی کرێکارانە و بۆ ئەوەیە کرێکاران بکرێنە هۆگری دەوڵەتی سەرمایەدار. لێنین دەڵێت جۆرە کرێکارێکی ئەریستۆکرات خەریکە پەیدا دەبێت، واتە جۆرە کرێکارانێک کە لە ڕێی مووچە و دەستکەوتی دیکەوە پتر هۆگری بۆرژوای وەڵاتەکەی خۆیانن نەک پرۆلیتاریای فرەمیللی. ئەم دەستەیە داوای ڕێبەرایەتی هەموو پرۆلیتاریا دەکەن و هەڵبەتە بۆرژوا و بەدوا ئەوانیشەوە بنگەی دەوڵەتی میللییش پشتیان دەگرن. ئایدیۆلۆژیی خۆڕسکی ئەمانە، سۆسیال دیموکراتیی بژارخوازانەیە.

لێنین، لە فراژووتنی ڕۆژگاری شەڕی جیهانیی یەکەمدا، بەڵگەیەک بۆ گریمانەکەی خۆی دەهێنێتەوە:

پارتە سۆسیال دیموکراتەکان - وێڕای هەموو بیروڕای و پەیمانێک - گەر ڕاستەوخۆ پشتگری شەڕەکە نەبووبن ئەوا نۆرەیەکی پاسیڤانەیان هەبووە. لێنین لە بەرهەمە گرینگەکەیدا «دەوڵەت و شۆڕش» - ساڵی 1917 پاش ڕمانی تسارفەرمانیی ڕووسیا و بەر لەوەی بۆلشەڤیک دەسەڵات بگرنە دەست، نووسیویەتی - دەڵێت، بژارەتی ئێستا بووەتە شۆڤینیزمی جڤاکی Social Chauvinism. شۆڤینیزمی جڤاکی «بە گوتار جڤاکییە و بە ڕەفتار شۆڤینیزمە». شۆڤینیزمی جڤاکی نیشانەیە بۆ «خۆگونجاندنی نزم و نۆکەرانەی ڕێبەرە سۆسیالیستەکان نەک تەنیا لە گەڵ بەرژەوەندی بۆرژوای میللەتەکەی "خۆیان" بگرە لەگەڵ بەرژەوەندی دەوڵەتەکەی "خۆشیان" دا».

بژارکردنی مارکسیزم لە لایەن بژار خوازانەوە تەنیا بیردۆزەی ئابووری و جڤاکی نەگرتبۆوە بەڵکوو بیردۆزەی سیاسیش، بگرە بە پلەی یەکەم ئەمیانی، گرتبۆوە. بژارخوازان بە پێشەنگیی بێرنشتاین، پێیان وا بوو، گەر فراژووتنی ئابووری ڕووەو مۆنۆپۆلی سەرمایەدارەتی و نابووتکردنی تەواوی چینی کرێکار و لە ئەنجامیشدا سەختانگی هەژەندانەی ئابووری نەچێت، دەبێت بزاڤی کرێکاران هەموو چالاکیی خۆیان بگۆڕن. لە بری ئەوەی چارەسەری نێزیک تەنیا بە خۆ ئامادەکردنێک بۆ ڕۆژی لەیەک دانی مەزن دابنرێت، دەبێت ئەم خەباتە سنووردراوەی دژ بە جڤاکی سەرمایەداری و بۆرژوا ببێتە هەنگاوی سەرەکی. بێرنشتاین شاعیراسا دەڵێت،

بزاڤەکە خۆی هەموو شتێکە نەک ئامانج. بزاڤەکە و فراژووتنی هەنگاو بە هەنگاو، نابێت کرنوو بۆ ئامانجی دوور بەرێت.

بەم جۆرە، ئەو شێوازانەی چالاکی و خەباتەی جاران بە پێویست دەزانران بۆ ئامادەکردنی چینی کرێکار بۆ شۆڕشی مەزن، دەبێت ببنە شێوازی سەرلەبەری چالاکیی چینی کرێکار. هەڵبەتە ئەم گوتانە ئەو خەباتە سەندیکاگەرییەش دەگرێتەوە کە لە پێناوی مووچە و دەستکەوتی دیکەدایە. بە دیدی بێرنشتاین ئەم خەباتە هەتا ئێستا ئەنجامێکی باشی هەبووە و دەبێت دەرفەتی ماددیی چینی کرێکار بە ڕۆشن دابنرێن. بەشداریکردنی پارتە سۆسیال دیمۆکراتەکان لە هەڵبژاردندا لایەنێکی بەرچاوی ئەم بیرەیە. بە نۆڕینی ئەنگیلز، هەڵبژاردن و کاری پەرلەمانی سەنگێکی ڕاستەوخۆی هەبوو بۆ پێوانی «ڕەسینی چینی کرێکار». بەڵام گەر سەنگێکیان لە پرۆسەی گۆڕانکاریی شۆڕشگێڕانەدا هەبێت ئەوا دۆزێکی بەرگومانە. بەڵام بێرنشتاین دەیگوت، ئەگەر سۆسیال دیمۆکرات لە پەرلەماندا زۆرینە وەدەست بێنن، ئەوا دەتوانن سیاسەتێکی ڕیفۆرمیستانە بسەپێنن و بەو جۆرە جێپێی سەرمایەدارەتی و بنگەکانی بۆرژوا بلەرزێنن و لە ئەنجامدا لەناویان بەرن. کەواتە ئامانجەکە بەلای بێرنشتاینەوە هێندە ناگرینگ نەبووە. دەبێت ئەوەشمان لەبیر بێت کە بژارخوازانی زوو، بەپێچەوانەی بەشێکی زۆری سۆسیال دیمۆکراتی درەنگتر، بەهیچ جۆرێک لایەنگری بیرۆکەی ئابووری تێکەڵ نەبوون، کە داوا دەکات سەرمایە و جڤاک هاوپشک، یان نێزیکە هاوپشک بن.

بێرنشتاین و کەسانی دیکەش دەیانگوت ئەگەر مافی دەنگ دانی گشتی بسەپێنرێت، چینی کرێکار بە هۆی ژمارە زۆرییەوە، لە پەرلەماندا خێرا زۆرینە وەدەست دێنێت. لەبەر ئەوە بژارخوازان لە زۆر وەڵاتدا - بۆ نموونە سوێد- بوونە هاوکاری لیبەرالەکان، چونکە ئەمانیش داوای مافی گشتی و یەکسانیی دەنگ دانیان دەکرد. بەڵام هۆی هاوکارییەکە تەنیا تاکتیکی نەبوو. مەودای نێوان بژارخوازان و پەیڕەوانی لیبەرالیزمی جڤاکی هێندە فرەوان نەبوو. ئامانجیان جیاواز بوو بەڵام هەردوو لا بڕوایان بە یەک جۆر دەستاوێژ هەبوو، ئەوجا ئەگەر بزاڤەکە لە ئامانج گرینگتر بێت ئەوا هاوکاری ئاسانە.

بەو جۆرە سۆسیال دیمۆکراتی بژارخواز لە دۆزی بڕوا هێنان بە دیمۆکراتیی ڕۆژاوایانە بوونە هاوبیری لیبەرالە ڕادیکالەکان.

بەوەش دەبێت نۆڕینە مارکسییەکەی جاران دەربارەی پەیوەندیی دەوڵەت بە ژێرخانی ئابووری و جڤاکییەوە لە بنەڕەتەوە بگۆڕدرێت. بە نۆڕینی مارکس و ئەنگیلز دەوڵەت هەردەم ئامرازێکە بە دەست چینی دەسترۆوە. لەبەر ئەوە هەتا سەرمایەدارەتی بمێنێت ئەرکی دەوڵەت دەبێت خزمەتکردن و پاراستنی پێگەی بۆرژوا بێت.

بەڵام لە بۆچوونی بژارخوازاندا، هەر نەبێت پەرلەمان جۆرە بێلایەنییەکی پەیدا کرد، چونکە ئەو ڕێبازە سیاسییەی لە پەرلەماندا زۆرینەی هەبێت، ئەو دەسەڵاتەی دەکەوێتە دەست کە بە فەرمی دراوە بە پەرلەمان. کەواتە دەشێت هەموو جڤاک لە پەرلەمانەوە بگۆڕدرێت. ئەگەر سۆسیال دیمۆکرات زۆرینەی دەنگی لە پشت بایە، دەکرا بە خەباتێکی تەواو گونجاو لەگەڵ دەستوورە باوەکانی گەمەی سیاسیدا، سەرمایەدارەتی بشکێنێت - وێڕای توانای مەزنی ئابووریی ئەمیان.

«دەوڵەت و شۆڕش» ی لینین مامەڵەتێکی توند و تیژە بەرانبەر ئەم نۆڕینە. دیمۆکراتیی ڕۆژاوا، دیمۆکراتییەکی ڕۆژاوایانەیە. دیمۆکراتی «باشترین سەرپۆشی سیاسییە بۆ سەرمایەدارەتی» و دەسەڵاتی سەرمایەدارەتی بە

شێوەیەکی وەها پتەو دەکات «نە گۆڕینی مرۆڤ، نە بنگە، نە حیزب... ئەم دەسەڵاتە ناهەژێنێ». لەبەر ئەوە تەنیا یەک ڕێگە هەیە بۆ نەهێشتنی سەردارەتیی سەرمایە و چەوساندنەوەی چینایەتی و دامزین: ئەویش دیکتاتۆرییەتیی پرۆلیتاریایە، کە بە چوستی دەرفەتی باڵادەستیی لە چینە دەستڕۆکانی پێشووتر دەستێنێت. ئەوجا ڕێگە ئاواڵە دەبێت بەرەو جڤاکێکی کۆمیونیستانەی بێچین. لەم بارەوە لێنین دەڵێت: «لە جڤاکی کۆمیونیستانەدا، کاتێک بەرگری سەرمایەدارەتی بە جارێک دەشکێت، کاتێک سەرمایەداران نامێنن، کاتێک چین نامێنێت (واتە کاتێک لە پەیوەندیی ئەندامانی جڤاک بە دەستاوێژی بەرهەمهێنانی جڤاکییەوە، هیچ جۆرە جیاوازییەک لە نێوان ئەندامانی جڤاکدا نامێنێت) - ئەوجا دەوڵەت بوونی نامێنێت و دەشێت باس لە ئازادی بکرێت. ئەو دەمە دیمۆکراتییەکی تەواو ڕسکاو و ڕاستینەی بێ هیچ جۆرە ڕیزپەڕییەک، دێتە کایەوە».

کەواتە ئامانجی دەمودەستی بزاڤی کرێکاران شۆڕشە. باوەڕی لێنین دەربارەی سازمانی پارتی شۆڕشگێڕ جیاوازە لەوی مارکس و ئەنگیلز. بە نۆڕینی لێنین حیزب دەبێت بەرلەشکر و پێشڕەو *Avant-Garde* ی پرۆلیتاریا بێت، واتە حیزب سەرلەبەری پرۆلیتاریا کۆ ناکاتەوە بەڵکوو دەبێتە نوێنەری بەرژەوەندی پرۆلیتاریا. حیزب دەبێت شۆڕشکە ساز بکات و بەڕێوەی ببات. گرینگیشە ئەندامانی حیزب خۆیان دوور ڕاگرن لەو نرخاندنانەی نێو جڤاکی دامەزراو، دەنا ناتوانن بنگەیەکی دەوڵەتیی نوێ دامەزرێنن و ناتوانن بناخەی جڤاکی بێچین داڕێژن.

ئەم بیردۆزەی «پارتی» ـیەی لێنین بوو بە ناوەڕۆکی ئەوەی پاش مردنی خۆی لێ نرا لێنینیزم Leninism یان مارکسیزم- لێنینیزم Marxism-Leninism. ڕاستە شۆڕش و ڕزگارکردنی چینی چەوساوە کاری خودی چینەکانن، بەڵام پارتی کۆمیونیست لەسەر داخوازیی چینی کرێکاران خەبات دەکات، چونکە پارتەکە خاوەن بیردۆزە و بەرنامەی کارە. بە نۆڕینی لێنین، بیردۆزەکە - بیردۆزەی مارکسیزم - شتێک نییە لە خۆوە لە بەسەرهاتی چەوساندنەوە و بێدادییەوە دەمودەست بڕسکێت. لەم بەسەرهاتانە تەنیا ئەوە شین دەبێت کە لێنین پێی دەڵێت هۆشیاریی سەندیکاگەری، یان باوەڕ هێنان بەوەی یەکگرتنی سازدراو و هاوکاری پێویستە بۆ هەلومەرجی کار. بیردۆزەی جڤاکی بە بیردۆزەی سیاسیشەوە، لە بنەڕەتدا کاری بیرکارانی وەک مارکس و ئەنگیلزە. ئەوجا پارتی تۆکمە، لە ڕووی بیردۆزەکییەوە ئاگا و لە ڕووی کارەکییەوە هەردەم ئامادە، دەتوانێت بزاڤێک ساز بدات ڕووەو جڤاکی بێچین. لە هەمان کاتیشدا پارتی بە داخوازیی چینی کرێکار دەخەبتێت.

ئەم نۆڕینەی لێنین زۆر جار بە نیشانەی دەستبژێرەتی (ئەلیتیزم) Elitism دانراوە. پارتی دەستەیەکی هەڵبژاردەیە، دەستبژێرە و ئاپۆرەی خەڵک ناتوانن بەبێ ئەوان کاری خۆیان جێبەبێ بکەن. تەنانەت خودی لۆژیکی بیردۆزەی پارتی بە ئاسانی دەبێتە هۆکار بۆ ئەوەی تەنیا ڕێبەرایەتی پارتەکە - نەک هەموو حیزبەکە - ببێتە دەستبژێری بەڕێوەبەر و سەرمافی ئەوەی ببێ بە ناوی چینی کرێکارەوە بدوێت، لە ئەنجامیشدا تەنیا یەک ڕێبەری تاک دەبێتە نوێنەری هەموو پارتەکە. بەو جۆرە بیردۆزەی پارتیی لێنین، بە شێوەیەکی تیان دەشیا لە یەکیەتیی سۆڤیەتدا ببێتە دروستاندنێک بۆ تاکفەرمانیی ستالین Stalin لە دەمەو کۆتابوونی بیستەکانەوە هەتا مردنی لە 1953 دا.

گەر بگەڕێینەوە سەر گوتەکانی خودی لێنین ئەوا بەڵگە بۆ نۆڕینی هەمەجۆر لە ماوەی جۆراوجۆردا هەیە. لێنین تەنیا داوای مەزنایەتیی پارتی ناکات بەڵکوو دەشڵێت: «هەموو دەسەڵات بۆ سۆڤیەتەکانە». سۆڤیەت ئەو کۆڕانەیە شۆڕشگێڕان لە کارگە و لە نێو ئەرتەشدا پێکیان هێنابوو. دەسەڵات دان بە سۆڤیەتەکان مانای ڕێبەرایەتییەکی گەلێری یەکجاری بەرفرەوانە. بەم بۆچوونە بێت، گەلی کارا بۆخۆی حوکم دەکات.

له لایەکی دیکەوە، لێنین جەخت لەسەر ئەرکی ڕێبەرایەتیی حیزب دەکات و تەنانەت سووریشە لەسەر ئەوەی لە نێو حیزبدا بەهیچ جۆرێک نابێت باڵ پەیدا بێت. کەواتە حیزب دەبێت خۆی وەک یەک یەکە بنوێنێت. لێنین جۆرە هاوئاهەنگییەکی بنەڕەتی لە نیوان حیزب و خەڵکی کارای نێو سۆڤیەتەکانی بە مەرج گرتووە. حیزب فراژووتنی مێژووکرد دەرک دەکات و دەزانێت چی گرینگە بکرێت. بەڵام گەلە خودی ئەو هێزە پاڵنەرەی فراژووتن. حیزب خاوەنی بیردۆزەیە، گەل خاوەنی کردەوەی زیندووە. یەکێک لە گوتە ناودارەکانی لێنین دەڵێت، بیردۆزە بێ پراکتیک نابێت و پراکتیک بێ بیردۆزە نابێت.

لێنین ئەم بۆچوونانەی خۆی لە بنەمای سەنترالیزمی دیمۆکراتیانە *Democratic Centralism* دا کۆ دەکاتەوە. ئەم بنەمایەی لە سەرەتادا بۆ حیزب تەرخان کردبوو، پاشان پەرەی پێدا و کردیە بنەمایەک بۆ سازدانی دەسەڵاتی دەوڵەت و گوزەرانی ئابووری. گەر بە ئاسانی لێی بدوێین دەکاتەوە ئەوەی سەرۆکایەتی حیزب هەردەم بەرپرسە بەرانبەر هەموو حیزبەکە و سەرۆکایەتیی دەوڵەتیش بەرانبەر هەموو گەل. سەربەخۆیی کۆمیون (ناوچە) نۆرەیەکی گرینگی لە ڕێک خستنی دەوڵەتدا هەیە: کۆمۆنەی پاریسی 1871، بەو جۆرەی مارکس لێی تێگەیشتبوو، لای لێنین بووبوو بە نموونە. هیچ کەمینەیەک نابێت بەزۆر بخرێتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەوە. هاوکات دەبێت بنەماکانی سەنترالیزم چەسپاو بن. پێشەکی بڕیار دەدرێت و پاشان ڕای گەل بە وردی وەردەگیرێت. بڕیار کە دەرچوو بێ دوودڵی جێبەجێ دەکرێن. وێڕای ئازادی و هەمەلایەنی دەبێت هەموو سازمانێک - دەوڵەت بێ یان حیزب، سەندیکا بێ یان کۆمپانیا - نێوەندێکی چەسپاوی هەبێت.

لایەنێکی دیکەی ئەم بۆچوونە ئەوەیە لێنین دیمۆکراتی بە دەستاوێژ دادەنێت نەک بە ئامانج. بەلای لێنینەوە، دەسڕۆیی ئاسایی خەڵک لە بڕیارداندا نابێتە هۆکارێکی بنەڕەتی بۆ ئارامی و پێشکەوتن و بەهرەمەندبوونی ئەو خەڵکە. سەنترالیزمی دیمۆکراتیانە خزمەتی تاکە ئامانجی مەزن دەکات ئەویش دەرفەتسازییە بەرەو جڤاکی بێچین، ئەو جڤاکەی لێنین ناوی ناوە کۆمیونیستانە.

لە سەنترالیزمی دیمۆکراتیانەدا گرژی لە نێوان خاڵی دیمۆکراتی و خاڵی نێوەندا هەیە. لێنین تەواو لەم گرژییە ئاگادارە و بە نموونەیەکی دیالەکتیکی دەزانێت کە بە نۆرینی خۆی ناوەڕۆکی مارکسیزمە.

لێنین جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە مرۆڤ لە ڕۆژگاری مێژووکردی جۆراجۆردا، هەلومەرجی جیاوازی هەیە. شۆڕش ڕۆژگاری خەباتی بێبزەی چینایەتییە: ڕۆژگارێکە دژە شۆڕش Contra Revolution هەردەم هەڕەشە دەکات. لە نێو شۆڕشگێڕاندا ئارەزووی، هەم ڕووەو ڕادەیکالیزمی زێدەڕۆ و هەم ڕووەو خۆ گونجاندن، بە تینە. لەبەر ئەوە یەکترگرتن و یەکبوون پێویستە. لێنین پێشی وەهایە ئەم ڕۆژگارە کەمخایەنە. شۆڕشی ڕووسی هەفت ساڵی بەسەردا تێنەپەڕی، لێنین مرد، بەڵام بەلایەوە سەیر بوو دیکتاتۆرییەتی پرۆلیتاریا لەو ماوەیەدا هەر بەردەوام ما. جگە لەوە فراژووتنی دەوڵەتیش چەوتە حیسابی زۆری تێدابوو بۆ ئەو. توندیی بەرگریی ناوخۆ، دەست تێوەردان و پەیوەندیبڕینی دەوڵەتانی سەرمایەدار بەلای لێنینەوە سەیر نەبوون، بەڵکە بەردەوامبوونی بیرۆکراتیی دەوڵەتی و مەیلی خۆگۆڕین و تەنانەت تەشەنەکردنیشی لە نێوان پارتی کۆمیونیستدا سەیر بوون. لێنین ئەو بنگە دەوڵەتییەی بۆلشەڤیکەکان لە 1917 دا گرتیان، بە ئامرازێکی ڕووت، بە «مەکینە» یەکی دادەنا، دەسەڵاتدارانی نوێ بتوانن بۆ مەبەستی خۆیان بەکاری بهێنن. بەڵام ئەم مەکینەیە خۆی لە خۆیدا شت بوو، مەرجی خۆی هەبوو، بەرژەوەندی خۆی هەبوو.

لێنین فریا نەکەوت هێندە بژی نۆڕینێکی سەرلەبەر دەربارەی بیرۆکراتاندن داڕێژێت. پاش مردنی خۆی، لە ماوەی ڕژێمی ستالیندا، بیرۆکراتی تەواو گەشەی کرد.

مارکسیزمی شۆڕشگێڕی سەربە ڕێبازی لێنین لە 1917 لە ڕووسیادا شۆڕشی هەڵگیرسان و سەرکەوت و ڕێک پاش ئەوەش پەرەی سەند و بووە بزاڤێک سەرانسەری، جیهانی گرتەوە. بەڵام یەکەم کژی دروێنەی سۆسیال دیمۆکراتی بژارخواز کەوتە سالآنی 1930. ئەگەرچی پێش ئەو دەمەش پارتە سۆسیال دیمۆکراتەکان، لە چەندین لا بۆ ماوەی کورت حکوومەتیان گێرا، بەڵام لە ڕۆژگاری ژاکان Depression – ـەکەی دەوروبەری 1930 دا، بۆ یەکەم جار سۆسیال دیمۆکرات بووە یەکێک لە بەدیلە سیاسییە گەورەکان. بەدیلی گەورەی دووەم کە لە سەختانگی داتەپانی بۆرسە و نەمانی بازاڕ و بڵاوبوونەوەی بێکاریدا سەری هەڵدا، فاشیزم و نازیزم بوون. بەدیلی سێیەم کۆمیونیزم بوو – گەرچی لەو دەمانەدا لە هیچ جێیەک دەسەڵاتی نەگرتە دەست.

لە ڕاستیشدا بەرنامەی سەختانگرەوێتی سۆسیال دیمۆکرات لە چەند خاڵێکی گرینگدا هاوڕا بوو لەگەڵ New Deal ی پەیڕەوی لیبەرالیزمی جڤاکیی نێو کۆوەڵاتی ئەمەریکای زەمانی فرانکلین د. ڕۆزڤێلت Franklin D. Roosevelt. هێڵە سەرەکییەکان یەک بوون: لە ماوەیەکدا گەر هێزی کڕین لە جڤاکدا لاواز بوو، دەبێت دەوڵەت، لە ڕێی پارە و کار تەرخانکردنەوە ئەم هێزی کڕینە لای خەڵک بەهێز بکات. ڕاستە بەو کارە خەرجیی دەوڵەت لە داهاتی زیاتر دەبێت بەڵام دەرمانێکی باشە، چونکە هەر ئەوەندەی شتومەک و خزمەتگوزاری بازاڕیان گەرم بوو چەرخی بەرهەمهێنان دەکەوێتەوە گەڕ و داهاتی دەوڵەتیی پێ زیاد دەبێت.

ئەم سیاسەتی سەختانگە ئەنجامی دیکەشی بەدەمەوەیە: بەر لە هەر شتێک، دەزگەکانی دەوڵەت و کۆمیون (دەزگەی فەرمی) هەم بە بایەخ و هەم بە ژمارەش، گەورە دەبن، هەم دەستیان لە سیستەمی جڤاکیدا زیاتر دەڕوا و هەم ژمارەی دامەزراوانیان پتر دەبێت. ئەمەش نە بە لای سۆسیال دیمۆکراتەکانەوە و نە بە لای لایەنگرانی New Deal ی کۆوەڵاتی ئەمەریکاوە، مەترسییەکی ڕاستینە بوو. چونکە لە بژارەتیدا خاڵێکی سەرەکی هەبوو دەیگوت، دەبێت لە ناوەوە داگیر بکرێت و وردە وردە بگۆڕدرێت و بکرێت بە ئامرازێک بە دەست کرێکار و «ئاپۆرە» – ـوە. بە بۆچوونی بێرنشتاین، لە سیستەمێکدا مافی دەنگ دانی گشتی و یەکسان بێت، پەرلەمان دەبێتە ئەو پلاتفۆرمەی جڤاکی لێوە دەگۆڕدرێت. بە پێی ئەم بۆچوونە نوێیە، دەوڵەتیش لە ڕێی خەریکبوونەوە بە سەروکاری جڤاکی و ئابوورییەوە، دەگۆڕدرێت و چیدی نابێتە ئەو ئامرازەی دەستی چینی بۆرژوا.

لەگەڵ ئەوەشدا، خودی ئەو سیاسەتی سەختانگە یەکجار دوور بوو لە نەریتی بژارخوازانەوە. ئەو سیاسەتە، لە دۆزی چۆنیەتی زاڵبوون بەسەر سەختانگی ئابووریدا، بابەتێکی نوێ بوو – چەند لە نۆڕینی نەریتیی مارکسییەوە دوور بوو هێندەش لە بۆچوونی لیبەرالی کلاسیکەوە دوور بوو. بە نۆڕینی لیبەرالیزمی کلاسیک – کە بە تایبەتی لە نێو ئابووریناسانی بیستەکان و سەرەتای سییەکاندا باو بوو – دەوڵەت بە پاشەکەوتکردن دەیتوانی چارەی سەختانگ بکات. ئەو سەختانگە بووە هۆی ئەوەی سەرمایەداران دەست بە سەرمایەکانیانەوە بگرن. واتە پارەیان کۆ دەکردەوە لە جیاتی ئەوەی سەرمایەگوزاری بکەن. ئەوجا بێکاریش لە ناخدا، بە بۆچوونی لیبەرالەکان، دەیکردەوە ئەوەی کرێکاران دەست بە هێزی کارەوە بگرن، چونکە مووچەیەکی ئەوتۆ بەرانبەر کارەکەیان وەرناگرن. کەواتە ئەوانیش بە ئەندازەی سەرمایەداران ئازاد بوون! – دەوڵەت دەبا ڕێگە بۆ پاشەکەوتکردنێکی

گشتی خۆش بکات و بەوەش پارە دەکەوێتە ناوانەوە. ئەم پارەیە ئارەزووی سەرمایەگوزاریی لای سەرمایەداران زیندوو دەکاتەوە و مووچەی کار زیاد دەکات و بەو جۆرە سەختانگ دەشکێت.

سیاسەتی سەختانگی مارکسیانە بنەمای لە بیردۆزەی سەختانگی مارکسدا هەبوو، زووتر بەگشتی لای شۆڕشگێڕان و بژارخوازانیش پەسەند بوو. لە سەختانگی سییەکاندا لە لایەن پارتە کۆمیونیستەکانەوە دڵگەرمانە پەیڕەوی دەکرا. ئەم بۆچوونە دەیگوت، لە سیستەمی سەرمایەداریدا سەختانگ ماوەماوە سەر هەڵدەدات و هەتا بێت سەختتریش دەبێت. سەختانگ دەرفەتێکە بۆ توندکردنەوەی خەباتی چینایەتی، کرێکار و پارتی کرێکاران دەبێت هەوڵ بدەن ئەوەی بۆیان دەلوێت بەدەستی بێنن و خۆ پتەوتر بکەن.

بەڵام ئەو بۆچوونە نوێیەی سۆسیال دیمۆکرات - و تا ڕادەیەکیش هی پەیڕەوانی لیبەرالیزمی جڤاکی - هیچ ڕیشەیەکی لە نەریتی مارکسیدا نەبوو. لە ڕاستیشدا لێرەدا بوو لەپڕ پلەی مارکسیزم لە نێو سۆسیال دیمۆکراتدا داکەوت. ئیدی نەدەکرا باس لە بژارەتیش بکرێت، چونکە لەو مارکسیزمەی بژار دەکرا تەنیا بەرماوەیەک مایەوە. لە چلەکان و پەنجاکاندا، هەموو ئاماژەیەک بۆ مارکس و مارکسیزم، لە نێو بەرنامەی زۆربەی پارتە سۆسیال دیمۆکراتەکاندا لابران.

جۆن مەینەرد کەینز John Maynard Keynes (1883-1946) ئابووریناسی لیبەرالی ئینگلیز سیاسەتی سەختانگی سۆسیال دیمۆکراتی لە شێوازێکی زانستانەدا داڕشت. شاکارەکەی کەینز، *General Theory (1936)* مامەڵەتێکی توندە بەرانبەر بۆچوونی کلاسیکی لیبەرال کە دەیگوت سەختانگ بە پاشەکەوتی کەسەکی و فەرمی لە برسا دەمرێت. کەینز دەیگوت دوو جۆرە پارە لە جڤاکدا هەیە: یەکەم پارەی بەرهەمهێنە، ئەوەی کار و هێزی کڕین دەبەخشێت، دووەم پارەیەکە لە بەرهەمهێنان دابڕاوە، لە گەنجینەی باج و حیسابی بانکەکاندا پارێزراوە. گەر سەرمایەداران پاشەکەوت بکەن بە هیچ جۆرێک سوودی بەرهەمهێنانی تێدا نابێت. لەبەر ئەوە ئەرکی دەوڵەت ئەوەیە پارەی بەرهەمهێن لە جڤاکدا زیاد بکات. بەو کارە تەنانەت پاشەکەوتیش هێندە خێری نابێت. کەینز بەرپەچی ئەو بۆچوونەش دەداتەوە کە دەڵێت بێکاری جۆرە پاشەکەوتێکی خۆویستانەی کرێکارانە لە هێزی کار. بێکاران دەیانەوێت کار بکەن بەڵام کۆسپی ڕاستینە هەیە لەبەردەم کارکردنیاندا، ئەویش نەبوونی سەرمایەی بەرهەمهێنە.

بیردۆزەکەی کەینز و ئەو سیاسەتە ئابوورییە بیردۆزەکییەی بە چاکی دەزانی، ماوەیەکی درێژخایەن بە نموونەیەک دادەنرا لەوەی بیردۆزەی جڤاکی چۆن توانیویەتی بە چوستی ململانێی ئادیۆلۆژیانەی نەریتی دادڕێت، ململانێکەش لێرەدا لە نێوان مارکسیزم و لیبەرالیزمی کلاسیکدا بوو. بە کورتی ئەم سیاسەتە دەیگوت دەوڵەت دەبێت لە داهاتی خۆی زیاتر سەرف بکات بۆ ئەوەی بەسەر سەختانگی ئابووری جڤاکیدا زاڵ بێت. ئەو دەمەی بازاڕ دیسان گەرم دەبێتەوە، هێزی کار برەو پەیدا دەکاتەوە، گەڕان بەدوای شتومەکدا دەگاتە ئەوەی مووچە و نرخی شتومەک تەواو بەرز بێتەوە، ئەو دەمە پاشەکەوتی فەرمی دەبێتەوە بە کارێکی ژیرانە.

کەینزایەتی Keynesianism گرێت درا بەو سیاسەتە جڤاکییەوە کە گرینگترین هۆکار بوو بۆ پەیدا بوونی چەمکی «دەوڵەتی خۆشگوزەران Welfare State» ئەمیشیان بەگشتی گەشەکردنی دەزگەی فەرمی دەدروستاند. لە دواساڵانی شێستەکاندا ئەوجا کەینزایەتی، لەو دەوڵەتانەی تێیدا برەوی هەبوو، بە جیددی کەوتە بەرگومان. با ئەم باسە بمێنێت بۆ بەشی داهاتوو. جارێت نیگا ئاڕاستەی وەڵاتی چین و ماو زیدۆنگ دەکەین.

ماو زیدۆنگ

دەربارەی کۆمیونیزمی چینی و دەربارەی ماو زیدۆنگ Mao Zedong (1893-1976) بەرهەمێکی زۆر و پەرەسێن هەیە. باسی سەرەکی لەو بەرهەمانەدا لەوە دەگەڕێ ئایە چ جۆرە مارکسیزمێک لە چیندا گەشەی کردووە. ئەو بەرهەمانە سەرسەختانە بەدوای ئەوەدا گەڕاون ئایە ماو و لایەنگرانی ماو تا چ ڕادەیەک شوێنپێی بیریارانی ئەورووپایی وەک مارکس، ئەنگیلز و لینین - یان هەڵگرتۆتەوە و تا چ ڕادەیەک تاوی نەریتی هەزاران ساڵەی چینیان لەسەرە. پرسیاری: مارکسیزم کە دەگاتە چین چی بەسەر دێ؟ پرسیارێکی دیکەی گرینگتر و پتر داکەوتەکی شاردۆتەوە: چین کاتێک مارکسیزم دەیگاتێت چی بەسەر دێ؟

لە باسێکی سەرانسەری وەهادا دەربارەی شابیرەکانی ماو، بەپێویستی نازانم هەوڵ بدەم بە وردی جێگەی ئەو بیرانە لە ئاست نەریتی ئەورووپاییدا دەست نیشان بکەم. لەگەڵ ئەوەشدا چەند پەیوەندییەکی ساکار هەیە، دەبێت باس کرێن: ماو لە زەمانێکی دەرنگتردا ژیا و ئەوەش ئەزموونێکی دیکە و نوێی داوەتێ. دیمەنی بەرچاوی ماو جیاواز بوو: مارکس بیردۆزەکەی خۆی لە لەندەنی پێتەختەی سەرمایەدارەتیی ئەو دەمە داڕشت، لینین لە ڕووسیای لاوازترین قەڵای سەرمایەدارەتیی ئەو ڕۆژگارەدا دەستی بە خەبات کرد و بە ئەنجامیش گەیاند، بەڵام ماو هەموو شارەزاییەکی خۆی لە ئەنجامە هەرە دوورەکانەوە هێنا. ماو سوودی لە ئەزموونەکانی شۆڕشگێڕیی ڕووسیا وەرگرتبوو - تەنانەت ئەزموونە تاڵەکانیش - سەرکەوتنی بەحاڵی بۆڵشەڤیک، شەڕی ناوخۆی پاش سەرکەوتنی شۆڕش و ئەوجا پەلاماردانی دەوڵەتانی دەرەوە. شۆڕشی چینی 1949، لە پاش خەباتێکی دەیان ساڵەی دژ بە دوژمنی ناوخۆ و دەرەوە، هاتە کایەوە. کاتێکیش شۆڕش دەستی پێ کرد دوژمنەکانی شۆڕش خەریکە بڵێم لەناوچووبوون.

ئەم خاڵە گرینگ و ساکارنە و خاڵی دیکەی لەم بابەتە زیاتر مارکسیزمی ماو- مان بۆ ڕوون دەکەنەوە وەک لەو بارە تایبەتییەی ماو بە زمانی چینی بیروڕای خۆی دەردەبڕێت و لەوەی چەندین شاچەمکی نێو مارکسیزم، لە نەریتی تەمەندرێژی فەلسەفیی چیندا، بەرانبەری گشتییان هەیە بەڵام ڕێک وەک یەک نین. بێگومان ئەو زمان و ئەو نەریتە کاریان لە فیکری ماو کردووە، پتر کاریان لەوە کردووە ماو چۆن بیردۆزە سیاسییەکەی خۆی دەردەبڕێت نەک چەمکی وەک دیالەکتیک و دژوەستان چۆن بەکار دەهێنێت. لە نەریتی ئەورووپاییدا وا باوە بیریار ناوەڕۆکی بیردۆزەکەی خۆی لە شێوی زانستنامەدا داڕێژێت. ئەریستۆ وەها کردووە، تۆماس ئەکویناس، لۆک، ڕوسو، هێگل وەهایان کردووە. مارکس، ئەنگیلز و لینین وەهایان کردووە. زمانی مارکس لە ژێر باری ڕێسای زانستنامەی ئەڵمانیدا، چەماوەتەوە.

ماو چەند بەرهەمێکی نووسیوەتەوە، تا ڕادەیەک هاوشانی زانستنامەکانی ئەورووپان، بۆ نموونە «پراکتیک» و «ناکۆکی» (هەردوو بەرهەمەکە ساڵی 1937 نووسراونەتەوە). بەڵام ما و کۆمیونیستانی چین بەگشتی بیروڕای گرینگی خۆیان بە شێوەیەکی وەها دەردەبڕن، جاروبار بە لای ئەورووپاییەوە یەکنەواز ڕادەنوێنن، زۆر جاریش بە داڕشتنێکی شاعیرانە دێنە بەر چاو. شۆڕشگێڕان دەبێت «وەک ماسیی نێو ئاو» لە نێو خەڵکدا هەڵسوکەوت بکەن. جووتکردنی نەرێت و نوێکاری، کشتوکاڵ و پیشەسازی، پیشەسازی بچووک و پیشەسازیی گەورە، چینی و ڕۆژاوایی، پێی دەگوتری «ڕۆیشتن بە دوو پێ». کاتێک مارکس و ئەنگیلز و لینین لەو بیرۆکە سەنتراڵیستەی مارکسیزم دەدوێن کە دەڵێت شۆڕش لە خۆوە پەیدا نابێت، چەمکی وەک «ڕێکەوت و ناچارەکی» و «ئازادی و پەیڕەویکردنی دەستوور»... هتد بەکار دەهێنن. ماو ئەو بیرۆکەیە بەم جۆرە باس دەکات:

«له گوتەی "بەم زووانە ڕووباری شۆڕشگێڕی هەڵدەستێ"، دەربڕینی "بەم زووانە" چۆن لێک بدەینەوە؟... مارکسیست فاڵگرەوە نین. مارکسیست بۆیان هەیە و دەشتوانن تەنیا شارێبازە گشتییەکانی فراژووتنی گۆڕانکاریی ئایەندە دیاری بکەن. نابێت و ناشتوانن بە شێوازێکی میکانیکی ڕۆژ و سەعات دیاری بکەن. کاتێک من دەڵێم بەم زوانە ڕووباری شۆڕشگێڕی لە چین هەڵدەستێت، بە هیچ جۆرێک مەبەستم لەو جۆرە گوتەیە نییە کە جاروبار دەگوترێت "لەوانەیە ڕوبدات"، مەبەستم لە شتێکی خەیاڵی و دوورەدەست، شتێکی لە ڕووی کارەکییەوە بێنرخ نییە. بەڵکوو وەک کەشتیی دووری نێو زەریایە، لە دوورەوە تەنیا بەرزەبەیاخی دیارە. وەک خۆرەتاوی بەیانی ڕۆژهەڵاتە، تیشکی زێڕینی لە چیای بڵندەوە دیارە. وەک زارۆی نێو منداڵدانی دایکە، بەردەوام بزێوە و بەم زووانە دەزێ».

ماو ئەمەی ساڵی 1930، لە پەخشانێکدا نووسیوە بە ناوی: «یەک پروسکە گڕ لە دەشتێک بەر دەدات». پارتی کۆمیونیستی چین ساڵی 1921 دامەزرا. دە ساڵ لەوەو پێش یەکەم شۆڕش لە چیندا هەڵگیرسا و حوکومڕانی قەیسەرایەتی ڕما. چوار ساڵ بوو بۆلشەڤیکی ڕووس شۆڕشیان کردبوو. پارتی کۆمیونیستی چین چووە سازمانی فرەمیللی (ئینتەرناسیۆنال) ی سێیەم، «کۆمینتێرن» ی کۆمیونیستانە. لەوێدا دۆزی تاکتیک و ستراتیژی پارتی کۆمیونیستی چین، لەو چینە نوێ و ئاژاوڵەدا، هەر زوو بووە یەکێک لەو پرسە گەورانەی ناکۆکی. ئەو دەمە هێشتا بۆچوونێکی گشتی هەبوو دەیگوت شۆڕشی پڕۆلیتاریا دەبێت لە وەڵاتە پیشەساز و سەرمایەدارەکاندا سەربگرێت ئەوجا ڕێگەی ئازادی لە بەشەکانی دیکەی جیهان ئاواڵە بکرێت. ئەوجا یەکیەتیی سۆڤیەتیش پەیوەندیی خۆش بوو لەگەڵ پارتی میللیی چین، گیۆمیندانگ *Guomindang* (کیۆمینتانک *Kuomintang*). شامەبەستی گیۆمیندانگ ئەوە بوو چین بکاتە یەکەیەکی میللیی بەکار. ئەو دەمە چین ئاژاوڵەیەکی ڕەها بوو: جەنەراڵی سەرەڕۆ بە خۆ و بە لایەنگرانیانەوە لە سەرانسەری چیندا سەرگەرمی شەڕی دزێوی ناوخۆ بوون، وەڵاتانی بیانیی سەرمایەداریش ئەوەی بۆیان بلوایە بۆ خۆیان گل دەدایەوە. لە ڕووی ئایدیۆلۆژییەوە گیۆمیندانگ یەکجار پەرت بوو. لەم سەری چەپەوە هەتا ئەو سەری ڕاست بیر و بۆچوونی تێدا بوو دەربارەی ئەوەی چۆن چین بکەنە میللەتێکی هاوچەرخ. ئەندامانی پارتی کۆمیونیستی چین، لە سەرەتادا لە گیۆمیندانگیشدا ئەندام بوون و نوێنەرایەتی باڵی چەپیان دەکرد.

ستراتیژێکی یەکڕەوانە لەوەدا هەبوو کە کۆمیونیست و هەموو سازمانی فەرمیللی پشتگرییان لە گیۆمیندانگ دەکرد. پڕۆلیتاریای پیشەسازی لە چین هێشتا کز بوو. زۆربەی هەرە زۆری گەل جووتیار بوون. پیشەسازییەکی ئەوتۆ تەنیا لە چەند شارێکی گەورەدا لە ژێر دەستی سەرمایەی بیانیدا هەبوون. ئەگەر بسەلمێنرێت شۆڕشێکی سۆسیالیستانە دەبێت بە ڕێبەرایەتی پڕۆلیتاریا بێت، ئەوا دەبێت بشسەلمێنرێت شۆڕشەکە چاوەڕێی بڵاوبوونەوەیەکی فرەوانی پیشەسازی بکات. ئەو بەرپەرچ دانەوەیەش کە دەڵێت ئەدی شۆڕش بۆ لە ڕووسیا بەرپا بوو، خۆ ڕووسیاش لە ڕووی پیشەسازییەوە تەواو دواکەوتوو بوو، بەرپەرچ دانەوەیەکی تەواو نەبوو. ڕووسیا، هەر چۆنێک بێت، قۆناخێکی دووری لە پیشەسازیدا بڕی بوو. شۆڕشی ڕووسی لە شارەکاندا سەری هەڵدا و پاشان وردە وردە ترنجایە دەشتودەر. نەریتێکی مێژووکردی ڕوونی لە شۆڕشی 1789 ی فرانسەوە بۆ مابۆوە، کە پێشانی دەدا شار مەڵبەندی خۆڕسکی شۆڕشە. بەڵام شارەکانی چین نەدەشیا لە داهاتوویەکی نێزیکدا ببنە مەڵبەندێک بۆ شۆڕشی پڕۆلیتاریا.

گیۆمیندانگ نەک کۆمیونیستان دەستپێشخەریان کرد و هاوکارییان پچڕاند. ساڵی 1927 لە شەنگەهای، کوشتارێکی گەورە لە کۆمیونیست کرا. کۆمیونیستگەڵ کەوتنە مەترسییەوە. هەبوو دەیگوت هەرچۆنێک بێت هەر

دەبێت هاوکارییەکە بەردەوام بێت، کۆمیونیستیش ڕۆژی خۆی دەبێت بەڵام ماویەتی. هەبوو دەیگوت کاتی ئەوە هاتووە شۆڕشێکی پرۆلیتاریای وەک ئەوەی ڕووسیا هەڵگیرسێت، کاتە هەر چۆنێک بێت شارەکان ڕزگار بکرێن.

ماو، لەو دەمەدا ناچار کرابوو دوور کەوێتەوە بۆ هەرێمی نشیمەنی خۆی و لەوێ، ساڵی 1927، بەرهەمێکی بە ناوی «ڕاپۆرتێک دەربارەی لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی جووتیارانی هۆنان» نووسی، ئەم بەرهەمە پاشان بووە کاریگەرترین بەرهەمی ماو. کۆمیونیستەکان بێئاگا نەبوون لەوەی بزاڤێکی سەیری جووتیاران لە دەشتودەر، دژ بە دەرەبەگ و ستەمکاری دیکە، بەرپا بووە. بەڵام ڕایان وابوو بزاڤی جووتیاران لە پرۆسەی شۆڕشگێڕیدا نۆرەیەکی پاسیڤانەی هەیە، دەبێت لە پێشدا شار ڕزگار بکرێت و پاشان شۆڕش ڕوو لە گوند بکات. لەبەر ئەوە گەر ئاپۆرەی گوندنشین سازمانی خۆیان ڕێک بخەن کارێکی باشە بەڵام زۆریش پێویست نییە.

با بگەڕێینەوە بۆ نووسراوەکە. بۆچوونی سەرەکی تێیدا ئەوەیە لە ناوچەی هۆنان سازمانێکی دروست شۆڕشگێڕ و هۆشێکی شۆڕشگێڕانە خەریکە پەیدا دەبێت. ماو پشتی نەکردە ئەو بیرەی دەڵێت پرۆلیتاریای پیشەسازی دەبێت ببنە نووکەڕمی شۆڕش. بەڵام جەختی لەسەر ئەوە دەکرد لە چیندا شۆڕش تەنیا بە یەکگرتنی هەموو ستەمدیدە و کۆیلەی دێتە کایەوە. ئەوجا دەڵێت شۆڕش دەبێت گوند بکاتە مەڵبەند و دەراوی خۆی.

ماو دەڵێت کۆمیونیستان دەبێت سەربەخۆ کار بکەن. دەبێت لە دەرەوەی گیۆمیندانگ، ئەرتەش و «بنگەی سوور» ی خۆیان هەبێت. هەڵبەت ئەم بەرنامەیە لە لایەن گیۆمیندانگەوە بە توندی بەربەرەکانی کرا. لەشکری گیۆمیندانگ بەردەوام و دڕندانە پەلاماری ئەرتەش و بنگەکانی کۆمیونیستەکانیان دەدا. ساڵی 1934، کۆمیونیستەکان بە ڕێبەرایەتی ماو، ناچار کران بنگەی سەرەکی خۆیان لە باشووری ڕۆژاوای چین چۆڵ بکەن و ڕەوێکی دووری «هەزاران کیلۆمەتر» بکەن. ئەوانەی لەو شەکەتییە ڕزگاریان بوو و گەیشتنە دەڤەری یانان Yanan (یونان Yunan) لە باکووری چین، بنگەی نوێیان دامەزراند.

ئەوجا «ڕزگارکردنی شار لە گوندەوە» لەوە تێپەڕی تەنیا بەرنامە بێت و بووە تاکە ڕێگەی ئاواڵە. لە ماوەی شەڕی داگیرکەرانی ژاپۆنیدا (1934-1945)، کۆمیونیستەکان داگیرکەری بیانییان بە دوژمنی سەرەکی دەزانی و هەر لەو ماوەی شەڕەدا بە ناو گوندەکانی چیندا بڵاوبوونەوە. پاش شکانی ژاپۆن، سەرە هاتە سەر گیۆمیندانگی دوژمنی ناوخۆ. لە دەمەو کۆتابوونی ساڵانی چلەکاندا، شارەکانیش کەوتنە ژێر دەستی ئەرتەشی سوورەوە و ساڵی 1949 کۆماری گەلێری چین مێژووی خۆی دەست پێ کرد.

ڕێگەی دەسەڵات گرتنەدەست لای چینییەکان تەواو جیاواز بوو لەوەی لای ڕووسەکان. لەبەر ئەوە لەوانەیە سەیر بێت کە چینییەکان پاش شۆڕش لە زۆر ڕووەوەوە هەوڵیان دەدا لاسایی ئەزموونە سی ساڵ بەتەمەنترەکەی ڕووس بکەن. ئامانجی یەکەمی چینییەکان فراژووتنێکی ئابووری تیژڕەو و بەتەگبیر بوو. هەموو توانایەک دەبا یەک خرایە. دەزگەی فێرکاری و تۆژینەوە خرانە ژێر ڕێبەرایەتی سەنتەرەوە.

هەڵبەتە یەکیەتیی سۆڤیەتیش بەهێزترین هاوپەیمان بوو بگرە گەورەترین بنگەی توانستی تەکنیک و ئابووریش بوو. پسپۆڕەکانی ڕووس چالاکانە کاریان لە گەشەکردنی چیندا دەکرد. لە دووەم نیوەی پەنجاکاندا پەیوەندیی نێوان چین و سۆڤیەتیش شل بۆوە و پاشان پچڕا، ئەوجا چین کەوتە سەر ڕێیەک تەواو لەوەی سۆڤیەت جودا بوو.

لە چین هەڵمەتێکی گەورە درا بۆ خۆ تەیارکردن و خۆ کۆکردنەوە بە مەبەستی گەشەی ئابووریی تیژڕەو، ئەو هەڵمەتە ناو نرا «هەڵمەتی مەزن». ئامانجی هەڵمەتەکە گەشەی ئابووری بوو بەڵام دەستاویژی هەڵمەتەکە شتێکی دیکە بوو. ڕاستە ئەوەی ناو نرابوو «هێڵی پانی ماو» لە مێژ بوو بانگەوازی بۆ دەکرا، بەڵام بۆ یەکەم جار لەو دەمەدا چین کەوتە ئەوەی پشت بکاتە سەنتراڵیزم Centralism ی چاو لە سۆڤیەت کردوو. هەوڵ دەدرا هەموو گەل خەریک بکرێت و سوود لە شارەزایی و ڕچەشکاندنی ناوچەگیر وەربگیرێت.

ئەم هەڵمەتە مەزنە، لە ڕووی ئابوورییەوە تا ڕادەیەک ژێرکەوتوو بوو، ژێرکەوتنەکەش نارەوایانە بەسەر کارەساتی نەهاتی چەند هاوینێکدا هێنرا. لە سەرەتاکانی شێستەکاندا، ئەو کەسانە هاتنە پێش کە پێیان وابوو سۆسیالیزم تەنیا بەوە دادەمەزرێت کە ڕێبەرایەتییەکی شارەزا و خوێندوو ئاپۆرەی خەڵک ڕێک بخات. بەڵام شۆڕشی فەرهەنگیی ساڵی 1966 ئەم هەوڵدانەی کۆتا کرد. ڕاستە ئەو بیر و بۆچوونانەی لە پشت شۆڕشی فەرهەنگییەوە بوون ڕیشەیان لە نووسینەکانی ماو و کەسانی دیکەشدا هەبوو، بەڵام بۆ یەکەم جار لەم دەمەدا بوونە بیروڕایەکی سەردەست، ئەو بۆچوونەی لە هەموان زیاتر نەک هەر دژ بە نرخاندنی سەرمایەدارەتی بوو بەڵکوو دژ بە نرخاندنەکانی سۆڤیەتیش بوو دەیگوت، خێرایی فراژووتنی ئابووری نابێتە پێوەری سەرەکیی پێشکەوتنی ئەو وەڵاتە. ئەندازەی بەرهەمهێنان نابێت ببێتە مەزنایەتییەکی بێلایەن. ئەگەر گورجبوونی بەرهەمهێنان ببێتە هۆی فرەواندنی کەلەبەری نێوان چینەکان ئەوا گورجییەکە ئەو نرخە ناهێنێت. ئەگەر زیادبوونی دەرفەتی ماددی ببێتە هۆی کەمبوونەوەی دەرفەتی هاوکاری و هۆشیاریی سۆسیالیستانە و ڕچەشکێنیی لە نێو ئاپۆرەی خەڵکدا، ئەو دەمە دەرفەتی فراژووتنی سۆسیالیستانە بەرتەسک دەبێتەوە، بەرینتر نابێت.

بیرۆکەی «شۆڕشی فەرهەنگی» دەگەڕێتەوە بۆ گەرمە پرسێکی نەریتیی نێو مارکسیزم دەربارەی پەیوەندیی نێوان ژێرخان و ژوورخانە. گەر فەرهەنگ بکرێتە شۆڕش و گەر فەرهەنگ بەمانای ئاگای خەڵک بێت، واتا نۆڕینیان لە داکەوت بە جڤاک و هاومرۆڤانەوە، ئەوا شۆڕشی فەرهەنگی مانای ئەوەیە شۆڕشی سیاسی بۆ خۆی بەس نییە بۆ فراژووتنێکی سۆسیالیستانە. لەوەش دەترازێت: ئەم شۆڕشاندنی فەرهەنگە مانای ئەوەیە بەردەوام شۆڕشی تازە دەبێت هەبێت بۆ ئەوەی ڕێگەی گەڕانەوەی ڕووەو شێوازی بەرهەمهێنان و دونیای فیکری بەر لە سۆسیالیستی، بگیرێت. خەبات، هەر بەوەی شۆڕشی یەکەم سەرکەوتوو بوو، کۆتا نابێت و هەڕەشەش تەنیا لە دوژمنی دەرەکیی ناسۆسیالیستەوە نییە.

ئەم گوتانە وەها ڕادەنوێنن کە کۆمیۆنیزمی چینی پشتی کردبێتە بیرۆکەی ژێرخان، واتا ئەوەی دەڵی بەرهەمهێنانی ماددی پێگەی تایبەتی هەیە. بابزانین ئەم باسە چۆنە.

بە نۆڕینی چەندین ڕای ڕۆژئاوایی، ماو هەر زوو لە «ڕاپۆرتێک دەربارەی تۆژینەوەیەک دەربارەی بزاڤی جووتیارانی هۆنان» دا مامەڵەتیک لەگەڵ شابیرەکانی مارکسیزمدا دەکات.

ماو جەخت لەسەر لایەنی ئەزموونگەرانە دەکات و دەڵێت: «بەرهەمێکی زۆرم کۆ کردۆتەوە«، «زۆر شتی سەیرم بیست و دی» کە تا ئەو دەمە لێیان بێئاگا بووە. ئەوجا دەرئەنجامێکی کارەکیی دووڕەوت پێشان دەدات:

«ئەم بزاڤی جووتیارانە هێزێکی ڕاکێشانی مەزنی هەیە. لە ماوەیەکی کورتدا سەدان ملیۆن جووتیاری هەرێمەکانی ناوەند و باکوور و باشووری چین، وەک گەردەلوول، وەک باهۆز ڕادەپەڕن هەموو پارتێکی شۆڕشگێڕ و هەموو هەڤاڵێکی شۆڕشگێڕ دەکەوێتە بەر ئەزموونی ئەم بزاڤە و بزاڤیشە بڕیاری پەسەندی و ناپەسەندییان

دیاری دەکات. ئێمە سێ ڕێگەمان لەبەرە: بکەوینە پێشیان و ڕابەرایەتیان بکەین؟ یان دوایان بکەوین و بکەوینە سەر و دەست بادان؟ یان ڕێیان پێبگرین و دژیان ڕاوەستین؟

بێگومان ئەم سێ پرسیارە دەچنە خانەی ڕەوانبێژییەوە. وەڵامەکە ئاشکرایە: پارتی کۆمیۆنیست دەبێت ڕێبەرایەتی بزاڤی جووتیاران بکات. پارتی کۆمیۆنیست نابێت لە نێو بزاڤەکەدا بتوێتەوە، لە ڕووی چەندایەتییەوە لە نێویاندا بزر بێت. پارتەکە دەبێت پێشەنگ بێت. بە نۆڕینی ماو ناوەڕۆکی جڤاکیی پارتەکە هەر دەبێت پرۆلیتاریای پیشەسازی بێت، بەڵام ئەگەر کۆمیۆنیستەکان دەستبەرداری بزاڤی جووتیاران بن یان بگاتە ئەوەی دژایەتیشیان بکەن ئەوا لەوانەیە بزاڤەکە لە ڕووی سیاسی و ئایدیۆلۆژییەوە ڕووگەیەک بگری دژ بە بەرژەوەندی ئەمان. کۆمیۆنیستانیش، لە لایەکی دیکەوە، گەر کارێکی وەها بکەن ئەوا دەرفەتی دەسەڵات گرتنەدەست هەتا ماوەیەکی دوور لە دەست خۆیان دەدەن، چونکە تەنیا بە پشتیوانی جووتیاران دەرفەتی وەهایان لێ نێزیکە.

جووتیاران سازمانی خۆیان هەبوو، لەو بوارە بەرتەسکەی خۆشیاندا چووست بوون. ئەم سازمانە بەشێوەیەکی بنەڕەتی هەلومەرجی نێو گوندەکانی گۆڕیبوو. لە ڕووی ئابووری و سیاسییەوە ململانێیان لەگەڵ زەویدارناندا دەکرد. سیستەمی گەندەڵی دادپرسیی گوندەکانی ڕووخاند بوو. لە خەباتی دژ بە ورێنەی دینەکیدا مەودایەکی باشیان بڕی بوو، ئەو باوەڕانە کۆسپی گەورەیان لە ڕێی ڕزگارکردنی خەڵکی ستەمدیدە، پێکهێنابوو.

ماویش هەر وەک لێنین، پێی وابوو بوونی سازمانێکی چوست مەرجێکی گرینگە لە فراژووتنی شۆڕشگێڕانەدا. سازمانی جووتیاران سازمانێکی ڕادیکاڵ بوو، گەر ڕێبەراتییەکی دروستی هەبێت دەبێتە سازمانێکی شۆڕشگێڕ. بەڵام هەر لەخۆوە بە ئامانجی شۆڕشگێڕانە ناگات. مەرجی سەرەکی هەیە بۆ ئەوەی جووتیاری هەژار هەر نەبێت ڕێبازی ڕادیکالانەی خۆیان بپارێزن. مەرجی گرینگ ئەوەیە جووتیاری هەژار پلەیەکی سەردەستانەیان هەبێت: »گرینگە جووتیاری هەژار ڕێبەراتی بکات، بەبێ جووتیاری هەژار شتێک نامێنێت ناوی شۆڕش بێت».

ماو لە نووسینێکی دیکەدا وەها باس لە جووتیارێکی هەژار دەکات: «ئەمانە سەپانن و زەویدار دەیان دۆشن. جووتیاری هەژار هەیە بەشێکی ئامرازەکانی بەکاری دەهێنێت هی خۆیەتی، هەیشە هیچی نییە، هەر دەبێت خۆی قەرزداری زەویداران بکات و هێزی کاری خۆی بفرۆشێت. هەر هەمووشیان بێزەوین، ئەم خاڵە کۆیان دەکاتەوە».

ماو ئەم جووتیارە هەژارانە دەکاتە چینێکی تایبەت و ناویان دەنێت نیمچە پرۆلیتاریا. ئەم چینە ئەوانەشی دەگرتەوە کە خاوەن بەشێکی ئەو زەوییەی بوون کاریان تێدا دەکرد بەڵام هەر ناچار بوون بەکرێت لای جووتیاری گەورە کار بکەن، جگە لەوانیش وردەفرۆشیاری گەڕۆک و شاگردانی بازاڕیشی دەگرتەوە. بەڵام پرۆلیتاریای دروست تەنیا پرۆلیتاریای پیشەسازیی هاوچەرخ بوون.

دیارە چەمکی «چین» لە لای ماو ڕێک وەک ئەوەی لای مارکس نییە. چین لای مارکس پەیوەستی شێوازی هەمەجۆری بەرهەمهێنانە: پرۆلیتاریا و سەرمایەدار گرێدراوی سەرمایەدارەتین. وردەپیشەزان گرێدراوی فیوداڵەتییە. لە جڤاکی دروست دامەزراودا، ئەو چینانە شان بە شانی یەک بوونیان هەیە، بەڵام لە شیکاریی ئەبستراکتی چینایەتیدا پەیوەندییان بەیەکەوە نییە، هەر یەکە پەیوەستی شێوازی بەرهەمهێنانی خۆیەتی. چەمکی چینایەتی وەک ڕاستەهێڵ بەسەر شار و گونددا، بەسەر سەرمایەدارەتی و فیوداڵەتیدا دەکشێت. نیمچە پرۆلیتاریا، لە کرێکاریدا بەرژەوەندیان یەکە.

کەواتە چەمکی «چینایەتی» ی ماو ساکارترە و بە ئەوەندەش گرێدراوی شیکاریی ئابووری نییە. ئەم دوو لایەنە، لای مارکس، ڕووکارێکی لەیەک دانەبڕاویان هەیە. لای ماو ڕووکاری جڤاکی بەهێزترە. دابەشبوونی چینایەتی لە جڤاکدا ڕەنگدانەوەی هەرەمی جڤاکییە، بەرز و نزم، فەرماندەر و فەرمانبەر. ئەم هەرەمەش تەنیا بە پێگەی گرووپەکان لە ڕشتەی بەرهەمهێنانی ماددیدا، دیاری ناکرێت، بەڵکوو چەندین هەلومەرجی سیاسی و دەستووریش کاری تێ دەکەن، تەنانەت ڕاوبۆچوون دەربارەی ئەوەی فلانە کار پلەی لە جڤاکدا بەرزە یان نزمە، کار دەکاتە سەر ئەو هەرەمە جڤاکییە.

بەوەش چەمکی «چین» لای ماو، لە ڕووی ئایدیۆلۆژییەوە، نرخێکی بنەڕەتی هەیە. هەرگیز لە مارکسیزمدا، هۆشیاری چینایەتی، بەسانایی گرێت نەدراوە بەوەی مرۆڤ سەربە چ چینێکە، بەڵام لای ماو هۆشیاری چینایەتی بەشێکی گرینگە لەوەی مرۆڤ سەربە چ چینێکە. مرۆڤ کاتێک پەیوەستی چینێکە، بە کردار و بە فکر لە بەرژەوەندی ئەو چینەدا بێت.

ئەم نۆڕینەی ماو لە چەمکی چین بە ڕوونترین شێوە لە باسکردنی گەلدا خۆی دەنوێنێ. ئەم چەمکی گەلە لای ماو بەگشتیش لای کۆمیۆنیزمی چینی نۆرەیەکی یەکجار سەرەکی هەیە. گەل بریتیە لە بناری هەرەمی جڤاکی. گەل، پلەیان لە ڕستەی بەرهەمهێناندا هەرچییەک بێت، چەندین بەرژەوەندی هاوکۆیان هەیە. جگە لە بەرژەوەند، دابونەرێت و شارەزایی و زانیاری کۆبۆوەی سەدان و هەزاران ساڵەش کۆیان دەکاتەوە. لای مارکس، پرۆلیتاریای شۆڕشگێڕ خۆی لە میراتی فەرهەنگی دابڕیوە، لای ماو، گەل بە پلەیەکی بەرز نەرێتدارە. لە سۆسیالیزمدا دەبێت ئەو فەرهەنگە بە زیندوویی بپارێزرێ- نەک وەک مارکس دەیگوت، زیندوو بکرێتەوە. بە نۆڕینی مارکسیزمی چینی، جووتکردنی کۆن و نوێ، تەکنیکی کۆن و نوێ، نەریتی کۆن و نوێ، وەک ئەوەیە مرۆڤ فێر بێت «لەسەر دوو پێ بڕوات». لەبەر ئەوە گەل لای ماو یەکەیەکی هەم جڤاکی و هەم فەرهەنگییە. بە واتای دووەمیان گەل پەیوەستی بازنەیەکی فەرهەنگیی سنووردارە. لە یەک کاتدا یەک گەل هەیە و فرەگەلیش هەیە. بەڵام لای مارکس تەنیا یەک پرۆلیتاریای پیشەسازیی فرەمیللی هەیە.

بە نۆڕینی ماو، گەل هەرگیز بە هەموو دانیشتوانی وەڵاتەکە نایەتە ناسین. لە وەڵاتێکدا بە شۆڕشی پرۆلیتاریادا تێپەڕبووبێت و دەستاوێژی بەرهەمهێنان تەواو یان بە ڕادەیەکی فرەوان لە دەست موڵکایەتیی کەسەکی دەرهێنرابێت، هێشتا هەر هەموو دانیشتوانی وەڵاتەکە نابنە بەشێک لە کۆڕی مەزنی گەل. خەباتی چینایەتیی گەل تەنانەت پاش شۆڕشیش هەر بەردەوام دەبێت. بەرماوەی سەرچینەکانی پێشوو هەر چاوەڕێی دەرفەتێکن پایەی بەرزی کۆنیان وەرگرنەوە. جگە لەوانیش: لە خودی فراژووتنەکەدا بەردەوام بناخە خۆش دەبێت بۆ دروست بوونی جیاوازیی نوێی چینایەتی و ناکۆکیی نوێی چینایەتی. هەموو کارێکی ڕێکخراو پێویستی بە تەگبیر و ڕێبەرایەتی هەیە، تەگبیر و ڕێبەرایەتیش لەوانەیە ببێتە هۆی دروست بوونی ڕێبەری پەرژیندراو کە لە پشت پەردەی دروشم و گوتەی سۆسیالیستانەوە دەسەڵات پەیدا دەکات و دەست دەخاتە کاری خەڵکەوە و لەسەر حیسابی خەڵکی دیکە سوودی ئابووری و کۆمەلایەتی و فەرهەنگی خڕ دەکاتەوە. ماو دەڵێت ئەم پرۆسەیە، بەر لە شۆڕشی فەرهەنگی، لە چین تەواو کەوتبووە گەڕ، لەبەر ئەوە شۆڕشی فەرهەنگی بەر لە هەر شتێک خەباتێکی چینایەتییە دژ بە سەرچینی نوێی پەرەسێنە لە نێو بەڕێوەبەرایەتی و بازارگێڕی و حیزبدا. لە داهاتووشدا بەردەوام شۆڕشی دیکەی فەرهەنگی پێویستە هەبێت.

به نۆڕینی ماو و هاوبیره نێزیکەکانی خۆی، یەکیەتیی سۆڤیەت لە مێژە چینێکی نوێی بۆرژوای تێدا هەڵکەوتووە. یەکیەتیی سۆڤیەت ڕووەو سۆسیالیزم ڕێ ناکات، ڕووەو سەرمایەدارەتی ڕێ دەکات «یەکیەتیی سۆڤیەت گەیشتۆتە پلەی سەرمایەدارەتیی دەوڵەت». بە بۆچوونی مارکسیزمی سۆڤیەت ڕای وەها ناجۆرە و مایەی گاڵتەجارییە. کاتێک دەستاوێژی بەرهەم هێنان دەبێتە موڵکی گشت، ئیدی ئەو دەوڵەتە ڕێگەی گەڕانەوەی بەرەو سەرمایەدارەتی نییە، مەگەر بە دژەشۆڕشێکی سەرلەبەر.

هەڵبەتە ئەم بۆچوونەی سۆڤیەتییەکان لە خاڵێکی دیکەی سەنترالّدا، دوورکەوتبۆوە لە بیردۆزەکانی مارکس و ئەنگیلز و لێنین: خاڵەکەش بریتییە لە خەباتی چینایەتی و دەوڵەت. بە باوەڕی پێشوو بێت، دەوڵەت هەتا ناکۆکیی چینایەتی لە ئارادا بێت بنکەیەکی سەپێنەرە، ئەرکی پۆلیسی و دادپرسی هەیە. بەم باوەڕە تازەیەی کە ساڵی 1961 لەکۆنگرەی 21 ـەمینی پارتی کۆمیۆنیستی سۆڤیەتدا جاڕی بۆ درا، دەوڵەت بە بنگە سەپێنەرەکانیەوە، لە ماوەی پەڕینەوەی جڤاکدا بەرەو کۆمیۆنیزم، دەمێنێت و لە خزمەت هەموو گەلدا دەبێت. ئەم ڕایە تەنانەت گۆرباچۆڤیش دەستی پێوە گرتبوو. گەل (نارۆدا *Naroda*) بریتی بوو لە هەموو دانیشتوانی وەڵاتەکە هەر لە بیرۆکرات و کارگێڕەوە هەتا پاکژکاری سەر جادە. گەل لە مارکسیزمی چینیدا (ڕەنمین *Renmin*)، وەک باسمان کرد بریتی بوو لە بەشێکی دانیشتوان. هەتا ناکۆکیی ڕاستینەی چینایەتی بمێنێت دەوڵەتیش هەر دەمێنێت.

لە فیکری ماودا ئادگارێک هەیە دەشێت بە گەشە پێدانێکی بوێرانەی بیردۆزەی ئیمپێریالیزمی لێنین دابنرێت: سەرمایەدارەتی چیدی دۆزێک نییە تەنیا گرێدراوی وەڵاتە پیشەسازەکان بێت. سەرمایەدارەتی بۆ ئەوەی نەمرێت دەبێت بڵاو ببێتەوە و هەموو دونیاش بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. سەرمایەدارەتی خەڵکی وەهاش دەخاتە ژێر دەستی خۆیەوە کە یەکجار دوورن لە سیستەمی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری، جگە لەوەش پرۆلیتاریای ناوخۆش، بە زیادکردنی داهات، چەک دەکات و دەیانکاتە «کرێکاری ئەریستۆکرات».

لەبەر ئەوە، بە ڕای لێنین، شۆڕش پەرۆشی هەموو ستەمدیدەکانی سەرمایەدارەتییە. بەڵام دەراوی شۆڕش هەر دەبێت نێوەندی سەرمایەدارەتی بێت- ڕووسیاش هەر چۆنێک بێت، هەر دەکەوێتە نێو دونیای سەرمایەدارەتییەوە.

ئا لەم دوا خاڵەدایە، ماو لە لێنین تێدەپەڕێت. چین دەکەوێتە دەرەوەی هەموو شاهەرێمێکی ئابوورییەوە.

بەڵام ڕێک لەو کەنارە سەرپەڕانەدا، چەوساندنەوە سەختترە و دەرفەتی کۆبوونەوەی شۆڕشگێڕانە مەزنترە. بەسەرهاتەکانی ژیان فێریان کردبوو چین دەبێت لە گوندەوە ڕزگار بکرێت. هەر بەو جۆرەش، ماو دەیگوت، دەبێت هەموو دونیا لە دەشتودەری دەرەوەی پێتەختەکانی سەرمایەدارەتییەوە ڕزگار بکرێت. ئەم بۆچوونە کاری لە چەندین شۆڕشگێڕی جیهانی سێهەم کرد. سەرمایەدارەتیی کۆوەڵاتی ئەمەریکا لە ماڵی خۆیدا ناشکێت بەڵام لە جەنگەڵستانی ڤیەتنامدا دەبەزێت. شۆڕشەکەی کاسترۆ لە کوبا نموونەیەکە لەم شۆڕشی پێدەشتی جیهانە. ماو بووە ئیلهامبەخشی خەباتی شۆڕشگێڕان لە ئەمەریکای باشوور و لە ئەفەریقا.

ئادگارێکی تایبەت بە کۆمیۆنیزمی ماو و چینی، ئەو ڕوانگە یەکجار بەرفرەوانەی زەمانەیە کە کاریان پێ دەکرد. بۆچوونی گەشبینانەی پێشکەوتن، کە لە ئەورووپای سەدەی هەڤدەیەم و هەژدەیەمدا پەرەی سەند، ڕوانگەیەکی زەمانەکی یەکجار بەرتەسکی هەبوو: زانستی ڕسکاو، سیستەمی جڤاکیی هۆشمەندانە، مرۆڤی باش، دەشیا لە ماوەیەکی کورتتر لە تەمەنی مرۆڤێک بێتە دی. پاش شۆڕشی فرانسی، لە فیکری فراژووتنی سەدەی نۆزدەیەمدا،

باس لە پرۆسەی پیشکەوتنی سەدەخایەن کرا. کاتێک ئەو گەشبینایەتییە گەیشتە چین، تێکەڵ بە مێژووونۆڕینی نەریتی چین کرا. پێشکەوتن دۆزێکە هەزاران ساڵ دەخایێنێت.

وێڕای ئەوەش ماو جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە هەموو بیر و بۆچوون و بیردۆزەیەک نرخیان لە وەگڕخستنی کارەکیی دەمودەستدا هەیە. گوزەرگەی جڤاکی بێچین ڕاستە بێسنوور درێژە، بەڵام خودی بیروڕای خەباتی چینایەتی و جڤاکی بێچین مانایان تەنیا لە چێوەی ئەزموونی داکەوتەکیدا هەیە. ماو زوو زوو هێرشی دەبردە سەر ئەو جۆرە مارکسیزمەی هەوڵی دەدا هەموو باوەڕەکە لە چەند گریمانەیەکی ئەبستراکتی کاتبەدەردا کۆ بکاتەوە. تەنانەت سڵی لەوەش نەکردەوە بۆچوونێکی ئەنگێلز ڕەت بکاتەوە دەربارەی سێ «دەستووری دیالەکتیکی» ی گشتگیر، ئەم بۆچوونە لە مارکسیزمی سۆڤیەتدا پێگەیەکی بەرزی هەبوو. هەموو بیردۆزەیەک دەێ بە ئەزموونی کارەکی تاقیکرێتەوە و دەستکاری بکرێت، تەنیا سەرلەبەری گەل، بەو هەمەلایەنییەی هەیەتی، دەتوانێت ئەو ئەزموونانە جێبەجێ بکات. جیهاننۆڕینی کلاسیکی چین دەیگوت هەموو زانیار و ژیری و تێگەیشتنێک لە سەرەوە دێت، لە قەیسەر و کارمەندانی قەیسەرەوە. ماو، بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونە دەڵێت، تەنیا گەلە داهێنەر و پێشخەری زانیار. بەڵام ئەم پێشخستنی زانیارە لە خۆوە هەڵناکشێت، ڕێبەرایەتی سیاسی و ئایدیۆلۆژی - واتا پارتی کۆمیۆنیست – بیروڕا و گریمانەی گشتی دەخەنە بەردەم ئەزموونی گەل. ئەوجا گەل دەبێت بڕیاری تۆکمەیی بڕیارەکان بدات و هەر گەلیشە بڕیار دەدات چ بۆچوونێک پێویستی بە گۆڕانکاری و چاککردن هەیە.

کەواتە ئەرکی گەل هەر بەرهەمهێنانی ماددی نییە بگرە بەرهەمهێنانی فیکریشە. ئەو جوداکردنەوە تیژەی نێوان کاری دەست و کاری گیان، لای ماو مایەی دزاندنە. ئەم جوداکردنەوەیە بەردەوام هەڕەشەی دروست بوونی جیاوازی چینایەتیی ڕاستینەی بە دەمەوەیە، لە بەر ئەوە دەبێت بەردەوام کارێکی وەها بکرێت زانستکار و مامۆستا، پزیشک و تەکنیکزان، لە بواری بەرهەمهێنانی ماددیدا چالاک بن. هەروەها هەموو کەسێک ئاشنای ئەو زانیار و بۆچوونانە بێت سوودیان بۆ کاری خۆی و بۆ بوونی جڤاکیی خۆی هەبێت. زۆرجار گوتراوە، ئادگارێکی پیوریتانیزم Puritanism لە ئایدیۆلۆژی ماودا هەیە. هەموو هەوڵدانێک دەبێت سەر بۆ ئامانجی هاوکۆ فروو بێنێت، هەموو خواستێکی تاکگەرا دەبێت کرنوو بەرێت بۆ بەرژەوەند و خواستی کۆیەکی. بەڵام لە ڕاستیدا مرۆڤنۆڕینی ماو شتێکی ئەو تۆی هاوبەشی لەگەڵ پیوریتانیزمی دروستی ئینگلیزیی سەدەی هەڤدەیەمدا نییە. گەر لە نەریتێکی ئەورووپاییدا بۆ بۆچوونێکی وەها بگەڕێین بەراورد بکرێت بەوەی ماو، دەبێت بگەڕێینەوە بۆ نۆڕینێکی ڕادیکاڵی سەدەی نۆزدەیەم، کە دەیگوت ئامانجی هەموو مرۆڤێک دەبێت خۆپێگەیاندنێکی هەمەلایەکی هەبێت و ئەم هەمەلایەکییە تەنیا بە کارکردن و بە تایبەتی بەکارکردنی کۆیەکی، پەیدا دەبێت. کەواتە چالاکی ڕەنگ لە مرۆڤدا دەداتەوە و تەنیا لە چالاکیدا مرۆڤ بە ئازادیی خۆی دەگات. بەڵام ئەم ئازادییە بە دەست نایەت گەر مرۆڤ کار نەکات، کار دەکاتەوە کاری ئازاد و بە دڵی خۆ و هەروەها کارێک کە لەگەڵ کاری خەڵکی ڕێک خرابێت و گونجابێت.

ماو دەڵێت ژیانی وەها تەنیا کار و قوربانی نییە. «"ڕەنج" دەبێتە "خەون"، و "خەون" دەبێتە "ڕەنج". هەروەها وچان و هێز کۆکردنەوە پەیوەندییەکی وەهای هەیە لەگەڵ خەباتی توند. ڕەنج و خەون، ڕامان و پەلەکردن یەکەیەک پێک دێن، وچان و هێز کۆکردنەوە و خەباتی توونديش یەکەیەک پێک دێنن».

شۆڕشی فەرهەنگی، پاش مردنی ماو ساڵی 1976، کوژێنرایەوە. بیروڕاکانی شۆڕشەکە و «فیکری ماو زیدۆنگ» ی تا ئەو دەمە سەردەست، خرانە لاوە و ئەوانەی دەیانویست گەشە بەو میراتە بدەن، دران بە دادگە. خودی

شۆڕشی فەرهەنگی، چ لە نێو چین و چ لە دەرەوەی چین، کەوتە بەر هەڵسەنگاندنەوەیەکی بنەڕەتی. ئەوەی چاودێران ڕۆژێ لە ڕۆژان بە چالاکی و نوێکارییان دادەنا، لە زۆر بواردا ئاشکرا بوو هیسترایەکی گەلێر و ئارەزووکاری و دڕندەیی بوو.

ڕێبەرانی سیاسیی نوێی چین، بە سەرۆکایەتی دێنگ سیاوپینک Deng Xiaoping ی بەساڵدا چوو، لە هەوڵی سەپاندنێکی خێرای پیشەسازی و چوستکردنەوەدان و تەنانەت ڕێگە بە موڵکایەتیی کەسەکیی بچووک دەدەن.

لە دەمەو کۆتای ساڵانی هەشتادا، لەوە دەچوو چین ڕێگەیەکی وەک ئەوەی یەکیەتیی سۆڤیەت بگرێتە بەر. بزاڤێکی دیموکراتی، کە زۆربەی ئەندامانی بیرکار و خوێندکار بوون، هێزی پەیدا کرد. بەڵام ئەم فراژووتنە لە حوزەیرانی ساڵی1989، لە گۆڕەپانی ناوشاری پەکین بە کوشتارێکی دڕندانە کۆتا بوو. ئەمڕۆ چین تاکە زلهێزە کۆمیۆنیزمی لە بەرنامەدا بێت. هیچ نوێکارییەکی سیاسیش جێ دەستی دیار نییە.

لەوە دەچێت ماو زیدۆنگ لە مێژوودا ببێتە باسێکی لاوەکی. لەگەڵ ئەوەشدا فراژووتنی ئایدیۆلۆژی چین، لە پاش ساڵی 1949 وە هێندە بە گۆڕانکاری ڕەنگین بوو، ئەستەمە پێشبینی لە داهاتوویەکی زۆر نێزیکیشی بکرێت.

هەر چۆنێک بێت ماو لە ساڵانی شێست و هەفتاکاندا ئیلهامبەخشێکی ئایدیۆلۆژیی گرینگ بوو نەک تەنیا لە وەڵاتەکەی خۆیدا بەڵکە لە هەموو ئەوەی پێی دەگوتری جیهانی سێیەم و تەنانەت لە نێو کۆڕی بیرکارانی ئەم جیهانە زەنگینەی «یەکەم» یشدا.

ڕێبازی لیبەرال و کۆنەواری هاوچەرخ

پێشەکی

ئەگەر لە کەتەلۆگی کتێبخانەی زانستگەی یۆتەبۆری [Gothenburg / Göteborg یۆتەبۆری دووەم گەورەشاری سوێدە پاش ستۆکهۆلم] لە وشەی کۆنەوارەتی بگەڕێیت، تەنیا ناوی کەمتر لە چل بەرهەمێک تۆمار کراون (مەبەستم لەو کتێبانەیە پاش ساڵی 1958 لە چاپ دراون). لە ژێر ناوی لیبەرالیزمدا لە چل کتێبێک زیاتر هەیە، بەڵام ئەگەر لە سۆسیالیزم بگەڕێیت دەوروبەری 1750 بەرهەم ڕیز کراوە.

لە کتێبخانەی هەر بنگەیەکی توێژینەوە بیبلۆگرافیایەکدا بگەڕێی ئەنجامەکەی هەر لەو بابەتە دەبێت. ئەو کتێبانەی لە ئایدیۆلۆژیی سیاسی هاوچەرخ دەدوێن و باسی ڕێبازە هەمەجۆرەکانی سۆسیالیزم ناکەن، کەمینەن.

ئەمە چی دەگەیەنێت؟ وەڵامی ئەم پرسیارە ئاسان نییە. هەڵبەتە ئەو ژمارانە شتێک دەڵێن دەربارەی ئایدیۆلۆژیی سیاسی هاوچەرخ، هەم گرینگ و هەم چاو لێ پۆشراو. سۆسیالیزم لەچاو ڕکابەرەکانیدا لێکدانەوەی زیاتر هەیە، تەنانەت لە وەڵاتی وەهاشدا کە سۆسیالیزمیان تێیاندا یەکجار کزە، وەک کۆوەڵاتی ئەمەریکا. وا باوە سۆسیالیزم بەرنامە و پلان و پەیمانی زیاترە لەوانەی دیکە، ئەمانەش دەبنە جێی ڕەخنەگرتن و داکۆکی لێکردن. لەبەر ئەوەش مەیلی دووبەرەکی و ڕێچکە پەیداکردن تێیدا بەهێزترە، ڕاڤە دانیان پتر و سەختتر دەبن.

ئەم خاڵە لایەکی دیکەش هەیە دەبێت ڕەچاو بگیرێت: نۆڕینی لیبەرال و کۆنەوار زۆر جار خۆیان بە لیبەرال و کۆنەوار نانووسن بەڵکوو نەخت و پوخت بە خۆیان دەڵێن زانست.

دەبێت ئەو خاڵەی سەرەوەمان لە بیر بێت بۆ ئەوەی لەو بۆچوونە سەرەکییانە بگەین کە دەربارەی ئایدیۆلۆژییەکانی سەدەی بیستەمن – وەک ئەوەی باس لە مردنی ئایدیۆلۆژی دەکات، یان ئەوەی دەڵێت ئایدیۆلۆژیی سەدەی نۆزدەیەم لەم سەدەیەدا باویان نەماوە. ئەم بۆچوونانە بەردەوام لە لایەن لیبەرال و تا ڕادەیەکیش لە لایەن کۆنەوارانەوە جەختیان لەسەر کراوە. بەڵام لە نێو سۆسیالیستەکاندا باویان نییە (مەگەر لە نێو سۆسیالیستانی نێزیک سنووری لیبەرالیزم). نۆڕینی لەو بابەتە، لەو دەمانەدا لیبەرالیزم و کۆنەوارەتی برەویان هەبووە، بۆ نموونە ماوەی نێوان 1965-1945، سەکەوتووانە جەختیان لەسەر کراوە. سۆسیالیستانی ڕێبازی جیاواز بۆچوونێکی تەواو دژ بەمەیان هەڵنا و دەیانگوت، فراژووتنی ئایدیۆلۆژی – وەک ئەنجامێکی نێزیکی فراژووتنی ئابووری و جڤاکی – ڕووی لە جەمسەرگرتنە. لەبەر ئەوە ئاشکرایە کە نۆڕینی دژ بەیەک دەبنە هەڵوێستگرتنی ئایدیۆلۆژی. بۆچوونی یەکەم دەیگوت هەڵوێستگرتنی ئایدیۆلۆژی لە ئارادا نییە (دەنا گریمانەی مردنی ئایدیۆلۆژی لە نێو دەچێت)، بۆچوونی دووەم دەیگوت هەڵوێستگرتنی ئایدیۆلۆژی دەبێت بێتە کایەوە (دەنا گریمانەی جەمسەریگرتن لە نێو دەچێت). لە بەشێکی دیکەی ئەم باسەدا لە مردنی ئایدیۆلۆژی دەدوێین. بەڵام با جارێ بگەڕێینەوە سەر باسی فراژووتنی لیبەرالیزم و کۆنەوارەتی، لای میلل و هێگل.

لێرەدا بەتایبەتی لە لیبەرالیزمی جڤاکی *Social Liberalism* و کۆنەوارەتیی جڤاکی *Social Conservatism* دەدوێین. لە دوابەشی ئەم باسەدا لەو جۆرە نوێیانەی لیبەرالیزم و کۆنەوارەتی دەدوێین کە لەم چەند دەساڵەی ڕابوردوودا بوونە باو. بەوەش فراژووتنێکی زەمانی دەکەوێتە بەرچاو: ماوەیەک لیبەرالیزمی جڤاکی کۆنەوارەتیی جڤاکی نۆرەیەکی سەرەکییان هەبوو، پاشان چەند دەساڵێک نۆڕینێکی تازەبابەت لەلایەن پێشەنگەکانی لیبەرال و کۆنەواری هێمنکارەوە هەڵنرا و دەیگوت زمانی ئایدیۆلۆژی نەما، بەتایبەتی لە جڤاکی سەرمایەداری لیبەرالی پێشکەوتوودا. ئەوجا دیسان ئایدیۆلۆژیی کۆن بووژێنرانەوە، نوێلیبەرالیزم *Neoliberalism* یکی تێکۆشەر و

نوێکۆنەوارەتی *Neoconservatism* ێکی تێکۆشەر هاتنە پێش و خێرا هەڵکشان، بە تایبەتی لە ئاست سیاسەتی پارتایەتی ڕۆناڵد ڕەیگەن Ronald Reagan ی کۆوەڵاتی ئەمەریکا و مارگەرێت تاتچەر Margaret Thatcher ی بەریتانیا، نوێنەری نموونەی ئەم ڕێبازانەن. پاش هەڵگەڕانەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا، ساڵی 1989، ئەو ئایدیۆلۆژییانە بەلای لایەنگرانی خۆیان و خەڵکی دیکەشەوە بە سەرکەوتووی مەیدان دانران. گریمانەی مردنی ئایدیۆلۆژی باوی نەما، چونکە هەر نەبێت دوو ئایدیۆلۆژیی نێزیک بە یەک ماونەتەوە. لە بری ئەوە باوەڕێکی دیکە برەوی پەیدا کرد، ئەمیان لە «کۆتابوونی مێژوو» دەدوا. ئەم چەمکە یەکەم جار لە لایەن هێگلەوە بەکار هێنرا و ئەمجارەیان بە ناوەڕۆکێکی تازە لە وتارێکدا - پاشان کرا بە کتێبێک - لە لایەن فرانسیس فوکویاما Francis Fukuyama ی ئەمریکییەوە هێنرایەوە پێش. بە نۆڕینی فوکویاما، زۆرانبازیی نێوان فاشیزم و کۆمیونیزم و سەرمایەدارەتیی پەیوەست بە دێموکراتیی سیاسییەوە، خەسڵەتی ئەم سەدەیە بوو. لە سەرەتادا فاشیزم شکێنرا، پاشان کۆمیونیزم مەیدانی چۆڵ کرد. تەنیا سەرمایەدارەتی و دێموکراتی، یەکگرتوو و بەهێز مانەوە. داهاتوو یەکگرتنێکی دیکەی وەها بەهێزی بەدەمەوە نابێت. ڕژێمی سیاسی دەگۆڕدرێت - بەڵام گۆڕانکارییەکە هەر چییەک بێت، سەرمایەدارەتی و دێموکراتی هەر دەمێنن.

لیبەرالیزمی جڤاکی و کۆنەوارەتیی جڤاکی

لە لای جۆن ستیورەت میلل John Stuart Mill تووشی زاراوی لیبەرالیزمی جڤاکی هاتین. میلل بە باوکی ئەم ڕێبازە دادەنرێت، بەڵام چەندین بیردۆزی ئینگلیزیش گەشەیان پێ داوە، وەک Thomas Hill Green (1836-1882) و Leonard T. Hobhouse (1864-1929). لێرەدا بە کورتی لە نۆڕینی هیلل گرین دەدوێین، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر بە گشتیش باسێکی ئەو نەریتەی لیبەرالیزمی جڤاکیش دەکەین کە هەتا ئەم دەمەش برەوی هەیە.

لە بواری کۆنەوارەتیی جڤاکیدا، دیسان دەشێت لە ڕۆژگاری کۆنەوە ناوی چەند مامۆستایەک بێنین، بۆ نموونە فەیلەسووف و ئابووریناسی ئەڵمانی Lorenz von Stein (1815-1890) و دەوڵەتکار و نووسەری ئینگلیز Benjamin Disraeli (1804-1881). من لێرەدا باسێکی ئەوتۆی بیری ئەمانە ناکەم - هەوراز و نشێوی کۆنەوارەتیی جڤاکی، لە زۆرە ڕووەوە، لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمەوە هەتا ئەم ڕۆژگارە جیاوازییەکی وەهایان بەسەردا نەهاتووە.

ئەم لاوشەی هاوکۆی «جڤاکی Social»، کە چووەتە سەر شاوشەی «لیبەرالیزم» و «کۆنەوارەتی» هەم وردەکاری و هەم سنوورێکیش دەدات بە شاوشەکە. لیبەرالیزم، لە سەرەتاوە بێ ئەو لاوشەیە خۆی دەناساند و جەختی لەسەر ئازادی دەکرد، بەتایبەتی پیرۆزیی ئازادی لە هەموو بوارێکدا، هەم بواری ئابووری جڤاکی و هەم بواری سیاسی و ئایدیۆلۆژی. مرۆڤ دەبێت لە بەرهەمهێنان و کڕین و فرۆشتندا ئازاد بێت، بە ئازادی لە نێوان دەوڵەتان و پیشەکاندا ببزوێت، لە خۆ ڕوونکردنەوەدا بێسنوور ئازاد بێت، لە بڕوا هێنان یان نەهێنان بە هەر باوەڕێک ئازاد بێت، لە دەنگ دان و خۆ ناوزەدکردندا بۆ ئەنجومەنە سیاسییە کارگێڕەکان ئازاد بێت. لیبەرالیزم زادەی فراژووتنی سەرمایەدارەتی بوو کە بەرهەمهێنانی ئازاد و بازاڕی کاری ئازاد بنەماکانی بوون. هاوکات بە توندی پەیوستی پەیدابوونی ڕۆژنامەگەری، کۆڕی گفتوگۆ و دەزگەی هەمەجۆری ڕاگەیاندنی بیرکارانە بوو.
لیبەرالیزم پاش بڵاوبوونەوەی پیشەسازی و پاش شۆڕشی فرانسی، شێوەی چەسپاوی خۆی وەک ئایدیۆلۆژییەکی

تایبەتی، گرت. بە هەمان شێوە کۆنەوارەتی بەم مانا هاوچەرخەیەوە دەشێت بە بەرتەکی ئەو «جووت شۆڕش» ـە دابنرێت کە یەکیان شۆڕشی پیشەسازی بوو و ئەوەی دیکەش شۆڕشی فرانسی 1789 و ڕۆژگاری دوای شۆڕشەکە بوو (ناوی کۆنەوارەتی لیبەرالیزم لە ساڵانی 1810 دا پەیدا بوون).

هەڵبەتە لیبەرالیزمی جڤاکی و کۆنەواری جڤاکی بەرتەکی فراژووتنی پاش ئەو ماوەیە بوون. ئەنجامە جڤاکییەکانی بڵاوبوونەوەی پیشەسازی هەر زوو ئاشکرا بوون. پرۆلیتاریایەکی ئەندازە نادیار لە شارە پیشەسازەکاندا کۆبوونەوە. ژینگەی دەرەکیی پرۆلیتاریای پیشەسازی سەخت بوو.

بڵاوبوونەوەی پیشەسازی فراژووتنێکی هێنایە کایەوە، ئەنجامەکانی لەوە دەچوون بەرهەست بن. ئەم ئەنجامانە بوونە لایەنی سەرەکیی ئەوەی پێی دەڵێن «دۆزی جڤاکی» و هەر لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم و بەم لاوە بە گەرمی گفتوگۆی لەسەر کرا. دۆزی جڤاکی هەر ئەوە نەبوو خزمەتی ساخڵەمی و گوزەرانی کرێکاران بکات و لە خەمی لەش و گیانی ئەواندا بێت. بەڵکوو تەگەرە لەوەدا بوو لە نێو ئەم ئاپۆرەیەدا هێزێکی شۆڕشگێڕانە ئاشکرا بوو. نائارامییەکی سیاسی و جڤاکی سەری هەڵدا و گەلێک جاریش ڕووەو شۆڕش هەڵدەکشا. سۆسیالیزم و باوەڕی دیکەی شۆڕشگێڕانە لێی کۆدەبوونەوە. لیبەرالیزمی جڤاکی و کۆنەوارەتیی جڤاکی هەوڵدانێک بوون بۆ چارسەرکردنی ڕووکارە هەمەجۆرەکانی ئەم دۆزە جڤاکییە.

وەک باسمان کرد، میلل Mill دەیگوت فراژووتنی سیاسی دەبێت بخرێتە پێش فراژووتنی ئابوورییەوە، بە کورتی لیبەرالیزمی سیاسی گرینگتر بوو لە لیبەرالیزمی ئابووری، ئەگەر ئەم دووانە تووشی ناکۆکییەک ببوان دەبا ئەمەی دووەمیان سەر بۆ یەکەمیان فروو بێنێت، فراژووتنی ئازادییە سیاسییەکان، تەنانەت ئازادییەکی سیاسیی تەواو ڕسکاو بۆ چینی کرێکار، ئەگەرچی ماوەیەکی دەوێت - دەبێتە دەستەبەری فراژووتنێکی هاوئاهەنگی جڤاکی. تەنانەت بەلای کۆنەوارەتیی جڤاکییەوە، پێشەمی هەر بۆ چارەسەرکردنێکی سیاسی بوو. وەک باس کرا، دەوڵەت لای کۆنەوارەتیی زوو بە دەستەبەری سیستەمێکی جڤاکی باش دادەنرا. لەبەر ئەوە کۆنەوارەتیی جڤاکی دەڵێت دەسترۆیی و ئەرکی دەوڵەت دەبێت فرەوانتر بێت. دەوڵەت دەبێت جڵەوی پیشەسازی بگرێتە دەست و نەیەڵێت کەس لە جڤاکدا لە برسا بمرێت و لە سەرما ڕەق بێتەوە، ناچار بێت ڕوو بکاتە گوزەرانێکی تاوانکارانە یان ڕەدووی بیروڕای وەها بکەوێت هەم دژ بە سیستەمی چاکەیە و هەم دژ بە ئاکار و دینە.

با جارێت باسێکی لیبەرالیزمی جڤاکی بکەین و لە ئازادییەوە، کە شاچەمکی لیبەرالیزمە، لێی نێزیک بینەوە.

لیبەرالیزمی سەدەی نۆزدەیەم ئەو چەمکی «ئازادی» ـیەی کردە دەراوی نۆڕینی خۆی کە لە سەدەمی ڕۆشنگەریدا سەری هەڵدا. ئەم چەمکە نیشانەی یەکسانیی خستبووە نێوان «ئازادی» و «موڵکایەتیی کەسەکی» ـیەوە، بەڵام موڵکایەتیی کەسەکی تەنیا شتومەکی نەدەگرتەوە، بەڵکوو لەش و گیان، بیر و بۆچوونی تاکەکەسیشی دەگرتەوە. لە سەدەی نۆزدەیەمدا، چەمکی ئازادی و موڵکایەتییە خۆی پێ ڕانەگیرا. لەوە دەچوو لیبەرالیزم نوێنەرایەتی دوو ئازادی بکات: ئازادیی ئابووری و ئازادیی سیاسی. لای میلل ئەم جۆرە ئازادییانە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە تا ڕادەیەک سەربەخۆ پێشان دەدران. تەنانەت لە لیبەرالیزمی درەنگتریشدا ئەم ئازادییانە جودا کرابوونەوە، بەڵام ئەمجارەیان وا باو بوو ئازادیی ئابووری - بەتایبەتی موڵکایەتیی کەسەکی - مەرجە بۆ ئازادیی سیاسی. واتە سیستەمێکی کەموزۆر سەرمایەدارانە مەرجە بۆ ئەم جۆرە دیمۆکراتییەی ڕۆژاوا.

بەڵام پەیوەندیی گرینگ ئەوەیە مافی موڵکایەتیی کەسەکی و مافی دەربڕینی بیروڕا و هەڵبژاردنی ئەندامانی پەرلەمان، بە دوو دیاردەی تەواو جیاواز دادەنران. ئەمەش تا ڕادەیەک پەیوەستە بەوەی وشەی «ئازادی» مانایەکی مەیلەو نوێی وەرگرت تەنانەت لە نەریتی لیبەرالیشدا. لە سەرلەبەری مێژووی بیری سیاسیی هاوچەرخدا، دوو چەمکی جیاوازیی ئازادی هەیە: «ئازادیی نایەتی» و «ئازادیی ئایەتی». ئازادیی نایەتی دەکاتەوە ئازادبوون لە گوشاری دەرەکی، لە دەستوور و فەرمان. ئازادیی ئایەتی دەکاتەوە بوونی دەرفەتی ڕاستینە بۆ گەشەکردنی بەهرە و کارامەیی، ئەمیان داوای فەرمان و دەستووری هەمەجۆر دەکات.

هێگل و مارکس - وێڕای هەموو جیاوازییەکیان - هەردووکیان ئازادیی ئایەتی بەکار دەهێنن. بەڵام لیبەرالیزمی زوو، بە گشتی وشەی «ئازادی» بە واتای نایەتی بەکار دەهێنێت. ئازادی دەکاتەوە نەبوونی گوشاری دەرەکی.

ئەمەش بۆچوونێکی تەواو لەبارە، گەر شوێنی لیبەرالیزم ڕەچاو بگرین. لیبەرالەکان خەباتیان دژ بە جڤاکی کۆنی سەرمافداران دەکرد و شائەرکی خۆیان لەوەدا دەبینی کۆسپ و تەگەرە بڕەوێننەوە لە ئاست دەرفەتی تاکەکەس هێزی کاری خۆی بە ئازادی بفرۆشێت و خۆی زەنگین بکات... هتد.

بەڵام هەر ئەوەندەی جڤاکی بۆرژوا دامەزرا، لیبەرالیزمش لە بەجێ گەیاندنی ئەو ئەرکەی بۆوە. ئەمجا دەبێت دژ بە چەپ و سۆسیالیزم سیستەمەکەی خۆی بپارێزێت. چیدی نەدەلوا لە جڤاکی بۆرژوادا دەست لە چەمکی ئازادیی نایەتی گیر بکات. هەر زووش میلل ڕاڕایی پێوە دیار بوو: لە ڕاستیدا دەبێت دەستوور و فەرمان هەبێت بۆ ئەوەی ببنە دەستەبەری ئازادیی تاک و ڕکابەریی ئازاد.

نوێنەرانی لیبەرالیزمی پاش میلل هەنگاوی دیکەشیان نا. دەسەڵاتی دەوڵەت نابێت تەنیا ئەرکێکی نایەتی هەبێت بەوەی مەیدان ئاواڵە بکات لە بەردەم تاکەکەسیدا، چالاکی و هەوڵ و بیروڕای تاکەکەسدا. دەبێت تا ڕادەیەکیش ئەرکێکی ئایەتی هەبێت، دەبێت جۆرە هاوسەنگیەکیش لە نێو چینەکانی جڤاکدا ساز بکات، بۆ ئەوەی هەموو کەسێک، سەربە هەر چینێک بێت، دەرفەتی ئەوەی هەبێت بەو ئامانجانە بگات کە بۆ نرخی مرۆڤایەتی یەکجار پێویستن.

تۆماس هیلل گرینThomas Hill Green (1836-1882) ی فەیلەسووفی ئینگلیزی ئەو بۆچوونانەی بەشێوەیەکی ورد و ئەبستراکت لە *Liberal Legislation and Freedom of Contract* ی ساڵی 1880 دا داڕشتووە. گرین بەرپەرچی ئەو بۆچوونە دەداتەوە کە دەڵێت هەموو جۆرە دەستوورێک دەکاتەوە نائازادی، نموونەیەکی کۆنکرێتیش دەکاتە دەراو: سەرەکوەزیرانی ئەو دەمەی ئینگلیز Gladstone ی لیبەرال پێشنیازی دەستوورێکی کردبوو بۆ سازکردنی پەیمانی نێوان زەویدارانی ئیرلاندی و کرێچییەکان. بە بۆچوونی لیبەرالی نەریتی ئەم دەستوورە دەبا بە پێشێلکردنێکی ئازادی دابنرێت، پێشێلکردنی ئازادیی هەم زەویداران و هەم کرێچی، ئەگەرچی دەستوورەکە ڕێگەی لەوە دەگرت زەویداران خۆیان لە کرێچی بکەنە شێر و نابووتیان بکەن.

نموونەکە تەواو بەهێزە. گرین دەڵێت دەستوورێک ڕێ لەوە بگرێت گروپێک گروپێکی دیکە دامژێت، دەستوورێکە ڕێی ئازادی خۆش دەکات. بەڵام ئازادی لێرەدا ئەو ئازادییە نییە لە لیبەرالیزمی نەریتیدا هەبوو. گرین پێشنیازێکی نوێی هەیە بۆ ئازادی: ئازادی دەکاتەوە «توانستێکی ئایەتی بۆکردن و سوود وەرگرتن لەوەی بۆکردن و سوود لێ وەرگرتن لەبارە». ئەم ناساندنە لێڵ و گشگیرانەیە. بەڵام بەشێوەیەکی بنەڕەتی لەو ناساندنە

زووترەی لیبەرال جودایە کە دەیگوت هەموو کەسێک ئازادە لە هەر چییەکی ئارەزووی بوو بیکات بە مەرجێک ئازادی خەڵکی دیکە پێشێل نەکات. کەواتە ئازادی لای گرین ئاڵۆزتر و توندتر بوو لەوەی زووتر هەبوو.

لەگەڵ ئەوەشدا ناشێت بڵێین گرین و هاوبیرانی گرین بەشێوەیەکی بنەڕەتی نۆڕینی لیبەرالیان گۆڕی. بەگشتی، ئەو دەسەڵاتە دەوڵەتییەی ئەمان داوای جۆرە دەست تێوەردانێکی لێ دەکەن، ئەو دەسەڵاتە فیوداڵ و تاکفەرمانەی جاران نەبوو بەڵکوو دەسەڵاتێکی بۆرژوایانە بوو: لیبەرالەکان باشتر دەتوانن بە دەسەڵاتی خۆیانی بزانن. وێڕای ئەوەش لیبەرالەکان بە هیچ جۆرێک پشتیان نەدەکردە بنەماکەی خۆیان کە بریتی بوو لە تاکگەرایی، تەنانەت بەلای گرین و هاوبیرانییەوە تاکەکەس و کردەوەی تاکەکەس دەراوی خۆڕسکە لە باوەڕی سیاسیدا.

گرین دەڵێت لە حوکومڕانیی باشدا هاوشانییەک هەیە لە نێوان بەرژەوەندی تاکەکەس و هەوڵدان و ئاواتی هۆشمەندانەی بەرزی تاکەکەس لە لایەک و سازمان و چارەسەرکردنەکانی دەوڵەت لە لایەکی دیکە. ئاوڕیش لە بۆچوونی هەرە شکۆداری نێو مێژووی بیری سیاسی دەداتەوە- تەنانەت دەگاتەوە سەر گریمانەکەی ئەریستۆ کە دەڵێت مرۆڤ «بوونەوەرێکی سیاسییە» یان «گیانەوەرێکی سیاسییە» وەک لە تەرجەمەکاندا دەکەوێتە بەر چاو.

بەڵام هەردەم تاکەکەسی کردووەتە دەراوی نۆڕینی خۆی. جڤاک دەبێت وەها سازدرا بێ تاکەکەس بتوانێت ئەوە بکات و سوود لەوە وەربگرێت کە بەلای خۆیەوە شایەنیکردن و سوود لێ وەرگرتنە، لە جڤاکی وەهاشدا دەبێت دەستوور هەبێت، دەستوور ئازادی دەدات بە تاکەکەس نەک نائازادی. گرین پێی وانییە گوشاری دەستوور دەبێت توند بێت و بۆچوونێکی گەشبینانەی تا ڕادەیەک بێخەمی هەیە لەوەدا کە دەڵێت دەسەڵاتی سیاسی و دەستووری ناسەپێت ئەگەر ڕەزامەندی تاکەکەسی پێوە نەبێت. لەگەڵ ئەوەشدا ئەم بۆچوونەی ڕێگەی ئەوەی لێ ناگرێت کە حوکومڕانیی کەم یان زۆر لیبەرال لە یەک جودا بکاتەوە.

لیبەرالیزم لە قۆناخێکی تایبەتدا دەستی هەڵگرت لە بەشێک لەو باوەڕی ئازادییەی زووتر هەیبوو، بەڵام دەستی لە تاکگەرایی هەڵنەگرت. لە دەمەو کۆتابوونی سەدەی پێشوو، لیبەرالەکان تاکگەراییان کردبووە دەراوی خۆیان و لەویشەوە پشتیان کردە هەموو دوودڵییەکی هەیان بوو دەربارەی پیرۆزیی مافی دەنگ دانی گشتی. ئەگەرچی میلل جۆرە نەسەلماندنێکی هەبوو لەو دۆزەدا و دەیگوت خەڵکی نەزان لەوانەیە بە شێوەیەکی ناهۆشەکی دەنگ بدەن، بەڵام مافی دەنگ دانی گشتی مەرجێک بوو لە گیانی لیبەراليزمدا. «یەک پیاو، یەک دەنگ» لەگەڵ تاکگەرایی لیبەرالیزمدا تەواو لەبار بوو. خەڵک دەبێت وەک تاکەکەس، وەک تاکە بوونەوەر، لە ڕێی هەڵبژاردنەوە کار بکەنە سەر گوزەرانی سیاسی. ناکۆکیی چینایەتی و بەرژەوەندی نۆرەی نامێنێت. ئەوەی دەنگ دەدا فلانی کرێکار یان فلانی کارگێڕ نییە بەڵکوو فلانی تاکەکەسە. سەرلەبەری ئەو تاکگەراییەی نێو دیمۆکراتیی ڕۆژاوا، تاکگەرایی لیبەرالەکانە.

ئەو گۆڕانکارییەی ئایدیۆلۆژییەی لیبەرال، کە لە گوتەکانی گرین و کەسانی دیکەشدا دەخوێنرێتەوە، چار نییە هەر دەبێت نۆڕینی سیاسەتی ئابووریش بگرنەوە. چەند نموونەیەکی ئەم لایەنەش لە بەشی چوارەمی ئەم باسەدا پێشان دەدرێن. لەگەڵ ئەوەشدا، بە گشتی، دەکرێت بڵێین لیبەرالەکانی زوو- بە میللیشەوە- دەیانگوت سیاسەت و ئابووری دەبێت هەتا دەکرێت لە یەک دابڕێن. گوزەرانێکی ئابووری ئازاد بە هێزی خۆی دەتوانێت بگاتە

ئاستی هەرە بەرزی ئابووری. ئەگەر دەوڵەت لێرەدا دەستێکی هەبێت، ئەوا تەنیا بۆ پاراستنی ئازادیی گوزەرانی ئابوورییە.

لیبەرالەکانی درەنگتر، نۆرەیەکی ئابوورەکی پتر ئایەتییان داوە بە سیاسەت، بەوەی سیاسەت پەیوەندیی نێوان گروپەکانی جڤاک ڕێک بخات. ئەمەش گۆڕانێکی کەمبایەخ نییە. لەگەڵ ئەوەشدا لیبەرالیزم دەستی لە باوەڕی پیرۆزیی موڵکایەتیی تاک و بەرزیی سیستەمی سەرمایەداری، بەر نەدا.

بەڵام موڵکایەتیی کەسەکی و سەرمایەدارەتی گۆڕان. لەو دەمە هەرە زووانەی چالاکیی ئازاددا، ئازادیی تاک بەوە لێک دەدرایەوە ئازادیی هەڵبژاردنە لە نێوان دەوڵەمەندی و هەژاریدا. کۆمپانیای مەزنی هاوچەرخ مەگەر بەلای هۆشکولەوە بە ئەنجامێکی تێکۆشین و هەوڵدانێکی تاکگەرا دابنرێن. خودی فراژووتنی سەرمایەداری، خاڵی هەرە گرینگی باوەڕی ئازادیی ئابووری فرەواندووە.

لە لیبەرالیزمی هاوچەرخدا، لێرە و لەوێ، مەیلێکی وەها هەیە دەڵێت کۆمپانیای پیشەسازیی و بیرۆکراتیی مەزن هەڕەشە لە کەسایەتیی تاک دەکات. ئەو مەیلانە زۆر توند نین بەڵام بۆ نموونە لە لای ئابووریناسی ئەمریکایی ناسراو John Kenneth Galbraith هەن. لەم خاڵەشدا ئایدیۆلۆژیی لیبەرال بە شێوەیەکی ئاشکرا لەگەڵ خۆیدا دژ دەکەوێت. خواستی ئازادی بەرانبەر خواستی ئازادی دەوەستێت.

ئەو نوێلیبەرالیزمەی لە دوابەشی ئەم باسەدا لێی دەدوێین، جۆرە هەوڵدانێکە بۆ چارەسەرکردنی ئەم ناکۆکییە. بەڵام با جارێت لە کۆنەوارەتیی جڤاکی بدوێین.

وەک باسمان کرد دەوڵەت شاچەمکە لە کۆنەوارەتیی سەدەی نۆزدەیەمدا هەیە. زۆر جار دەگوترێت و ڕاستیش دەکەن، هەر ئەو کۆنەوارەتییە، لە نێو پارتە ڕاستڕەوەکانی ئەورووپا و باکووری ئەمەریکادا برەوی هەیە، لە سەدەی بیستەمدا فراژووتنێکی سەیر دەکات، هەتا ئەوەی لە بواری گرینگدا گومان دەخاتە سەر کارامەیی دەوڵەت، تەنانەت نۆڕینی دەوڵەتنەیارانە دەهێنێتە کایەوە. بە تایبەتی لە بواری ئابووریدا، کۆنەواران ماوەیەکی درێژخایەن، بەهێزترین دوژمنی بازاڕی ئازاد و فراژووتنی بێسنووری سەرمایە بوون، بەڵام ئەمڕۆ لە ڕۆژاوای ئەورووپا و کۆوەڵاتی ئەمریکا و جێی دیکەش، بە پێچەوانەی ئەو دەمە، کە دەگاتە سەر داکۆکی لە هەمان بازاڕ و هەمان سەرمایە لە هەموان پتر نەسازێن. هەڵبەتە ناشێت بڵێین کۆنەوارەتی ئەمڕۆ هەر ئەو لیبەرالیزمە نەسازێنەی دوێنێیە. هەیشە دەڵێت کۆنەوارەتی، هەر بەو شێوەیەی سەد ساڵ لەمەوبەر داوای پاراستنی جڤاکی نیمچە فیوداڵی دەکرد، ئەمڕۆ داوای پاراستنی سەرمایەدارەتی دەکات. ئەم گوتەیەش چاو هەم لە بەردەوامی و هەم لە جۆری نوێکاریی نێو کۆنەوارەتی دەپۆشێت.

بەر لە هەر شتێک دەبێت بزانین ئەو چین و گروپانەی لە جڤاکدا هەڵگری ئایدیۆلۆژیی کۆنەوارانەن، لەم ماوە درێژخایەنەی باسی لێ دەکرێت، تەواو گۆڕاون. بنەمای بەرینی کۆنەوارەتیی جاران بریتی بوو لە ئەریستۆکراتی گرێدراوی زەویداران و کارمەندانی بەرزی دەوڵەت و مەزنەجووتیاران. تەنانەت لە نێو کڵێسەی سەربە دەوڵەت و چەند بەشێکی بیرکارانی نێوچین، کۆنەوارەتی لایەنگری هەبوو پاشان وردەوردە کۆنەوارەتی لایەنگری لە نێو پیشەساز و خەڵکی دیکەی وەهادا دۆزییەوە بەرژەوەندی لە فراژووتنی سەرمایەدا هەبوو. لە ئینگلاند، ئەم فراژووتنە زوو دەستی پێ کرد و ئاشکراش بوو. گەلێک جار زەویداری مەزن سەرمایەداریش بوون. زۆر کەس لە وانەی خاوەن فابریکە بوون و بەو کارە دەوڵەمەند بوون، زەوییان کڕی. بەو شێوەیە جۆرە یەکیەتییەک لە

نێوان بەرژەوەندی زەوی و سەرمایەدا فراژووت. ناسیۆنالیزم، کە لە دەمەو بنەتای سەدەی هەژدەیەمدا لە سەرانسەری ئەورووپادا هەڵکشا، خەسڵەتێکی کۆنەوارەتی هەبوو. ناسیۆنالیزم هێمای میللیی دەهێنایەوە پێش، داکۆکی لە بەرزەڕەوشتی جەنگاوەرانە و دینی شکۆداری نەریتی دەکرد. ئەمیش وەک سۆسیالیزم بەرەو بزاڤێکی گەلێر گەشەی کرد و ئاپۆرەی بەرینی خەڵکی لەگەڵ خۆی ڕاپێچ دا.

بەم جۆرە پشتیوانیی کۆنەوارەتی لە نێو جڤاکدا هەم گۆڕا و هەم فرەوانتر بوو. ئەم ڕەوتە لە سەدەی بیستەمیشدا بەردەوام بوو، ئەوجا پارتە کۆنەوارەکان زیاتر و زیاتر دەچوونە پاڵ سیاسەتی ئابووریی لیبەرالی نەریتییەوە. بازاڕی ئازاد و هەلومەرجی موڵکایەتیی سەرمایەدارانە بوونە سەروکارێکی کۆنەوارانە، هەتا گەیشتە ئەوەی، پاش شەڕی جیهانی، پارتە کۆنەوارەکان لە هەموان زیاتر داوای ئابوورییەکی سەرمایەدارانەی ڕەهایان دەکرد.

لایەنی دیکەش هەیە، زۆر جار چاوی لێ پۆشراوە، لێرەدا دەبێت لە یادمان بێت، ئەو دەسەڵاتە دەوڵەتییەی کۆنەوارەتیی زوو دەیپاراست، لەچاو دەسەڵاتی دەوڵەتیی سەدەی بیستەمدا ڕووبەرێکی یەکجار بەرتەسکی هەبوو. دەوڵەت ئەمڕۆ پەلوپۆی زیاترە و ئەرکەکانی یەکجار فرەوانترە. نێوەندە گرینگەکانی دەوڵەتی سەدەی نۆزدەیەم، تەنیا لە چەند ئەرکێکی جڵەوگیردا کۆبوونەتەوە: دەسەڵاتی ئەرتەش، دادپرسی و لە تەک ئەویشدا پۆلیس. جگە لەوە ئەرکی ئایدیۆلۆژیی دەوڵەت، بە پلەی جیاواز چاودێریی باوەڕ و فیکر و نەریتی دانیشتوانی دەکرد.

کۆنەوارەتی لە نێزیکەی هەموو ڕێگوزەری خۆیدا داکۆکی لە دەسەڵاتی جڵەوگیری دەوڵەت کردووە. بە دەگمەن نەبێت کۆنەوارەتییەک نادۆزیتەوە، ناوی کۆنەوارەتی لێ ڕەوا بێت و داکۆکی لە دەسەڵاتی ئەرتەش نەکات و داوای ئەو پەڕی گوێڕایەڵی و ڕێکوپێکی نەکات و بگرە داوای زیاد بوونی ئەو دەسەڵاتانەش نەکات. وا باوە کۆنەواران لایەنگری نەریتی میللییش بن، بە شێوەیەکی ڕازاوە داکۆکی لە پاشایەتی دەکەن ئەگەر هەبێت، تەنانەت ئەگەر دڵگەرمیی دینیش ساردبووبێتەوە ئەوان بە وشەی شیرین لە مەسیحایەتیی و ڕەچەڵەک دەدوێن.

ئەم نەگۆڕییەی کۆنەوارەتی شایەنی جەخت لەسەرکردنە، چونکە زۆر جار لە بیران دەچێتەوە. گۆڕنکاریی مەزن لەم ئایدیۆلۆژیەدا، وەک باس کرا، سیاسەتی ئابووریی نێو جڤاک دەگرێتەوە.

کۆنەوارەتیی زوو پێی وا بوو جڤاک بریتییە لە هەرەمێکی نموونەیی چەند چینێک (یان وەک خۆیان پێیان خۆش بوو بڵێن چەند بەرەیەک) هەر چینێکیش ئەرک و مافی تایبەتیی خۆی هەبوو. بەرەی بەرز دەبا ڕێبەرایەتی نزمەکان بکات و بیان پارێزێت، بەرەی نزمیش دەبا گوێڕایەڵی بەرزەکان بێت و ڕێزیان بگرێت. هەر بەرەیەک بژێوی خۆی هەیە، ئاستێکی ئابووری خۆی هەیە. توێژی نزمی جڤاک دەبا بەرگەی جۆرە هەژارییەک بگرن، بەرزەکانیش دەبا خۆشی لە شیرینیی ژیان بنۆشن. کەواتە جۆرە دابەشینێکی ئابووری سروشتکرد لە جڤاکدا هەیە و ئەرکی دەوڵەتیش لەوەدایە دابەشینی سامان لەم دابەشینە سروشتکردەوە نێزیک بخاتەوە. ئەگەر تەرازووی تێکچوو دەبێت دەوڵەت دەستی تێ وەردا. هەڵبەتە بڵاوبوونەوەی پیشەسازی گوشارێکی زۆر دەخاتە سەر ئەم دابەشینە نەریتییە. چینێکی نوێی زەنگین هەڵکشا و چینێکی نوێی هەژار پەیدا بوو. بێگومان کۆنەوارەکان، لە بارێکی وەهای گەشەکردندا کە یەکجار بە هەرا و پەلەیە و بە ڕووالەتیش ئارەزووبازە، داوای دەست تێ وەردانی دەوڵەتی دەکەن لە بواری ئابووریدا.

پاش ئەوە چەند ڕێبازێکی جیاوازی ئەوەی پێی دەگوترێت کۆنەوارەتیی جڤاکی، پەیدابوون. ئەوەش هەوڵدانێکی کۆنەواران بوو بۆ چارەسەرکردنی «دۆزی جڤاکی». لە ڕاستیشدا ئەو ڕێبازانە بریتی بوون لە چەند پێشنیازێکی

چارەسەرکردن. خاڵی هاوکۆی نێوان ئەم ڕێبازانەی کۆنەوارەتیی جڤاکی، ئەو باوەڕە بوو کە دەیگوت دەوڵەت (و لکوپۆی دەوڵەت وەک کڵێسە و بنەگەی ناوچەگیری هەمەجۆر) دەبێت کارێکی وەها بکات هەژاری نەگاتە ڕادەی دەستکورتییەکی ڕەها. بەڵام تا چ ڕادەیەک دەوڵەت بۆی هەیە دەست بخاتە نێو بەرهەمهێنان و بازاڕەوە، ئەمەیان دۆزێک بوو جێی ڕا و بۆچوونی جیاواز. هەبوو دەیگوت تەنیا لە باری تەواو سەرپەڕدا ئەوجا دەوڵەت دەبێت دەست بخاتە بواری سەرمایەداری و ئابووریی فیوداڵ دامەزرێنێتەوە. ڕێسای هەمەجۆر پێشنیاز دەکرا. بەرژەوەندی پیشەسازی دەبا کرنوو بۆ بەرژەوەندی دەوڵەت بەرێت. لەبەر ئەوە دەبا پەرژینی گومرگ هەڵچنرێت، پاراستنایەتی Protectism بە تایبەتی لە دەمەو بنەتای سەدەی نۆزدەیەمدا بوو بە خەسڵەتێکی کۆنەواران. کشتوکاڵی خۆماڵی دەبا بە چەندین شێوە بپارێزرێت.

ئەوجا لە نێو پەیڕەوانی کۆنەوارەتیی جڤاکیدا هەبوو لەوەش زیاتریان داوا دەکرد، دەیانگوت ئەگەر فراژووتنی سەرمایەداری بخرێتە ژێر ڕێبەرایەتی میللییەوە، ئەوا دەبێتە دیاردەیەکی بەسوود و لەنرخاندن نایەت. ئەم بۆچوونەیان، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، لە ئەڵمانیا گەشەی کرد و بیسمارک Otto von Bismarck (1815-1898)) ی سیاسەتمەدار پێشەنگیی دەکرد. لە ئەڵمانیا، لە سەدەی نۆزدەیەم و هەتا شەڕی جیهانیی یەکەم، فراژووتنێکی پیشەسازیی مەزن ڕووی دا، ئەم فراژووتنە بە گومرگ دەپارێزرا و لە ژێر سایەی پاراستنی دەوڵەتیدا ڕێک دەخرا، بە زانست و کارامەیی تەکنیکی نێو زانستگە و دەزگەکانی دەوڵەت یارمەتی دەدرا. هەر ئەو دەمەش بوو سۆسیال دیمۆکرات لە ئەڵمانیا بوو بە بزاڤێکی گەلێر. سۆسیال دیمۆکرات، لە لایەن بیسمارک و دەستەی کۆنەوارانی جڤاکییەوە بە بەرهەڵستی سەرەکی دادەنران. بەڵام بیسمارک و هاوبیرانی و ئەوانەی پاش خۆی ڕێچکەی ئەویان هەڵگرتەوە، بە مەبەستی ڕێگرتن لە سۆسیال دیمۆکرات، کەوتنە پاراستنی ئابووریی و جڤاکیی کرێکاران، بۆ ئەوەی هۆکارە دەمودەستەکانی نارەزایی کەم بکەنەوە. بۆ نموونە سیستەمێکی ساکاری سیاسەتی خۆشگوزەرانیان دارشت، کە بریتی بوو لە دابینکردنی مووچە و مزە بۆ خانەنشین و باری جڤاکی تایبەتی. بەڵام ئەو سیاسەتە زیانێکی وەهای لە سۆسیال دیمۆکرات نەدا. وەک باسمان کرد هۆکاری دیکە بوون گەشەیان بە بزارەتی دا. لەگەڵ ئەوەشدا دەشێت بڵێین ئەم سیاسەتە بسمارکییە لەگەڵ گیانی کۆنەوارەتیی جڤاکیدا دەگونجا.

کۆنەوارەتی، پاش شەڕی جیهانیی یەکەم، خەسڵەتی خۆی گۆڕی. ئەو نۆڕینەی نێو کۆنەوارەتیی جڤاکی، کە دەیگوت دەوڵەت دەبێت هاوسەنگیی جڤاک ڕاگرێت و ڕێ لە هەژاریی توند بگرێت، هەر ما بەڵام برِوا بەوەی پێی دەگوترا بازاڕی ئازاد هەڵکشا. لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازییەک هەر هەبوو لە نێوان نۆڕینی کۆنەوار و لیبەرالدا، دەربارەی پەیوەندی نێو کارگە. کۆنەوارەتی وای پەسند دەکرد پەیوەندیی نێوان خاوەن کار و کرێکاران پەیوەندییەکی باوکسالاری بێت: خاوەن کار وەک باوکێکی توند بەڵام دڵسۆز بەرانبەر منداڵەکانی خۆی بجووڵێتەوە. لیبەراڵەکان پێیان وابوو پەیوەندیی نێوان کرێکار و کڕیاری کار پەیوەندییەکی بازرگانییە، دەبێت لە شێوەی پەیماننامە و بابەتی ئەوتۆ ڕێک بخرێت.

سۆسیال دیمۆکرات و کۆمیونیستەکان هەوڵیان دەدا لە ڕێی سیاسییەوە بگەن بەوەی تەرازووی داهات و سامانی نێو جڤاک ڕێک بخەن، کۆنەوار و لیبەراڵەکان لە دژایەتی ئەم هەوڵدانەدا یەک بوون. کۆنەوارەتیی جڤاکی هەرگیز داوای ئەوەی نەکردووە دەوڵەت هەوڵ بدات هاوشانییەکی ئابووریی ڕاست بێنێتە کایەوە، یارمەتیی دەوڵەت تەنیا بۆ ئەو کەسانەیە بە هیچ جۆرێک بێ یارمەتیی دەوڵەت ناتوانن خۆیان بژێنن. سیاسەتێکی جڤاکی داوای دابەشکردنەوەیەکی فرەوانی سامان بکات هەرگیز کۆنەوارانە نەبووە. کۆنەوارەتی هەردەم پێی وا بووە

دابەشینێکی سروشتکردی سامان لە جڤاکدا هەیە. بە دوا کاتەوە بڕوایان هێنا بەوەی سەرمایە دەتوانێت ئەو دابەشینە دابمەزرێنێت.

ئادگارێکی کۆنەوارەتیی هاوچەرخ، کە زۆر جار ڕەپێش دەخرێت، ئەوەیە دیمۆکراتیی ڕۆژاوایی سەلماندووە، مەبەستیش لەو دیموکراتییە هەڵبژاردنی گشتیی سیاسییە، ئازادیی بیروڕا و دەربڕینی تا ڕادەیەک دەستووربەندە... هتد. ئەمەش بە گشتی ڕاستە. پارتە کۆنەوارەکان ماوەیەکی درێژخایەن و سەرسەختانە دژ بە فرەواندنی مافی دەنگ دان بوون، بەڵام کە ئەم کارانە سەریان گرت، ئەوجا سەلماندیان. ئەم سەلماندنەش هاوکات بوو لەگەڵ پەیدا بوونی هەڵوێستی پتر ئایەتییان دەربارەی سەرمایەدارەتی، هەڵبەت ئەو سەلماندنە دوور نەبوو لە تاوی ئەم هەڵوێستەیان. ئێستە کۆنەواران خۆیان بە لەبارترین پارێزەری ماف و ئازادیی سیاسی و بازاڕی سەرمایەداری دادەنێن.

ئایە ڕاستە ئایدیۆلۆژی خەریکە لە نێو دەچێت؟

لە دەوروبەری ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا، باڵی هەمەجۆری کۆنەوارەتیی جڤاکی و لیبەرالیزمی جڤاکی، لە زۆر وەڵاتدا، نۆرەیەکی بەرچاویان هەبوو، جیاوازیشیان هێندە فرەوان نەبوو هەمیشە دیار بێت. بەرهەڵستی سەرەکی لە کایەی سیاسیدا سۆسیال دیمۆکرات بوو. سۆسیال دیمۆکراتیش هەم ڕێسای گەمەی سیاسیی دیمۆکراتیانە و هەم سەرمایەدارەتیی بەرریفۆرمی پەسەند کردبوو. پاش شکانی فاشیزم، ناکۆکیی ئایدیۆلۆژیانە هێندە بە ڕوونی نەدەکەوتە بەرچاو، ئەوەی لە کایەدا مایەوە تەنیا کۆمیونیزم بوو. لە ماوەی «شەڕی سارد» دا کۆمیونیزم بە دۆزێکی تایبەت و ڕیزەپەڕ دادەنرا.

ئەمەیە پاشخانی ئەو بۆچوونەی لە مردنی ئایدیۆلۆژی دەدوا و لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا و ڕۆژاوای ئەورووپا و تەنانەت لە سوێدیش، پاش شەڕی جیهانیی دووەم، برەوی سەند. دەگوترا، سیاسەت خەریکە دەبێتە هونەرێکی ئەندازیارانە، کێشانە و پێوانەی وردی دەوێت نەک تەنیا بیروڕای نەریتەکی. بە کردەوە ئایدیۆلۆژییەکانی سەدەی نۆزدەیەم وێڵ کراون. ڕێککەوتنێکی بەرفرەوان هەیە لەسەر دۆزە سیاسییە بنەڕەتییەکان و هەتا دێ ئەو ڕێککەوتنە فرەوانتر دەبێت.

بەڵگەکانی ئەم باوەڕی مردنی ئایدیۆلۆژییە هەمەجۆر بوون:

1) ئەگەر فراژووتنی ئابووری لە جڤاکدا باش بێت و خێری هەموو چینەکانی جڤاکی تێدا بێت، ناکۆکیی سیاسی کز دەبێتەوە. ئەوەی پێی دەگوترێت دیمۆکراتیی ڕۆژاوایی نموونەیەکی ئەو فراژووتنە ئایەتییەیە کە داماڵینی ئایدیۆلۆژی بە دەمەوەیە.

2) خودی حوکومڕانیی دیمۆکراتیانە بە هەڵبژاردنی گشتی و... هتد ڕێگە بۆ داماڵینی ئایدیۆلۆژی خۆش دەکات. ئەو ڕێبازە سیاسییانەی ڕێسای گەمەی دیمۆکراتیانە پەسند دەکەن، بەر لە هەرشتێک، «بان-ئایدیۆلۆژی» یەکی هاوکۆ بۆ خۆیان دەسەلمێنن. ئەوجا خودی ئەو ڕێسای گەمەیەش داوای سازان و داوای

جوداکردنەوەی بزاڤە سەرپەڕەکان دەکات. دیمۆکراتی داوای کۆبوونەوەی ڕووەو ناوەڕاست دەکات.

3) داماڵینی ئایدیۆلۆژی تەنیا چەند دەوڵەتێکی ڕۆژاوای ئەورووپا و باکووری ئەمەریکا ناگرێتەوە بەڵکوو لە ئەنجامدا هەموو دونیا دەگرێتەوە. زلهێزەکان باس لە هاوژینیی ئاشتیخوازانە دەکەن و لە چەندین دۆزدا، کە جاران جێی ناکۆکیان بوون، ئێستە ڕێکن. هۆیەکی گرینگی ئەم ڕێکەوتنەش دەگەڕێتەوە بۆ هاوسەنگیی تیرۆر: ئایدیۆلۆژیی یەکنەگری بلۆکەکانی دەسەڵات دەبێت لە نێو بچن دەنا شەڕێکی هەژەندانەی لێ دەزێت.

4) لە سایەی پێشکەوتنی زانستەکانی جڤاکیدا، زانیار دەربارەی سیاسەت و ئابووری و جڤاک زیاد بووە. ئەو تەگەرانەی جاران دەبوونە هۆی جیابوویەوەی ئایدیۆلۆژی و حیزبایەتی، ئێستە لەبەر ئەوەی دەزانین چۆن چارە دەکرێن، ئەو نۆرەیەیان نەماوە.

بەڵگەی یەکەم و سێیەم، لە ساڵانی 1950 و سەرەتاکانی 1960 دا، ئەو دەمەی گریمانەی داماڵینی ئایدیۆلۆژی تەواو بەهێز بوو، نۆرەیەکی گرینگیان هەبوو، ئەو بیرەی دەیگوت بە زیادبوونی تەژەند ناکۆکیی ئایدیۆلۆژی لە نێو دەچێت، لە ڕۆژگاری گەشانەوەی گورجی ئەورووپا و باکووری ئەمەریکادا هەتا ساڵانی 1965 و 1966، دەنگی دلێر بوو. ئەو دەمە هەوڵێکی هەمەجۆری ئەوەش درا بەڵگەی یەکەم و دووەم بدرێن لە یەک و دەگوترا گۆیا دیمۆکراتیی ڕۆژاوا دەستبەرە بۆ پێشکەوتنی بواری ئابووری (بۆ نموونە دەگوترا هیندستان دەبێت لە چین خێراتر گەشە بکات چونکە هیندستان حوکومڕانییەکی هەیە لە شێوەی ئەورووپای ڕۆژاوا).

ئەم گریمانەیەی دەڵێت ناکۆکیی سیاسی و ئایدیۆلۆژی، لە ڕۆژگاری فراژووتنی باش و هاوئاهەنگی ئابووریدا، ڕووی لە کزبوونە، بۆچوونێکی تا ڕادەیەک سەیر نییە. لێنین، کە لایەنگری ئەم بۆچوونی مردنی ئایدیۆلۆژییە نییە، وەک باسمان کرد، پێی وابوو هەڵکشانی خێرای دەمەو بنەتای سەدەی نۆزدەیەم هۆکارێکی گرینگ بوو بۆ پەرەسەندنی بژارەتی.

بەڵگەی دووەم، کە باس لەوە دەکات حوکومڕانیی دیمۆکرات مەیلی ڕێکەوتنی هەیە لەسەر «بان-ئایدیۆلۆژی» یەکی هاوکۆ، لە هەموان پتەوتر دەرچوو و هەتا ئێستەش بەرژیانە. بەڵام ئەمەشیان بێتەگەرە نییە. کاتێک دەگوترێت «دیمۆکراتی بان-ئایدیۆلۆژی پێک دێنێ» گوتەکە فرەواتا دەردەچێت، چونکە چمکی «دیمۆکراتی» بۆخۆی فرەواتایە. دیمۆکراتی دەشێت بە واتای سیاسیی دیاریکراو بەکار بێت، بەڵام دەشێت بەواتای سیستەمێکیش بێت تێیدا خەڵک، بێ گوێدان بە پێگەی جڤاکی، نەک تەنیا بە ڕواڵەت بەڵکوو بەڕاستیش دەستی لە بڕیار و چارەسەرکردندا هەبێت و بەو جۆرەش ئازادییەکی بەرفرەوانیان هەبێت. کەواتە بان-ئایدیۆلۆژیی دیمۆکراتی دەشێت واتایەکی قووڵتر و بنجیتری هەبێت، هەتا قووڵتریش بێت پتر جیاوازیی دەخاتە نێو حیزبەکانەوە.

ئەوەش دۆزێکی جودایە لەوەی دەڵێت دیمۆکراتیی ڕۆژاوا داوای چارەی سازێن و یەکگرتنی ئایدیۆلۆژیانە دەکات. ئەو پرسانەی جاران پارتەکانی لەیەک جودا دەکردەوە ئێستە بەو جۆرە نین. حیزبەکان کاتی هەڵبژاردن بەرنامەی وەها لێڵیان هەیە ڕکابەریی لەگەڵ بەرنامەی حیزبەکەشدا دەکات. لە گفتوگۆی سیاسیدا، لایەنی

ئایدیۆلۆژی بووەتە ڕانواندنێکی یەکنەوازانەی چەند وشەیەکی شکۆدار – وەک دیمۆکراتی، ئازادی و یەکسانی. ژیانی ڕۆژانی نێو پەرلەمان خەسڵەتی سازێن و ڕێککەوتنی وەرگرتووە.

بەڵام مەرج نییە ئەم مەیلی هاوڕێبازییە هەتا هەتایە بەردەوام بێت. مەرجیش نییە، هەر لەبەر ئەوەی پارتە سیاسییە سەرکەوتووەکان نەیان توانیوە ئایدیۆلۆژی بە زیندوویی بپارێزن، ئیدی ئایدیۆلۆژی دەبێت بمرێت.

بەڵگەی چوارم، کە دەڵی هەڵکشانی زانیار دەربارەی هەلومەرجی سیاسی و ئابووری و جڤاکی بواری ناکۆکیی ئایدیۆلۆژی بەرتەسک دەکاتەوە، لە هەموان پتر سەرنجڕاکێشە. باوترین نموونەی ئەم بەڵگەیە لە بواری سیاسەتی ئابووریی دەهێنرێتەوە. ئەو بیردۆزە ئابوورییەی ناوی کەینز Keynes ی هەڵگرتوە و لەمەوبەر لێی داوین و دەڵێت بە زانیاری ورد دەربارەی چۆنیەتیی کارکردنی سیستەمی جڤاکی، دەتوانین بەسەر ململانێی ئایدیۆلۆژیدا زاڵ بین نموونەیەکی ئەم باسەیە بەڵام تاکە نموونە نییە. زۆر جار گوتراوە زانیاری سەربە دەروونناسی و جڤاکناسی ڕێگەی خۆلادان لە ناکۆکیی جڤاکی پێشان دەدەن دەروونناسی و جڤاکناسیی پیشەسازی یارمەتیمان دەدەن زاڵ بین بەسەر هەموو ئەو هۆکارانەی ناکۆکی و دڵتەنگییەی نێو کارگە. تۆژینەوەی هەڵکشاو دەربارەی هاوژیانی دەبنە یاریدەرەیێک بۆ ئەوەی خەڵک لە هەلومەرجێکی هاوئاهەنگدا بژین.

لە دەمەو بنەتای شێستەکاندا، پاشەکشە بەم ڕێبازە فکرییە کرا کە دەیگوت زانیار بە جۆرە تەکنیکێکی جڤاکی بەکار دەهێنرێت. ئەم پاشەکشەیە، کەینزایەتی و تەنانەت ئەو بوارانەی دیکەشی گرتەوە کە لە سەرەوە باسمان لێکردن. ئەمەش بووە هۆیەکی گرینگ بۆ وەلانانی گریمانی مردنی ئایدیۆلۆژی. هۆیکی دیکەی گرینگتر ئەوە بوو لە چەندین بواردا ناکۆکیی ئایدیۆلۆژیی ئاواڵە پتر بەهەستتر دەبوون. پەشێویی نێو بازاڕی کار، بەتایبەتی بە هۆی هەڵکشانی بێکارییەوە، تەنانەت لە دەوڵەتە پیشەسازەکاندا، پەرەی سەند. ئەو حیزبانەی تا دوێنێ ڕێک بوون، ڕێکنەکەوتنێکی هزریی قووڵیان لێ ئاشکرا بوو. دینی هەمەجۆر لە هەموو لایەکی دونیادا نۆرەی هەڵکشاویان پەیدا کرد: لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا، مەسیحییە بنەماگرەکان هەوڵیان دا بیردۆزەی فراژووتنی داروینی لە وانەی فێرگەکان دەرهاوێژن. لە ئێران و چەندین دەوڵەتی موسوڵمانی دیکە هەوڵ درا قورئان بکەنە سەچاوەی بەرزی هەموو سەروکارێکی گرینگی سیاسەت و دادپرسی. لە پۆڵۆنیا کاتۆلیک، کە بەردەوام لەوێ بەهێز بووە، توانی بزاڤی بەرهەڵستان دژ بە ڕژێمی ئەرتەشیی وەڵاتەکە ڕێک بخات. چەندین کەشیش و مەسحییانی دیکەش لە ئەمەریکای لاتین لە نێو بەرهەڵستانی چەپدا کاریان دەکرد دژ بە ڕژێمی ڕاستڕەو و ڕژێمی ئەرتەشی.

ماوەی دەمەو کۆتابوونی هەشتاکان مۆرکی زیندووبوونەوەی ئایدیۆلۆژی پێوە بوو. لە دەوروبەری ساڵی 1970 دا، بەر لە هەموان، سۆسیالیزم خۆی ڕەپیش خست، بەتایبەتی لە نێو فێرخواز و بیرکارانی بەرچاودا. لە زۆر لای ئەم دونیایە باس لە بووژاندنەوەی مارکسیزم دەکرا. پاش ئەوە، لە دەمەو بنەتای حەفتاکاندا، بووژاندنەوەی ئایدیۆلۆژیانە، لیبەرالیزم و کۆنەوارەتی گرتەوە، بەتایبەتی لە وەڵاتە سەرمایەدارەکاندا. دەسترۆیی سیاسیی ئەم ڕێبازانە تەواو مەزن بوو. ڕۆنالد ڕەیگەن بۆ سەرۆکایەتی کۆوەڵاتی هەڵبژێردرا و مارگەریت تاتچەر بوو بە سەروەزیرانی بریتانیا. ئەم دووانە پتر لە بیردۆزی دەوڵەتی و ئابووریناس و فەیلەسووفان، نوێنەرایەتی نوێلیبەرالیزم و نوێکۆنەوارەتی دەکەن.

نوێلیبەرالیزم و نوێکۆنەوارەتی

مانگی ژانیوەریی ساڵی 1985 لە بریتانیا قانوونێکی نوێ بۆ فێرگەکان دەرچوو. ئەم قانوونە دەڵێت بڕیاری لێدان یان لێنەدانی شاگردی فێرگە دۆزێکە پەیوەست بە ڕەزامەندیی خێزانەوە.

ئەمە نموونەیەکە پڕ بە پێستی دەستووری نوێلیبەرالانەیە. نوێلیبەرالیزم دەڵێت هەموو مرۆڤێکی ڕسکاو خۆی دەتوانێت و خۆیشی دەبێت بڕیاری سەروکاری خۆی و منداڵانی نەڕسکاوی خۆی بدات. کەواتە دەستوور دانان دەبێت، لە باری وەهادا، بڕیاری گشتی نەدا بەڵکوو ڕێگە بۆ تاکەکەس ئاواڵە بکات. نوێلیبەرالیزم، لە زۆر ڕووەوە ئایدیۆلۆژییەکە تێگەیشتنی یەکجار ئاسانە. یەکێک لە دەراوە هەرە گرینگەکانی گریمانەیەکە پێی دەڵێن «مرۆڤی ئابوورەکی» Homo Economicus. ئەم گریمانەیە مێژوویەکی کۆنی هەیە - و لە لیبەرالیزمدا هەیە و لە لیبەرالیزمی کۆنیشدا جێیەکی سەنتراڵی هەبوو. گەلێک جار مانای ئەم گریمانەیە شێوێنراوە و زبرێنراوە. هەیە دەڵێت مەبەستی ئەم گریمانەیە ئەوەیە تەنیا بەرژوەندی ئابووری دنەدەری مرۆڤە. بەڵام نە لیبەرالیزمی کۆن و نە لیبەرالیزمی نوێ وەها بیر ناکەنەوە.

بە کورتی مەبەستی لیبەرالەکان ئەوەیە هەموو مرۆڤکی ڕسکاوی بە ڕادەیەکی ئاسایی فراژوو کە لەژێر گوشاری دەرەکیی قانوونی یان هەر کۆسپێکی نەبێت، تەواو لەبارە بۆ ئەوەی لە هەموو سەروکارێکی خۆیدا بڕیاری چاکەی خۆی بدات. واتە مرۆڤ لە بنەڕەتدا هۆشەکییە و توانایەکی بێسنوورشی هەیە بۆ بینینی ئامانجی ژیانی خۆی. ئەم هۆشەکییەی مرۆڤ هێندە بەرتەسک نییە تەنیا بواری ئابووری بگرێتەوە. نوێلیبەرالی پەڕگیر هەیە هەوڵ دەدەن بیسەلمێنن کە تەنانەت بڕیاری بەرواڵەت سۆزیارانەش، وەک ژنهێنان و شووکردن و تەنانەت خۆکوشتنیش، پێوانەی هۆشەکیان لە پشتە. خۆکوشتن دەشێت وەها لێک بدرێتەوە ئەنجامی ژمێرکارییەکە، خۆکوژ بەردەوامبوونی ژیانی تێدا بە زیانێکی کەسەکیی خۆی دەبینێت، کەواتە مردن باشترە چونکە ئەنجامەکەی سفرە، نە سوودە نە زیان! لەگەڵ ئەوەشدا گەورەترین سەرکەوتنی نوێلیبەرالیزم لە بواری ئابووریدایە. لایەکی ئەو سەرکەوتنە دەگەڕێتەوە بۆ پاشەکشەی کەینزایەتی.

نوێلیبەرالی ئابووریناسی پێشەنگ فرەیدمان Milton Friedman)ساڵی 1911 زاوە(و خەڵکی کۆوەڵاتی ئەمەریکایە، خەباتێکی درێژخایەن و سەرسەختانە دژ بە لێکدانەوەکانی کەینز Keynes دەکات، کە دەربارەی ژاکانە گەورەکەی دەوروبەری 1930 یە و بەگشتی دژ بە ڕاڤەی کەینزایەتیی سەختانگ و سیاسەتی سەختانگە. فرەیدمان دەیگوت نۆڕینی دروست نۆڕینی لیبەرالیی نەرێتەکییە. لە ڕۆژگاری سەختانگدا، کۆمپانیا ناتوانێت بەرهەمی خۆی لە بازاڕدا بفرۆشێت و ناچارە خەڵکی دامەزراوی خۆی لە کار دەر بکات، هەموو لایەنەکان دەبێت تەواو خۆیان برسی بکەن بۆ ئەوەی بتوانن بەسەر سەختانگی وەهادا زاڵ بن. سەرمایەدار چیدی ناتوانێت سەرمایەگوزاری بکات و پارەکەی خۆی لە بەرهەمهێنان دەکێشێتەوە و پاشەکەوتی دەکات بۆ دەرفەتێکی داهاتووی سازگارتر. کرێکار دەگاتە ئەو باوەڕەی کە ئەو مزەیەی لە بری کارەکەی خۆی وەری دەگرێت زۆر کەمە - وای پێ باشترە هێزی کاری خۆی پاشەکەوت بکات، واتە بێکاری هەڵدەبژێری! تەنانەت دەوڵەتیش - هەر وەک لیبەرالە کۆنەکان دەیانگوت - دەبێت مەسرەفی خۆی کەم بکاتەوە. بەر لە هەر شتێک دەبێت بڕی پارە لە نێو جڤاکدا کەم بکاتەوە. چونکە لە کاتی سەختانگی وەهادا، پارەیەکی زیاد لە پێویست لە جڤاکدا هەیە. فرەیدمان مەنیتاریست Monetarist ـە، واتە پێی وایە بڕی پارە بڕیاری خولی سەختانگ و تەنانەت بڕیاری خولی ڕاهێزانی ئابووریش دەدات. لەبەر ئەوە فرەیدمان بەرپەرچی ئەو جوداکردنەوەیەی پارەی بەرهەمهێن و

نابەرهەمهێنی کەینز دەداتەوە و دەڵێت، هەموو جۆرە پارەیەک هەر یەک سەنگیان لە خۆشگوزەرانیی ئابووریدا هەیە.

ئەو سیاسەتە ئابوورییەی نوێلیبەراڵەکان داوای دەکەن بەگشتی هەر ئەوەیە لە بریتانیای تاتچەردا خراوەتە کارەوە. لە کۆوەڵاتی ئەمەریکای ڕەیگەندا، بنەما فیکرییەکان جودا بوون بەڵام چارەی کارەکی هاوچۆری ئەوانەی بریتانیا بوون. بەر لە هەر شتێک، لە بریتانیا و کۆوەڵاتی ئەمەریکا، هەوڵ درا مەسرەفی فەرمیی دەوڵەت کەم بکرێتەوە، بەتایبەتی ئەو مەسرەفانەی دەچێت بۆ یارمەتیی جڤاکی، ساخڵەمی و فێرکاریی گشتی. بەمەش هەژاران هەژارتر و دەوڵەمەندان زەنگینتر بوون. بە نۆڕینی نوێلیبەڕاڵ دەبا تەنانەت ساخڵەمی و فێرگەکانیش، بە شێوەیەکی فرەوان، بدرێنە دەست لایەنی کەسەکی، چونکە کارێک لە لایەن تاکەکەسی سەرساردی هۆشەکیخوازی ژمێریارەوە ببرێت بەڕێوە چاکتر و چوستتر و هەرزانتر دەبرِێ بەڕێوە وەک لەوەی بدرێتە دەست کۆیەکییەک بەرژەوەندی نادیاری هەبێت.

لەگەڵ ئەوەشدا یەک بوار هەیە هەر هەموو نوێلیبەراڵەکان – ئەرێت هەر هەموو ئەو نوێلیبەراڵانەی تاویان هەبوو – تێیدا ڕادەوەستن، ئەویش بنگەی سەپێنەری دەوڵەتە: ئەرتەش، پۆلیس، دادپرسی. نوێلیبەراڵەکان، لەم بوارەدا، تەواو لە لیبەراڵی «پەتی» ی کلاسیک، بۆ نموونە لە لیبەراڵی مانچێستەری ناودار، دادەبرِێن. لیبەراڵی کلاسیک دوژمنی هەرە گەورەی دەسەڵاتی سەپێنەری دەوڵەت بوون و دەیانگوت هەر ئەوەندە بازاڕی ئازاد لە هەموو بوارێکدا دامەزرا دەبێت ئەو دەسەڵاتانە نەمێنن.

نوێلیبەراڵەکان جاروبار گازەندە لە خەرجیی گرانی ئەرتەش دەکەن، خەرجیی هێزی بەرگری بۆ ژمێرکاریی هۆشەکییانەی ئەوان تەگەرە بوو.. تەگەرەش دەکەوێتە ئەو یەکڕەوتەی نێو خودی باوەڕەکەشەوە، کە بەگشتی یەکڕەوتییەکی ئاسانی هەیە. بۆچی مرۆڤی ئابوورەکی، هەژار بێت یان دەوڵەمەند، لاو بێت یان پیر، لە دۆزی نەخۆشیدا بتوانێت گەشە بە هۆشمەندیی خۆی بدات بەڵام هەمان هۆشمەندی لە دۆزی بەرگریدا بخاتە دەست ئەرتەشەوە؟ تەنیا دەستەیەکی بچووک بەناوی سەرمایەدارانی ئەنارکۆ Anarcho- Capitalists، کە زۆربەیان لاو بوون، ئەوپەڕی ئاکام لە بنەما فیکرییەکان خۆیان دەگرن و هەموو دەزگەیەکی دەوڵەتی، بە دەزگەی و پۆلیس و دادپرسییەوە، ڕەت دەکەنەوە. بەڵام کاریگەری ئەم ڕێبازە سیاسییە کەمە.

کاتێک دەسەڵاتدارانی نوێلیبەراڵ بە پرسیاری لەو بابەتە هەراسان دەکرێن، نوێکۆنەوارەتیی خزمیان فریایان دەکەوێت. ئەم دوو ئایدیۆلۆژییە لە دەستەخوشک دەچن، لە چەند بوارێکی بنەڕەتیدا تەواو وەک یەکن و لە بواری دیکەشدا جودان. لە سیاسەتی کۆنکرێتدا ئەستەمە لەیەک جودا کرێنەوە.

نوێکۆنەوارەتی بە گشتی لایەنگری ئەو نۆڕینە ئابوورییەن کە نوێلیبەراڵەکان باوڕیان پێیەتی. ئەمانیش داوای بازاڕی ئازاد و سەرمایە هەڵنانی ئازاد و... هتد دەکەن. بەڵام ئەو «مرۆڤی ئابوورەکی» یەی ئەمان باسی لێوە دەکەن بواری بەرتەنگترە وەک لەوەی نوێلیبەراڵەکان. نوێکۆنەواران دەڵێن ژمێرکاریی سەرساردانە لە چەند بوارێکی سەنتراڵدا دەکرێت بەڵام نەک لە هەموو بوارێکدا. بیریاری نوێکۆنەواری پێشەنگ Irving Kristol (1916 زاوە) و ئەمیش هەر خەڵکی کۆوەڵاتی ئەمەریکایە، دەڵێت هۆشمەندیی پەتی بەس نییە. مرۆڤ پێویستی بە «ئەفسانە» یشە. کریستۆل بە پلەی یەکەم لە دوو ئەفسانە دەوێت: یەکەم دینە، کە بە نۆڕینی کرێستۆل دین پێویستە بۆ ئەوەی مانایەک بدات بە ژیانی مرۆڤ. دووەم ئەفسانەی میللەتە.

نوێلیبەرال لە خەمی دۆزی دینەکیدا نین – چونکە ئاسان نییە ژمێرکارییەکی هۆشەکی بۆ باوەڕی دینەکی هەڵنێن بێ ئەوەی بکەونە داوی سینیزم Cynicism ـەوە- بەڵام نوێکۆنەوارەتی باوەشی بۆ ئەو تەوژمە دینەکییە نوێیە بەرهەستە گرتۆتەوە کە بەتایبەتی لە کۆوەڵاتی ئەمەریکای ئەمڕۆدا ڕەواجی پەیدا کردووە. ڕاستە کەسانی وەک کرێستۆل پشتگری لەو ناهۆشگەرایی Irrationalism و دژەبیرکارەتی Anti-intellectualism یە ناکەن کە زۆر جار لەوێدا دێنە کایەوە، چونکە نۆڕینی بواری ئابووریيان ڕێگەی ئەوەیان لێ دەگرێت، بەڵام ئەو بیریارانە ڕەزامەندیی خۆیان بەرانبەر پێگەی بەهێزی دین دەربڕیوە. دین لە جیهانبینیی ئەواندا پێگەی دیاریکراوی خۆی هەیە و ئەوەش بەلایانەوە باسێکی پەسەندە.

ئەم بیریارانە، هەر بەو جۆرەش پشتگری لەو تەوژمی ناسیۆنالیزمەش دەکەن، کە هەر لە سەرەتای حوکومڕانیی ڕەیگەنەوە کۆوەڵاتی ئەمەریکای گرتەوە و تا سەختانگە قووڵەکەی نەوەدەکان ئەوجا کزبۆوە. ئەم ئەفسانەی میللەتە، ئەفسانەی نیشتمانی مەزن و بەهێزە، دەرفەتی ئەوەشیان بۆ دەڕەخسێنی بودجەی مەزن بۆ دەسەڵاتی بەرگری تەرخان بکەن، چونکە ئەرتەش گەورەترین دەستەبەری سەروەریی میللیە. کریستۆل لەم خاڵەدا تووشی ئەم ئەستەمییەی فرەیدمانی لیبەرال نایەت.

بەڵام بەوە هەموو تەگەرەیەک نارەوێتەوە ئەگەرچی نوێکۆنەوارەتی دروستاندن هەم بۆ ئابورییەکی سەمایەدارنەی ڕەها و هەم بۆ خەرجییەکی مەزنی ئەرتەشی دەهێنێتەوە، بەڵام خودی ناوەرۆکی ئایدیۆلۆژییەکە لەرزۆکە. بۆچی هۆشگەرایی لە چەند بوارێکدا هەبێت و باوەڕێکی ناهۆشەکیی بە ئەفسانە لە بوارێکی دیکەدا هەبێ؟ مرۆڤی نوێکۆنەوار چۆن دەتوانێت کاتێک خەریکی پارەیە ببێتە ژمێریارێکی بێگەرد، بەڵام هەر ئەوەندەی چاوی بە ئاڵای وەڵاتەکەی کەوت یان گوێی لە ناوی خودا بوو، بە سۆزی لەرزۆک مەست ببێت؟

گۆرباچۆف، ڕمانی کۆمیونیزم و ڕۆژگاری پاش ئەو ڕمانە

سۆسیالیزمی هەشتاکان

گەر شێستەکان و هەفتاکانی ئەم سەدەیە، لە سەرانسەری گۆی زەویدا بە پێشکەوتنێکی بەهێزی بزاڤ و فیکری سۆسیالیزم ناسراو بێت، ئەوا هەشتاکان، لای زۆربەی چاودێران، بە پتەو بوونی ڕاسترەوی دادەنرێت. ڕێژیمی ڕاسترەو حوکومڕانیی دەوڵەتە سەرمایەدارە پێشەنگەکانی دەکرد: کۆوەڵاتی ئەمەریکا، ژاپۆن، ئەڵمانیای ڕۆژاوا و بەریتانیا. یەکیەتیی سۆڤیەت و هاوپەیمانانی ڕۆژ بە ڕۆژ لایان سەختتر دەبوو شان بەشانی دونیای سەرمایەدار ڕێ بکەن. بەتایبەتی لە هەفتاکان و سەرەتای هەشتاکاندا، لە زەمانی بریژنێڤ Brezhnev دا، ڕژێمی سۆڤیەتی تەواو تێکچوو. بیرۆکراتی، خۆی لە خۆیدا یەکجار گەورە بوو، مەزنتر و پتر ناکارامەتر بوو. گوشاری سەر ئەوانەی خاوەن بیروڕای جودا بوون گرانتر بوو. لە ڕووی سیاسەتی دەرەکییەوە، یەکیەتیی سۆڤیەت لە ساڵی 1979 وە خۆی لە شەڕی ئەفغانستان گلاند کە هێندەی شەڕی ئەمەریکا لە ڤیتنامدا دڕندانە و سەرشۆڕانە بوو.
ئایدیۆلۆژیی مارکسی – لێنینیی لێسەلمێنراو نەبووە دلگێشی خەڵک، نە لە نێو بلۆکی ڕۆژهەڵاتدا و نە لە جێی دیکە. ئەو نوێکارییەی لە جڤاکی سۆڤیەتی و بیردۆزەکانیدا کرا و لە ڕۆژگاری میخائیل گۆرباچۆڤەوە دەستی پێ کرد، هیچ بابەتێکی سەربە دونیای بیری سیاسی – ئایدیۆلۆژی پێ نەبوو بۆ گشت جیهان.

ئەو دەوڵەتانەی ئەفەریقا کە سۆسیالیزمیان کردبووە بەرنامە، لە دەوڵەتانی خاوەن ڕژێمی لیبەراڵ و کۆنەپەرست خراپتر چارەسەری هەژەندی نەهاتی و برسێتییان دەکرد. تاکە کیشوەر سۆسیالیزمی هێشتا تێدا بەگوڕ بوو، باشوور و نێوەندی ئەمەریکا بوو، لەوێش ساندینیستەکان Sandinist ی نیکاراگوا، نەک کوبای کاسترۆ Castro، بوونە هێمای سۆسیالیزمی سەرکەوتوو.

سۆسیال دێمۆکرات، کە تەنیا لە وەڵاتە دەوڵەمەندە پیشەسازەکانی سەرمایەداردا برەوی هەبوو، پاش ئەو ساڵانی خێر و بێرەی بە سیاسەتی سەختانگی سییەکان دەستی پێ کرد و لە ماوەی نێوان 1945–1965 دا تەواو هەڵکشا، کەوتەوە. ئەو سیاسەتە ئابوورییەی ناوی کەینزی هەڵگرتووە و بە تەکنیکێکی بەرز دادەنرا بۆ زاڵ بوون بەسەر هەموو سەختانگێکی ئابووریدا، نەک تەنیا ژاکان و کەمکاری، بەڵکوو تەنانەت ئاوسان Inflation و «فرە گەرم بوون» یش، لە دەمەو کۆتای شێستەکانەوە کەوتە بەر ڕەخنەی کوشندە. ئەوەی ڕووی دا ئەوە بوو کە بە نۆڕینی کەینز نەدەبا ڕوو بدات: هاوکات لەگەڵ هەڵکشانی بێکاریدا، ئاوسانیش زیادی کرد. کەینز دەیگوت بێکاری و بەرزبوونەوەی نرخ دوو تای تەرازوون، هەتا کار زیاتر بێت نرخیش لەگەڵی هەڵدەکشێت.

کاتێک نۆڕینەکانی کەینز کەوتنە بەر گومان، ململانێی کۆنی نێوان بۆچوونی لیبەرالی کلاسیک و مارکسایەیی کلاسیک هاتەوە کایە، پاش ئەوەی لە سەرەتای سییەکانەوە، بەتایبەت لە ئەورووپادا، نۆرەیەکی ئەوتۆی نەمابوو. لە کۆدەوڵەتی ئەمەریکاوە شرۆڤەکارییەکی سەختانگ بە ناوی نوێلیبەرالەوە، کە لە ڕاستیدا زۆر نێزیک بوو لە بۆچوونە کۆنەکانی لیبەرالیزم، بە هەموو دونیادا بڵاوبۆوە. نۆڕینی مارکسیزمی کلاسیک، کە دەیگوت سەختانگ دەرفەتە بۆ هەڵمەتێکی سۆسیالیستانە، پلەیەکی توندی لە کەناری چەپدا گرت و بووە ئیلهامبەخشی خەڵکی دیکەش نەک تەنیا هی مارکسییەکان. پارتی سۆسیالیستی فرانسە، ساڵی 1981، بەو پەیمانە هاتە سەر حوکوم کە سوود لە سەختانگی بێکاری وەربگرێت و پلەی چینی کرێکاران پتەو بکات و دەسەڵاتی هەوەسبازی سەرمایە لە فرنسەدا تەواو کەم بکاتەوە. ئەم سیاسەتە هەڵمەتبەرەی سەختانگ دوو ساڵی خایاند، بەڵام کاتێک ئەو ئامانجانەی لێی چاوەڕێ دەکرا نەهاتنە دی، سۆسیالیستەکان یەکاویەک سیاسەتیان بەرەو سیاسەتێکی ئابووریانەی سەربە لیبەرالی کلاسیک گۆڕی.

پاشەکشەی کەینزایەتی و سەرنەکەوتنی سۆسیالیستەکانی فرانسە لە بەڕێوەبردنی سیاسەتێکی هەڵمەتبەری سۆسیالیستانەدا، ڕێگەی ئاواڵەی لە بەردەم سۆسیال دیمۆکراتە ڕیفۆرمیستەکاندا تەواو کەم کردەوە. هەڵکشانی لایەنی کاری فەرمی – واتە هەڵکشانی لایەنی کاری دەوڵەت و کۆمیون چ لە ڕووی ژمارەوە و چ لە ڕووی فرەوانبوونی بواری ئەرکەکانییەوە - هەر زوو بوو بە تەگەرەیەکی گەورە بۆ سۆسیال دیمۆکرات. چ سەیریش لەوەدا نییە سۆسیال دیمۆکرات لە خاڵێکی وەها گرینگدا دووچاری تەگەرە ببێت. بێرنشتاین، وەک باسمان کرد، دەیگوت لە ڕێی دەوڵەتەوە، لە ڕێی پەرلەمانی هەڵبژاردەی خەڵکەوە، سۆسیالیزم دادەمەزرێت. ئەم بۆچوونە بەڵگەی دیکەشی کەوتە پاڵ: هەر لە سییەکانەوە سیاسەتی ئابووری و جڤاکی و فێرکاریی ژێر سایەی دەوڵەت بە باشترین شێواز دادەنران بۆ پێکهێنانی جڤاکێک – گەر سۆسیالیستانەش نەبێت ئەوا یەکسان و دادپەروەر بێت. ئەوجا ئەگەر ئەم بنکە دەوڵەتییە پەرەسێنە لە لایەن ئاپۆرەی خەڵکەوە بە کۆسپ و مەترسیی لە ڕێی چەندین بواری گرینگدا دابنرێن، بێگومان تەگەرە بۆ پێگەی سیاسیی سۆسیال دیمۆکرات پەیدا دەبێت.

هەتا نەوەدەکانیش، لە نێو سۆسیال دیمۆکراتی ئەورووپای ڕۆژاوادا، ئەستەمە بۆ چارەسەرکردنی گیروگرفت بیروڕای نوێ بدۆزینەوە. سۆسیال دیمۆکرات لە لایەک هەوڵی ئەوە دەدات کەینزایەتی بپارێزێت و کەموکووڕی و پاشەکشەکانی کەینزایەتی بە دیاردەیەکی کاتەکی دابنێت، لە لایەکی دیکەشەوە سۆسیال دیمۆکراتە حوکومڕانەکان سیاسەتێک دەگرنە بەر نێزیکە لەوەی لیبەراڵەکان داوای دەکەن، بەڵام بەو ڕوونییە نا: پاشەکەوت و کەمخەرجیی دەوڵەت ئەرکی یەکەمە، جاروباریش دەنگ بەرزدەبێتەوە و داوا دەکات چەند بوارێکی دەوڵەتی وەک ساخڵەمی و چاودێریی منداڵ بفرۆشرێت بە لایەنی ئەهلی.

هەر لەو ڕێبازەشدا بیروڕای دیکەش هەڵنران داوای پاراستنی جڤاکی بچووکی خۆڕێبەری دەکرد. سۆسیال دیمۆکراتی چەپ لەم باوەڕە کۆبووبۆوە بەڵام لە هیچ جێیەک ڕەواجێکی پەیدا نەکرد. ئەم لاڕێبازە لایەنی وێکچووی هەبوو لەگەڵ کۆمیونیزمی ئەورووپای ڕۆژاوادا کە بە ناوی یورۆکۆمیونیزم Eurocommunism ناوی دەرکرد و لەوە دەچێت هیچ نۆرەیەکی نەمابێت. لای هەردووکیان، سۆسیال دیمۆکراتی چەپ و یورۆکۆمیونیزم، دوو خاڵ بە ئاشکرا دیارە، یەکەم هەڵوێستێکی ڕەخنەگرانە بەرانبەر دەسەڵاتی سەنترالّی دەوڵەت و بەتایبەتی بنگە زۆردارەکانی دەوڵەت، دووەم: فرەواندن و ڕەپێشخستنی ئەو ئادگارەی نێو شیکاریی چینایەتی سەربە مارکسیزمی کلاسیک بۆ پشتگیری ئەوەی پێی دەڵێن نێوتوێژ و بریتییە لە فەرمانبەرانی دەوڵەت و کۆمیون. بەڵام دیسان لە دۆزی شۆڕشی سۆسیالستانەدا نۆڕینیان جودایە. سۆسیال دیمۆکراتی چەپ ڕیفۆرمیست و ناشۆڕشگێڕە، یورۆکۆمیونیزم بڕوای بە پێویستیی گۆڕانکارییەکی شۆڕشگێڕانەی جڤاکی سەرمایەدار هەیە. بەڵام شۆڕش بەلای ئەمیانەوە جیاواز بوو لەوەی زووتر لە کۆمیونیزمدا باس دەکرا. شۆڕش لای ئەمیان نەی دەکردەوە دەسەڵات گرتنەدەستێکی زۆر خێرا کە ببێتە هۆی گۆڕانێکی دەمودەست لە سیاسەت و جڤاک و ئابووریدا، بەڵکوو گۆڕانکارییەکی بنەڕەتیی درێژخایەنە. ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە وەهای کرد یورۆکۆمیونیستان بە ڕادەی جیاواز چاوێک بخشێننەوە بە بۆچوونە کۆنەکاندا دەربارەی نۆرەی دیمۆکراتیی فەرمی و پەرلەمانی پێش و پاش هەر شۆڕشێکی لە داهاتوودا ڕوو بدات.

بۆچوونەکەی ئەنگیلز کە دەیگوت هێزی پارتە سۆسیالیستەکان لە پەرلەماندا پێوەرێکە بۆ ڕسکانی چینی کرێکار، باوی نەما. لە بری ئەوە نۆرەیەکی گرینگ درا بە پەرلەمان و هەڵبژاردنی گشتی بە تایبەتی لە وەڵاتە سەرمایەدارە هەڵکشاوەکاندا. کۆمیونیستەکان دەبێت بە پشتیوانیی زۆرینەی خەڵکی دەنگدەر دەسەڵات بگرنە دەست نەک بە هەوڵی دەستبژێرێکی خۆشسازمان. جگە لەوە نۆڕینێکی ئایەتییان هەبوو دەربارەی ئەو ئازادیی

دەربڕینە فەرمییەی لە زۆربەی وەڵاتە سەرمایەدارە لیبەراڵەکاندا هەبوو، بەڵام بۆ نموونە لە یەکیەتیی سۆڤیەتدا نەبوو. لەگەڵ ئەوەشدا بڕوایان بەو نۆڕینە کۆمیونیستانە نەریتییە هەر هەبوو کە دەیگوت هەتا سەرمایە دەست بە سەر دەزگەی ڕاگەیاندندا بگرێت و هەتا دەزگەی زۆرکاریی دەوڵەت، هەر ئەوەندەی بیروڕای ڕەخنەگرانە ڕوو لە کردەوە بکات، لە بەرهەڵستکاران بدات، ئازادیی دەربڕینی کارا هەر بەرتەسک دەبێت.

یورۆکۆمیونیستان ئەو گریمانەیەشیان ڕەت دەکردەوە کە دەیگوت پاش شۆڕش دەبێت دیکتاتۆرییەتی پڕۆلیتاریا بۆ ماوەیەک دابمەزرێت. ئەم ڕەتکردنەوەیەش ئەنجامێکی خۆڕسکی هەڵوێستی تازەیان بوو بەرانبەر ئازادی و مافی لیبەرالانە. لەگەڵ ئەوەشدا خەباتی چینایەتییان لە هەموو جڤاکێکی چینداردا بە دۆزێکی بنەڕەتی دادەنا، لەبەر ئەوەش شیکاریی سەختانگ لای ئەوان جۆرێکی مارکسیانەی کلاسیک بوو. بەڵام ئایە چینە گەورەکان بە نۆڕینی ئەوان کامانەن؟ لە وەڵاتانی پیشەسازیدا ژمارەی کرێکاری پیشەسازی کەم دەبێتەوە، ژمارەی کارمەندان زیاد دەکات. بەشێکی پەرەسێنی لاوانی ئەورووپا، بە هۆی بێکارییەوە هەرگیز ئاشنایەتییان لەگەڵ هیچ جۆرە کارێکدا نەبووە. ئایە دەشێت بۆچوونەکانی سەربە پڕۆلیتاریا هەر پەیڕەوی بکرێن؟ ڕاستە یورۆکۆمیونیستەکان- بەتایبەتی لە ئیتالیا- هەر پڕۆلیتایاری پیشەسازییان بە دڵی ئەو چینە ستەمدیدەیە دەزانی کە دەبا جڤاکی سەرمایەدار وەرگەڕێنێت، بەڵام لە تەک پڕۆلیتاریاشدا زۆربەی فەرمانبەرانی دەزگەی فەرمی و ئەهلی و بێکارانی کۆمەڵکەی پیشەسازییان دەخستە ڕیزی خەڵکی چەوساوەوە. لەگەڵ هەموو جیاوازییەکی نێوانیشان دەشێت بڵێین یورۆکۆیونیزم، وەک ڕێبازەکەی ماو زیدۆنگی نێو جڤاکی چین، ڕێگەی نەرماندن و فرەواندنی چەمکی چینایەتیی مارکسیانەیان گرتە بەر. ئەم چەمکی چینایەتییە ئەمان ڕیشەی پتر لە شرۆڤەکاریی جڤاکناسیدا هەبوو وەک لە شرۆڤەکاریی ئابووری.

لە ناوەڕاستی هەفتاکاندا یورۆکۆمیونیزم بووە یەکێک لە بەدیلە سیاسییە سەرەکییەکان. ئەمڕۆ، پاش هەڵوەشان و ڕمانی یەکیەتیی سۆڤیەت، ئەو ناوە ناوەڕۆکێکی ئەوتۆی نەما. وشەی «کۆمیونیزم» لە ناوی زۆربەی پارتەکاندا سڕایەوە. ئەو پات و بزووتنەوانەی بەردەوامی بە نەریتی یورۆکۆمیونیزم دەدەن، جەخت هەم لەسەر بڕوایان بە دێمۆکراتی و هەم سۆسیالیزم دەکەن.

وەک باسمان کرد، ئادگارێکی گرینگی بەرهەڵستکارانی سۆسیالیستی ئەمڕۆ لەوەدایە ڕەخنە لە سەنتراڵیزمی دەوڵەتی و لە چڕبوونەوەی توندی سەرمایەدارەتی دەگرن. یورۆکۆمیونیستانیش لەم ڕەخنانەدا بەشدار بوون بەڵام پێشەنگ نەبوون. لە نێو سۆسیالیستانی لاودا، زیاتر ئوتوپیستەکانی سەدەی نۆزدەیەم- و بەر لە هەمووشیان Fourier — کە باسیان لە یەکەی سیاسیی یەکجار بەرتەسک دەکرد، برەوی پەیدا کردۆتەوە. ڕاستە وشەی «کۆمیونیزم» لە «کۆمیون» ـەوە هاتووە، کە دەکاتەوە جڤاکێکی ناوچەگیری بەرتەسک و ڕاستیشە کۆمۆنەی پاریس بەلای کۆمیونیزمەوە نموونەیەکی مێژووکردە، بەڵام بە کردەوە بە دەگمەن نەبێت ڕەخنەی کۆمیونیزم لە دەوڵەتی سەنتراڵ لەوە تێپەڕی نەکردووە کە لە دەزگەی زۆرکاریی دەوڵەتی دەگرێت، «دەوڵەتاندن» بەلای ئەمان و بەلای سۆسیال دێمۆکراتیشەوە وشەیەکی گرفترەوێن بوو. ئایدیۆلۆژییەکی سۆسیالیستانەی دیسەنترالاندن Decentralization هێدی هێدی سەر لە نوێ سەری هەڵدایەوە و نۆڕینەکانی Fourier دیسان برەویان پەیدا کردەوە.

گۆرباچۆف

میخائیل گۆرباچۆف Mikhail Gorbachev (ساڵی 1931 زاوە)، لە ساڵانی فەرمانڕەوایی خۆیدا 1985–1991 تەواو سەرنجڕاکێش بوو. دەزگەی ڕاگەیاندنی زۆر خێرا و ڕوواڵەتخواز پێوەی خەریک بوون. زەردەخەنەی گۆرباچۆف، هەر وەک پاڵاوتەکانی سەرۆکایەتیی کۆمار لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا، هەم فرەوان و هەم ناچارەکی بوو. لە کۆنفەرانسی ڕۆژنامەگەریدا بە سەبر و ناسک بوو، بەڵام وەهاشی ڕادەنواند کە تەواو جیددییە و ئامانجی خۆی باش دەناسێت.

میخائیل گۆرباچۆف بێئاگا نەبوو لەوەی ماسمێدیا (ڕاگەیاندنی بەرفرەوان) داوای هەڵسوکەوتی وەها دەکەن لەگەڵ پەیامی مەبەستدا بگونجێت، لەبەر ئەوە کاتێک لە «گلاسنۆست» Glasnost، واتە کراوەیی و ئاشکرایی، دەدوا هەوڵی دەدا بە هەڵسوکەوتیش کراوەیی بنوێنێ. گۆرباچۆف ئاشقی وشەی «دیالۆگ» بوو، بەردەوام لە دەزگەکانی ڕاگەیاندندا لە دیالۆگدا بوو. ئەوانەی پێش خۆی بە ڕووخسارێکی دڕندانە لە ئاشتی دەدوان، ئەم یەکجار ناسک و هێمنانە لەو پەیامە دەدوا.

ئەم، لەچاو سکرتێرە گشتییەکانی دیکەدا، نوێنەرایەتی شێوازێکی نوێی دەکرد. لە نێو چاودێراندا هەبوو دەیگوت ئەوەی نوێ بێت لای گۆرباچۆف تەنیا ئەو خۆ ڕانواندنەیەتی. هەبوو دەیگوت گۆرباچۆف ڕیفۆرمیستێکە وەک ئەوانەی دیکەی مێژووی یەکیەتیی سۆڤیەت، کە پێشنیازی گۆڕانکاریی جڤاکیی گرینگیان کردووە بەڵام پاش ماوەیەکی کورتی گەشەکردن بەرەنگاری بەربەرەکانێی یەکجار بەهێزی دەفتەری سیاسی بوون. هەبوو چاوەڕێی ئەنجامی بەرز و بەهێز بوو لەو پرۆسەیەی گۆرباچۆف ڕێبەرایەتی دەکرد. هەبوو لە گۆڕانکارییەک دەدوا سەرلەبەر بێت و گیانی لێنین هەڵگرتبێت. هەبوو دەیگوت گۆرباچۆف هەرچی ڕەنگ و بۆی سۆسیالیزم و کۆمیونیزم هەبێت بە یەکیەتیی سۆڤیەتەوە ناهێڵێت.

بە دواکاتەوە ئاشکرا بوو ئەم دوا ڕایە لە هەموان پتر نێزیکی ڕاستی بوو. ئەو شارەزایانەی دەیانگوت گۆرباچۆف تەنیا ئاخێوەرێکی نایابە یان ڕیفۆرمیستێکی دۆڕاوە بەهەڵەدا چووبوون، بەڵام ئەوانەش کە بەتەما بوون یەکیەتیی سۆڤیەت ببێتە بەهەشتی گوتەبێژی بەجۆش و ئارەزووی ئەزمموونکاری و گیانی پێشکەوتنخوازانە، دڵسارد مانەوە. شکۆمەندیی گۆرباچۆف بووە نیشانەی کۆتابوونی مێژووی هەموو دەوڵەتەکە: گۆرباچۆف پێشەنگیی پرۆسەیەکی گۆڕانکاریی وەهای کرد ئەنجامەکانی بە هیچ جۆرێک لەگەڵ خواست و مەبەستەکانی خۆیدا نەگونجان.

لەو ڕیفۆرمانەی گۆرباچۆف بەتەمایان بوو تەنیا بەشێکی کەمیان جێبەجێ کران. سەرلەبەری ئەو سیستەمەی ئەو نیازی بوو نوێکاری تێدا بکات، وەها وشک و ڕزیو بوو بەرگەی گۆڕانکاری بنەڕەتی نەدەگرت. لە زۆر لاوە بە توندی بەربەرەکانێی بیروڕایەکانی ئەم دەکرا، خۆیشی لە دەمەو کۆتای ماوەی حوکومڕانیی خۆیدا هەتا دەهات ڕاڕا و دوودڵ دەبوو. لە تەک گۆرباچۆڤدا نوێخوازی دیکە سەریان هەڵدەدا و تەمایان لەم زیاتر بوو، هەراسانیان دەکرد. ئەمیش بۆ ئەوەی چەکیان بکات دەکەوتە دڵدانەوەی پارێزەرانی سیستەمی کۆن. بارەکە لە توانای گۆرباچۆف گرانتر بوو و یەگرەوتیی کردەوەکانی تێکدا.

ئەم پرۆسەی نوێکارییە هێزێکی دیکەی بووژاندەوە، گۆرباچۆف لێی بێئاگا بوو، ئەویش ناسیۆنالیزمە. ئەو مۆزاییکە مەزنەی کۆمار و گەلانی هەمەجۆری یەکیەتیی سۆڤیەت نێزیکەی حەفتا ساڵ بە توندی خرابوونە ژێر سیستەمێکەوە ڕووی لە یەکڕەنگی و یەکیەتی بوو. ئەو ئازادیی دەربڕین و کردەوە پەرەسێنەی ڕۆژگاری

گۆرباچۆف لە زۆر لاوە بە مەبەستی سەرفرازیی میللی سوودی لێ وەرگیرا. ناسیۆنالیزمی تا ئەو دەمە خامۆش و خاو دەرفەتی وەرگرت و ئازادانە کەوتە گەڕ و هەر زووش ئەفسانە و بۆچوونی چەوتی میلليی بەرفرەوانی لەگەڵ خۆی هێنا. سەختانگی خێرا بە ناخداچووی پیشەسازی و ئابووری، نۆڕینی وەهای لای خەڵک ساز دەکرد گۆیا ژیانێکی میلليی سەربەخۆ چارەی ئەم گیروگرفتانەش دەکات. ڕووس هەر لە سەرەتاوە لە یەکیەتیی سۆڤیەتدا سەردەست بوون، لەبەر ئەوە گەلانی دیکە بۆ ڕزگاربوون لە سەردارەتیی سۆڤیەتی — ڕووس ئەم بارەیان بە دەرفەت زانی. لە ڕووسیا خۆیدا، هەستی مەزنەڕووسایەتی، کە هەر لە سەردەمی ستالینەوە دەمێک هان دەدران و دەمێک لێ دەدران، شەپۆلی کەونە خەونی ڕووسیای مەزن و ئەرکی ڕێبەرایەتیی گەلان ڕۆژهەڵاتی بەرپا کرد. دەراوسێکانی ڕووس هەستیان بە مەترسیی ئەم خولیایە دەکرد و نارەواش نەبوون. بەڵام ئەوانیش لە نێو خۆیاندا کەوتنە هەرەشە لە یەککردن، باسیان لە مەزنی و هەڵبژاردەیی خۆیان دەکرد، باسیان نەک تەنیا لە سەربەخۆیی بەڵکوو لە هەڵکشانی دەسەڵاتیش دەکرد.

لە لایەن ڕۆژاوای یەکیەتیی سۆڤیەتەوە، گۆرباچۆف بە قارەمان دادەنرا چونکە بێ ئەوەی دەست بەرز بکاتەوە ڕێی دا دەوڵەتانی نێوەند و ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا ڕێگە خۆیان بگرنە بەر. هەر چەندە ئێستلاند و لێتلاند و لیتوانیا، لە سەردەمی ستالیندا بە تالانی شەڕ داگیرکران، بەڵام گۆرباچۆف بەرەنگاری بزاڤی ڕزگاریخوازی ئەو دەوڵەتانەی بەڵتیک بۆوە. لەوانەیە ئەمەیان گەورەترین هەڵەی گۆرباچۆف بووبێت. باڵی کۆنەواری پارتی کۆمیونیستی سۆڤیەتی، کودەتایەکی بێسەروبەری سەرنەگرتووی لە ئەوگوستی ساڵی 1991 دا، دژ بە گۆرباچۆف ساز کرد و بەوەش پەلەیان لە کەوتنی خۆی و ڕمانی هەموو یەکیەتیی سۆڤیەت کرد. ڕۆژگاری ئەوگوستی، بۆریس یەلتسین Boris Jeltsin ی کۆنە دوژمنی گۆرباچۆڤی کردە قارەمان. یەلتسین پاش سەری ساڵی 1992–1991 بە کردەوە گۆرباچۆڤی لابرد و یەکیەتیی سۆڤیەتیشی هەڵوەشاندەوە. لە بەرماوەکانی سۆڤیەت سازمانێکی شل بە ناوی OSS کۆوەڵاتە سەربەخۆکان، لە چەندین دەوڵەتی سەربەخۆ هەڵنرا و داهاتووشی یەکجار نادیارە.

گۆرباچۆف بیری سیاسی خۆی لە کتێبی «پێرێسترۆیکا» *Perestrojka* دا، ساڵی 1987 داڕشت، ئەم کتێبە کاتی خۆی جێی مشتومڕێکی بەرفرەوان بوو. ئەگەر بیری سیاسی گۆرباچۆف بەو پاشخانی فراژووتنە توندەوە بگرین کە باسمان کرد، لەوانەیە کەمبایەخ دەرچێت. ڕاستە کاریگەری ئەو بیرانە بە ڕادەیەکی یەکجار بەرتەسک هاوشانی مەبەستی ئەو بیرانە بوون، بەڵام ناڕاستەوخۆ نۆرەیەکی یەکجار گەورەیان هەبوو لەوەدا کە بوونە هۆکارێکی کارا لە پرۆسەی هەرە گەورەی گۆڕانکاریی مێژووی نوێ. تەنیا ئەو ئاڵوگۆڕانەی زەدەی شەڕی وێرانکاری بوون دەشێت بەراورد بکرێن بەو گۆڕانکارییانەی لە چەند ساڵێکی کەمی هەشتاکان و نەوەدەکان، لە بەرلینەوە هەتا ڤلادیڤۆستۆک Vladivostok ی گرتەوە.

یەکەم لایەنی بیری سیاسی گۆرباچۆف بریتییە لە «گلاسنۆست»، کراوەیی. یەکیەتیی سۆڤیەت بە دەیان ساڵ لە ژێر دیکتاتۆرییەتی بێدەنگیدا دەژیا. تەنیا دەنگی فەرمی و پەسندکراو بۆیان هەبوو بەربیست بن. دەنگێک لە ناجۆریی هەلومەرج بدوایە بێدەنگ دەکرا، ڕاستی هەراسێن دەخرایە ژێر پێوە، ئاماری درۆزنانە وەهای لە وەڵاتیان و دونیاش گەیاندبوو گەشەی سۆڤیەت یەکجار زیاترە لەوەی لە ڕاستیدا هەیە. ئامانجی بیری کراوەیی نوێی گۆرباچۆف تەنیا ئەوە نەبوو ئەو مافانە دامەزرێنێت کە بۆ نموونە خەڵک لە ئەورووپای ڕۆژاوادا هەیان بوو، بەڵکوو خواستێکی بەهێزی ڕۆشنگەریشی تێدا بوو. ئەگەر وشە ئازاد بکرێت، ڕاستیش بەربیست دەبێت و خەڵکی بە زانینی ڕاستی دەزانن چ شتێک باشە بکرێت.

گۆرباچۆڤ لەم مەبەستەی «گلاسنۆست» دا سەرکەوتووتر بوو وەک لە بوارەکانی دیکەدا. دەزگەی ڕاگەیاندن لە یەکیەتیی سۆڤیەت لە چەند ساڵێکی کەمدا تەواو گۆڕا. تیڤی (تەلەڤیزیۆن TV) و ڕادیۆ و ڕۆژنامەکان، کە هەتا ئەو دەمە تەنیا گوتەی فەرمییان دووبارە دەکردەوە و هەوڵیان دەدا بە خەڵکی بسەلمێنن لە جڤاکێکی تەواو ڕسکاودا دەژین، پڕ بوو لە ئاشکراکردنی بەدکاری و گزیکاریی دەسەڵاتداران. گرفتی جڤاکی زیانبەخش. کە هەتا ئەو دەمە باسکردنیان کپ دەکرا، بە ئاشکرا گفتوگۆی لەسەر دەکرا. تاریکترین ڕۆژگاری مێژووی وەڵاتەکە، کە ماوەی درێژ خیاەن و دزێوی ڕژێمی تیرۆری ستالین بوو، بووە مایەی چەندین ڕاپۆرتی دەروون هەژێن.

بەڵام لە تەک کراوەییدا، لایەنی وەهاش گەشەیان کرد بەشێک نەبوون لە مەبەستەکانی گۆرباچۆڤ. دەرفەت نەک هەر بۆ بیروڕای ناسیۆنالیستانە ئاواڵە بوو، بەڵکوو خەڵک چاوی کرایەوە و زانی ئاستی گوزەران لە ئەورووپادا هێندە بەرزترە لەوەی خۆیان بەراورد نەکرێت. ئەمەش بووە بنەمایەک بۆ بڵاوبوونەوەی ئەو بیرانەی داوای گۆڕینی هەموو جڤاکی سۆڤیەتیان دەکرد بەرەو ڕووگەیەکی سەرمایەداری. گۆرباچۆڤ- وەک هەموو کەسێکی دیکەی کۆتای هەشتاکان – بە گوتەی شیرین لە بازاڕ دەدوا، بەڵام ئامادە نەبوو گۆڕانکاری وەها بسەلمێنێت مانەوەی جڤاکی سۆڤیەت بخاتە مەترسییەوە. ئەوەی ئەو پێی دەگوت «پێرێسترۆیکا» *Perestrojka*، کە بە ڕووسی دەکاتەوە سازکردنەوە و بیناکردنەوە، لای ئەو سنووری دیاریکراوی هەبوو. ڕیفۆرمەکان نەدەبا هێندە قووڵ بن هەموو باڵەخانەکە بڕمێنن. بەڵام لە نێو خەڵکدا دەنگی لەو بابەتە زوو زوو بەرز دەبۆوە، بە دواکاتیشەوە ئاشکرا بوو ئەو پێشنیازانە سەریان گرت.

با بزانین گۆرباچۆڤ مەبەستی لە پێرێسترۆیکا چی بوو. گۆرباچۆڤ جاروبار لە شۆڕشێکی پێشەنگ دەدوا، بەڵام ڕەخنەی لێ دەگیرا بەوەی گۆیا ڕەوتی خاوە، دەیگوت نابێت ڕێ بە «ڕەوتی شۆڕشگێڕانە» بدەین. جەختی دەکرد لەسەر ئەوەی پێرێسترۆیکا دەبێت هەموو بوارێک بگرێتەوە، هەر لە ئاستی ئابووری و جڤاکییەوە هەتا ئاستی زانست و هونەر.

بوار هەبوو، وەک بواری ئایدیۆلۆژیی پەسەندکراوی سۆڤیەتی، گۆرباچۆڤ تێیدا زیاتر بێدەنگ بوو، ئەوەش دیاردەیەکی ڕێکەوت نەبوو. ئەگەرچی لەم بوارەشدا گۆڕانکاری بنەڕەتی کرا – بەڵام زیاتر بەوەی چەمکی تازە بە بێدەنگی هاتنە جێگەی چەمکی کۆنی وەها کە تا ئەو دەمە سەنتراڵ بوون- گۆرباچۆڤ خۆی نەدا لە گفتوگۆیەکی کراوەی ئەوتۆ لە بواری ئایدیۆلۆژیدا.

کەسێک بە چاوێکی کراوە نووسینەکانی خوێندبایەوە و بە وردی گوێی لە گوتەکانی ڕادێرایە دەیتوانی تێبینی بکات گۆرباچۆڤ تەواو خۆی لە زاراوەی «سۆسیالیزمی زانستانە» ی زۆر باوی جاران دەدزێتەوە. ئەم دەربڕینە دەگەڕێتەوە بۆ مارکس و ئەنگیلز و لە سۆڤیەتدا کرابوو بە دەستەتەبەرێک بۆ ئەوەی سیاسەتی وەڵاتەکە لەسەر بنەمایەکی ژیرانە و زانستانەی پتەو دامەزراوە. گۆرباچۆڤ تەنیا یەک جار ناوی ئەم زاراوەیە لە «پێرێسترۆیکا» دا دەهێنێت، ئەویش بە مەبەست: «ئەو بیردۆزەیەی ئێمە پێی دەڵێن سۆسیالیزمی زانستانە». بەرانبەر ئەوە لە جۆرە زانستێکی دیکە دەدوا، باسی لە کەموکووڕیی تۆژینەوەی سۆڤیەت دەکرد، ئاماژەی بۆ ئەو «دۆگما و ڕێساگەل» ـە دەکرد کە لە سۆڤیەت بڕوایان بە خەڵک هێنابوو. ئاشکرایە لێرەدا ئاماژە بۆ ئەو ڕێنامە وشکانە دەکات کە لە بنەما و کار پێکردنەکانی مارکسیزم – لێنینیزم دەدوان و بووبوونە جێی بڵاوکردنەوەی پەیامی دەسەڵاتداران و بیریارانی ئەوان.

گۆرباچۆڤ پەرەی بە چەمکی «نامۆبوون» Alienation ی نێو جڤاکی سۆڤیەت دەدا. ئەم چەمکە کاتی خۆی مارکسی لاو بەکاری دەهێنا. لە سۆڤیەت هەر زوو لە دەمەو کۆتای سالانی پەنجاکاندا ئەو چەمکە ڕەت کرایەوە چونکە زۆر کەس هەوڵیان دەدا لە زمانی ڕەخنەگری و ڕادیکالانەدا بەکاری بهێنن. لەگەڵ ئەوەشدا، گۆرباچۆڤ بە دەگمەن ناوی مارکس و ئەنگیلزی دەهێنا. بەڵام زوو زوو ئاوەڕی لە لێنین دەدایەوە و لەمەیاندا جیاوازیی لەگەڵ ڕێبەرانی دیکە زووتری سۆڤیەتدا نەبوو. بەڵام ئەم بە شێوەیەکی یەکڕەوانە لە گوتە و کردەوەی دواسالانی لێنین دەدوا، واتە لەو سیاسەتەی پێی دەگوترێت سیاسەتی ئابووریی نوێ، کە چەندین هەوڵی تێدا درا بۆ هۆنینەوەی سیستەمێکی وەها جێی هەوڵدانی تاکەکەس، هەرەوەزایەتی، موڵکایەتیی سنووردراو و کەسەکیی سنووردراو جۆرە ڕکابەرییەکی تێدا ببێتەوە. لێنین ئەو دەمە، لێنینێک بوو شۆڕشی ئۆکتۆبەری 1917 ی بەسەر بردبوو، ئەو لێنینە بوو باسی مەترسییەکانی بیرۆکراتی و خاوی و لەرزۆکی پرۆسەی پێشکەوتنی کردبوو. ئەو لێنینە بوو لە وەسیەتنامەیەکدا خەڵکی لە هەڕەشەی ستالین وریا کردبۆوە.

لەوە دەچێت گۆرباچۆڤ بەوەی لێنینی بە نموونە هەڵبژاردووە بیرێکی قووڵتریشی هەبووبێت. سۆستالیستانی زووتر لە دونیای پێش - سۆسیالیزمانەدا ژیان. لێنین یەکەم کەس بوو پاش شۆڕشی 1917 بەسەرهاتێکی دیکەی لەگەڵ سۆسیالیزمدا بەسەر بردبوو. پاش ئەویش ستالین هات و هەموو شتێکی تێک دا.

گۆرباچۆڤ زوو زوو ئاماژەی بۆ ئەو گوتانەی لێنین دەکرد کە باسیان لە درێژخایەنی و سەختی فراژووتنی ڕێگوزەری جڤاکی بیستەم دەکرد. زووتر پروپاگەندەی سۆڤیەتی بە ئەوپەڕی دڵنیاییەوە لەوە دەدوان چۆن و کەی جڤاکی کۆمیونیستانە دادەمەزرێت. خرۆچۆڤ Khrushchev ساڵی 1980 ی بۆ دانابوو... گۆرباچۆڤ بەرانبەر بەوە جەختی لەسەر نائارامیی پرۆسەکە دەکرد. تەنانەت دەیگوت ئەستەمە ئاماژە بۆ «دوائامانجەکانمان» بکەین. تاکە داوای ئەوە بوو «نوێکارییەکی بنەڕەتی هەموو بوارێکی جڤاکی سۆڤیەتی بگرێتەوە». لەگەڵ ئەوەشدا گۆرباچۆڤ تەواو دەست بەرداری ڕەوانبێژی سەربە ناچارەتی Determinism نەبوو. جاروبار لە پێویستیی و ناچارەکیی فراژووتنی دەدوا. بەڵام لەوە دەچوو مەبەستی لەو وشانە ئەوە بووبێت بەدیل تەنیا ئاژاوڵە و ڕمانی سەرانسەرییە.

دەیسا گۆرباچۆڤ دەیویست چ بکات؟

مەبەستی سەرەکی گۆرباچۆڤ گۆڕانکارییەکی ئابووری و سیاسیی جڤاکی سۆڤیەت بوو. ئابووری لە جڤاکی نۆزدەیەمی پارتی کۆمیونیستی سۆڤیەتیدا بە «گرینگترین بواری ژیان» دانرابوو. لە تەک ئەوەشدا دەگوترا «ڕیفۆرمی سیستەمی سیاسیی خۆمان دۆزێکی سەرەکییە». دەشێت بگوترێت هەردوو گریمانەکە لەگەڵ بیردۆزەی نەرێتیی مارکسیدا دەگونجێن. ئابووری- بە واتا بنەڕەتییەکەی دەکاتەوە شێوەی پەیداکردن و دابەشکردنی پێداویستی ژیانی خەڵک- خودی ژێرخان پێک دێنێت بەڵام تەنیا بە سیاسەت هەلومەرجی نێو ئەو ژێرخانە بە شێوەیەکی بنەڕەتی دەگۆڕدرێت. دڵگەرمیی ڕیفۆرمیستانە لە بواری ئابووریدا پتر ئاشکرایە و دەشتوانی بەرهەمێکی ماددیی ڕاستینەی هەبێت.

سیستەمی سۆڤیەتی لە دوو هەرەمی لاتەریبی مەزن پێک هاتبوو: حیزب و دەوڵەت. بە نۆرینی باو دەبا پارتی کۆمیونیست دەست پێشخەری بکات بەڵام دەوڵەت- بە هەموو پەلوپۆیەکی ناوچەگیریەوە - دەسەڵاتی دەستوور دانان و بەجێهێنەر و دادپرسیی هەبێت.

گۆرباچۆڤ نەگەیشتە ئەوەی بە جیددی مۆنۆپۆلی پارتی کۆمیونیست بخاتە بەر گومان. خۆیشی و لایەنگیرانیشی دەیان گوت سۆڤیەت هەر دەبێت دەوڵەتێکی یەک حیزبی بێت. بەڵام دەیویست هەڵبژاردن لە هەموو ئۆرگانێکی حیزبیدا بە دەنگ دانی نهێنی بێت، ئەگەر گەل بۆی نەبێت لە نێوان چەند حیزبێکدا یەکێک هەڵبژێرێت، دەبێت ڕێگەی ئەوەی هەبێت لە نێو چەند ناوزەدێکی خاوەن ڕێباز و ئیدیالی جودادا، یەکێک هەڵبژێرێت.

ئەو کەسەی هەڵدەبژێردرا چیدی بۆی نەبوو وەک جاران هەتا هەتایە لەو جێگەیەیدا بمێنێتەوە، سنوور بۆ ئەو کاتەش دانرا، ئەمەش لەچاو نەریتی وەڵاتەکەدا گۆڕانکارییەکی مەزن بوو.

ئەوجا پەیوەندیی نێوان حیزب و دەوڵەت دەبا بگۆڕدرێت. حیزب بە پێی ئەو نۆرینە باوە دەبا ئەو پێشڕەو و پێشەنگە بێت کە پلانە گەورەکان دادەڕێژێت، ڕێبەرایەتی دەکات و دنەی دەست پێشخەریی نوێ دەکات. ئەو دیاردەیەی لە زەمانی ستالینەوە سەری هەڵدابوو و ڕێی دەدا بە حیزب دەست بخاتە هەموو وردەکارییەکەوە، بەلای گۆرباچۆڤەوە نیشانەی دارزان بوو. ئەو ڕەوتە بووبووە هۆی خنکاندنی هەموو دەست پێشخەرییەکی تاکەکەسی و خودی ئاواتەکانی حیزبیش. حیزب و دەوڵەت لە ئاپۆرەی خاوی و بێچالاکیدا خنکابوون. هەموو وزەیەک لە وردە پلان و چاودێریدا خەرج دەکرا.

گۆرباچۆڤ لە بەرنامەکەی خۆیدا جەختی نەک تەنیا لەسەر گلاسنۆست و پێرێسترۆیکا دەکرد بەڵکوو لەسەر «دیمۆکراتاندن Demokratizatsiya» یش دەکرد. لەگەڵ ئەوەشدا نووسین و گوتارەکانی گۆرباچۆڤ ڕاڤەیەکی ئەوتۆی ئەو دیمۆکراتییە نادەن بەدەستەوە. گۆرباچۆڤ دان بەوەدا دێنێت کە «پێرێسترۆیکا شۆڕشێکە لە سەرەوە«، واتە گۆڕانکارییەکە دەستەی دەسەڵاتداران خستوویانەتە گەڕ. بەڵام ئاماژە بۆ ئەوەش دەکات ئەم ڕەوتە بێ پشتیوانییەکی گەلێری فرەوان سەر ناگرێت. گۆرباچۆڤ دەڵێت «خەڵک مێژووی خۆی دروست دەکات» بێ ئەوەی بڵێت ئەمە گوتەی مارکسە و بێ ئەوەی وشەکانی دیکەی ڕستەکەش تەواو بکات کە دەڵێت «... بەڵام ئەم کارە لە هەلومەرجی تایبەتیدا دەکەن». لە ڕۆژاوای ئەورووپا و کۆوەڵاتی ئەمەریکا — هەرنەبێت لە نێو سیاسەتمەدار و دەوڵەتناساندا — مەبەست لە «دیمۆکراتی» شێوە حوکومڕانییەکی تەواو دیاریکراوە، بە هەڵبژاردنی گشتی ئازادەوە، بە بڕیاری زۆرینەی ئەنجومەنی بڕیاردەرەوە، بە دەرفەتی ئازاد بۆ هەڵنانی باوەڕی گشتییەوە و بە چەندین مافی چەسپاوەوە. لە ماوەی پێرێسترۆیکای سۆڤیەتیدا وشەی دیمۆکراتی مەیلی ئەوەی پەیدا کرد بەرەو دیمۆکراتیی ڕاستەوخۆ بڕوات. دیمۆکراتیی ڕەها بوو بەوەی هەموو کەسێک کاریگەرییەکی دەمودەستی هەبێت لەو بڕیارانەی پەیوەستن بە سەروکاری خۆیەوە. گۆرباچۆڤ بەم واتایە لە «دیمۆکراتیی کارگە» دەدوێ و دەڵێت دەبێت کرێکاران و دامەزراوانی دیکە ڕاستەوخۆ سەرکارەکانیان هەڵبژێرن.

بیرۆکەی «دیمۆکراتیی ڕاستەوخۆ» کە ڕیشەی لە نەریتێکی ڕادیکالانەدا هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ ڕوسو و شۆڕشی فرانسی، تێکەڵ بە «سەنترالیزمی دیمۆکراتیانە» ی لینین کراوە. مەبەستیش ئەوە نەبوو پشت بکەنە چەمکی «سەنترالیزمی دیمۆکراتیانە«، بە پێچەوانە. دەبا «ببوژێنرێتەوە و پەرەی پێ بدرێ». گۆرباچۆڤ دەیگوت زووتر ئەم چەمکە شێوێنرابوو، کرابوو بە «سەنترالیزمی بیرۆکراتیانە».

پێرێسترۆیکا، بە نۆڕینی ئەندازیارەکانی خۆی، دەبا ببێتە هۆکارێکی وەها زۆربەی گەل کاریگەرییەکی بەهێزتر و ڕاستەوخۆتری هەبێت لەو بڕیارانەی دەردەچن. جگە لەوەش خەڵک لە کاروباری خۆیاندا کاریگەرتر دەبن. گۆرباچۆڤ بێمەبەست نییە جووتیاران بە نموونە دەهێنێتەوە و دەڵێت «خۆیان باشتر دەزانن چ جۆرە ڕێبەرایەتی و سامانێکی خزمەتگوزارییان پێویستە».

ئەگەرچی پێرێسترۆیکا «شۆڕشێکە لە سەرەوە«، بەڵام گۆرباچۆڤ دەیگوت ڕیفۆرمە ئابوورییەکان دەبێت لە کەنارەوە، لە چالاکی تاکەکەسەوە، دەست پێ بکەن. جاران گەر کۆمپانیایەک سەرکەوتنێکی وەدەست هێنابا، هەموو خەلاتێکی دەکرا. ئەوە بوو ئاستی بەرهەمهێنانی پێنج ساڵی داهاتوویانی بەرز دەکردەوە. هەڵبەتە ئەمەش مانای ئەوەیە خەڵک نابێت زۆر زیرەک بێت! پێرێسترۆیکا دەڵێت ئەم بارە دەبێت بگۆڕدرێت، ئەوەی دەستپێشخەر و سەرکەوتووە دەبێت دنە بدرێت و خەلات بکرێت. دەبێت سنوورێک دابنرێت بۆ هەموو ئەو زیان و خەسارەتەی لە خەڵک و ساماندا دەکرێت و دەبێت نوێکارییەکی تەکنیکیی بنەڕەتی بێتە کایەوە. لە بواری تەکنۆلۆژیدا، سۆڤیەت بە شێوەیەکی هەژەندانە لە ئەورووپای ڕۆژاوا و کۆوەلاتی ئەمەریکا و ژاپۆن، بەجێ مابوو (بواری ڕیزپەڕ، کە ڕاستی دەستوورەکە دەسەلمێنێت، بواری ئەرتەشی و بواری تەکنیکی گەردوون بوو). گۆرباچۆڤ بەردەوام دەیگوت ئەم بوارانە دەبێت نوێکارییان تێدا بکرێت زانستی هەڵکشاو و تەکنۆلۆژیی بەرز دەبێت خەلات بکرێن. هەر کاتێک گۆرباچۆڤ گفتوگۆی لەگەڵ سیاسەتمەدارانی دەوڵەتە سەرمایەدارەکاندا کردبێت، «تەکنیک گۆڕینەوە» ی دەکردە یەکێک لە سەردێڕە بەرزەکانی دانیشتنەکە.

ئەوجا بە بۆچوونی گۆرباچۆڤ، ئەم سیستەمە نوێیەی ئابووری چارەیەکیش بۆ دیاردەی کەمیی یەکجار کەمی شتومەکی بازاڕی سۆڤیەت دەدۆزێتەوە.

لە ڕاستیدا لەم پرۆژە گەورەیەی نوێکاریی ئابووریدا هیچ شتێکی ئەوتۆی لێ شین نەبوو. لە ماوەی حوکمڕانیی گۆرباچۆڤدا، بەردەوام ئابووریی سۆڤیەت خراپتر دەبوو. بەرهەمهێنان کەم دەبۆوە، کەمیی شتومەکی نێو بازاڕ خراپتر دەبوو، بازاڕی ڕەشیش گەرمتر دەبوو. لە نێو گەلدا پلەی خۆشویستنی گۆرباچۆڤ تەواو دابەزی. بەڵام لە دەرەوەی سۆڤیەت پتر خۆشەویست دەبوو چونکە سەرکەوتووانە گرژیی سیاسیی نێوان ڕۆژهەلات و ڕۆژاوای ڕەواندەوە و ڕێگەی دا وەلاتانی ڕۆژاوای سۆڤیەت ڕێگەی خۆیان بگرنە بەر و لە پەیوەندی یەکیەتیی سۆڤیەت ڕزگار بن.

پاش ڕمانی یەکیەتیی سۆڤیەت

زۆربەی ئەو وەلاتانەی سەربە دونیای دەسەلاتی سۆڤیەت بوون، پاش ڕمانی ڕژێمە کۆمیونیستەکان، ڕێبەری نوێیان تێدا هەڵکەوت. ڕاستە بۆریس یەلتسینی ڕووسیا لە مێژ بوو لە دەستەی دەسەلاتدارانی وەلاتەکەی خۆی بوو، بەلام کاتێک بە سەرکۆماری ڕووسیا هەڵبژێردرا دەمێک بوو دەستی هەڵگرتبوو لە پارتی کۆمیونیست و بووبووە گەورەترین بەرهەڵستکاری ئەو پارتە. لە پۆلۆنیا لێخ ڤاوێلسا Lech Walesa ی ڕێبەری «سۆلیداریتێت» کە سازمانی سەندیکای ئازاد بوو، بوو بە سەرکۆمار. لە چەکوسلۆڤاکیا، لە دواساڵی تەمەنی وەلاتەکەدا بەر لەوەی دوو کەرت ببێت، ڤاسلاف هاڤێل Václav Havel، کە ناودارترین بەرهەڵستکار بوو لە ئەورووپای نێوەند و

ڕۆژهەڵاتدا، بوو بە سەرکۆمار. ئەم سێ کەسە، بە سێ جۆری تەواو جیاواز بوونە هێمایەک بۆ فراژووتنی هەڵگەڕانەوەی وەڵاتەکانی خۆیان.

لێخ ڤاوێلسا، کرێکاری کارگەی کەشتیسازی بوو، بووە بەرهەڵستکارێکی دلێر، بەڵام هەرگیز خۆی بە بیریارێکی سیاسی دانەناوە. لە سۆلیداریتێتی هەشتاکاندا خەڵکی دیکە بەرنامەیان دەهۆنییەوە و ناملکەی بیردۆزەکییان دەنووسییەوە. پاش ڕووخانی کۆمیونیزم ئەو سازمانەی جاران یەکگرتوو بوو، فرەبەرەکی تێکەوت. ڤاوێلسا بەتایبەتی پاش ئەوەی بۆ سەرکۆمارەتی هەڵبژێردرا، بە باڵی کۆنەواری سازمانەکە دادەنرا. ڤاوێلسا هەردەم مەسیحییەکی دڵگەرم بووە و ئەمجا وەک ناسیۆنالیستێکی تەواو ڕسکاوی پۆلۆنی خۆی دەنواند. چەندین کەسی هۆگر و هاوکاری خۆی ڕەخنەی تاڵی لێ دەگرن، بەڵام زۆر بە دڵنیایی و سەنگینانە بەرگی ڕێبەرایەتی کردۆتە بەر و بە ڕواڵەت باکی بە ڕەخنەی دۆستانی نییە.

بوریس یەلتسین - یش هەر وەک ڤاوێلسا هەوڵی نەداوە بەرنامەیەکی سیاسیی ڕەسەنی تایبەت بە خۆ داڕێژێت. کاتێک گەیشتە دوندی دەسەڵات، بە هەلی زانی و کتێبێکی دەربارەی ژیانی خۆی و ڕێبازی سیاسیی خۆی بە ناوی «دان پیانان» (1990) دەرکرد. ئەمەش کتێبێک نییە بیری قووڵی تێدا بێت، بەڵکوو چیرۆکی «کوڕە ئازاکەیە»، باس لە ڕێگوزەری کوڕە هەژار دەکات بەرەو دەسەڵات و شکۆمەندی. لە تەک ئەوەشدا هێرشێکی زۆری تێدایە بۆ سەر گۆرباچۆڤ کە گۆیا هەتا دەهات نەکردەتر دەبوو. جگە لەوەش پەندی سوێرکراوی خۆشباوەڕانەش پێشان دەدات، بۆ نموونە باس لە کاتی سکرتێریتی خۆی دەکات لە پارتی کۆمیونیستی ناوچەی Sverdlovsk و ئەنجامەکەی وەها کۆ دەکاتەوە: «بەر لە هەر شتێک دەبێت خەفەت بۆ ئەو خەڵکە بخۆین کە هەردەم لە پەرۆشی زیادکردنی بەرهەمدا بوون. ئێستاش ڕام هەر وایە». لە دەستیشی دێ خوێنەران بخاتە سەرسوڕمانەوە، لابەلا دەڵێت: چەمکە سەرەکییەکانی گۆرباچۆڤ، پێرێسترۆیکا و گلاسنۆست و هتد، یەکەم جار بەر لە دوو سەد ساڵ لە لایەن فەیلەسووفی مەزن ئەمانوێل کانت Immanuel Kant وە، داڕێژراون. یەلتسن ئەم باسەی لە کوێوە هێناوە، مەگەر هەر خۆی بیزانێت.

بەڵام یەلتسین پیاوی کردارە نەک وشە. لەوەدا ئەم لە ڤاسلاف هاڤێل جودا دەبێتەوە، هاڤێل نووسەرە و لە نێو هەر سێکیاندا تەنیا ئەمە شتێکی داڕشتبێت بشێت پێی بگوترێت بەرنامە یان هەر نەبێت بەیانێکی بیروڕای خۆی. لە کتێبی «شتێک لە پڕاگدا» (1989)، وتار و پەخشانە گرینگەکانی خۆی کۆ کردۆتەوە. ئەگەر بڵێین هاڤێل لەوێدا ئایدیۆلۆژییەکی هەڵناوە، لەوانەی خۆی بە شکاندنەوەی بزانێت- خۆی وشەی «ئایدیۆلۆژی» تەنیا بۆ ئەو وەهمکارییە بەکاردەهێنێت کە بووبووە خەسڵەتێکی ڕژێمی کۆمیونیستی چەکوسلەڤاکی و خۆی زۆر سەرسەختانە و لە ئەنجامیشدا سەرکەوتووانە بەرەنگاری بۆوە. بە نۆڕینی هابێل ژیانی ژێر سایەی ئایدیۆلۆژی، بەو هەموو وشە ڕەنگین و درۆیە نالەباریی داکەوت دەشارێتەوە، «ژیانێکە لە درۆدا». ژیان لە ڕاستگۆییدا دەکاتەوە بەرپرسیایەتی ئاکارانەی بێدوودڵی. هاڤێل پاش «شۆڕشی دۆستانە» ی پڕاگ نەیسەلماند تاوانی ساڵانی ستەم بخاتە ئەستۆی دەستەیەکی بچووکی دەسەڵاتداران. هەر هەموو تاوانبارن: «ئێمە هەر هەموومان خۆمان ڕاهێنا لەگەڵ ئەو سیستەمە تۆتالیتارە و وەک ڕاستییەکی نەگۆڕ سەلماندمان، لە ڕاستیشدا ئێمە بەو کارە ئەو دەسەڵاتەمان ڕاگرت. کەواتە ئێمە هەموومان- هەڵبەتە بە پلەی جیاواز- بەرپرسین لە گەڕانی ئەم کۆچەرخە تۆتالیتارە. هیچ کامێکمان تەنیا قوربانیی سیستەمەکە نیین بەڵکوو هەمووومان، هەم قوربانی و هەم بیناکاریشی بووین». بەم جۆرە هاڤێل دەیەوێت لە بەرهەڵستییەکی ئاگادارانەوە بەرانبەر هەموو ئایدیۆلۆژییە سیاسییەکان، هەر لە چەپەوە هەتا ڕاست، بڵێت سەروبنی سیاسەت هەر ئەوەیە تاکەکەس لە ڕووی ئاکارەوە بەرپرسە لەوەی

هەڵوێست لە سیستەمی دامەزراو وەربگرێت. کەس مافی ئەوەی نیە، بە بیانووی ئەوەی بیر و کردەوەکانی چ نۆرەیەکیان نییە، خۆی دوورەپەرێز ڕاگرێت. گەر هەموو کەس جڤاکی درۆزنانە بسەلمێنن، ئەوا هەر دەمێنێت. بەڵام هەر ئەوەندەی بەسە یەکێک هاوار بکات پاشا ڕووتە ئیدی هەموو شتێک دەگۆڕدرێت. لاوازی سیستەمەکە ئاشکرا دەبێت و گۆڕانکاری دەست پێ دەکات.

با بزانین جڤاکی ستەم بە لای هاڤێلەوە چییە؟ هاڤێل وەسفێکی وردی شێوازی ئەو جڤاکە نادات بە دەستەوە. گرینگترین خەسڵەتی جڤاکی ستەم ئەوەیە، نۆرەی ساختە بەسەر خەڵکدا دەسەپێنێت، بەوەش ناسنامەی ڕاستینە ئەو خەڵکە پێشێل دەکات و ئازادییان لێ زەوت دەکات. ئەو ناسنامەیەش شتێک نییە بخرێتە چێوەی چەمکی سیاسی یان جڤاکییەوە. مرۆڤ، هەر هەموو، بەرهەمێکی هەلومەرجی دەرەکی نییە، «بەڵکوو بەردەوامیش لە بارێکدایە ئاوڕ لە شتێکی بەرزتر دەداتەوە». دیاریش نییە ئەو گوتەیەی تا چ ڕادەیەک پەیوەندە بە چەمکی دینەکیی نەریتەکییەوە و هاڤێل خۆیشی لێکدانەوەی وەها ڕەت ناکاتەوە. ئەم توانا ناوەکییەی مرۆڤە دەبێتە هۆی ئەوەی سیاسەت، لە بری ئەوەی بە سازێن و ژمێرکاری و ڕێک کەوتنی نهێنی ببێتە «هونەری دەشێت بکرێ»، دەبێتە «هونەری لەکردن نەهاتوو»، واتە هونەری چاککردنی هەم خۆ و هەم دونیاش.

«دیمۆکراتی» تاکە وشەی بواری سیاسی – ئایۆلۆژیی نەریتەکییە هاڤێل بێدوودڵی بەکاری دەهێنێت. واتایەکی توندیشی دەداتێ: «بەشداریی هەموان و بەرپرسایەتیی هەموان». بەم دیاریکردنەش دەرفەتی پەلاماردانی نەک تەنیا سیستەمی کۆمیونیستی دەبێت بەڵکوو سیستەمی دیمۆکراتیی ئەورووپای ڕۆژاوا و باکووری ئەمەریکاش، چونکە چالاکیی زۆرینە و بەشداربوون لە گوزەرانی سیاسیدا یەکجار کەمە، بڕیار بە دەست بەرهەمبەر و بازاڕە.

فاسلاڤ هاڤێل، بەوەی پشت دەکاتە گفتوگۆی سیاسیی ئاسایی و دۆزی ئاکار دەهێنێتە پێش، بووەتە نموونەیەکی سەرەتای نەوەدەکان. زۆر کەس لەگەڵ هاڤێلدا هاوبیرن لەوەدا کە ناکۆکیی نێوان ئایدیۆلۆژیی نەریتەکی بەسەر چووە و ئەمڕۆ، ئەو ناکۆکییە، ژیانێکی نەگۆڕ لە پروپاگەندەی پارتە سیاسییەکاندا بەسەر دەبات. بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی لەبار بەرەنگاری گرفتە گەورەکانی ئەم دونیایە ببینەوە، دەبێت ڕوانگە و پرسی تەواو نوێ بێنە مەیدانی گفتوگۆوە.

ساڵانی نەوەدەکان ناونراوە «دەساڵەی ئاکار» بەڵام گفتوگۆی سەربە ئاکار نەگەیشتە ئەو ئاوازە بەرز و خاوێن و ئایدیالیستانەی لای هاڤێل هەبوو، بەڵکوو ئەرکی ئەوەی گرتە خۆ دونیای دزێوی ژمێرکاری سەرساردانە و داڕزین و درۆکاری، پاک بکاتەوە. لای هاڤێل مەرجی ڕاستگۆیی و دەستپاکی، مەرجی ڕەهان، ئەوانەی دیکە هەوڵیان دەدا کەمێک پلەی ئاکاری سیاسەتمەدار و کارگێڕان بەرز بکەنەوە. نموونەی ئەم گرژییەی هاڤێل لای بزاڤی ژینگەپارێزانی ئەم سەردەمەدا هەیە کە زۆر جار دۆزی سەربە ژینگە وەک پرسێکی سەربە ئاکار دادەڕێژن. سروشت بەلایانەوە نرخێکی ڕەهای هەیە و دەبێت هەر چۆنێک بێت بپارێزرێت. ئەوجا لەبەر ئەوەی ژمێرکاریی ئابووری چ نرخێکی ڕەها ناخوێنێتەوە و نرخ بەلایەوە هەردەم ڕێژەکییە (نرخ یان بەرزە یان نزمە، ڕەها نییە)، فیکری ژینگەپارێزی لەگەڵ مەرجی سیاسەتی ئابوورەکیی ئاساییدا دەکەوێتە ناکۆکییەوە.
ژینگەپارێزان جگە لەوەش هەوڵ دەدەن ڕوانگەیەکی زەمانەکیی جیاواز لەوەی لەم دونیا تیژڕەوەدا بووە بە باو، بهێننە پێش. ئەوان باس لە نەوەکانی داهاتوو و مافی ئەو نەوانە دەکەن، کەچی سیاسەتی ڕۆژانە بە دەگمەن

نەبێت چاوی لە هەڵبژاردنی داهاتوو پتر برِ ناکات و ئابووریناسانیش لەوە دەچێت ئەودیوی ئەم دۆخە ئابوورییە بەرزە یان نزمە نەبینن.

بزاڤی ژینگەپارێزی و سەرهەڵدان و پێشکەوتنی پارتی ژینگەپارێز لە چەندین وەڵاتدا، لەم دەمەو کۆتای سەدەی بیستەمدا، دۆزێکی سەیر نییە. هەژەندی وێرانکەری سنووورنادیاری ژینگە لە ئەورووپا و باکووری ئەمەریکا شاڵاو دەهێنێت و لە ئەفەریقا بووەتە ڕاستیەکی بەرچاو. فراژووتنی پیشەسازی لە وەڵاتانی سەرمایەداردا بووە هۆی دروست بوونی پێداویستی شتومەکی هەمەجۆری سنووربەدەر، لە سۆڤیەتیش دەسەڵاتی دروست کرد، لە تەک ئەوەشدا مەرگ و کاولکاریشی لێ زا. ئەم ئەنجامانەی لە ڕووی چەندایەتییەوە مەزنن، بێگومان دەبنە چەک، دەبنە کۆچەرخی بێسەروبەری شەڕ. پەیوەندییەکی ئاشکرا هەیە لە نێوان دەوڵەمەندبوونی دونیای ڕۆژاوا و نابووتبوونی ئەفریقا و ئاسیا و ئەمەریکای لاتین.

هەر لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی پیشەسازییەوە، ڕەخنە لەو ئامانجانە هەبووە. گەورەبەشی ئەو ڕەخنانە مۆرکی، کۆنەوارانەیان پێوە بووە، ئەگەر نەڵێین کۆنەپەرستانە. بەڵام «لە چەپ» یشەوە، لە سۆسیالیزمی تازەزاوە، ڕەخنە هەبوو. ڕەخنە زۆرجار، بە یادی گوزەرانی ڕابوردوو، گوزەرانی کشوکاڵ و پیشەی دەستەکی، دەچووە چێوەی ڕەتکردنەوەیەکی ڕەهای گشت فراژووتنی هاوچەرخی تەکنیکی.

جگە لەوەش، لەو دەمەدا جۆرە خۆشەویستییەکی پێشینەخوازانە و پەرۆشێک بۆ سروشت هەبوو بەڵام شێوەیەکی سیاسییان بە خۆوە نەگرت. بۆ یەکەم جار لەم سەردەمەدا پارتی سیاسیی وەها پەیدا بوو پاراستنی ژینگە بکاتە گرینگترین یان تاکە خاڵی بەرنامەی خۆی. ئەوەی هەتا ئێستا لە هەموان چەسپاوتر و بەناوبانگترە کەسکەکان *Die Grünen* ی ئەڵمانیان کە ماوەیەکی درێژخایەن بوونەتە هێمایەک بۆ هۆشیاریی نوێی ژینگەپارێزی. پاییزی 1988، پارتی ژینگە *Miljöpartiet* ی سوێدیش سەرکەوتنێکی باشیان لە هەڵبژاردندا وەدەست هێنا و چوونە نێو پەرلەمانەوە. لە هەڵبژاردنی 1991 دا دەنگیان زۆر لەدەست دا بەڵام لەوە ناچێت توانای سیاسییان لە دەست دابێت. ئێستە گومان لەوەدا نەماوە کە پارتی ژینگە بووەتە دیاردەیەکی سیاسی- ئایدیۆلۆژیی نوێ و گرینگ. لە سوێد، ئەم پارتە مەودایەکی نوێی دا بە گفتوگۆی جڤاکی. بەرنامەی پارتی ژینگە لە بواری ژینگەپارێزیدا نەسازێنە: هیچ بەرژەوەندێک نابێت ببێتە کۆسپ لە ڕێی ئامانجی بەرزدا کە ژینگەیەکی سازگارترە. دەبێت ژیان لە گۆم و زەریاچەکاندا ببوژێنرێتەوە، دارستانە سیسبووەکان ڕزگار کرێن. لە ئەنجامی بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمی کشتوکاڵ ژەهر پەیدا دەبێت، دەبێت ئەو ژەهرانە لەناو ببرێن. بەکارهێنانی ئۆتۆمۆبیل دەبێت کەم بکرێتەوە. لەبەر ئەوە بەرژەوەندە مەزنەکانی سەرمایە دەبێت بەربەرەکانێ بکرێن. لە نێو پارتە ژینگەپارێزە هەمەجۆرەکاندا، بۆ نموونە ئەم پارتی ژینگەیەی سوێد کە لێرەدا باسی لێ دەکەین، مەیلێکی بەهێزی دژەمەزنایەتیی خۆتەرخانکردنی سیاسی هەیە. ئەم مەیلی دژەمەزنایەتییە تەنانەت لە نێو خودی پارتەکەشدا ڕەنگی داوەتەوە، بۆ نموومە نابێت کەس لە نێویاندا سیاسەت بکاتە پیشە و خۆی وەک دەسەڵاتدارێک بناسێنێت و خۆی دابڕێ لە پیشەی ئاسایی مرۆڤانەوە. سەرکردایەتیی پارتەکە دەبێت کۆیەکی Collective بێت، نۆرەکانی نێو سەرکردایەتی دەبێت زوو زوو ئاڵوگۆڕ بکرێن.

لە زۆر لاوە و بەتایبەتی لە نێو ئەندامانی پارتی ژینگەدا وا باوە لە سیاسەتدا، دۆزی ژینگە، دابەشینی چەپ و ڕاستی هەڵوەشاندۆتەوە. بەڵگەشیان هەیە سەرنجڕاکێشە: لە نێو ئەندامانی ژینگەپارێزدا زۆر کەس هەیە بە سۆسیالیستی نائاسایی دادەنرێن. لە ئەڵمانیای ڕۆژاوا، بەر لە یەکگرتنەکەی ساڵی 1990، پارتێکی بێسەنگی

کۆمیونیست هەبوو بەڵام زۆرینەی لاوانی چەپی شۆڕشگێڕی شێست و هەفتاکان چوونە ڕیزی *Die Grünen* وە. لەوەش دەچێت پاش یەکگرتنەوەی ئەڵمانیا ئەم ڕەوتە هەر بەردەوام بێت. لەگەڵ ئەوەشدا، لە ئەڵمانیا هەیە لە ڕووی سیاسییەوە ئەوپەڕی ڕاستیان گرتووە و ژینگەپارێزیشن، ئەم دیاردەیە لە سوێد هێندە بەرچاو نییە. ڕەخنەی ئەمانە لە جڤاکی هاوچەرخ پتر کۆنەپەرستانەیە. ئەمان جڤاکێکی جووتیارانەی دوورەدەست بە نموونە دەگرن و خۆ بە بۆچوونی ناهۆشەکیدا هەڵدەواسن، ڕکیان نەک هەر لە هەموو جۆرێکی تەکنیک دەبێتەوە بەڵکوو لە زانستی هاوچەرخیش.

بەم جۆرە گۆیا دۆزی ژینگە جیاوازیی چەپ و ڕاست، کۆن دەکات. بەڵام گەر لێی وردبینەوە بەهیچ جۆرێک وەها دەرناچێت. ئەوەی لەسەرەوە گوترا پێشانی دەدات ژینگەپارێز چەپی گرتووە یان ڕاست، هەڵوێستێکی زیاتر سۆسیالیستانەی هەیە یان کۆنەوارانە یان لیبەرالانە. دۆزی ژینگە ڕاستەی ئایدیۆلۆژی نەشکاندووە، بەڵام بەرەیەکی بەرینی لە سەروو کەڵێنە ئایدیۆلۆژییەکانەوە دروست کردووە، بەرەیەکی وەها ئەگەر سەرکەوتوو بێت دەبێت کار بکاتە سەر پارتە سیاسییە کۆنەکان، نەک تەنیا بەوەی وەها یەکڕەوانە دۆزی سەربە ژینگە دێنێتە پێش بەڵکوو تەنانەت بەو ڕەخنانەش کە ئاڕاستەی مەزنایەتیی هاوچەرخی دەکات.

دۆزی ژینگە جێگەیەکی ئاشکرای لە ئایدیۆلۆژیی کلاسیکی سیاسیدا نەبوو، کەچی ئێستە خەریکە کار لە هەموان دەکات. ئەمە دۆزێکە لە ڕووی بنەمای فیکرییەوە گرینگە. لەسەر ئاستی ڕاستەڕەنگی سیاسیدا، ئەم دیاردەیە مانای چییە؟ وەڵامی ئەم پرسیارە ئاسان نییە. جیاوازیی گرینگ و گەورەی نێوان پارتە چەپڕەو و ڕاستڕەوەکان بەر لە هەر شتێک دەگەڕێتەوە بۆ دابەشکردنی خێری ئەم دونیایە لە نێوان چینەکانی جڤاکدا. ئەم پرسە ئێستەش وەک جاران گرینگە و لەوانەیە ئێستە سەرلەبەری سامانی گۆی زەویش بگرێتەوە. لەم خاڵەیاندا ژینگەپارێزانی هەر میللەتێک ناچار دەبن هەڵوێست وەرگرن و بەوەش ڕووی چەپڕەو و ڕاستڕەویان ئاشکرا دەبێت.

هەموو دۆزێکیش ئەم خەسڵەتەی پێوە نییە. بۆ نموونە دۆزێکی گرینگ و تا ڕادەیەک پشتگوێ خراو هەیە لە سەنتارلیزم Centralism و دیسەنترالیزم Decentralism دەدوێت. لە سەدەی نۆزدەیەمدا، لە هەموو شائایدیۆلۆژییە سیاسییەکاندا، ڕێبازی پتەو هەبوو داوای حوکومڕانیی دیسەنترالی دەکرد، بە تایبەتی لە شێوەی کۆمیوندا. بەڵام لە هەموو لایەکیش ڕێباز هەبوو لە گرینگیی هەبوونی نێوەندێکی بەهێز دەدوا. ئەم بابەتە پەیوەستی دۆزی چەپڕەویی و ڕاستڕەویی نەبوو.

لە گفتوگۆی هەشتاکان و نەوەدەکاندا، دەربارەی هەلومەرجی سیاسەت، بەڵگەیەکی کۆن جارێکی دی هاتەوە کایە بۆ پشتگریی دیسەنترالیزم و پێگەی یەکەی سیاسی بچووک. بەڵگەکە دەڵێت ناشێت پێوەری گشتیی هەمەجێ و هەمەکات بەکاربهێنرێن بۆ چۆنیەتی بوون و فراژووتنی جڤاک. هەلومەرجی مێژووکرد و سروشتکردی هەر جڤاکێک هێندە تایبەتین نەشێت ڕێبازی گشتیی مەزنی لێ وەرگیرێت.

جڤاک بەم شێوەیەی تێدایە، ئەنجامی چەندین هەلومەرجی بێهەژماری کۆنکرێتە، دەشێت ڕێک بۆ ئەو جڤاکە ڕاست و دروست بن، بەڵام نەک بۆ جڤاکێکی دیکە.

نوێنەرانی ئەم ڕوانگەیە، بە ئینگلیزی پێیان دەگوترێت *Communitarians* [لەوانیە بە کوردی «کۆمیونخوازان» بۆی لەبار بێ]. ئەو هێرشەی ئەوان دەیبەنە سەر ئەوەی خۆیان پێی دەڵێن هەمەکیەتی *Universalism* ی فیکری

ڕۆشنگەری، هێشتا بە خورتی نەگەیشتۆتە گفتوگۆی سیاسیی گشتی، بەڵام بەمزوانە زایەڵەی تێدا دەداتەوە و ئەودەمە بەڵگەش بۆ نوێنەرانی بیری دیسەنترالیزم دەهێنێتە کایەوە. کۆمیونخوازان بە سەر هەموو ڕاستەی سیاسیی چەپ- ڕاستدا بڵاو بوونەتەوە. لە سەرەتادا بیروڕایان بە پلەی یەکەم بە خزمی کۆنەوارەتی دادەنرا، بەڵگەکارییان Edmund Burke مان بیر دەخاتەوە (ئەگەرچی ئەوان پتر خۆیان بە خزمی ئەریستۆ دەزانن). پەیوەندییەکانی نێو وەڵاتێک ئەنجامی چەندین خۆگونجاندنە لەگەڵ چەندین هەلومەرجی ڕاستینەی هەمەجۆردا. ئەگەر بێتوو بە یارمەتی چەند پێوەرێکی ئەبستراکت هەوڵ بدەین گۆڕانکاریی بنەڕەتی لەوەدا بکەین کە خۆڕسکانە شێوازی خۆی دۆزیوەتەوە، ئەوا کارێکی نالەبار و خەتەرناک دەکەین.

کۆمیونخوازەتی Communalism بیریارانی چەپیشی ڕاکێشاوە. ئەمان پێیان وایە ئەم بیرە داکۆکییە لە خەڵکی دروست بەرانبەر بەو مەزنایەتییەی تەواو خەمساردە لە تایبەتمەندیی ئەو خەڵکە. ئەمان دەڵێن هەمەکیەتی لە هەموو جێیەکدا خۆی دەنوێنێ- لە یەکڕەنگاندنی Standardization سەرمایەدارەتی و لە هەوڵدانی سۆسیالیزمی دەوڵەتی بۆ لەنێو بردنی هەموو جیاوازییەکی نێو گەل و میللەت و فەرهەنگی جیاوازدا. ئەمانە دەیانەوێت بەرانبەر بەو هێزانەی یەکڕەنگاندن مافی خۆبوون بپارێزن.

ئێستاش دۆزی سەنترالیزم و بەرانبەرەکەی بە هیچ جۆرێک ناچێتە چێوەی گۆشەنیگای چەپ و ڕاستەوە.

دۆزی ژینگە هەتا ڕادەیەک وەهایە بەڵام نەک هەتا سەر. ئاشکرایە کە لای پارتە کۆنەوارەکان، باسی ڕەچاوگرتنی ژینگە، پێشەمییەکی یەکجار نزمی هەیە، بۆ سەلماندنی ئەوەش پێوست ناکات بگەڕێینەوە بۆ ڕۆژگاری بریتانیای مارگرێت تاتچەر، ئەوەی بە دوای گوزەرانێکی ئابووریی سەرمایەدارانەی بەهێزەوە بێت، دۆزی ژینگە لە ڕوانگەیەکی ئابوورییەوە دەبینێت: چارەکردنیان چەندی تێدەچێ؟ بەڵام ئەوانەش کە داکۆکی لە دەوڵەتێکی مەزن و بەهێزی وەها دەکەن بتوانێت دەست بەسەر سامانی وەڵاتەکەدا بگرێت، ژینگەیان بەلاوە دەکەوێتە پلەیەکی نزمتر. لە دەوڵەتانی سەربە دونیای دەسەڵاتی سۆڤیەت و شوێنی دیکەش، نموونەی ئاشکرا هەیە.

پارتی ژینگەی سوێد، هەر وەک دەستەخوشکەکانی خۆی لە وەڵاتانی دیکە، هەڵوێستێکی گومانگرانەیان هەیە بەرانبەر باوەڕ بە پێشکەوتنی تەکنیک و خێروبێری فراژووتنی هاوچەرخ، کە ماوەیەکی درێژخایەنە تەواو ڕەنگی لە سیاسەتی ڕۆژاوادا داوەتەوە. هەتا ئێستا گفتوگۆیەکی ئەوتۆی بەرزتر لە ئاستی شەڕەسیاسەت و سەرکۆنەی ڕۆژانە نەهاتۆتە کایەوە لە هەڵوێستی ژینگەپارێزان بدوێ لەم جۆرە بوارانەدا. ئەڵمانیا و کەسکەکانی ئەوێش لە هەمان باردان.

یەکێک لەوانەی بەرەنگاری کەسکەکانی ئەڵمانیا و نۆڕینیان لە پرۆسەی پیشکەوتنی ڕۆژاوا بوتەوە، یۆرگن هابەرماس Jürgen Habermas (ساڵی 1929 زاوە) ی فەیلەسووف و جڤاکناسی ئەڵمانییە. ڕەخنەکان دەکەونە دوابەشی ئەو کتێبە مەزنەی ناوی *Theorie des kommunikativen Handelns* (دوو بەرگ، 1981) دایناوە. هابەرماس ماوەیەکی درێژخایەن نۆرەیەکی سەردەستانەی هەبوو لە گفتوگۆ و زانستی ڕادیکالانەی ئەورووپا و کۆوەڵاتی ئەمەریکادا و بە توندی لە ژێر تاوی مارکس و مارکسیزمدایە، جاروبار و بە تایبەتی لەم چەند ساڵەی دواییدا خۆی بە مارکسیست دادەنا. لەگەڵ ئەوەشدا چەندین سەرچاوەی ئیلهامبەخشی دیکەشی هەیە، بۆ نموونە فرۆید Freud و شرۆڤەکاریی دەروونی و ماکس وێبەر Max Weber ی بیردۆزی جڤاکی نێزیک لە لیبەرالەوە.

هابەرماس لە چەند ڕوویەکەوە خۆی لە مارکسیزمی نەریتەکی جودا دەکاتەوە. ئەم دەڵێت هەڵاوێردنی ژێرخان و ژوورخان لای مارکس- کە سیاسەت و ئایدیۆلۆژی و هونەر بەشێکن لە ژوورخان- بۆ ئەو سەردەمە لەبار بووە کە مارکس لە لەندەنی ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا دیویەتی و بریتی بووە لە ڕکابەریی ڕەهای سەرمایەدارەتیی. بەڵام ئەو هەڵاوێردنە بۆ جڤاکی هاوچەرخی ڕۆژاوا، کە خۆی ناوی ناوە «سەرمایەدارەتیی درەنگ»، لەبار نییە. لەم جڤاکەدا، دەوڵەت ڕۆڵێکی گرینگی لە خودی فراژووتنی سەرمایەدارانەی ئابووریدا هەیە، بەردەوام دەست دەخاتە گوزەرانی ئابوورییەوە، بێ ئەو دەست تێوەردانە بە هیچ جۆرێک ئابووری ناڕوات بەڕێوە. ئەمەش مانای ئەوەیە دونیای سیاسەت (ژوورخان) لە ئاستێکی گرینگدا بڕیاری ژێرخان دەدات.

لەوە ناچێت ئەم ڕەخنەیەی هابەرماس زیانێک بەو هەڵاوێردنەی مارکسیزم بگەیەنێت. مارکس لاری لەوە نییە سیاسەت بە پلەی یەکەم دونیای چالاکییە. بەڵام ژێرخان تەنانەت لە سەرمایەدارەتیی درەنگیشدا دەشێت بڕیاری چێوەی هەموو سیاسەتێکی گونجاو بدات و بەوەش سەردەستیی خۆی بپارێزێت.

لەگەڵ ئەوەشدا ڕەخنەی هابەرماس لەوەش قووڵترە و دەڵێت مارکس لە مەتێریالیزمی مێژووکردی خۆیدا چالاکیی مرۆڤایەتی بچووک دەکاتەوە و دەیهێنێتە سەر کاری ڕووت. هابەرماس لە وشەی «کار» مەبەستی ئەوەیە کە خۆی ناوی ناوە چالاکیی ئامرازەکی *Instrumental* واتە ئەو چالاکییەی مرۆڤ بە یارمەتی ئامراز و ئامێر، یان هەر دەستاوێژێکی دیکەی «تەکنیکی»، پارچەیەکی ڕاستینە، بە پێی پێویستی و خواستی خۆی، بگۆڕێت. هابەرماس دەڵێت، بە نۆڕینی مارکس ئەو جۆرە کارە، کە تایبەتییە بە هەڵکردنی مرۆڤ لەگەڵ سروشتدا، هەموو چالاکییەکی مرۆڤایەتی دەگرێتەوە. لێرەدا ئەو ڕەخنەیەی لە هەڵاوێردنی ژێرخان و ژوورخانی دەگرێت جارێکی دی بە شێوەیەکی گشتیتر دێتەوە پێش: ئەو شێوازەی مرۆڤ پەیڕەوی دەکات بۆ پەیداکردنی پێویستییەکانی ژیانی خۆی بووەتە نموونەیەک بۆ هەموو چالاکییەکی دیکەی وەک هەوڵدان لە بواری سیاسیدا بۆ زاڵ بوون بەسەر دۆزی جڤاکیدا، بۆ ئافراندنی جوانکارانە لە بواری هونەردا و بۆ بیرکردنەوە لە بواری فەلسەفەدا.

بەرانبەر بەمە هابەرماس دەڵێت. جۆرە کارێکی دیکە هەیە هەر لە بنجەوە لەگەڵ کاری ئامرازەکیدا جودایە. ئەم جۆرە چالاکییە لەو بوارەدا دەردەکەوێت کە مرۆڤ پەیوەندیی بە مرۆڤی دیکەوە دەکات و لێککاریان دەبێت (هابەرماس ڕێک لە *Interaction* لێککاری دەدوێت). مرۆڤ لە لێککاریی ڕاستینەدا ناتوانێت ئامراز بەکار بێنێت. تاکە یاریدەری مرۆڤ لەوەدا هەر زمانە و بۆ ئەوەی زمانیش کاری خۆی بکات دەبێت پێک هاتن هەبێت لەسەر واتای نیشانە هەمەجۆرەکانی زمان. ئامانجی لێککارییەکە لێکگەیشتنە.

بە نۆڕینی هابەرماس فراژووتنی هاوچەرخ بووەتە هۆی ئەوەی بواری هاوکاریی مرۆڤایەتی لە لایەن چالاکیی ئامرازەکییەوە داگیر بکرێت. جڤاک بووەتە مەیدانی جۆرە هونەرێکی ئەندازیارانەی تایبەتی. لە سەرمایەدارەتیدا مرۆڤ خۆیشی وەک ئامرازێک بۆ دروستکردنی شتومەک بەکار دەهێنرێت. ئەم ئامرازەکیزم *Instrumentalism* یە بە هەموو لایەکدا بڵاو دەبێتەوە، زمانیش دەکاتە ئامرازێکی بێگیان و لێکگەیشتن دەکاتە کارێکی ئەستەم. ئەم فراژووتنە خەڵک نائازاد دەکات. ئەمڕۆ یەکەم ئەرکی فەلسەفە و فیکری جڤاکی دەبێت ئازادکردن بێت.

بەڵام هابەرماس لێرەدا هیچ بۆچوونێک دەربارەی ئەرکی سیاسەت باس ناکات. هەڵوێستێکی نەویستانە وەردەگرێت بەرانبەر بزاڤی جیهانیی کۆمیونیستانە و هیچ باوەڕێکیشی بە سۆسیال دیمۆکرات نییە. تەنانەت

لێرەشدا هەر لە لێکگەیشتن و ڕاگەیاندن و ئازادبوون دەدوێت، بەڵام لە داکەوتی سیاسیی ئەمڕۆدا، گوتەی لەو بابەتە کەمێک نامۆ یان هەر نەبێت ئوتوپیستانە ڕادەنوێنن.

هابەرماس بێ ئەوەی بەرنامەیەکی سیاسیی ڕاستینە هەبێت نۆرەیەکی گرینگی لە گفتوگۆی سیاسیی چەپی ئەمڕۆی ئەورووپا و باکووری ئەمەریکادا هەیە، ئەمەش شتێکی تایبەت دەربارەی دۆخی سۆسیالیزمی ئەم ڕۆژگارە پێشان دەدات. مارکس گوتوویەتی فەیلەسووفان تەنیا هەوڵی تێگەیشتنی دونیایان داوە، دەبا بیشیگۆڕن. ئەمڕۆ دەکرێت بڵێین لە ڕوانگەیەکی مارکسیستانەی کەموزۆر نوێژەنەوە زۆر چاک دەتوانین لە دونیا بگەین، بەڵام سەختە بتوانین لە هەمان ڕوانگەوە ڕێگەی گۆڕینی بدۆزینەوە.

بابزانین هابەرماس ڕەخنەی چی لە *Die Grünen* دەگرێت. ڕەخنەکانی هابەرماس بەرانبەر کەسکەکان دەبێت لەگەڵ ئەو ڕەخنانەی دیکەدا سەیر بکرێن کە هاوکات و زۆر توندتر لە نوێکۆنەوارەتی دەگرێت. نوێکۆنەوارەتی ڕێبازێکە لە بەشی پێشوودا لێی دوایین. ئەم ڕەخنانەش وەک باس کران، لە شابەرهەمەکەیدا *Theorie des kommunikativa Handelns* داڕێژراون. بە کورتی باسی سەرەکی ئەم کتێبە، جڤاکی هاوچەرخی ڕۆژاوایە بە لایەنی باش و خراپییەوە. بە نۆڕینی نوێکۆنەوارەکان، هەڵکشانی بێسنووری سەرمایەدارەتی بە گشتی شتێکی باشە، لایەنی خراپی ئەوەیە بێنەرێتی دروست دەکات. لەبەر ئەوەشە، بیریارانی نوێکۆنەوارەتی پێیان وایە، برێک دابونەرێتی کۆنی بۆرژاوایەنە بە برێکی گونجاو دین و ناسیۆنالیزم، دەبنە دەرمانی ئەو لایەنە خراپە. هابەرماس بە گاڵتەپێکردنەوە دەڵێت ئەم پارچەفەرهەنگانە چی لە جڤاکی ڕەقی سەرمایەدار بکەن- مەگەر ببنە نەخش و نیگار و بۆیەی تەنک. نوێکۆنەوارەتی لەمەدا ورێنەی ڕەهای کردووەتە بنەما.

هابەرماس پێی وایە *Die Grünen* بنەڕەتییانە خراپ لە بوونی هێزەکی Potencial ی جڤاکی هاوچەرخی ڕۆژاوا گەیشتوون. هابەرماس پێی وایە کەسکەکان، فراژووتنی تەکنیکیی پەتی و ئامرازەکی لە فراژووتنی لێککاری نێوان مرۆڤگەل، جودا ناکەنەوە. لەبەر ئەوەش لایەنی «دژەهاوچەرخ» ی نێو بزاڤی ژینگەپارێزان، نالەبارە. فراژووتنی ئەورووپا، لە سەدەی شازدەیەم و هەڤدەیەمەوە تەنیا هەڵکشانێکی مەزنی تەکنیکی نییە. بەڵکوو هەڵکشانی چەندین بنگەیشە- هەر لە ئەکادێمیای زانستی تایبەتەوە هەتا ڕۆژنامەگەری و کۆشکی مۆسیقا- کە دەکەنەوە ڕاگەیاندنێکی دەوڵەمەندتر و هەمەجۆرتری خەڵک لەچاو ئەوەی لە هەر فەرهەنگێکی دیکەدا هەیە. ئەگەر ڕەخنە لە فراژووتنی هاوچەرخ بگیرێت نابێت ئەم لایەنە پشتگوێ بخرێت. هابەرماس دەڵێت ڕاستە تەکنیک و شێوە ژیانی ئامرازەکی، وەک باسمان کرد، دەستی بەسەر چەندین بواری پەیوەستی نێوان خەڵکدا گرتووە، بەڵام ئازادبوون لە ئامرازەکیزم دەبێت سوود لەو توانا مەزنە پشتگوێ خراوە وەرگرێت کە فراژووتنی هاوچەرخ سەرپۆشی کردووە. دەنا دەکەوینە جڤاکێکی دیکەی لەمەی ئێستە نائازادتر.

ڕەخنەکانی هابەرماس لە زۆر لاوە سەلمێنران، ڕاستە ئەو ڕەخنانە ئاماژە بۆ لایەنی پشتگوێ خراوی فراژووتنی هاوچەرخ دەکەن، کە تەنیا فراژووتنی تەکنیک نییە بەڵکوو هی هۆشی ڕەخنەگرانە و هەمەلایەنیی جوانکاریشە. بەڵام ڕەخنەگرانی هابەرماس دەڵێن هابەرماس دەرفەتی لە بەردەم چالاکیی تەکنیکی و ئامرازەکیدا ئاواڵە کردووە پەلاماری سروشت بدەن. لەوە دەچێت هابەرماس ڕەوایەتی بدات بەوەی خۆی پێی دەڵێت کار لە پەیوەندیی نێوان مرۆڤ و سروشتدا.

داهاتوو هەرچییەکی بەدەمەوە بێت بۆ پارتەکانی ژینگەپارێز، دۆزی ژینگە لەوە دەچێت نۆرەیەکی سەرەکییان بێت لە گفتوگۆی سیاسیدا. کۆدۆزێکی دیکە هەیە، بە وزەیەکی نوێوە هاتۆتە کایەی سیاسەتەوە، ئەویش پێگەی

ژن و پەیوەندیی نێوان ژن و پیاوە. لە نەوەدەکانەوە دەنگ زیاد بووە لە سوێد داوای پارتێکی تایبەت دەکات دەنگی ژنان ڕابگەیەنێت. ڕاستە ئەو پارتانەی لە پەرلەماندا هەن نوێنەری ژنیان هەیە و زۆریشیان سەربە یەکیەتیی ژنانی تایبەتیین، بەڵام هەر نوێنەرانی پیاو و بەرژەوەندی پیاوانەیە لە ئەنجامدا سەردەستە.

یەکسانیی فەرمی و ڕاستینەی ژن و پیاوان داخوازییەکی کۆنە. بەیاننامەی شۆڕشی فرانسی دەربارەی مافی گشتی، ژنانیش دەگرێتەوە و ئەوانەی زوو لە مافی ژنان دەدوان دروشمەکانی شۆڕشەکەیان بە دروشمی خۆ دادەنا. بەڵام لە پرۆسەی شۆڕشگێڕانەی ڕاستینەدا، خێرا و بەبێ لێدوان، لە بنەما گشتییەکاندا ڕیزپەڕی کرا و بەر لە هەموانیش ئەم ڕیزپەڕییە ژنانی گرتەوە. ماوەیەکی درێژخایەنی ویست هەتا ژنان مافێکی دەستووری و سیاسیی چەسپاوی وەهایان وەرگرت شایەنی بەراودرکردن بێت بەو مافانەی پیاو هەیەتی. مافی دەنگ دانی گشتی پاش خەباتێکی سەخت لە لایەن سازمانی تێکۆشەرەوە وەدەست هێنرا و بووە مافێکی جێگیر. لە وەڵاتانی وەک ئینگلاند و کۆوەڵاتی ئەمەریکا و سوید مافی دەنگ دانی گشتی پاش شەڕی جیهانیی یەکەم سەلمێندرا. لە فرانسە، بۆ نموونە، درەنگتریش کەوت. لە زۆر وەڵاتیشدا، بەتایبەتی لە جیهانی سێیەم، ژن هێشتا مافی دەنگ دانی نییە.

بەڵام تەنانەت لەو وەڵاتانەشدا کە بە فەرمی ژن یەکسانیی دەستووری و سیاسی سەندووە، جیاوازیی ڕاستینە لە بواری دەسەڵات و سامان و دەرفەتی ژیان، لە نێو نەبراون. پلەی سیاسیی کارگێڕیی بەرز بەگشتی هەر بۆ پیاوە. ژنان بە گشتی مووچەیان لە پیاوان کەمترە و لە خوێندنی بابەتی شکۆمەنددا کەمتر دیارن. کاتی کزیی بازاڕی کار، کاری ژنان زووتر نامێنێت، کاتی گەرمیی بازاڕ کەمیان دەتوانێت لە پێشبڕکێی سوودمەندیدا بەشدار بێت. لە بواری کاری نێوماڵ و بەخێوکردنی منداڵدا، ئەوان ئەرکی سەخت دەکێشن. بەرهەمی زانستانە و هونەرمەندانەیان ئەو بایاخەیان پێ نادرێن کە لێیان دەوەشێتەوە. هەموو جۆرە شکاندنەوەیەکی سێکسییان بەرانبەر دەکرێت. ڕانواندنی ژنشکێن لە دەزگەی ڕاگەیاندندا بڵاو دەکرێنەوە. لە زۆر بواردا ژن نەبین دەکرێت. کاتێک خەڵک لە مرۆڤ دەدوێن بە گشتی مەبەستیان لە پیاوە، ژن ڕیزپەڕە.

بە گشتی ئەمانەن بنەمای سەرەکی ئەو هێزە دنەدەرەی بزاڤی نوێی ژنان کە لەم بیست ساڵەی دواییەدا هەڵکشا. لەم بزووینەوەیەدا بیردۆزە و گفتوگۆی بیردۆزەکی نۆرەیەکی گەورە و گرانیان هەبووە. پەیوەندیی نێوان فێمینیزم Feminism و مارکسیزم، نێوان نوێنەرایەتیی زایەندەکی و نوێنەرایەتی چینایەتی، سەنگێکی گرانیان پێ درا بە تایبەتی لە هەفتاکاندا. ئایە چەوساندنەوەی ژنان لە بنەڕەتدا هەر لە جۆری چەوساندنەوەی کرێکارانە؟ ئایە ژنانی چینی جیاواز بەرژەوەندی هاوکۆیان هەیە؟ ئەو بەرژەوەندانە کامانەن؟ شیکاریی دەروونیش هاتە کایەوە. مەبەستیش بەردەوام ئەوە بوو بۆچوونی ساکار دەربارەی جیاوازیی زایەندەکی، کە ماوەیەکی درێژخایەن سەردەست بوون، ڕەت بکرێنەوە. بەڵام دادپەروەری تەنیا بە هەڵمەتی ڕوونکردنەوەی دژ بە بۆچوونی کۆن، دانامەزرێت، پێگەی ژن و پیاویش لە جڤاکدا بە چەمکی Role («نۆرەی زایەندەکی») وەسف ناکرێت چونکە بە ئاسانی نۆرەیەک بە نۆرەیەکی دیکە دەگۆڕێتەوە.

ئەو نۆرینەی ئێستە لە نێو فێمینیستە پێشەنگەکاندا باوە دەڵێت، جیاوازیی زایەندەکیی ڕاستینە ئەنجامی تۆڕێکی یەکجار ئاڵۆزی پەیوەستی مێژووکردە. بۆ ئەوەی سەرنج لەو بۆچوونەش دوور کەوێتەوە کە هەموو جیاوازییەک کەم دەکاتەوە و دەیهێنێتە سەر تەنیا جیاوازیی بایۆلۆژیی نێوان ژن و پیاو، وا بە باش زانرا وشەی «سێکس» لە بەکارهێنانداا پشتگوێ بخرێت و وشەی «جەندەر – زایەند – Geneder» ی لە جیاتی بەکار بهێنرێت. جەندەری

ژن و پیاو بەردەوام گۆڕانکارییان بەسەردا هاتووە بەڵام هەردەم بنەمایان لە پەیوەستی دەسەڵاتدا هەبووە و لە هەموو پەیوەندییەکی جڤاکیدا، کە جیاوازیی زایەندەکی تێدا بەرچاو بوویێت: سیاسی، ئابووری یان خێزانەکی، ڕەنگی داوەتەوە. بەم جۆرەش مافی یەکسانیی ژن ئاڵۆزتر بەڵام پتر کۆنکرێت دەبێت وەک لە جاران. چیدی خەبات بۆ ئیدیالێکی ئەبستراکت ناکات، بەڵکوو بوار بە بوار پەلاماری ئەو دەربڕینانە دەدات کە ژن دەچەوسێنێتەوە و فەرامۆشیان دەکات. ئەو وێنە گەشبینەی بڕوای بەوە هەبوو پرۆسەی ئاشکراکردنی بێوچانی بیروڕای چەوت دەربارەی ژنان دەبێتە هۆی ڕێگرتن لە دووپاتبوونەوەیان، گۆڕا بە باوەڕ هێنان بەوەی جیاوازیی نوێ و بێدادیی نوێ بەردەوام لە ڕەوتی فراژووتنی جڤاکدا پەیدا دەبن.

هەڵبەتە سەیریش نییە ئەم بۆچوونە بنجییە ببێتە ئیلهامبەخشی بیرۆکەی پێویستی پارتێکی تایبەت بە ژنان. جێگەی ژنان لە هەموو بوارێکدا بە گوێرەی ئەم بۆچوونەی ئێستا باوە، دەبێت بێوچان لەبەر ڕۆشنای سیاسەتدا ببێتە بابەتی چاککردن و ڕیفۆرم. ئایە پارتێکی بەهێزی ژنان وەک پارتی ژینگەپارێزان پەیدا دەبێت یان نا، لە دەمی ئەم نووسینەدا ئاشکرا نییە. بەڵام ئاشکرایە کە دۆزی ژنان لە ماوەیەکی کورتدا سەرنجی سیاسی زیاتر بۆ لای خۆی ڕادەکێشێت.

هەتا ئێرە، گوزەرانی سیاسی، پاش ڕمانی کۆمیونیزم لە ئەورووپادا، بەگوڕە و پڕە لە دەستپێشخەریی نوێ. هاوکاتیش نیشانەی جیددیی ڕووخانیش بەدەر دەکەوێت. دەزگەکانی ڕاگەیاندن، لە هەوڵی پەیدۆزیی دەنگوباسی تازەدا زۆر بە پەلەن و کەمتر پەرۆشی بیرکردنەوەن. هەڵبەتە گفتوگۆی سیاسی لە بواری وەهادا ڕواڵەتخواز دەردەچێت. ڕۆژ بە ڕۆژ خەڵک خەمساردتر دەبن بەرانبەر هەڵبژاردنی گشتی. سیاسەتمەدار بەو هەموو پەیمانەی بەجێیان نەهێناوە بوونەتە جێی دزاندنێکی گەلێری پەرەسێن.

ڕێبازی سیاسیی نوێ سواری باڵی پەیامی هەرزانبەها و بیری چەوت بوون و لە زۆر بەشی ئەم دونیایەدا هاتوونەتە مەیدانەوە. حیزبی بیانینەیار و بە ئاشکرا ڕەگەزپەرست لە فرانسە و ئەڵمانیادا بەرەوپێش دەچن. سوێد لەم پەتایە ڕزگاری نەبوو، حیزبێک خۆی ناوناوە دیمۆکراتیی نوێ Nydemokrati و جێی لە پەرلەماندا بۆوە. شتێکی پێی بگوترێت ئایدیۆلۆژیی سیاسی لەم پارتەدا نییە، بەڵام تێکەڵێکی هەیە لە گازەندەی خۆشیرینکەر و هەڵوێستێکی نایەتی لە هەموو شتێک بە بیانی و نامۆ دابنرێت و چەند پەیمانێکی بێبایەخ بۆ نێزیک بوونەوە لە «خەڵکی ئاسایی»، دەست نیشانیشی ناکەن «خەڵکی ئاسایی» چییە. ئەم حیزبە نەک تەنیا دەنگی زۆر پەیدا کرد بەڵکوو لەبەر نرخی ورووژێنەری خۆی سەرنجێکی یەکجار بەهێزی لە لایەن بنگەی ڕاگەیاندنەوە درایە.

هاوکات لەگەڵ ئەو بارەشدا جیاوازیی نێوان حیزبە چەسپاوەکان کەم دەبێتەوە لەبەر ئەوەی لەوە دەچێت سیاسەت ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر بکەوێتە چنگی ئاسنینی دۆخی ئابوورییەوە. هەتا دێ پارتەکان زیاتر ڕێک دەکەون لەسەر شیکاری سەختانگ. لەباری وەهادا حیزبێکی وەک دیمۆکراتیی نوێ دەبێتە بەدیلێکی دڵکێش بۆ یەکنەوازیی ئایدیۆلۆژیی.

لەم بارەشدا یەکێک لە پرسە گەورەکانی چارەنووسی سیاسیی: سازمانی سیاسی ئایەندەی ئەورووپا، دەبێت بڕیاری لەسەر بدرێت. ئەو دیمۆکراتییە سیاسییەی ئێمە دەیناسین، لە هەموو وەڵاتەکاندا گرێدراوی دەوڵەتی میللیی هاوچەرخ بوو. دەوڵەت بە هێز و بە یەکبوونی خۆی مەرجێک بوو بۆ دیمۆکراتیی سیاسی. بەڵام ئێستا هەوڵ دەدرێت سازمانێکی گەورەی بان- دەوڵەتی هەڵنرێت کە یەکیەتیی ئەورووپا EU یە. تەنانەت لایەنگرانی ئەم سازمانەش دەیسەلمێنێت کە دیاردەی «کزیی دیمۆکراتی» لە EC زووتریشدا، کە چەندین ساڵە دامەزراوە و

به پێشەنگی یەکیەتیی ئەورووپی دادەنرێت، هەبووە و ماوە. ئایە دیمۆکراتی لەسەر ئاستی بان- دەوڵەتی ئەو کزییەی هەر دەمێنێت یان تەواو دەگەشێتەوە؟ دەبێت هەر هەمووومان هەڵوێست لەم پرسیارە سەختە وەرگرین. هونەری گاڵتەجاڕیی سیاسی چارەی پرسیاری وەها ناکات.

«..»

پێرستی ناو

Alarik
Alexander, the Great
Ambrosius
Aristoteles
Augustinus
Aurelius, Marcus
Bebel, August
Bernstein, Eduard
Bismarck, Otto von
Bonifacius VIII
Brezhnev, Leonid
Burke, Edmund
Caesar
Calvin, Jean
Cato the elder
Castro, Fidel
Charles the Great
Cicero, Marcus Tullius
de Condorcet, Jean Antonie
Cromwell, Oliver
Darwin, Charles
Deng Xiao-ping
Diderot, Denis
Disraeli, Benjamin
Engelbrekt
Engels, Friedrich
Euklides
Feuerbach, Ludwig
Fourier, Charles
Freud, Sigmund
Friedman, Milton
Fukuyama, Francis
Galbraith, John Kenneth
Gladstone, William
Gorbachev, Mikhail
Gracchus, Gajus
Gracchus, Tiberius
Green, Thomas Hill
Habermas, Jürgen
Havel, Václav
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich
Hitler, Adolf
Hobbes, Thomas
Hobhouse, Leonard
Hobson, J.A.
d'Holbach, Paul Henri
Hume, David
Jeltsin, Boris
Joachim of Fiore
Justinianus
Kant, Immanuel
Keynes, John Maynard
Kristol, Irving
Krushchev, Nikita

Laelius
Lenin, Vladimir Iljitj
Livius
Locke, John
Luther, Martin
Machiavelli, Niccolò
Malthus, Thomas
Mao Zedong
Marsilius of Padua
Marx, Karl
Mill, John Stuart
de Montesquieu, Charles Louis
Mussolini, Benito
Müntzer, Thomas
Napoleon
Napoleon III
Newton, Isaac
Owen, Robert
Panaitios
Paulus
Perikles
Philippe IV, Philippe le Bel
Platon
Polybios
Proudhon, Pierre-Joseph
Reagan, Ronald
Ricardo, David
Rosenberg, Alfred
Roosevelt, Franklin Delano
Rousseau, Jean-Jacques
de Saint-Simon, C-H
Scipio
Seneca
Smith, Adam
Sokrates
Spartacus
Spencer, Herbert
Stalin, Josef
Stein, Lorenz von
Thatcher, Margaret
Thomas of Aquino
Tylor, Wat
Ulpianus
Walesa, Lech
Wang, Anshi
de Voltaire, François-Marie
Weber, Max
William of Ockham
Winstanley, Gerrard

لیستی زاراوە کوردییەکان

ئابوورایەتی Economism

ئابوورەکی Economic

ئابووری Economy

ئاژاوڵە Chaos

ئاشکرا Explicit و نائاشکرا، ناوتوێژانە Implicit

ئافراندن: خوڵقاندن. ئافراندە: خالق، ئافەریدە: مەخلوق

ئاکارناسی Ethics

ئاکارەتی Moralism

ئاگا Consciousness

ئاگای ون Subconscious

ئامانجناسی: تێلیۆلۆژی Teleology

ئامراز Instrument

ئامرازەکی Instrumental

ئامرازەکیزم Instrumentalism

ئاوسان Inflation

ئایدیالیزم Idealism

ئایەتی Positive- بڕوانە نایەتی.

ئەتۆمایەتی Atomism

ئەزموونگەرانە Empirical

ئەزموونگەری Empiricism

ئەنارکیزم Anarchism

ئەندازەناسیGeometry

ئۆبژەکتیف - بابەتەکی- Objective

ئیمپێریالیزم Imperialism

ئێسکاتۆلۆژی، بنەتاناسی Eschatology

بابەت Objest

بارگۆزاندن Transformation

بان- دەوڵەت: لە دەوڵەت بەرزتر.

بان- ئایدیۆلۆژی: لە ئایدیۆلۆژی بەرزتر.

بان- تاکگەرا: لە تاکگەرا بەرزتر.

بژارخواز Revisionist

بژارەتی Revisionism

بەرهەمبەر Consumer

بەرهەمهێنانProduction

بەرڕیفۆرم: دەشێت ڕیفۆرم بکرێت Reformable

بەگزادە Noble

بنکەبەندی Institutionalization

بوونی هێزەکی Potential
بیردۆزە Theory
بیردۆز Theorist
بیردۆزەکی Theoretic
بیرکارەتی Intellectualism
بیرکاری Intellectual
بیرۆکراتاندن Bureaucratization
پاراستنایەتی Protectionism پاراستنی بەرهەمی خۆماڵی بە سەپاندنی گومرگی بەرز بەسەر بەرهەمی هاوردەدا.
پارەکاری Finance
پاکژی (فضيله) Virtue
پەرلەمانەتی Parliamentarism
پەلەی ژیان Struggle for existence
پەڕگیرایەتی Extremism
پەڕگیرایەتیی ڕاسترەو Right wing extremism
پەیمانی جڤاکی Social contract
پلەدارەتی Gradualism
پۆزەتیف: مافی پۆزەتیف Positive right
پیشە Profession
پیشەوەر Professional
پیوریتان Puritan پەیڕەوانی پیوریتانیزم
پیوریتانیزم Puritanism
پێشڕەو Avant- garde
پێشینەخواز Nostalgic
پێوەر Norm
پێوەرەکی Normative
تاکگەرا Individual
تاکگەرایانە Individualistic
تاکگەرایی Individualism
تەژەند Prosperity
تەوجیل: کۆکراوەی تەورات و ئینجیلە Bible
تۆتالیتار – گشتگیر – Totalitarian
جڤاک – کۆمەڵگە - Society
جڤاکی Social
جۆرایەتی Quality
جیهانگەرایەتی Cosmopolitanism
چارەنووس، قەزاوقەدەر Predestination
چەندایەتی Quantity
خوداناسی Theology
خۆئاگا Self-consciousness

دابەشکردن Distribution

دارماڵکردن: ڕێککردن

داروینایەتی، داروینیزم Darwinism

داروینایەتی جڤاکی، داروینیزمی جڤاکی Darwinism Social

داواگر: محامی، پارێزەر.

داوەستان Stagnation

دروستاندن: تەبریر، پاساو هێنانەوە

دژەبیرکارەتی Anit-Intellectualism

دژەتاکگەرایی Anti-Individualism

دژەسامی (دژەجوو) Anti-Semitic

دژەشۆڕش Contra revolution

دژەهۆشگەرایی Anti-Rationalism

دژواتا Contrary

دژوەستان Contradiction

دەروێشایەتی Mystic

دەروونچێن Internalization

دەستبژێر: ئەلیت، سەرتەڵ

دەستبژێرەتی: ئەلیتیزم Elitism

دەوڵەتکار Statesman

دەوڵەتی خۆشگوزەرانی State Welfare

دوانەتی Dualism

دۆخگۆڕکێ Metamorphose

دیالەکتیک Dialectic

دیتەدەر: کەسێک ئەودیوی بەربەست و دیوار ببینێ

دیسەنتراڵاندن Decentralization

دیسەنتراڵیزم Decentralism

دێرین: سەردەمی دێرین Antiquity

دیمۆکراتاندن Democratization

دیمۆکراتیی نوێنەرەکی Representative Government

ڕادیکالیزم Radicalism

ڕاهێزان: بەهێزبوون، پێچەوانەی داهێزان.

ڕسکان Evolution

ڕەشەجووتیار Villain Serf

ڕەگەزپەرستایەتی Racism

ڕەمەک (غەریزە) ی خۆپارێزی Instinct of self-preservation

ڕەهایەتی Absolutism

ڕەواپەروەر Legitimist

ڕەوایەتی Legitimism

ڕووکار Aspect

ڕۆشنگەری: سەردەمی ڕۆشنگەری Enlightenment

ڕیفۆرم Reform

ڕیفۆرمکار Reformer

ڕیفۆرمکاری Reformation

ڕیفۆرمیزم Reformism

ڕیفۆرمیست Reformist

ڕێژەگەرایی Relativism

سەرتەڵ، دەستبژێر، ئەلیت

سەلمێنە Axiom

سەنتراڵ Central

سەنتراڵیزمی دیمۆکراتیانە Democratic centralism

سەندیکا: نقابە.

سوودخوازەتی Utilitarianism

سۆبژە: زات Subject

سۆبژەکتیف Subjective

سۆسە Intuition

سۆسەکرد Intuitive

سۆسیالیزم Socialism

سۆسیالیزمی میللیی National Socialism

سینیزم Cynicism

شارەدەوڵەت: Polis مەبەست دەوڵەتەکانی یۆنانی دێرینە کە بریتی بوون لە یەک شار و ناوچەکانی دەوروبەری شارەکە.

شەبەنگ: گازی شەبەنگی Nebulous

شۆڤینیزمی جڤاکی Social Chauvinism

فاشیزم Fascism

فراژووتن Development

فەلسەفەی تێکبەستە Philosophy Synthetic

فرەمیللی International

فرەنەتەوەیی Multinational

فیزیۆکراتیزم Physiocratism

فیودالەتی Feudalism

فێمینیزم Feminism

کارەکی: عملی

کەساندن Privatization

کەینزایەتی Keynesianism

کڵێسەدەوڵەت: دەوڵەتێک کڵێسە هەڵیسووڕێنێت.

کۆبەرهەم Mass Production

کۆچەرخ: Machinery

کۆدۆز: کۆمەڵێک دۆز و کێشە.

کۆرپۆراتی Corporative

کۆمیون (ناوچە) Commune
کۆمیونخوازەتی Communalism
کۆمیونیزم Communism
کۆنەپەرستی Reaction
کۆنەوار Conservative
کۆنەوارەتی Conservatism
کۆنەوارەتیی جڤاکی Social Conservatism
کۆنەوارەتیی سەرپەڕ Ultra Conservatism
کۆیەکی Collective
گلادیاتۆر Gladiator بەو کۆیلە و دیلانە دەگوترا کە بۆ ڕابواردنی خەڵکی ڕۆما، هەتا مەرگ زۆرانبازییان پێ دەکرا.
گەشەندی ئابووری Economic Growth
گومانەتی Scepticism
لاشەڕ Nonviolence
لیبەرالیزم Liberalism
لیبەرالیزمی جڤاکی liberalism Social
لێککاری Interaction
لێنینیزم Leninism
مارکسیزم – لێنینیزم Marxism- Leninism
مارکسیزم Marxism
مانەوەی هەرە لەبار Survival of the fittest
مرۆڤبین Personalistic
مرۆڤایەتی Humanism
مرۆڤی ئابوورەکی Homo economicus
مەتێریالیزم Materialism
مەتێریالیزمی مێژووکرد Historical materialism
مەرکانتیلیزم Mercantilism
مەزنەدەوڵەت: دەوڵەتی یەکجار فرەوانی وەک ئیمپراتۆریی ڕۆمان.
مەنیتاریزم Monetarism
مەنیتاریست Monetarist
میکانیزم Mechanism
میللی National
نابووتایەتی Pauperism
ناچارەتی Determinism
نازیزم Nazism
ناسیۆنالیزم – ئینتەرناسیۆنالیزم Nationalism – Internationalism
نامۆبوون Alienation
ناهۆشگەرایی Irrationalism
ناهۆشەکی Irrational
ناوتوێژ Implication

ناڤین: سەردەمی ناڤین Middle ages

نایەتی Negative

نایەکرەو Inconsistent

نموونادن Idealization

نموونەدەوڵەت: دەوڵەتی نموونەیی.

نەبەش: شتێک دابەش نەکرێت.

نەریت Tradition

نەریتپارێز Traditionalist

نەریتپارێزی Traditionalism

نەریتپارێزیی ئەریستۆکراتانە Aristocratic traditionalism

نەریتەکی Traditional

نەزموو: تەجرەبەنەکراو، پێچەوانەی ئەزموو.

نوێکۆنەوارەتی Neoconservatism

نوێنەرەکی Representative

نۆرە Role

نێزیکاندن Approximation

نێو - سۆبژەکتیف ,Intersubjective

هاوردن Import

هەبووناسی: ئۆنتۆلۆژی Ontology

هەژارانە: پارەیەکە بە یارمەتی دەدرێت بە هەژاران.

هەژەند: کارەسات Catastrophe

هەمەکی Universal

هەمەکیەتی Universalism

هەمەڕەگەز Heterogeneous

هەناردن Export

هەڵاوێردن Distinction

هۆشگەرایی Rationalism

هۆشەکی Rational

هۆشەکیخواز Rationalist

هۆشی ڕوون Common

هۆیەکی Causal

هێمنکار Moderate

وەڵاتی: هاوزێد، هاونیشتمان، هاووەڵاتی

یەکڕەنگاندن Standardization

یوجینیک Eugenic

یورۆکۆمیونیزم Eurocommunism

«...»